

T.C.

**RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**el-'UKBERÎ ve et-TİBYÂN FÎ İ'RÂBÎ'L-KUR'ÂN
ADLI ESERİNDEKİ GRAMERE DÂİR GÖRÜŞLERİ**

(Doktora Tezi)

İbrahim EKİCİ

Doç. Dr. İlyas KARSLI

Danışman

RİZE

2019

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalında, İbrahim EKİCİ tarafından hazırlanan *el-'UKBERİ ve et-TİBYÂN FÎ İ'RÂBİ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİNDEKİ GRAMERE DÂİR GÖRÜŞLERİ* başlıklı bu çalışma 23.01.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. İlyas KARSLI

Kabul/Red

Üye : Doç. Dr. R. Resul SEVİNÇ

Kabul/Red

Üye : Doç. Dr. Süleyman TURAN

Kabul/Red

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Fikri GÜNEY

Kabul/Red

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Cemal SANDIKÇI

Kabul/Red

12.2.2019

İmza
Enstitü Müdür

Doç. Dr. Ahmet YANIK

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. (Tarih23/01/2019/)

İbrahim EKİCİ

ÖN SÖZ

Kur'an, Arap Dili çalışmaları bakımından iki yönlü olarak merkezî bir rol üstlenmiştir. Bunların birincisi; Arapların farklı unsurlarla karışmaları sonucu hem bu yeni unsurlardan ihtidâ edenler hem de Arap toplumunun yeni yetişen nesli arasında özellikle Kur'an okumalarında ortaya çıkan lahn olgusunun neden olduğu Kur'ân lafzının zapt altına alınması düşüncesidir. Bu düşünce Arap Dilinin temel kâidelerinin tespitine yönelik gayretleri harekete geçirmiştir. Diğeri ise tespit edilen bu kurallardan hareketle ilâhî hitâbın daha iyi anlaşılabilmesine yönelik olarak Kur'ân diline dâir çalışmaların ortaya konulmasıdır.

Arap Dili ile ilgili ilk çalışmalar, "Kur'ân Sözlüğü" diyebileceğimiz, Arapça olmayan ya da Arapların dilinde çok yaygın olarak kullanılmayan bazı garip lafızların anlamlarını tespite yönelik olarak ortaya çıkmıştır. Bu olgu Kur'ân tarihinde "Ġarîbu'l-Ġur'ân" kavramıyla ifade edilmektedir.

Kur'ân diline dâir ortaya konulan gayretlerin ikinci aşamasını i'râbu'l-Ġur'ân veya me'ani'l-Ġur'ân denilen çalışmalar oluşturur. Bu çalışmalar garip lafızlardan öte Kur'ân dilinin gramer yapısına yoğunlaşır. Bu yönelim hiç şüphesiz murâd-ı ilâhîyi daha iyi anlamının alt yapısını sağlama sâiki ile ortaya çıkmıştır. Zira anlamın doğrusuna ancak doğru anlama ile ulaşılabilir. Bu ise ancak ilâhi metnin diline yönelik derin bir kavrama ile mümkündür.

Genelde Ġuṭrub (210/825) ile başlatılan i'râbu'l-Ġur'ân çalışmalarına dâir epey bir literatür oluşmuştur. Biz bu çalışmalar arasından 'Ukberî'nin *et-Tibyân fî i'râbi'l-Ġur'ân adlı* eserini kendimize konu edindik. Zira bu eser, bazı kaynaklar tarafından bu alanın en meşhûrlarından biri olarak nitelenirken bazıları tarafından ise en meşhûru olarak kabul edilmektedir. Müellifin kendisi de böyle bir eser yazma gerekçesinin, kendisinden önce kaleme alınan benzer çalışmaların ya gereksiz ayrıntılarla oldukça uzatılması (itnâb) ya da maksadı ifadeye kâfi gelmeyecek şekilde îcâza gidilmesi olduğunu ifade etmiştir. Müellif çalışmasında, tekrar eden benzer ifadelerin irâbını tekrar etmeyerek itnâbtan, Kur'ân'ın tamamını inceleyerek de îcâzdan uzak durmaya çalışmıştır.

Bu çalışma bir giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bu çalışmada neyi, niçin, nasıl ve hangi araçlarla ele aldığımızın bir sunumu mahiyetindedir. Birinci bölüm kendi içerisinde iki ana alt kısım içermektedir. Birinci kısımda, bu çalışmayı okuyacak olup ‘Ukberî hakkında bilgi sahibi olmayanlara tanıtmak amacıyla müellifin hayatı verilmiştir. Bu çalışmayı yaparak aslında biz de müellifle tanışmış olduk. İkinci kısımda incelediğimiz eserin tanıtımını, istişâd merkezli metodunu ve bu eserde müellifin kendilerine referansta bulunduğu âlimlerin ilgili görüşleri tespit edilmeye çalışıldı. İkinci bölüm ise eserin sarf ve nahiv merkezli olarak dilbilim açısından tahlilini içermektedir. Bu bölümde müellifin ayetleri tahlil ederken ele aldığı konular, genel olarak bilinen meselelerden ziyade, tespiti önem arzedecek ve kendi kaynakları arasında da bulunan Kur’ân i’râbına dâir daha önce kaleme alınmış bazı önemli eserlerle mukayese edilerek, acaba hem Arap Dili grameri hem de Kur’ân i’râbına dâir ‘Ukberî’nin orijinal değerlendirmeleri var mıdır, düşüncesi ile ele alınmıştır.

Bu çalışmayı başından beri takip edip gerekli tavsiyelerde bulunan başta tez danışmanım Doç. Dr. İlyas Karşlı Bey olmak üzere, Doç. Dr. R. Resul Sevinç ve Doç. Dr. Süleyman Turan Beylere, özellikle şahit beyitlerle ilgili olarak bilgilerine başvurduğum; Dr. Öğr. Üyesi Sayih Cüneydî, Dr. Öğr. Üyesi İbrahim es-Süleyman, Dr. Öğr. Üyesi Said el-Osmân ve Dr. Öğr. Üyesi Memdûh en-Nâbî beylere, bazı teknik konularda kendilerinden istifade ettiğim Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Kaplan, Arş. Gör. Abdulrahman Acer ve Arş. Gör. Mustafa Yüce beylere ve çalışmayı baştan sona okuma zahmetini gösterip, çok değerli tavsiyelerde bulunan Doç. Dr. Mustafa İrmak beye teşekkür etmeyi vazife addediyorum.

Şüphesiz bu çalışmanın ortaya çıkmasının ardındaki en önemli etken huzurlu bir aile ortamıdır. Bu ortamı sağlayan eşim Neslihan Hanıma ve bu ortamı daha güzel hale getiren kızlarım Mehlika ve Saliha’ya da teşekkür ediyorum. Sonsuz teşekkür ise, tüm bu imkanları sunan yüce yaratıcıdır. Zira çalışma imkanımı da başarıyı da lütfeden nihayetinde O’dur.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	2
ETİK BEYAN.....	3
ÖN SÖZ	4
İÇİNDEKİLER	6
ÖZET	10
KISALTMALAR.....	12
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	13
GİRİŞ	14

BİRİNCİ BÖLÜM

‘UKBERÎ’NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ ve et-TİBYÂN FÎ İ’RÂBÎ’L-KUR’ÂN ADLI ESERİ

1.1. ‘UKBERÎ’NİN HAYATI ve İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	19
1.1.1. Yaşadığı Dönemin Siyâsi, Sosyal ve İlmî Durumu.....	19
1.1.2. Hayatı.....	35
1.1.3. Hocaları	37
1.1.4. Öğrencileri	42
1.1.5. İlmî Kişiliği.....	44
1.1.6. Eserleri.....	50
1.1.6.1. Te’lif Eserler	50
1.1.6.2. Şerhler	54
1.2. et-TİBYÂN FÎ İ’RÂBÎ’L-KUR’ÂN, GENEL ÖZELLİKLERİ VE KAYNAKLARI.....	58
1.2.1. Kur’an’ın Dil Çalışmalarına Etkisi.....	59
1.2.2. ‘Ukberî Öncesi Yapılmış Bazı İ’râbu’l-Kur’ân Çalışmaları	63
1.2.3. et-Tibyân fî İ’râbi’l-Kur’ân’ın Metodu, Özellikleri ve Kaynakları	71
1.2.3.1. Eserin Adı ve Baskısı.....	72
1.2.3.2. Eserin Te’lif Sebebi ve Tarihi	74

1.2.3.3. Müellifin Eserde Takip Ettiği Metod	75
1.2.3.3.1. Ayetle İstişhâd	75
1.2.3.3.2. Hadisle İstişhâd	76
1.2.3.3.3. Şiirle İstişhâd	77
1.2.3.4. ‘Ukberî’nin Atıfta Bulunduğu Dilciler ve İlgili Görüşleri	81
1.2.3.4.1. el-Halîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî	82
1.2.3.4.2. Sîbeveyh	84
1.2.3.4.3. Yûnus b. Ḥabîb	93
1.2.3.4.4. el-Kisâî	94
1.2.3.4.5. el-Ferrâ	96
1.2.3.4.6. el-Aḥfeş	101
1.2.3.4.7. el-Muberrid	109
1.2.3.4.8. Şa‘leb	111
1.2.3.4.9. ez-Zeccâc	112
1.2.3.4.10. en-Nehḥâs	113
1.2.3.4.11. Ebû ‘Ali el-Fârisî	114
1.2.3.4.12. İbn Cinnî	118
1.2.3.4.13. ez-Zemaḥşerî	121

İKİNCİ BÖLÜM

et-TİBYÂN FÎ İ’RÂBİ’L-KUR’ÂN ADLI ESERİNİN GRAMER

AÇISINDAN İNCELENMESİ

2.1. ‘UKBERÎ’NİN et-TİBYÂN’DAKİ SARFA DÂİR GÖRÜŞLERİ	123
.....	123
2.1.1. Bazı Vezinler Hakkındaki Görüşleri	123
2.1.1.1. فُعْلَانْ Vezni	123
2.1.1.2. فَعِيلْ Vezni	124
2.1.1.3. فَعُولْ Vezni	126
2.1.1.4. فُعْلَانْ Vezni	127
2.1.1.5. فُعْلَى Vezni	127
2.1.2. Fiille İlgili Meseleler Hakkındaki Görüşleri	128
2.1.2.1. İ‘lâl (Kalb ve İbdal)	128

2.1.2.2. Bazı Fiillerle İlgili Farklı Vezin Takdîrinin Anlama Etkisi	134
2.1.2.3. Fiilin Hem Lâzım Hem Müte‘addî Kullanımı	135
2.1.2.4. İki Mef‘ûl Alan Fiiller.....	135
2.1.2.5. ‘Ukberî’nin Fiil Bâblarına Dâir Görüşleri	136
2.1.2.6. Taaccüb Kalıbı	136
2.2. ‘UKBERÎ’NİN NAHVE DÂİR GÖRÜŞLERİ	137
2.2.1. ‘Ukberî’nin Merfû‘âtle İlgili Konulardaki Görüşleri	137
2.2.1.1. Haberin Mübtedâdan Önceki Bir Kelimedede Amel Etmesi	137
2.2.1.2. Fasıl Zamirinin İkinci Mübtedâ Olması.....	138
2.2.1.3. Nekre Kelimenin Mübtedâ Olması	139
2.2.1.4. Cümlenin Haber veya Fâil Olması.....	141
2.2.1.5. Mübtedâ-Haber Arasında Takdîm-Te’hîr	141
2.2.1.6. Fiil ile Fâ‘il Arasındaki Cins Uyumu.....	143
2.2.1.7. Fâ‘il ile Mef‘ûl Arasındaki Tertîb.....	144
2.2.1.8. إِنَّ ve Benzerlerinin Haberi	145
2.2.1.9. Mekûlu’l-Kavl.....	146
2.2.1.10. Câr-Mecrûrun Ref‘ Etme Durumu	147
2.2.2. ‘Ukberî’nin Mansûbâtla İlgili Konulardaki Görüşleri.....	148
2.2.2.1. Hâl.....	148
2.2.2.2. إِلا İle Yapılan İstisnâ	157
2.2.2.3. Şart Üslûbu.....	159
2.2.2.3.1. إِذَا Edatı	159
2.2.2.3.2. Şart Anlamındaki Emir ve Nehyin Cevabı	159
2.2.2.3.3. Şart Cümlesi ile İlgili Genel Değerlendirmeler	160
2.2.2.4. إِنَّ ve Benzerlerinin İsmi	164
2.2.2.5. كَانَ’nin Haberi.....	166
2.2.2.6. Emrin Cevabı	166
2.2.2.7. İğra	168
2.2.2.8. Nefy-i Cins لا’sının İsmi	168
2.2.2.9. Münâdâ.....	169

2.2.3. ‘Ukberî’nin Mecrûrâtla İlgili Konulardaki Görüşleri	170
2.3. ‘UKBERÎ’NİN İSİM TÜRLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.	171
2.3.1. Hurûf-u Mukatta‘a	171
2.3.2. İsm-i Fâ‘il ve İsm-i Mef‘ûl	172
2.3.3. Masdar	174
2.3.4. İsm-i Tafdîl	178
2.4. ‘UKBERÎ’NİN FİİLLE İLGİLİ MESELELER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ	179
2.4.1. Nâkıs Fiiller	179
2.4.2. Muzâri Fiili Cezm Eden Edatlar	182
2.4.3. Muzâri Fiiline Te‘kîd Nûnunun Bitişmesi	182
2.4.4. Medih ve Zemm Fiilleri	182
2.4.5. İsim Fiiller	183
2.5. ‘UKBERÎ’NİN ZAMİRLER, EDATLAR ve HARFLER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ	186
2.5.1. Tâbiler (Sıfat-Te‘kîd-Bedel-Atf-1 Beyân ve Atf-1 Nesak)	217
2.5.1.1. Sıfat	218
2.5.1.2. Te‘kîd	219
2.5.1.3. Bedel ve Atf-1 Beyân	220
2.5.1.4. Atf-1 Nesak	221
2.6. ‘UKBERÎ’NİN DİĞER KONULARDAKİ GÖRÜŞLERİ	223
2.7. GRAMER VECİHLERİ, TAKDİR VE HAZİF ÇEŞİTLİLİĞİNDEN HAREKETLE İ‘RÂBU’L-ĞUR’ÂN OLGUSUNA DAİR BİR DEĞERLENDİRME	226
SONUÇ	230
KAYNAKLAR	233
ÖZ GEÇMİŞ	244

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Tez Türü: Doktora Tezi

Danışman: Doç. Dr. İlyas KARSLI

Hazırlayan: İbrahim EKİCİ

Yıl: 2018

Sayfa Sayısı: 244

ÖZET

el-‘UKBERÎ ve et-TİBYÂN FÎ İ‘RÂBİ’L-KUR’ÂN ADLI ESERİNİN DİLBİLİM AÇISINDAN İNCELENMESİ

Garîbu’l-Kur’ân çalışmaları ile birinci aşaması başlayan Kur’ân Diline dâir incelemelerin ikinci merhalesini, İslâm toplumunda farklı etkilerle orataya çıkan lahn olgusunun da itici gücüyle belirmeye başlayan me‘âni’l-Kur’ân veya i’râbu’l-Kur’ân literatürü oluşturmaktadır. Birinci aşamada vahyin ilk muhataplarının anlamakta zorluk çektikleri alışık olmadıkları kelimelerin açıklanması amaçlanmışken, ikinci merhaledeki çalışmalarla Kur’ân’ın önce Arap Dilinin kurallarına uygun okunması (i’râb) ve buradan hareketle de doğru anlaşılmasına yardımcı olmak hedeflenmiştir. Genelde Kıtub’la başlatılan bu çalışmaların müelliflerinden birisi de ‘Ukberî (616/1229)’dir. Onun bu konudaki *et-Tibyân fî İ‘râbu’l-Kur’ân* adlı eseri önemlidir. Zira bu eser tabakat kitaplarında alanın en meşhûru veya maşhûrlarından birisi olarak kabul edilmiştir. Bu çalışmada adı geçen eseri Arap Dilinin temel meseleleri açısından ele alınmaya çalışıldı. Ayrıca gerekli görülen yerlerde de nahiv tarihinin önemli ve ‘Ukberî’nin de kaynakları arasında bulunan ilk kaynakları ile mukayeseli olarak incelenmeye çalışıldı. Bu şekilde müellifin orijinal yaklaşımlarının olup olmadığı tespit edilmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Kur’ân, ‘Ukberî, et-Tibyân, i‘râb, nahiv

Recep Tayyip Erdogan University Institute Of Social Sciences

Department: Basic Islamic Sciences

Thesis Type: Doctoral Thesis

Supervisor: Assoc. Dr. İlyas KARSLI

Author: İbrahim EKİCİ

Year: 2018

Page: 244

ABSTRACT

al-'UKBERÎ AND ANALYSIS OF at-TİBYÂN FÎ İ'RÂBİ'L- KUR'ÂN IN TERMS OF LINGUISTICS

Literature of the me'âni'l-Qur'ân or i'râbu'l- Qur'an constitutes the second stage of the examinations of the Qur'an language whose first stage started with the works of Garîbu'l-Qurân. In the first stage, it was aimed to explain the words that the first subjects of the inspiration had difficulty in understanding and to explain the unfamiliar words while aiming to help the understanding of the Qur'an in accordance with the rules of the Arabic Language (i'râb). One of the authors of these studies, which is generally initiated by Kûtrub (210/825), is' Ukberî (616/1229). It is important that his work on this subject is called Tibyan fî İ'râbu'l-Qur'ân because this work is described as one of the most famous ones of the field in his books. In this work, we have tried to examine this work in terms of the main issues of the Arabic language and compare it with the first skis of the history of nahiv which are important and also the sources of Ukberî in places where we consider necessary. In this way, we tried to determine whether the author had original approaches.

Key Words: Qoran, 'Ukberî, at-Tibyân, İ'râb, Nahiv

KISALTMALAR

a.e.	Aynı Eser
a.y.	Aynı Yer
a.mlf.	Aynı Müellif
bk.	Bakınız
bnt.	Binti/Kızı
by.	Basım Yeri Yok
c.	Cilt
cc.	Celle Celâluhû
çev.	Çeviren
Doç.	Doçent
Dr.	Doktor
H	Hicrî
Hz.	Hazreti
M	Milâdî
md.	Maddesi
nşr.	Neşreden
öl.	Ölüm Tarihi
Prof.	Profesör
RTEÜ	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
s.	Sayfa
thk.	Tahkik Eden
t.y.	Basım Tarihi Yok
Üniv.	Üniversitesi
vd.	Ve Diğerleri
yy.	Yüzyıl

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

أ	’
آ	Ââ
او	Ôô
ء	’
ث	Ṫṫ
ح	Ḥḥ
خ	Ḫḫ
ذ	Ḍḏ
ص	Ṣṣ
ض	Ḍḏ
ظ	Ẓẓ
ع	’
غ	Ġġ
ق	Ḳḳ

GİRİŞ

Kur'an, iki yönlü olarak Arap Dili çalışmaları hareketinin merkezinde bulunmaktadır. Bir taraftan, fetihler sonrası İslâm toplumunda Arap olmayan unsurların ve yeni yetişen nesillerin dilinde ortaya çıkan lahn olgusundan duyulan endişe, hem Arap dilinin hem de Kur'an'ın bu hatalardan korunarak zapt u rapt altına alınması amacıyla dil çalışmalarının itici gücü olmuş, diğer taraftan ise tespit ve tedvîn edilen bu kurallardan hareketle Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak adına, bu sefer bir konu olarak, onun dilinin tahlîl edildiği çalışmaların ortaya çıkmasına vesile olmuştur.¹ Aslında Kur'an dili çalışmaları ilkin Kur'an'da Araplara yabancı olan (garîp) kelimelerin anlamlarının ortaya konulduğu *gârîbu'l-Kur'an* çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır.² Bu yabancılık durumu, kelimenin Arapça olmamasından veya Arapça olsa da Kur'an'ın muhataplarının bu kelimeye âşina olmamasından kaynaklanabiliyordu.

Kur'an metninin daha iyi kavranmasına yönelik lafzî gayretlerin ikinci aşamasını ilâhî hitâbın i'râbına yönelik olanları teşkil ediyordu. Kaynaklarda bu konuda ilk çalışmayı Kutrub (öl. 210/825)'un ortaya koyduğu zikredilmektedir.³ İlerleyen dönemlerde bu alanda irili ufaklı epey eser verilmiştir. Zira bu çalışmalar hem Müslüman milletlerin evlatları hem de yeni ihtidâ edenler için ilâhî hitâbı en doğru şekilde anlamanın zeminini oluşturuyordu. Biz de bu çalışmada bu alanda kaleme alınmış 'Ukberî'nin *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'an* adlı eserini konu edindik.

'Ukberî'yi tanımlamak için kaynaklarda bazı özelliklerinden söz edilmiştir. Bunlardan birisi de *sâhibu'l-i'râb*tır.⁴ Basitçe *i'râb* konusunun otoritesi diye

¹ 'Abdul'âl Sâlim Mekrem, *el-Kur'ânu'l-Kerîm ve eşeruhû fî'd-dirâsâti'n-naħviyye* (Kuveyt: Muessesetu 'Ali Cerrâh eş-Sabbâh, 1978), 45-47.

² Ramadân 'Abduttevvâb, *Fuşûl fî fikhi'l-'arabiyye* (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1420/1999), 109-110; Soner Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 33.

³ İbrahim Maqlâtî, *Şerhu Muşelleşâtu Kutrub* (by., 1998), 8; Muharrem Çelebi, "Kutrub", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26:494-495.

⁴ Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrût: Dâru Şâdir, 1987), 3:100; 'Omer Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî* (Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyin, 1979), 3:467; Muhammed et-Tahtâvî,

anlaşılabilir bu nitelik ‘Ukberî’nin, yaşadığı dönemde temsil ettiği ağırlıklı ilmi konumunu da belirtiyordu. Onun bu şekilde nitelendirilmesine vesile olan temel iki eseri vardır. Bunlardan birisi, öğrencilerine okuttuğu ve hocalarından İbnu’l-Cevzî (öl. 579/1201)’nin kaleme aldığı bir hadis kitabındaki anlaşılması güç hadislerin i’râbına dâir te’lif etmiş olduğu *İ’râbu’l-ḥadîsi’n-nebevî*’dir. Ancak kaynaklarda alanının en meşhûru veya meşhûrlarından birisi diye tavsif edilen ve çalışma konumuz olan *et-Tibyâb fî i’râbi’l-Kur’ân*⁵ adlı eseri, kendisinin bu şekilde nitelenmesinde adı verilen ilk eserden daha çok etkili olmuştur. Eserin tamamı incelendiğinde görülecek olan ayetlerin tahlîlindeki oldukça ayrıntılı ve yer yer orijinal yaklaşımları bu niteliği hak ettiğini göstermektedir.

Bu çalışmanın öncelikli hedefi ‘Ukberî’nin *et-Tibyân*’da Kur’ân’ın dil yapısı ile ilgili ortaya koyduğu görüşlerinin tespit edilmesidir. Bu tespitleri ilgili oldukları nahvin temel başlıkları altında belli bir sistematik içerisinde sunulmaya çalışıldı. Ancak bu çalışmada, ilgili eserdeki nahivle ilgili bütün konulara yer verilmemiştir. Zira burada, daha ziyade ayrıntı sayılabilecek ve ‘Ukberî’nin orijinal yaklaşımlarını yansıtaacağı düşünülen konular ele alınmıştır.

Çalışmamızın bir diğer hedefi, ‘Ukberî’nin tespit ettiğimiz bu görüşlerinin orijinal olup olmadığının değerlendirmesini yapmaktır. Bunun sağlıklı bir şekilde tespit edilebilmesi için bu görüşlerin, kendisinin de eserinde atıfta bulunduğu, daha önce bu alanda eser te’lif etmiş önemli bazı dilcilerin aynı ayetlerle ilgili görüşleri ile mukayese edilerek değerlendirilmesi gerekiyordu. Bu sebeple ikinci bölümde mümkün mertebe böyle bir çalışma ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tezin isminde yer verilen “dilbilim açısından” ibâresi bu çalışmanın öncelikle ve ağırlıklı olarak gramer (sarf-nahiv) temelli olduğuna işaret eder. Çalışmada ayetlerin anlamı, sadece ‘Ukberî’nin herhangi bir ayetle ilgili yaptığı değerlendirmeler anlam farklılığına sebep olduğunda işaret edilmiştir. Zira bu çalışma bir tefsîr çalışmasından ziyade bir Arap Dili incelemesidir.

Bu çalışma iki temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm müellifin hayatı ve incelenen eserin çeşitli açılardan tanıtılmasını, ikinci bölüm ise ilgili eserin

Neş’etu’n-naḥv ve târîḥu eşheri’n-nuḥât (Kahire: Dâru’l-Me’ârif, t.y.), 209; Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî sîretuhû ve muşannefâtuhû* (Beyrût: Dâru İbni ‘Îmâd, 1993), 76.

⁵ İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 3:100; ‘Omer Ferrûḥ, *Târîḥu’l-edebi’l-‘arabî*, 3:467; et-Ṭantâvî, *Neş’etu’n-naḥv*, 209; Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 76.

dilbilim açısından incelenmesini içermektedir. Bu açıdan kaynaklarımız kendi içerisinde üç ana bölümden oluşmuştur: Bunlar: 1- Tabakat eserleri, 2- Gramer Kaynakları, 3- Kur'ân'ın i'râbına dâir olan eserler.

Birinci bölüm kaynaklarımız arasında ikisi özellikle önemlidir. Bunlar; Yâkût el-Hamevî (öl. 626/1229)'nin *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*'i ile el-Munzirî (öl. 656/1259)'nin *et-Tekmile li-vefeyâti'n-naqale*'sidir. Bu kaynakları önemli kılan şey her iki eserin müellifinin de 'Ukberî'nin öğrencileri arasında sayılmasıdır. Bu bölümü oluşturan diğer kaynaklarımız; el-Kıfî (öl. 646/1248)'nin *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâi'n-nuḥât*'ı, İbn Hallikân (öl. 681/1282)'nin *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, Ebû Ḥayyân el-Endelûsî (öl. 745/1344)'nin *Tezkîratu'n-nuḥât*'ı, es-Suyûtî (öl. 911/1505)'nin *Buḡyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nuḥât*'ı, İsmâ'îl Bâşâ el-Baḡdâdî'nin *Hediyyetu'l-'arîfîn esmâu'l-muelliḡîn ve âşâru'l-muşannifîn*'i, el-Yemânî'nin *İşârâtu't-ta'yîn fî terâcimi'n-nuḥât ve'l-luḡaviyyîn*'i, ez-Ziriklî (öl. 1976)'nin *el-A'lâm*'ı. Bunun yanında 'Omer Ferrûḡ'un *Târîḡu'l-edebi'l-'arabî* adlı eseri ile Muhammed eṭ-Ṭantâvî'nin *Neş'etu'n-naḡv ve târîḡu eşheri'n-nuḥât* isimli eseri de bu bölümü oluşturan kaynaklarımız arasındadır. Bunların yanında Yaḡyâ Mîr 'Alem'in *el-'Ukberî sîretuhû ve muşannefâtuhû* isimli 'Ukberî'ye hasrettiḡi çalışması, ülkemizde Nusrettin Bolelli ile Selami Bakırcı'nın 'Ukberî'ye dâir yazdıkları makale ve *DİA* maddeleri ve Mehmet Cevat Ergin'in müellifin *el-Lubâb* isimli eseri hakkında yaptığı doktora çalışması da Türkçe kaynaklarımız arasındadır. Bu bölümü oluşturan son kaynaklarımız hiç şüphesiz 'Ukberî'nin çeşitli eserlerinin baskısı için kaleme alınan muhakkik mukaddimeleridir.

Kaynakçamızın ikinci bölümündeki en temel kaynaklarımızı, gramer alanında 'Ukberî öncesi kaleme alınmış Arap Dili gramerinin en önemli eserleri oluşturmaktadır. Ancak biz bu kaynakları belirlerken alanımızı, müellifin de eserinde kendilerinden istifade ettiḡi, başka bir ifade ile kendilerine atıfta bulunduğu dilcileri seçerek daralttık. Bu eserler şunlardır: Sîbeveyh (öl. 180/796), *el-Kitâb*; el-Müberrid (öl. 285/898), *el-Muḡteḡab*, *el-Kâmil*; İbnu's-Serrâc (öl. 316/929), *el-Uşûl fî'n-naḡv*; Ebû 'Ali el-Fârisî (öl. 377/987), *el-İḡâḡ*, *et-Tekmile*, *el-Mesâilu'l-Halebiyyât*, *et-Ta'likât 'alâ Kitâbi Sîbeveyh*, ve *el-İḡfâl*; İbn Cinnî (öl. 392/1002), *el-Ḥaşâiş*, *el-Luma'*, *el-Munşif*; ez-Zemaḡşerî (öl. 538/1143), *el-*

Mufaşşal. Son dönemde yazılmış iki eser de bu bölümde özellikle kaynaklarımız arasında bulunmaktadır. Bunlar: el-Anţâkî'nin *el-Muĥît*'i ile 'Abbâs Hâsan'ın *en-Naĥvu'l-vâfi* adlı eserlerdir. Bunlar dışında özellikle edatlarla ilgili kısımda istifade edilenler dahil olmak üzere çalışma boyunca kendisinden istifade edilen başka kaynaklar da vardır.

Kaynaklarımızın üçüncü bölümünü de yine 'Ukberî'nin kendilerine atıfta bulunduğu Kur'ân dili ile ilgili telif edilmiş eserler oluşturmaktadır. Bunlar da kendi içerisinde i'râbla ilgili başvuru alanlarla müellifin incelediği farklı kıraatların tespiti için başvuru alanlar şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısım; el-Kisâî (öl. 189/805), el-Ferrâ (öl. 207/822), el-Aĥfeş el-Evsat⁶ (öl. 215/830) ve ez-Zeccâc (öl. 311/923)'ın *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserleri ile ez-Zemaĥşerî (öl. 538/1143)'nin *el-Keşşâf* isimli luġavî tefsiri oluşturmaktadır. Bu kaynakların ilk dördünün ikisi Kûfe, diğer ikisi ise Basra ekolüne müntesib dilcilere aittir. İkinci kısımda ise Ebû 'Ali el-Fârisî (öl. 377/987)'nin *el-Hucce*'si ile İbn Cinnî (öl. 392/1002)'nin *el-Muĥteseb*'i bulunmaktadır.

Burada çalışmayla ilgili birkaç hususa daha işaret etmek yerinde olacaktır. İlgili yerlerde de ifade edildiği üzere, müellifin görüşlerine atıfta bulunduğu âlimlerin ilgili görüşleri, eserlerinden tespit edilmeye çalışılmış ancak çoğunlukla bunlara ulaşılamamıştır. Bu sebeple geriye, 'Ukberî'nin bu görüşlere ya günümüze ulaşmayan eserlerden ya da sözlü kaynaklardan muttali olduğu seçeneği kalmaktadır.

Bir yazım kuralı olarak çalışmada bazı hususlara dikkat edilmiştir. Bunlar:

1- Müellifin ismi sadece tezin isminde "elif-lam"lı, tez adı dışında ise hem metin içerisinde hem de dipnotlarda "Ukberî" şeklinde "elif-lam"sız olarak yazılmıştır. Çalışmadaki ölüm tarihi gösterimi konusunda sergilenen tavrın bir istisnası olarak müellifin ölüm tarihi, zaten çalışmamızın konusu olması hem de çalışma boyunca müellifin isminin sürekli tekrar etmesi sebebiyle, sadece hayatı kısmında verildi.

2- Dipnotta verilen kaynakları sadece aynı sayfada aynı dipnotta geçiyorsa a.e. kısaltması ile verdik. Böylece hem birden çok eserinden istifade edilen âlimin

⁶ Bundan sonra sadece el-Aĥfeş olarak verilecektir.

hangi kitabının kastedildiğine dâir oluşabilecek karmaşanın önüne geçilmesi hem de okuyucunun eser takibinin kolaylaştırılması amaçlandı.

3- Metin içerisinde geçen, özellikle ilk dönemde yaşamış âlimlerin vefat tarihleri, şayet konu zaten ilgili âlimin ismini taşımıyorsa, hicrî/milâdî olarak geçtiği her yerde verildi ve buna öl. kısaltmasıyla işaret edildi. Vefat tarihlerini tespit edemediğimiz âlimler hakkında ise herhangi bir bilgi verilmedi. Ancak söz konusu olan bir halîfe veya sultan ise ilgili kişilerin isimlerinin geçtiği yerde hilafet dönemleri veya hakimiyetlerini sürdürdükleri tarihler verilmiştir.

4- Sûre isimlerinin metin içerisindeki yazımında *DİA*'nın usulü esas alınarak, sûre ismi elif-lamsız ve ilk harf büyük, sûre kelimesi cins isim kabul edilerek ilk harf küçük olarak verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
‘UKBERÎ’NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ ve et-TİBYÂN FÎ İ‘RÂBÎ’L-
KUR’ÂN ADLI ESERİ

Bu bölümde ‘Ukberî’nin hayatı ve ilmî kişiliği, *et-Tibyân*’daki metodu ve bu eserde atıfta bulunduğu dilcilerle ilgili görüşleri ele alınacaktır.

1.1. ‘UKBERÎ’NİN HAYATI ve İLMÎ KİŞİLİĞİ

Çalışmamızın bu kısmında, ‘Ukberî hakkında genel bir kanaat oluşturması açısından, onun hayatı, yaşadığı dönemin özellikleri, hocaları, öğrencileri, ilmî kişiliği ve eserleri ele alınacaktır.

1.1.1. Yaşadığı Dönemin Siyâsi, Sosyal ve İlmî Durumu

Burada ‘Ukberî’nin yaşadığı dönemin siyasî, sosyal ve ilmî durumu tasvir edilerek, o dönemin genel durumu hakkında bilgi verilecektir.

1. Siyâsî Durum

‘Ukberî, yaklaşık seksen yıllık ömrünün tamamını Bağdat’ta geçirmiştir. Bağdat şehri h. 145/762 yılında Abbâsî hânedânının gerçek kurucusu kabul edilen⁷ Halife el-Manşûr (754-775) tarafından kurulmuş ve bu tarihten Abbâsî devletinin yıkılışına kadar (1258) hilâfet merkezi olarak kalmıştır. Şehre bu ismin verilmesinin sebebi olarak o bölgede aynı isimde bir köyün, eski bir manastırla yine kadim bir şehrin kalıntılarının bulunması gösterilmektedir. Bunun yanında “Tanrının ihsânı ya da armağanı” anlamında Farsça kökenli veya “koyun ağılı” anlamında Âramice asıllı olduğu şeklinde değerlendirmeler de yapılan bu kelimenin Hammurabi kanunları ile milattan önceki bazı yazıtlarda da benzer şekillerde geçiyor olması kelimenin tarihinin oldukça eskilere dayandığını göstermektedir.⁸

⁷ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1:34.

⁸ ‘Abdul‘azîz ed-Dûrî, “Bağdat (Genel Bakış)”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4:425-426; Yıldız, “Abbâsîler”, 34; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: Marmara Üniv. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 399.

Kervanların uğrak yerinde bulunan ve her ay panayırların düzenlendiği bu bölgenin şehir için merkez seçilmesinin sebebi, bölgenin Fırat ile Dicle arasında toprakları oldukça verimli ve düşman saldırılarından korunaklı bir yerde olmasının yanında, yine aynı stratejik konumu sebebiyle Ermenistan, Mezopotamya ve Çin gibi bölgelerle kolay irtibat kurmaya elverişli olmasıdır. Aynı sebeple Çinli tüccarların da uğrak yeri olan bu bölgeye verilen bu isim bir görüşe göre Arapça asıllı olmayıp Bağ ile özel isim olan Dâd'ın birleşimidir ve "Dâd'ın bahçesi" anlamına gelmektedir. Kurucusuna nispetle *Manşûriye* ve Kur'ân'da bir yerde⁹ "cennet" anlamında kullanılması ve hilâfet merkezinin resmi adı olması dolayısıyla *Medînetu's-Selâm* diye de adlandırılan şehir bunun dışında *Buğdân*, *Medînetu Ebî Ca'fer*, *Medînetu'l-Mansûr*, *Medînetu'l-Hulefâ*, *Medînetu'z-Zevrâ* ve dâirevî şekilde kurulduğundan dolayı da *el-Medînetu'l-Mudevvera* gibi isimlerle de anılmıştır. Buna rağmen günümüze kadar halk arasında Bağdat diye meşhûr olagelmıştır. Şehir batıda XVII yy.'a kadar muhtemelen Çince'den geçen bozuk bir şekliyle Baldach (Baldacco) şeklinde anılıyordu.¹⁰

Hilafet merkezi olması hasebiyle kısa zamanda zenginlik ve refah merkezi haline gelen Bağdat'ın nüfusu oldukça artmıştır. Aynı sebepten dolayı şehir bir taraftan zenginliğin ve refahın merkezi haline gelirken diğer taraftan siyasî mücadelelerin de odak noktası olmuş, bu da kaçınılmaz tahribatları beraberinde getirmiştir. Bu tahribatların biri Hârûn Reşîd (786-809)'in iki oğlu el-Emîn (809-813) ile el-Me'mûn (813-833) arasındaki taht kavgası diğeri de Büveyhî Oğullarının Bağdat'ı istilâsı sonucu meydana gelmiştir. H. IV asırdan sonra Abbâsî Halifelerinin otoritelerinin zayıflaması ve önce İran sonra Türk hanedanlarının etkisi altına girmesi sonrası ortaya çıkan karışıklıklar, şehri cazibe merkezi olmaktan çıkarmış ve XIII. yy.'a gelindiğinde şehir oldukça küçülmüştür.¹¹

⁹ el-En'âm 6/127.

¹⁰ Carl Brockelman, *Târîhu's-şu'ûbi'l-İslâmiyye*, trc. Nebîh Emîn Fâris ve Munîr el-Ba'lebekkî (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1993), 177-178; ed-Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", 426; Hitti, *İslam Tarihi*, 399-400; Ergin, Mehmet Cevat, "el-'Ukberî ve el-Lubâb fî 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb'ı" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2002), 23.

¹¹ Ergin, "el-'Ukberî ve el-Lubâb fî 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb'ı", 23-24.

Yaşadığı süre ve dönem dikkate alındığında ‘Ukberî’nin dört ‘Abbâsî halifesini gördüğü¹² ve hayatının Abbâsî Hilâfetinin dördüncü devrine denk geldiği ortaya çıkmaktadır. Bu dönem Selçukluların Bağdat’a girerek (1055) Hilafet üzerinde etkilerini artırmaları ile Moğolların Bağdat’ı istilâsı (1258) arasındaki tarihlere tekabül etmektedir. Bundan dolayı ‘Ukberî’nin yaşadığı bu dönemin Bağdat’ının siyaseten Selçuklu, hilafet itibariyle ‘Abbâsî hâkimiyetinde olduğu söylenebilir.¹³ Bu tarihlerde Hilafet zayıflamış ve İslâm coğrafyası dağılıp küçük devletlere bölünmüştür. Büveyhî Oğullarının ön plana çıkmaları Selçukluların etkilerini artırmaya başlamaları ve Haçlıların Suriye ve civarını istila etmeleri yine bu dönemin önemli olaylarıdır.¹⁴

Selçukluların Tuğrul Bey önderliğinde Bağdat’a girerek Abbâsî Hânedânını Şîf Büveyhîlerin hakimiyetinden kurtarması ve kendi konumuna Halifeden “sultan¹⁵” ünvanı yanında “doğunun ve batının meliki¹⁶” övgüsünü alarak güç katması da bu döneme denk gelir. Selçuklular bu konumlarını, fikrî açıdan da destekleme adına medreseleri kurarak farklı bir boyut kazandırmıştır.¹⁷ Selçukluların Bağdat’taki hakimiyetleri, ‘Abbâsî Halîfelerinden el-Musterşid Billah (1118-1135) ve Râşid (1135-1136)’in katline karar vermeleri ile hükmen sona ermiştir.¹⁸

Büyük Selçuklular hakimiyetlerini kaybedip dağılınca bölgede ve Halîfe üzerinde Irak Selçukluları etki kurmaya başladı. Halîfe ve Sultan arasında zaman zaman şiddetlenen mücadelelere sahne olan bu ilişki, Sultan Mesut (1116-1155)’un

¹² Bu halîfeler; el-Muktefî li-Emrillah (530-555), el-Mustencid Billah (555-566), el-Mustedî bi-Emrillah (566-575) ve dördüncüsü en-Nâsır (575-622)’dir. ‘Ukberî’nin hayatı üzerinde en etkili olan ya da başka bir ifade ile ‘Ukberî’nin şöhretinin zirvesine ulaştığı zaman dilimi en-Nâsır’ın hilafet dönemine denk gelir. Öyle ki hayatının bu döneminde devlet adamları bile onun ilminden istifade etme ihtiyacını hissetmiş o da onlar için bazı muhtasar eserler imlâ ettirmiştir. Nitekim *et-Telâhîş fi’l-ferâid* adlı eserin yazılış sebebinin büyük ihtimalle en-Nâsır’ın bu yöndeki talebi olduğu söylenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 11.

¹³ Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 9-10.

¹⁴ Ergin, “el-‘Ukberî ve el-Lubâb fi ‘İleli’l-Binâi ve’l-İ‘râb’ı”, 24.

¹⁵ Selçuklularda sultan ünvanını kullanan ilk hükümdarın Alparslan olduğu da söylenmektedir. bk.: Şevkî Dayf, *‘Aşru’d-duvel ve’l-imârât: el-Cezîratu’l-‘Arab -el-‘Irâk-İrân* (Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, 1980), 237.

¹⁶ Brockelman, *Târîhu’s-su’ûbi’l-İslâmiyye*, 273.

¹⁷ Dayf, *‘Aşru’d-duvel ve’l-imârât*, 236-237; Yıldız, “Abbâsîler”, 35; Ergin, “el-‘Ukberî ve el-Lubâb fi ‘İleli’l-Binâi ve’l-İ‘râb’ı”, 24.

¹⁸ Şevkî Dayf, *‘Aşru’d-duvel ve’l-imârât*, 239.

ölümünden sonra özellikle ‘Ukberî’nin hocaları arasında zikredilen İbn Hubeyre (öl. 560/1165)’nin de gayretleriyle halîfe lehine sonuçlanmış ve halîfe artık bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Aynı dönemde tarih sahnesine çıkan Harzemşahlar, Anadolu Selçukluları, Eyyûbî devleti ve özellikle bölgenin kaderini etkileyecek bir otorite olan Irak Selçukluları ile yakın bir mücadele içerisine girmiştir. Abbasî Halîfelerinden en-Nâşır (1180-1225) kendi konumunu daha da sağlamlaştırmak için bu devletler arasındaki mücadeleyi kızıştırma gayreti içerisinde olmuştur.¹⁹

Bağdat 10 Şubat 1258’de Moğol işgaline maruz kalmıştır. Abbâsî Halîfesinin kayıtsız şartsız boyun eğdiği bu istilâda öldürülenlerin sayısı ile ilgili 100.000 ile 2 milyon arasında değişen rakamlar zikredilmektedir. Bu işgal esnasında yapılan büyük katliamın yanısıra camiler ahıra çevrilmiş, kütüphaneler tahrip edilip kitaplar ya yakılmış ya da Dicle’ye atılmıştır. Böylece tam beş asır İslâm dünyasının merkezi olan Bağdat tüm yönleriyle tahrip edilmiş oldu.²⁰

İşte ‘Ukberî tüm bu siyasî mücadele ve çekişmelerin yaşandığı bir dönemde yaşamıştır. Bağdat’ta geçirdiği hayatı süresince o, tam dört Abbâsî Halîfesinin iktidarına şahit olmuştur. Ancak onun hayatının büyük bir bölümü bu Halîfelerden, annesi bir Türk olan ve 47 yıl iktidarda kalan 34. halîfe²¹ Nâşır (1180-1225) dönemine rast gelir. Zira ‘Ukberî olgunluk çağını bu Halîfe döneminde geçirmiş ve şöhretinin zirvesine çıkarak emsali olmayan bir ilmî şahsiyet haline gelmiştir.²² Ayrıca hocaları arasında bir vezir olan İbn Hubeyre (öl. 560/1165)’nin de bulunması onun siyasilerle yakın ilişki içinde olduğunu gösterir. Ancak etkin bir şekilde siyâsete katılmadığı da bir gerçektir. Bunun sebebi de daha önce ifade edildiği gibi daha küçük yaşta gözlerini kaybetmiş olması ve kendisini bütünüyle ilme vermiş olmasıdır.²³

¹⁹ Ergin, “el-‘Ukberî ve el-Lubâb fî ‘İleli’l-Binâi ve’l-İ‘râb’ı”, 25-26.

²⁰ Şevkî Dayf’ın aktardığına göre bu rakam kırk üç gün aralıksız süren katliamlar neticesinde 800.000’e ulaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk.: Şevkî Dayf, ‘*Aşru’d-duvel ve’l-imârât*, 241; ed-Dûrî, “Bağdat (Genel Bakış)”, 431-432; Yıldız, “Abbâsîler”, 37.

²¹ Yıldız, “Abbâsîler”, 37.

²² Ergin, “el-‘Ukberî ve el-Lubâb fî ‘İleli’l-Binâi ve’l-İ‘râb’ı”, 28.

²³ Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 12.

2. Sosyal Durum

'Ukberî'nin yaşadığı dönem İslâm Medeniyetinin en parlak zamanlarına denk gelir. Bu dönemde toplum artık belli tabakalara ayrılmıştır. Şehrin kuruluşunda da bu tabakalaşmanın sosyal gayeleri gözetilmiştir. Her bir etnik grup ve meslek grubu kendi bölgesinden sorumluydu. Toplumunu oluşturan tabakalar genel olarak siyasî erkin, sanat ile zanaat ehlinin ve ilim erbabının oluşturduğu *haşşa* (havas) -ki bu sınıfın devlet erkiyle görüşmeye gittiklerinde girdikleri kendilerine özel *bâbu'l-haşşa* diye bir kapıları da vardı- ve halkın diğer kısmını ifade eden *'âmmе* (avam) bu tabakaların genel adıdır. VI. yy. Bağdat'ında bu genel tabaka içerisinde Arap, Fars, Türk, Nabat, Ermenî, Çerkez, Kürt ve Berberîler bulunuyordu. Bunlar genelde ziraat, çeşitli zanaatlar ve ticaretle uğraşanlarla, sıradan askerler, zımmîler, köle ve hizmetçilerden oluşuyordu.²⁴

Bu tabakaların farkı sadece meslekleri itibariyle değil aynı zamanda hayat şartları açısından da önemliydi. Hüssaya mensup olanlar oldukça geniş imkânlarla sahipti. 601 yılında hilâfet sarayında çıkan yangının ortaya çıkardığı zararın yarım milyon dinar olarak belirlenmesi ve Halîfe Muktedî (1170-1180)'nin, Sultan Melikşâh (1072-1092)'ın kızıyla evlendiğinde eşyalarının 130 deve ile taşınmış olması bu imkânın ölçüleri hakkında fikir vermektedir.²⁵ Diğer taraftan oldukça dar imkânlar içerisinde yaşamaya çalışan *'âmmе*nin bu durumu, özellikle 4. ve 5. Hicrî asırda halk arasında *'ayyâr* denilen kanun dışı işlere kalkışan, saldırı ve yağma işlerine bulaşan bir zümre ortaya çıkarmıştır.²⁶ Hatta bu grup halîfe Emîn (809-813) ile Me'mûn (813-833) arasında çıkan taht kavgasında şehrin yağmalanması ve

²⁴ Yahyâ Mir 'Âlem, *el-'Ukberî*, 12; ed-Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", 427; Yıldız, "Abbâsiler" 46; Ergin, "el-'Ukberî ve el-Lubâb fi 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb'ı", 28. Şevkî Dayf ise, o dönemin toplumunu oluşturan grupları üçe ayırmaktadır. Bunlar; halifeler, vezirler, komutanlar, vâliler ve bunlara yakın devlet adamlarının oluşturduğu üst sınıf, komutanlar dışındaki askerî zevat, devlet kurumlarının görevlileri ve önde gelen tüccar ve sanayicilerin oluşturduğu orta grup, çiftçiler, hafif meslek erbabı, hizmetçiler, köleler ve zımmîlerin oluşturduğu alt sınıftır. Her ne kadar ülke refahı tüm kademelere yayılmaya çalışılsa da vergi yükümlülüğü ikinci ve üçüncü tabakayı daha dar ve zor geçim şartlarına zorlarken toplanan vergilerden en çok istifade etme imkânına sahip olan birinci tabaka bolluk hatta şaşaa içerisinde hayat sürüyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî 4: el-'Aşru'l-'abbâsiyyi's-sânî* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1983), 53; Şevkî Dayf, *'Aşru'l-duvel ve'l-imârât*, 252-260. Dayf üst tabakayı adı geçen ikinci eserinde aristokrasiye (أروستقراطية) diye tanımlamakta ve bu tabakayı da az önce olduğu gibi iki kısma ayırmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Şevkî Dayf, *'Aşru'l-duvel ve'l-imârât*, 251.

²⁵ Yahyâ Mir 'Âlem, *el-'Ukberî*, 13.

²⁶ Ergin, "el-'Ukberî ve el-Lubâb fi 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb'ı", 28-29.

yıkılması olaylarına da karışmıştır.²⁷ Bu durum, Halife en-Nâşır (1180-1225)'ın bir fütüvvet ehli ile beraber gerçekleştirdiği bir takım girişimlere kadar devam etti. en-Nâşır (1180-1225)'ın düzeni sağlamaya yönelik bu gayretleri neticesinde Bağdat, toplumda yaygın olan hırsızlık, gasp ve soygun olaylarından kurtulmuş ve bu tür olaylara karışan gençler de artık en büyük amacı haçlılara karşı cihad etmek, esasla da ahlâk ve cesaret olan fütüvvet ehline yani yiğitlere dönüşmüş ve en-Nâşır (1180-1225) bu yeni ve canlı kuvvetle devletin kaybettiği bazı eski toprakları geri kazanmayı da başarmıştır.²⁸

Bu iki zümrenin (Hassâ-'Amme) eğlence hayatı gibi ortak bir tarafları da vardı. Her iki zümre de avcılık, satranç ve tavla meraklısıydı. en-Nâşır (1180-1225) avcılığı fütüvvetin bir parçası olarak kabul ediyordu. Çünkü o, bu vesileyle daha önce ifade edildiği gibi yağma ve hırsızlıkla meşgul olan 'ayyâr denilen gençleri haçlılara karşı cihad eden yiğitler haline getirmekle yetinmedi, onları avcılıkla meşgul ederek iyi birer ok atıcısı ve sağlam kılıç kullanıcısı haline de getirmiş oldu.²⁹

Dönemin önemli sosyal vâkıılarından birisi de kölelik müessesesi idi. Özellikle savaş esirlerinin köleleştirilmesi köle ticaretinin artmasına sebep oluyordu. Köle ticaretinin en önemli merkezleri; Mısır, Kuzey Afrika ve Kuzey Arabistan'dı. İslâm'ın kesin olarak yasaklamış olmasına rağmen büyük ihtimalle hadım edilmiş olan³⁰ bu köle ve cariyelerin çoğu sarayda bulunuyor, cariyeler Halifenin eşlerine hizmet ediyordu.³¹ Burada şunu da ifade etmek gerekir ki bu câriyeler arasından daha sonra bazı halifelerin annesi olanlar da çıkmıştı.³² Ayrıca bütün farklı bölgelerden gelen câriyeler kendilerine has birtakım özelliklerle

²⁷ Yaḥyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 13; ed-Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", 427.

²⁸ Yaḥyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 14; Brockelman, *Târîḫu's-şu'ûbi'l-İslâmiyye*, 379-380.

²⁹ Yaḥyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 14.

³⁰ Hadım olayına o dönemde hile-i şer'iyeye olarak değerlendirilebilecek bir çözüm bulunmuştu. Bu köleler İslâm devleti sınırları dışında Bizans veya Asya ülkelerinde hadım edilip ülkeye getiriliyor ve başta Bağdat olmak üzere köle pazarlarında satılıyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Şevkî Dayf, *el-'Aşru'l-'abbâsiyyi's-şânî*, 81.

³¹ Yıldız, "Abbâsîler", 46; Ergin, "el-'Ukberî ve el-Lubâb fi 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb'i", 29.

³² Yaḥyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 15. Örneğin el-Ḳâim bi-Emrillah'ın annesi (422-467) Katru'n-Nedâ diye isimlendirilmiş Rûm asıllı, el-Ḳâim'in oğlu el-Muḳtedî'nin (467-487) annesi de Ermenî asıllı bir cariyedir. Yine el-Muḳtedî'den sonra halife olan el-Mustezhir (487-512) de annesi câriye olan halifelerdendir. Ayrıntılı bilgi için bk. Şevkî Dayf, *Aşru'd-duvel ve'l-imârât*, 261-262.

diğerlerinden ayrılıyor ve bu farklılıklar hangisinin tercih edileceği konusunda da etkili oluyordu.³³ Genelde Rûm, Türk ve Slav kökenli olan bu kölelerin yanında tarım işlerinde veya muhafız olarak kullanılan zenci köleler de bulunuyordu. Tüm bu farklı kölelerin Bağdat'ta yaşadıkları *Şâri 'u'r-raķîk*³⁴ veya *Şâri 'u dâri'r-raķîk*³⁵ adında müstakil bir caddeleri ve kendilerine has çarşıları da vardı. Hatta bu çarşıların gözetiminden sorumlu kendilerine *ķayyimu'r-raķîk* denilen görevlileri bulunmaktaydı.³⁶

O dönemde gayet canlı olan köle kültürü içerisinde birtakım kanunsuzluklar da söz konusuydu. Zira bir savaş sonrası esir edilerek köleleştirilmiş olan insanların bu sebeple bazı hastalıklara yakalanmış veya yaralanmış olmaları da muhtemeldi. İşte bu sebeple köle tâcirleri kazançlarının azalmaması için kölelerin vücutlarındaki yara izlerini veya hastalık belirtilerini saklama konusunda gayet mâhirdiler. Hatta bu durum o dönemde oldukça dikkat çekici olmalı ki bu alanda müstakil eserler bile kaleme alınmıştır. Nitekim İbn Baţlân'ın (öl. 455/1063) *Şirâu'r-raķîk ve taķlîbu'l-'abîd* adlı eseri bu literatürün meşhûr bir örneğidir. İbn Baţlân (öl. 455/1063) bu eserinde köle tâcirlerinin cariyeleri güzel gösterme konusunda başvurdukları yöntemlerden söz etmektedir.³⁷

'Ukberî'nin yaşadığı dönemde toplum farklı ırkları barındırdığı gibi farklı din müttesiplerini de içeriyordu. Bunlar; Hristiyanlar, Yahûdîler, Mecûsîler ve Şâbiîlerdir. Ancak silah tutabilecek durumda olanların oldukça az miktarda cizye ödemeleri dışında tüm bu farklı unsurlar eşitlik ve hoşgörü içerisinde hayatlarını sürdürüyordu. Din adamları, yaşlılar, kadınlar, çocuklar, özür sahipleri veya hastaların bu mâli yükümlülükten muaf tutulması da toplumdaki farklı unsurlara gösterilen hoşgörünün bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.³⁸ Bu hoşgörünün bir

³³ Aḥmed Emîn, *Duḥa'l-İslâm* (Beyrût: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, 2006), 1:77-78.

³⁴ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 14.

³⁵ Aḥmed Emîn, *Duḥa'l-İslâm*, 1:75.

³⁶ Şevķî Dayf, *el-'Aşru'l-'abbâsiyyi's-şânî*, 80.

³⁷ Şevķî Dayf, *Aşru'd-duvel ve'l-imârât*, 261.

³⁸ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 15; Dayf, *el-'Aşru'l-'abbâsiyyi's-şânî*, 64-65; Dayf, *Aşru'd-duvel ve'l-imârât*, 261. O dönemde farklı unsurlardan alınan cizye, mükellefin durumuna göre değişiyordu. Üst derece bir servete sahip olan kişiler üç dinar (3x12 dirhem=36 dirhem), orta seviyede varlığı olanlar iki dinar (24 dirhem) ve dar gelirli olanlar ise bir dinar (12 dirhem) ödüyordu ve sadece bu miktar tüm bir yıl için geçerliydi. Tüm yıl için alınan bu miktardaki cizyenin hem ödeme yapan kişinin kendisini hem eşini hem de ailelerini koruma altına alıp birinci sınıf vatandaş seviyesine çıkardığını düşündüğümüzde toplumdaki hoşgörü ve adaletin

diğer göstergesi de bu farklı dînî unsurların kendilerine özel ibadethânelerinin ve dînî liderlerinin olması ve aralarında husumet ortaya çıktığında başvurabilecekleri kendilerine ait mahkemelerinin bulunmasıdır.³⁹ Ayrıca, genelde az önce ifade edilen toplumu oluşturan tabakaların ikinci ve üçüncüsünden⁴⁰ sayılan bu farklı unsurlar arasında özellikle tıp ve diğer alanlarda mâhir olanlar belli devlet makamlarına kadar yükselebiliyordu.⁴¹ Hatta bunlardan vezirlik makamına çıkanlar bile oluyor ve böylece toplum içerisinde de bir tabaka atlamış oluyordu. Örneğin ‘Azududdevle (978-983), Naşr b. Hârûn’u İran bölgesinin işlerini idare etmek için kendisine vezir olarak atamıştı.⁴² Yahûdî tebaa ise genelde; mest dikimi, ayakkabıcılık ve boyacılık gibi daha sıradan işlerle meşgul oluyordu.⁴³ Bu farklı unsurların sosyal hayat içerisinde karşılaştıkları ve bir ayrımcılık olarak değerlendirilebilecek bir husus ise onların, Müslümanlardan ayırt edilebilecek şekilde farklı kıyafet ve binek edinmeleri zorunluluğu idi.⁴⁴

Tüm toplumlarda sosyal hayatın renkli bir vechesini ifade eden bayramların olması da tabîî bir durumdur. O dönemde ‘Abbâsî toplumunda Ramazan ve Kurban bayramlarının yanı sıra hacıların yola çıkışı ve gelişlerinde düzenlenen alaylar, Kur’ân hatimleri ve sünnet kutlamaları Müslüman tebaanın, mihricân, sezeğ denilen Noel (mîlâd) ve nevrûz da İran ve Hristiyan kökenli tebaanın bayramları idi.⁴⁵

seviyesi hakkında bir fikre sahip oluruz. bk. Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 15; Dayf, *el-‘Aşru’l-‘abbâsiyyi’s-sânî*, 64-65. Bu hoşgörüden sadece gayr-i müslim unsurlar değil İslâm toplumu içerisindeki farklı eğilimlere sahip olan kimseler de nasiplenmiştir. Bunun bir örneği olarak Zeydân, Halife el-Me’mûn (813-833)’u örnek verir. Zira Zeydân’a göre adı geçen halifenin kendisi Şîî, vezirlerinden birisi olan Yahyâ b. Ekşem Sünnî diğeri Ahmed b. Ebî Duâd ise Mu’tezilî idi. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki kendisi bir Şîî olmasına rağmen el-Me’mûn halku’l-‘Kur’ân konusunda Mu’tezile tarafında yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-luğati’l-‘arabiyye* (Beyrût: Menşûrât Dâri Mektebeti’l-‘Hayât, 1992), 2:327.

³⁹ Dayf, *el-‘Aşru’l-‘abbâsiyyi’s-sânî*, 64.

⁴⁰ Dayf, *‘Aşru’d-duvel ve’l-imârât*, 251.

⁴¹ Bu konuda Hristiyanların pozitif ayrımcılık gördüklerini de burada ifade etmek gerekir. Bunda Kur’ân’ın, insanların inananlara karşı sevgi beslemeye en yatkın olanlarının Hristiyanlardan olacağı hükmünün (el-Mâide 5/82) etkisi var mıdır bilinmez ancak o dönemde bunlar Müslümanlar tarafından daha hâlim selim kabul ediliyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Şevkî Dayf, *el-‘Aşru’l-‘Abbâsiyyi’s-sânî*, 65.

⁴² Dayf, *‘Aşru’d-duvel ve’l-imârât*, 251.

⁴³ Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 15; Ergin, “el-‘Ukberî ve el-Lubâb fi ‘İleli’l-Binâi ve’l-İ’râb’ı”, 29.

⁴⁴ Dayf, *el-‘Aşru’l-‘Abbâsiyyi’s-Sânî*, 65-66.

⁴⁵ Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 15.

Siyasî mücadelelerin ve savaşların bıkmaya seviyesine getirdiği halkın dünya ve dünya işlerinden el etek çekerek bir kenara çekilme eğilimine girmesi, VI. yy.'da sosyal hayatın bir diğer vechesi olan zühd ve tasavvuf hareketinin gelişmesine sebep olmuştur. Bunda halk grupları ve mezhepler (Hanbelî-Şâfiî ve Sünnî-Şîî) arasında meydana gelen ve kan dökülmesine sebep olacak seviyeye ulaşan mücadelelerin de etkisi olduğu söylenebilir.⁴⁶

Günümüze kadar gelen tarikatların bazıları o dönemde kurulmuştur. Özellikle 'Abdul-kâdir el-Geylânî (öl. 561/1165-66)'ye nispet edilen Kadiriye tarikatı bunlardan birisidir. Ahmed er-Rifâî (öl. 578/1182)'ye nispet edilen Rifâiye tarikatı da o dönemde ortaya çıkan ve yayılan bir diğer tarikattır. er-Rifâî (öl. 578/1182), yaşadığı dönemde meşhûr olmuş ve halifelerin dahi saygısını kazanmıştır. Bu tarikat da günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Ayrıca 'Ukberî'nin hayatının çoğunu geçirmiş olduğu Halife Nâsır (1180-1225) döneminde sûfilere sahip çıkılıyor, dağınık haldeki fütüvvet ehli bir araya getirilerek bu vesileyle esnaf kuruluşları üzerindeki tesir artırılmak isteniyor⁴⁷ ve toplumda ortaya çıkabilecek muhtemel sorunlara da farklı bir çözüm yolu oluşturulmaya çalışılıyordu. Temelde dînî nassların anlaşılması ve hayat anlayışlarının farklı olmasına dayalı olarak fakîhlerle mutasavvıfların çekişmelerine de sahne olan o dönemde 'Ukberî'nin hangi cenahtan olduğunu tahmin etmek zor değildir. Zira ilmî kişiliği başlığı altında ifade edileceği üzere o katı bir Hanbelîdir.⁴⁸

Kurulduğu verimli araziden, bol ürün alınmasına vesile olacak şekilde kanallar ağıyla kuşatılan Bağdat'ta dolaylı olarak ikisadî hayatın temelini tarım oluşturuyordu. Bu kanallar bir yandan verimliliği artırırken diğer taraftan şehrin su baskınlarına maruz kalmasını önliyordu. Abbâsîler bu işlerle ilgilenmesi için bir kurul oluşturmuş (Dîvânu'l-mâ) ve bazı halifeler sırf bu işlerde çalıştırmak üzere

⁴⁶ 'Ukberî, bu tür şiddet olaylarına katılmamıştır. Fakat fikrî düzeyde de olsa bu tür mücadelelerin dışında kalmamış olduğunu mezheb ihtilaflarına (hilâf) dâir kaleme aldığı eserlerinden anlayabiliriz.

⁴⁷ Dayf, 'Aşru'd-duvel ve'l-imârât, 272-273; Yıldız, "Abbâsîler", 43.

⁴⁸ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 16; Ergin, "el-'Ukberî ve el-Lubâb fi 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb'ı", 29-30; ed-Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", 431. Burada 'Ukberî'nin hayatı kısmında 6. Dipnotta ifade edildiği gibi İsmâ'îl Bâşâ el-Bağdâdî'nin onu *el-Kâdirî* şeklinde andığını da hatırlatmak istiyoruz. Ancak biz sebebiyle alakalı herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız, sırf bu nitelemeden dolayı onu Kadiriye tarikatıyla irtibatlandırmayı doğru bulmuyoruz.

Çin'den su işleri mühendisleri getirtmiştir. Tarım alanları genel olarak ıkta'lara ayrılmış ve ıkta' sahiplerine verilmişti. Ikta' sahipleri bu arazilerin bakımı ve işlenmesinden sorumlu olmaları yanında gelirlerinden belli bir oranı da devlete vergi olarak vermekle yükümlüydüler.⁴⁹

Abbâsî yönetimi elde edilen refahın halkın tüm katmanlarına yayılması için ciddi gayretler sarfediyordu. Bu sebeple tarım alanları genişletiliyor, modern tarım yöntemlerinin uygulanması için ziraat okulları açılıyor, toprağın ve bitkinin cinsine göre gübre kullanımı sağlanıyordu. Devletin gelirleri arasında tarım dışında dokumacılık önemli bir yer tutuyordu. Diğer gelir alanları ise, zekât, haraç, cizye, öşür, fey ile ganimetler ve resmî vergilerdi.⁵⁰

Ayrıca Bağdat'da, coğrafi konumu, devletin ticareti teşviki ve halkın gayreti ile ticarî hayat oldukça canlıydı. Bağdat'ın Rusâfe ve Kerh bölgeleri her çeşit ticaretin yapıldığı özel pazarlar sebebiyle ticaretin merkezi konumundaydı. Bu bölgede başta Çin mallarının satılması için özellikle yabancılara hitap eden özel bir çarşı da mevcuttu. Bu dönemde Bağdat'ta bu canlı ticarî hayatın finansal döngüsünü sağlayan, sarraf ve cehbezlerin temelini oluşturduğu bir bankacılık sisteminden dahi söz edilmektedir. Bunlardan sarraflar daha çok tüccarların, cehbezler ise hükümet ve hükümet yetkililerinin maddi ihtiyaçlarına hitap ederdi. Merkezi Bağdat'ta, şubeleri diğer bölgelerde bulunan bu kurumlar müşterilerine bugünkü çek benzeri işlem gören ve sakk denilen bir hizmet sunuyorlardı.⁵¹

Devletin çeşitli gelirlerinin kendisinde saklandığı bir idare sistemi de mevcuttu. Bu idare merkezlerine dîvân deniliyordu. Bunlar, ıkta' gelirlerinin toplandığı dîvânu'l-ıkta', haraç vergilerinin toplandığı dîvânu'l-haraç, vakıf gelirlerinin toplandığı dîvânu'l-evkâf, gayr-ı Müslimlerden alınan cizye vergisinin toplandığı dîvâbu'l-cevâlî veya dîvânu'l-cizye, saray ve saray halkının harcamaları için sarfedilen dîvânu'l-hilâfe ve “vefat edip de ardında kendisine varis olacak kimsenin bulunmadığı kimsenin varisi devlettir.” ilkesinden hareketle bu

⁴⁹ Dayf, *'Aşru'd-duvel ve'l-imârât*, 252. Burada devlet arazilerinin bir kısmının camî, savaş harcamaları, fakirler ve Haremeyn için vakıf olarak ayrıldığını da ifade etmek gerekir. Ikta' arazilerinin yönetiminden ıkta' sahipleri sorumlu iken bu vakıf arazilerinin idaresinden ise ilgili yerin kadısı mesuldü. bk. a.y.

⁵⁰ ed-Dürî, “Bağdat (Genel Bakış)”, 426; Yıldız, “Abbâsîler”, 47-48; Ergin, “el-'Ukberî ve el-Lubâb fi 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb'ı”, 30.

⁵¹ ed-Dürî, “Bağdat (Genel Bakış)”, 429; Yıldız, “Abbâsîler”, 48.

terekelerin toplandığı dîvânu't-terekâttır. Son olarak bu dîvanların hepsinin üzerinde, maaşların ödenmesinden ordu hazırlanmasına kadar devletin bütün mâli işlemlerini sevk ve idare etmekten sorumlu olan dîvânu'z-zimâm bulunuyordu.⁵²

3. İlmî Durum

'Ukberî'nin yaşadığı dönem ilmî açıdan da İslam Medeniyetinin yakalamış olduğu gelişmişlik durumundan istifade ederek verimli bir seviyeye ulaşmıştı. Birbirleriyle siyasî mücadele içerisine giren yöneticiler bölgelerindeki ilim adamlarına yardımcı olarak onların ününden faydalanmaya çalışmıştır. Bu durum dolaylı olarak ilmî muhitin imkânlarının, kalitesinin ve sayısının artmasına sebep olmuştur. H. IV. yy.'dan itibaren İslam coğrafyasının merkezi konumunda olan Bağdat, bizzat Halife ve vezirlerin teşvikiyle kurulan müesseselerle dolmuş bu durum, başta tıp olmak üzere farklı ilim dallarında önemli simaların yetişmesine vesile olmuştur.⁵³

Abbâsîler döneminde bir ibadethane olmaları yanında zengin kitap koleksiyonlarına da sahip olan câmilerde çok farklı ilim dallarında dönemin önemli isimleri dersler vermiştir. Manşûr Camii her âlimin kendisinde bir ders halkasının (kürsü) olmasını arzu ettiği dönemin büyük bir üniversitesi görevini ifa etmiştir.⁵⁴

Bağdat'ın en büyük camii olma özelliğine sahip başta Manşûr Camii olmak üzere mescitlerde kurulan ders halkaları⁵⁵ dönemin önemli ilmî faaliyetlerindendi. Bu camiler; öğrencilerin derslere katılım için herhangi bir şartla karşılaşmamaları ve bir ders halkasında arzu ettiği ilmi elde ettikten sonra başka bir halkaya katılmayı istemeleri durumunda hiçbir engelle karşılaşmamaları açısından dönemin özel üniversiteleri görünümündeydi.⁵⁶

⁵² Dayf, *'Aşru'd-duvel ve'l-imârât*, 252.

⁵³ Ergin, "el-'Ukberî ve el-Lubâb fî 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb'ı", 30.

⁵⁴ el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî'nin hacca gittiğinde üç kere zemzem suyundan içtiği ve her defasında Allah'tan ayrı bir muradını yerine getirmesi için dua ettiği rivayet edilir. Bu isteklerinden birisi de Manşûr Câmîinde (Üniversitesi) bir ders halkasına sahip olmaktı. Ayrıntılı bilgi için bk. Yaḥyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 17.

⁵⁵ Mescidlerdeki bu ders halkalarından en yaygın olanları Kelâmcılar ve Fakihlerin halkalarıydı. Kelâmcıların ders halkaları bu ilim dalındaki âlimler arasında çok yaygın olan münazaralar sebebiyle ilgi odağı olmaları, fakihlerin ders halkaları ise bu ilme sahip olanların devletin çeşitli kademelerinde (hisbe/kamu denetçisi teşkilatı, polis teşkilatı, kadılık ve bazen de valilik) görev alma imkânı sağlaması sebebiyle ilgi çekiyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-'Aşru'l-'abbâsiyyi's-şânî*, 117-118.

⁵⁶ Dayf, *el-'Aşru'l-'abbâsiyyi's-şânî*, 118.

Ayrıca yapılan tercüme faaliyetleri, düzenlenen münazaralar, kadınların da ilim meclislerine katılmaları ve eğitimin meccânî olması da ilim hayatının canlanmasına vesile olmuştur. Emeviler döneminden itibaren başlayan özellikle tercüme faaliyetleri Abbâsîler döneminde daha sistematik hale getirilmiştir. Bu faaliyetler neticesinde Bağdat, özellikle Yunan, Hint ve İran kaynaklarının⁵⁷ tercüme edildiği ve bunun neticesinde Güney Avrupa'yı Ortadoğu ve Yakındoğu ile birbirine bağlayan bir kültür merkezi ve bu vesileyle de Avrupa medeniyetinin doğuşuna zemin oluşturan bir etken haline gelmiştir.⁵⁸

Corcî Zeydân (öl. 1861-1914)'ın ifadesiyle söyleyecek olursak “Müslümanların bir asır veya bir asırdan daha kısa bir sürede gerçekleştirmiş oldukları bu muazzam tercüme faaliyetinin bir kısmını bile Româlular belki birkaç asırda ancak yapabilirlerdi.” Ona göre bu hızlı çalışma İslâm medeniyetinin kısa sürede gelişmesini mümkün kılan şeyi de açıklamaktadır.⁵⁹ Zira Bağdat'ta o dönemde bu faaliyetlere Hint, Süryânî, Nabat ve Harranlılar olmak üzere farklı unsurlar katılıyor ve Yunanca, Pehlevice, Latince, Sanskritçe, Nabatça ve Süryânca'den önemli eserler Arapçaya çevriliyordu. Bu vesileyle Arapça din ve edebiyat dili olmanın yanında felsefe ve bilim dili haline gelmiştir. Hiç şüphesiz bu faaliyetlerin en önemli merkezi halife Hârûn Reşîd (786-809) zamanında kurulan *Beytu'l-ḥikme* idi.⁶⁰ *Beytu'l-ḥikme*, diğer bir isimle *Ḥizânetu'l-ḥikme*,⁶¹ bir tercüme

⁵⁷ Yunancadan genelde felsefe, tıp, mühendislik, mûsikî, mantık ve astronomi, İran kaynaklarından tarih, hikmet, yine astronomi ve Hind kültüründen ise daha çok bitkisel ilaç ilmi diyebileceğimiz akâkîr, matematik, astronomi, mûsikî ve kısa romanlarla ilgili kaynaklar tercüme edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-'Aşru'l-'abbâsiyyi's-şânî*, 129-130; Zeydân, *Târîḥu âdâbi'l-luğati'l-'arabiyye*, 2:339.

⁵⁸ Hitti, *İslam Tarihi*, 417-418.

⁵⁹ Zeydân, *Târîḥu âdâbi'l-luğati'l-'arabiyye*, 2:339.

⁶⁰ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 18; Zeydân, *Târîḥu âdâbi'l-luğati'l-'arabiyye*, 2:337-338; ed-Dûrî, “Bağdat (Genel Bakış)”, 427; Abdülkerim Özaydın, “Bağdat (Kültür ve Medeniyet)”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4:437; Yıldız, “Abbâsîler”, 40, 44; Ergin, “el-'Ukberî ve el-Lubâb fi 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb'ı”, 30. Beytulhikme aynı zamanda halka açık bir merkezdi. bk. Özaydın, “Bağdat (Kültür ve Medeniyet)”, 440.

⁶¹ Ahmed Emîn bazı kaynaklarda “beyt” yerine “ḥizâne” kelimesinin kullandığını ifade ettikten sonra bu kelimenin o dönemde kitapların muhafaza edildiği yerler için yaygın olarak kullanıldığını ifade eder ve el-Câhiz (öl. 255/869)'ın, halife el-Mu'taşım (833-842)'ın veziri İbnu'z-Zeyyât (öl. 233/847)'a Sibeveyh (öl. 180/796)'in *el-Kitâb*'ını hediye etmek istediğinde vezirin ona; “Bizim ‘ḥizâne’imizde bu kitabın olmadığını mı sanıyorsun?” cevabını verdiğini aktarır. Her iki isimlendirmede ortak olan ḥikme kelimesi ise Ahmed Emîn'e göre felsefenin müradifi olarak kullanılmaktaydı. Çünkü bu merkezde bulunan kitapların büyük bir bölümü farklı ülkelerden getirilen ve çoğunluğu dinle alakası olmayan felsefî eserlerdi. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed Emîn, *Duḥa'l-İslâm*, 2:52.

merkezi olma özelliği yanında dönemin en büyük kütüphanesiydi. Hârûn Reşîd (786-809) bu merkezin temellerini atmış, felsefe ve aklî ilimlere olan ilgisi ve meyli daha güçlü olan Me'mûn (813-833) ise bu merkezi geliştirmiş ve güçlendirmiştir.⁶² Bu kurumun baba oğul arasında devam eden bu sürecini, bir tercüme merkezinden (Hârûn Reşîd (786-809)) kapsamlı bir üniversiteye (Me'mûn (813-833)) doğru devam eden bir gelişim hareketi olarak yorumlamak da mümkündür.⁶³

Selçuklular döneminde, ilim hayatına çok önem verildiğinin en bariz delillerinden birisi de özelde medreseler genelde ise Nizâmülmülk (öl. 485/1092)'ün vezirliğe getirilmesidir. Zira onun devlet idaresinden sorumlu olduğu bu dönemde Bağdat, Basra, Musul ve İran'ın büyük şehirlerinde onun adını taşıyan medreseler kurulmuştur. Bazı tarihçilere göre bu medreseler o zamana kadar kurulan ilk sistematik medreseler olmaları⁶⁴ yanında daha sonraki dönemlerde kurulacak olan medreselere de örneklik teşkil etmiştir. Ayrıca bu kurumlar bir taraftan ilmî muhiti beslerken diğer taraftan buralarda sünnî İslâm'ın en yaygın iki mezhebi olan Hanefilik ve Şâfîlik tedarik edilerek bidat mezhepleri olarak görülen Şîîlik, Rafizîlik ve Batınîlik akımlarına karşı da mücadele edilmiştir.⁶⁵

Bu medreseler arasında Alparslan (1064-1072)'in yapımını desteklediği Nizâmülmülk (öl. 485/1092) gözetiminde 1065-67 arasında ciddi bir meblağ harcanarak inşâ edilen Bağdat Nizâmîye medresesinin özel bir yeri vardır. Zira bir

⁶² Ahmed Emîn'e göre İslâm kültür tarihinde önemli bir yere sahip olan bu merkez hakkında şöhretine rağmen cevaplanması zor bazı sorular vardır. Örneğin, burası bir kütüphane mi, enstitü mü yoksa bir gözlem evi miydi? Kurulduğu yer neresiydi? İşleyiş tarzı nasıldı? Orada neler yapılırdı? Ahmed Emîn'e göre bu kurumun şöhretine rağmen hakkında bu kadar belirsizliğin olması garip bir durumdur. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed Emîn, *Duħa'l-İslâm*, 2:50-51. Özellikle el-Me'mûn (813-833) döneminde bu alandaki gayretlerin kısa bir özeti için ayrıca bk. Brockelman, *Târîhu 'ş-şu 'ûbi'l-İslâmiyye*, 201-204.

⁶³ Dayf, *el-'Aşru'l-'abbâsiyyi 'ş-şânî*, 130. O dönemde bu ilim merkezine bağlı bir rasathane de bulunmaktaydı. bk. Hitti, *İslam Tarihi*, 558.

⁶⁴ İslâm tarihinin tamamı göz önüne alındığında Nizamiyye Medreselerinin ilk medreseler olduğunu iddia etmek belki doğru değildir ancak, ilk Abbasi döneminde ilmî faaliyetlerin medreselerden ziyade küttâb ve mescidlerde yapıldığı da bir hakikattir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed Emîn, *Duħa'l-İslâm*, 2:41-42.

⁶⁵ Yahyâ Mir 'Âlem, *el-'Ukberî*, 17; Dayf, *'Aşru'd-duvel ve'l-imârât*, 237; Ergin, "el-'Ukberî ve el-Lubâb fi 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb'ı", 30-31. Nizâmülmülk sadece kurulan medreselerle ilmin gelişmesine katkı sağlamakla kalmamış aynı zamanda bilimsel gelişmeye zemin hazırlayan muhalif mezhepler arasındaki tartışmaları (münazara) da bizzat desteklemiştir. bk. Brockelman, *Târîhu 'ş-şu 'ûbi'l-İslâmiyye*, 274-275. Nizâmülmülk siyaset uygulayıcısı olması anlamında iyi bir devlet adamı olması yanında güçlü bir nazariyatçıydı da. Zira bizzat kendisinin kaleme almış olduğu *Siyâsetnâme* adlı eser bunun bir göstergesidir. Nizâmülmülk'le ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hitti, *İslam Tarihi*, 651-652.

küllüye halinde inşa edilen bu medrese Melikşah (1072-1092) döneminde daha da geliştirilmiş ve Avrupa dahil başka yerlerde daha sonra kurulan üniversitelere örnek olmuştur.⁶⁶ Kuruluşundan sonra hem müderrislerin hem öğrencilerin iâşe ve ibâtelere için harcanacak giderin karşılanması için bu medreseye Nizâmülmülk (öl. 485/1092) tarafından, çarşı, han, hamam ve çiftlikler vakfedilmiş ve lojmanlar yapılmıştır. Medresenin en önemli parçası olan kütüphane unutulmamıştır.⁶⁷

Temel olarak Hanefî ve Şâfiî fikhını esas alarak eğitim veren Bağdat Nizâmiye Medresesinde eğitim alanlar yüksek vasıflı din âlimi olarak hem ilim hayatına canlılık katmış hem de devlet idaresinde yüksek makamlar elde etmiştir. Diğer taraftan bu medresenin okuttuğu müfredât ve takip ettiği eğitim metodu daha sonraları diğer İslam ülkeleri ve özellikle Osmanlılar olmak üzere Türk-İslâm devletlerinde de benimsenmiştir. Zira dinî ilimler yanında tıp, matematik, filoloji ve astronomi gibi müspet bilimlerin de okutulması itibarıyla Bağdat Nizâmiye medresesi ilk üniversite olma özelliğini taşır. Nitekim bazı kaynakların ‘Ukberî’nin hocaları arasında saydıkları el-Enbârî de (öl. 577/1181) bu medresede yetişmiştir. Abbâsî Halîfesi en-Nâsır (1180-1225) 1193 yılında medresenin mevcut kütüphanesine ek olarak Nâşiriye kütüphanesini kurdurarak buraya çok sayıda eser vakfetmiştir. Daha sonraları sayıları otuza ulaşan Bağdat’taki bu medreseler arasında Nizâmiye Medresesinden sonraki en meşhûru Halîfe Muntaşır (861-862)’ın kurdurduğu Mustanşiriye Medresesidir. Dört mezheb için ayrı bölümlerin tahsis edildiği bu medresenin bir kütüphanesi, aşevi, hamamı ve bir hekimi bulunuyordu.⁶⁸

Abbâsîler dönemi, Arap Dili ve Edebiyatı sahasındaki gelişmeler bakımından da önemli bir devredir. Zira önceleri Kur’ân’ın ve Hadîslerin inceliklerini tespit için başlayan dil ve edebî gayretler zamanla müstakil bir ilim dalı haline gelmiştir.⁶⁹ Bağdat’ta bu açıdan dil ilimleri önemli bir yere sahiptir. Zira

⁶⁶ bk. Reuben Levy’den naklen Hitti, *İslam Tarihi*, 558.

⁶⁷ Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 17; Özeydın, “Bağdat (Kültür ve Medeniyet)”, 440; Yıldız, “Abbâsîler”, 40; Ergin, “el-‘Ukberî ve el-Lubâb fî ‘İleli’l-Binâi ve’l-İ’râb’ı”, 31.

⁶⁸ Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 18; Hitti, *İslam Tarihi*, 560; Ergin, “el-‘Ukberî ve el-Lubâb fî ‘İleli’l-Binâi ve’l-İ’râb’ı”, 31; Yıldız, “Abbâsîler”, 40.

⁶⁹ Yıldız, “Abbâsîler”, 41; Brockelman, *Târîhu’s-Şu’ûbi’l-İslâmiyye*, 192. Yunan felsefesinin özellikle de Aristo mantığının Süryânice üzerinden nahvin doğuşunda bir etkisinin olup olmadığı bu anlamda Nahiv ilminin ortaya çıkışı ile ilgili farklı yaklaşımlar için bk. Aḥmed Emîn, *Duḥa’l-İslâm*, 2:219-220.

şehrin kuruluşundan sonra, aralarında o zamana kadar ciddi ihtilaf ve mücadelelerin olduğu Basra ekolü ve bu ekolden yaklaşık bir asır sonra teşekkül etmiş olan⁷⁰ Kûfe ekolüne müntesip âlimler istikrar ve güvenin merkezi haline gelen Bağdat'a gitmeye başladılar ve halîfeler tarafından da ilgiyle karşılandılar.⁷¹

Halîfeler özellikle Kûfeli dilcilere iltifat ederlerdi. el-Kisâ (öl. 189-805)'nin Me'mûn (813-833)'a hocalık yapması bunun göstergelerindedir. Basralı dilcilerinin en meşhûrlarından olan Sîbeveyh (öl. 180/796) de Bağdat'a gelir ve burada münazaralara katılırdı. Nitekim bu canlılık daha sonra Arap dilinin kâidelerinin ortaya konulması ve edebî mahsullerinin derlenmesinde öncü olan bu iki ekol arasındaki ihtilafları uzlaştırması vasfıyla ön plana çıkan Bağdat Ekolünün doğmasına sebep olmuştur. Daha sonra Mısır ve Endülüs'te teşekkül edecek olan Arap Dili tarihinin diğer iki ekolü de aslında bu dönemde Bağdat'ta ortaya çıkan mahsulü kullanmıştır.⁷²

'Ukberî'nin yaşadığı dönemin Bağdat'ında dilbilimsel ilgi el-Ĥalîl b. Aĥmed (öl. 175/791) ve Sîbeveyh (öl. 180/796) ile onların *el-Cümel* ve *el-Kitâb* gibi çalışmalarından Ebû 'Alî el-Fârisî (öl. 377/987) ve İbn Cinnî (öl. 392/1002) ile onların *el-Îġâh*, *et-Tekmile*⁷³ ve *el-Luma* gibi eserlerine kaymıştı. 'Ukberî'nin de

⁷⁰ Aĥmed Emîn, *Duĥa'l-İslâm*, 2:213, 233. Nahiv yani dilbilim açısından olduğu gibi dil ve edebiyat açısından da Basra ekolü diğer ekollerin öncüsüdür. Zira edebiyata dâir kendilerinden en çok rivayette bulunulan şahsiyetlerden en meşhûr üçü bu ekoldendir. Bunlar el-Aşma'î (öl. 216/831), Ebû Zeyd el-Enşârî (öl. 215/830) ve Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Muşennâ (öl. 209/824?)'dir. Bunların birincisinin en bariz özelliklerinden birisi çok güçlü hafızası ile bâdiyeye çıkıp bedevilerden öğrenmiş olduğu kelimeleri sadece bir araya getirmekle yetinmeyip bu kelimelerin medlûllerinin ne olduğunu da, şayet mümkünse, görerek öğrenmiş olmasıdır. İkincisi insanların bedevilerden dile dâir en çok malzeme toplayanıydı. Zira o bu konuda herhangi bir sınır tanımama konusunda Kûfelilerin tavrına yakın bir usul benimsemiştir. İran asıllı olan üçüncüsü ise rivayetlerinde insanların en güvenilir olanı olarak tavsif edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. a.e., 2:223-228. Zeydân'a göre Kûfe ekolünün ortaya çıkışı Abbâsî Hilâfetinin yönetimi ele alışından sonra oluşan siyâsî şartların bir ürünüdür. Zira Abbâsî halifelerinin çocuklarına genelde Kûfelilerden hoca edinmeleri bunun bir göstergesidir. Yine ona göre bu siyâsî amaçlar olmasaydı Kûfeliler anılmazdı bile. bk. Zeydân, *Târîĥu âdâbi'l-luġati'l-'arabiyye*, 2:419.

⁷¹ Sadece dil ilimleri değil bütün ilim dalları açısından merkez haline gelmiş olan o dönemin Bağdat'ı Zeydân'a göre "âlimlerin kâbesi" mesabesindeydi. bk. Zeydân, *Târîĥu âdâbi'l-luġati'l-'arabiyye*, 2:529.

⁷² Aĥmed Emîn, *Duĥa'l-İslâm*, 2:223; Dayf, *'Asru'd-Duvel ve'l-İmârât*, 296; Brockelman, *Târîĥu 'ş-şu 'ûbi'l-İslâmiyye*, 192; Özaydın, "Bağdat (Kültür ve Medeniyet)", 440; Yıldız, "Abbâsîler", 41.

⁷³ Ebû 'Alî el-Fârisî (377/987)'nin bu iki eseri Bûveyhî Sultanı 'Aduddevle'ye ithâfen kaleme aldığı söylenmektedir. bk. Zeydân, *Târîĥu âdâbi'l-luġati'l-'arabiyye*, 2:533; Hitti, *İslam Tarihi*, 644. *el-Cumel*'in özellikleri ve el-Ĥalîl b. Aĥmed'e aidiyeti konusunda farklı görüşler hakkındaki bazı değerlendirmeler için bk. el-Ĥalîl b. Aĥmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-cumel fi'n-naĥv*, thk. Faĥruddîn Ķabâve (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1985), 7-11.

bu eğilimden etkilendiği görülmektedir. Zira kendisi sonraki üç esere ve onların istişhâd ettikleri şiirlere şerhler yazmıştır.⁷⁴

Burada Bağdat'ın ilim açısından bir özelliğini daha ifade etmek gerekir. Bir hilâfet merkezi olması itibariyle İslâm ülkesinin hangi merkezinde kaleme alınmış olursa olsun hemen hemen bütün kaynaklar kısa sürede ülke merkezi olan Bağdat'a geliyordu.⁷⁵ Bu da doğduğu şehrin dışına çıkıp farklı yerlerdeki farklı alanlarda meşhûr olan âlimlerden ders alma imkânı olmayan ve bu yüzden ilmî faaliyetlerini Bağdat'ta sürdürmek zorunda olan 'Ukberî gibi âlimler için bulunmaz bir nimetti. Zira o, bu vesileyle hem, hilâfet merkezi olması sebebiyle, o zamana kadar Bağdat'ta oluşmuş olan birikimden hem de burasının bir câzibe merkezi olması sebebiyle dışarıdan gelen kaynaklardan beslenme imkanına sahip oluyordu.

Arap dili alanında Abbâsîler döneminde sağlanmış en önemli gelişmelerden birisi de belki "dil fütûhâtı" olarak ifade edilebilecek şekilde Arap dışı unsurların zamanla kendi dillerini bırakıp Arapçayı konuşur hale gelmeleridir. Bu da ancak Abbâsîlerin son dönemlerinde özellikle Irâk ve Suriye bölgesinde gerçekleşmiştir. Nitekim bu bölgelerin halkı sonradan kendi dilleri olan Ârâmca'yı bırakıp Arapça konuşmaya başlamışlar ve asıl dillerini unutmuşlardır. Bunu mümkün kılan şey sadece bu unsurların yaşadığı bölgelerin Müslüman Araplar tarafından fethedilmiş olması değildir. Bu başlık altında daha önce de ifade edildiği gibi daha Harûn Reşîd (786-809) döneminde başlayıp el-Me'mûn (813-833) döneminde en parlak dönemini yaşayan bilimsel faaliyetler zamanla daha da gelişerek Arapçayı bir bilim ve medeniyet dili haline getirmiştir.⁷⁶ Dolayısıyla Arapça, siyasî hakimiyeti ellerinde bulunduranların dili olması yanında bir bilim ve medeniyet dili olması açısından hâkim kültür konumunda olduğundan diğer milletleri etkisi altına almıştır.

Edebi bir tür olan maşkâmeye yazımı da bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu tür, önceleri şifâhî hikâye veya dilenci hikâyesi şeklinde ortaya çıkmış, daha sonraları

⁷⁴ Yahyâ Mir 'Âlem, *el-'Ukberî*, 19. Şevkî Dayf, Bağdat'ın önemli dil âlimlerinden birisi olarak 'Ukberî'yi de saymakta ve özellikle nahiv alanında Ebû 'Alî el-Fârisî (377/987) ve onun öğrencisi İbn Cinnî (392/1002)'nin eserlerine dâir ortaya koymuş olduğu bazı çalışmalardan dolayı onu Bağdat dil ekolüne nispet etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *'Aşru'd-Duvel ve'l-İmârât*, 297-298.

⁷⁵ Dayf, *'Aşru'd-duvel ve'l-imârât*, 294-295.

⁷⁶ Hitti, *İslam Tarihi*, 493.

Emevî ve Abbâsî halîfelerinin dindar kimselerden dinî hikayeleri dinlemek için düzenledikleri toplantıları ifade etmeye başlamıştır. Bunlar edebî yönleri bulunan seci‘li nesir olmaları yanında eleştirel bir yöne de sahipti. Nitekim eserleri kısmında da bahsedileceği üzere bu türün bir örneği olan *el-Maḳâmâtü’l-ḥarîriyye* farklı âlimlerin yanında ‘Ukberî tarafından da şerh edilmiştir.⁷⁷

‘Ukberî’nin çağdaşları arasında dönemin ünlü âlimlerinden; Necmuddîn en-Nesefî (öl. 537/1142), filozof, kelâmcı ve müfessir Faḥruddîn er-Râzî (öl. 606/1209), edebiyatçı ‘Abdullaḫîf el-Baḡdâdî (öl. 627/1229), tarihçi İbnu’l-Eṣîr (öl. 630/1232) ve sūfî İbnu’l-Fârîd (öl. 632/1234) ile İbn ‘Arabî (öl. 638/1240) zikredilebilir.⁷⁸

1.1.2. Hayatı

Tam adı Muḫibbuddîn Ebu’l-Bekâ ‘Abdullah b. el-Ḥuseyn⁷⁹ b. ‘Abdillah el-İmâm en-Naḥvî eḡ-Ḍarîr el-‘Ukberî el-Baḡdâdî⁸⁰ olan müellif, 538/1144 yılının başlarında, Baḡdat’ın on fersah kuzeyinde, Baḡdat’la Samerrâ arasında Dicle kıyısında bulunan Ukberâ⁸¹ kasabasından Baḡdat’a göç eden bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi.⁸² Bu sebeple tam isminde de verildiği üzere doğduğu yere nispetle *el-Baḡdâdî*, memleketine nispetle *el-‘Ukberî* olarak anılmaktadır. Bunun dışında Bâbu’l-Ezec semtinde yaşadığı için “Ezecî”, küçük yaşta çiçek hastalığı

⁷⁷ Ergin, “el-‘Ukberî ve el-Lubâb fi ‘İleli’l-Binâi ve’l-İ‘râb’ı”, 30-31.

⁷⁸ Ergin, “el-‘Ukberî ve el-Lubâb fi ‘İleli’l-Binâi ve’l-İ‘râb’ı”, 31.

⁷⁹ Diğer bütün kaynakların aksine el-Munzirî ‘Ukberî’nin baba adını el-Ḥasen olarak vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Zekiyyuddîn Ebû Muḫammed ‘Abdul‘azîm b. ‘Abdilḳavî el-Munzirî, *et-Tekmile li’vefeyâti’n-naḳale*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf (Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1981), 2:461.

⁸⁰ el-Vezîr Cemâluddîn Ebi’l-Ḥasan ‘Ali b. Yûsuf el-Ḳıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḫât*, thk. Muḫammed Ebu’l-Faḍl İbrâhîm (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1986), 2:116.

⁸¹ Çok eski bir yerleşim yeri olan ‘Ukberâ kasabası, bol meyve, üzüm bağları ve hurmaları ile meşhûr olup buraya nisbet ‘Ukberâvî şeklinde de yapılmaktadır. bk. Ebu’l-Bekâ ‘Abdullah b. el-Ḥuseyn el-‘Ukberî, *Şerḫü’l-elfâzi’l-luḡaviyye mine’l-maḳâmâti’l-ḥarîriyye*, thk. Nâsır Ḥuseyn ‘Ali (Dimaşk: Dâru Sa‘di’d-Dîn, 2004), 5; a.mlf., *Mesâilu ḫulâfiyye fi’n-Naḫv*, thk. Muḫammed Ḥayr el-Ḥulvânî (Beyrût: Dâru’ş-Şarḳi’l-‘Arabî, 1992), 9.

⁸² İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 3:101; Celâluddîn ‘Abdurrahmân es-Suyûtî, *Buḡyetu’l-vu’ât fi ḫabaḳâti’l-luḡaviyyîn ve’n-nuḫât*, thk. Muḫammed Ebu’l-Faḍl İbrâhîm (by.: Dâru’l-Fikr, 1979), 2:38; Ḥayruddîn ez-Ziriklî, *el-A’lâm ḳâmûsu terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-‘arab ve’l-muste’ribîn ve’l-muste’riḳîn* (Beyrût: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2002), 4:80; ‘Omer Ferrûḫ, *Târîḫü’l-edebi’l-‘arabî*, 3:466; eḡ-Taṅtâvî, *Neş’etu’n-naḫv*, 209; Ebu’l-Bekâ ‘Abdullah b. el-Ḥuseyn ‘Ukberî, *et-Tibyân fi i’râbi’l-Ḳur’ân*, nşr. ‘Ali Muḫammed el-Becâvî (Beyrût: Dâru’l-Cîl, 1407/1987), 1:3; a.mlf., *İ’râbu’l-ḫadîsi’n-nebevî*, thk. ‘Abdulilâh Nebhân (Beyrût: Dâru’l-Fikri’l-Mu‘âşır, 1989), 9; Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 26; Nusrettin Bolelli, “el-‘Ukberî’nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri”, *Marmara Üniv. İlähiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1986): 401-413.

sebebiyle gözlerini kaybettiği için “Darîr” lakabıyla anılmıştır. Anadan doğma kör anlamına gelen bu vasıfla nitelenmesi bu olayın henüz bebeklik döneminde vaki olduğuna işaret olara değerlendirilebilir.⁸³ Ancak bu durum onun, zamanın önderi, tek örneği ve lütfu şeklinde vasıflandırılmasına vesîle olacak şekilde döneminin kültür hayatını oluşturan ilimleri tahsil etmesine ve ilim muhitinin bir şekilde kendisiyle irtibat kurmasına engel olmamıştır.⁸⁴

‘Ukberî, öğrencilerinden el-Ḥamevî (öl. 626/1229)’nin verdiği bilgiye göre geçimini Bağdat’ın Reyhâniyyîn bölgesindeki İbn Ḥamdûn Câmîi’nin imamlığını yaparak sağlamaktaydı.⁸⁵ Bu durum hayatının tamamını ilimle meşgul olarak geçirmesi konusunda muhtemelen ona daha geniş bir imkân sağlıyordu. Dönemin genel uygulamasına muhalif olarak doğduğu şehrin dışına çıkmamış olması da gözlerini kaybetmesine bağlanabilir. ‘Ukberî, h. 8 Rebî‘ulâhîr⁸⁶ 616 (m. 24 Mayıs 1219) Pazar gecesi⁸⁷ veya cumartesiye pazara bağlayan gece⁸⁸ hiç ayrılmadığı

⁸³ Kaynaklarda bu olay genelde *أضرَّ وهو في صباح بالجدري* veya *أصيب في صباح بالجدري* şeklinde anlatılmaktadır ki bu ifadelerde geçen *صبا* kelimesi bu olayın ‘Ukberî oldukça küçük bir yaştaiken meydana geldiğini göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût el-Ḥamevî er-Rûmî, *Mu‘cemu’l-udebâ irşâdu’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb*, thk. İhsân ‘Abbâs (Beyrût: Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, 1993), 2:1515; ‘Abdulbâkî b. ‘Abdulmecid el-Yemânî, *İşârâtu’t-ta’yîn fi terâcîmi’n-nuḥât ve’l-luġaviyyîn*, thk. ‘Abdulmecid Diyâb (Riyâd: Şirketu’t-Ṭıbbâ’a el-‘Arabîyye eş-Şu‘ûdiyye, 1986), 163; Muḥibbuddîn Ebî ‘Abdillâh Muḥammed b. Maḥmûd b. el-Hasan el-Ma‘rûf bi’bni’n-Neccâr el-Baġdâdî, *Zeylu târîḫi Baġdâd* (Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, t.y.), 141; ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, 4:80; ‘Omer Ferrûḫ, *Târîḫu’l-edebi’l-‘arabî*, 3:466; Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 28.

⁸⁴ es-Suyûtî, *Buġyetu’l-vu‘ât*, 2:38; ‘Ukberî, *Mesâîlu ḫulâfiyye fi’n-naḥv*, 9-10. Ayrıca İsmâ‘îl Bâşâ el-Baġdâdî ‘Ukberî’yi *el-Kâdirî* nisbesiyle de anmaktadır. Ancak el-Baġdâdî diğer kaynakların yer vermediği bu nisbenin ve ‘Ukberî’nin bu şekilde anılmasının sebebini açıklamamaktadır. bk. İsmâ‘îl Bâşâ el-Baġdâdî, *Hediyyetu’l-‘arîfin esmâu’l-muellifîn ve âşâru’l-muşannifîn* (İstanbul: Matba‘atu’l-Behiyye, 1951), 1:459; Ebu’l-Beġâ ‘Abdullah b. Ḥuseyn el-‘Ukberî, *el-Lubâb fi ileli’l-binâi ve’l-i‘râb*, thk. Ġâzî Muḫtâr Ṭuleymât (Beyrût: Dâru’l-Fikri’l-Mu‘âşır, 1995), 9.

⁸⁵ el-Ḥamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ*, 2:1515. el-Ḥamevî’nin verdiği bilgiler önemlidir zira o ‘Ukberî’nin öğrencilerinden birisi olduğu için muhtemelen ‘Ukberî’nin hayatını aktarırken verdiği bazı bilgileri doğrudan hocasına dayandırmaktadır.

⁸⁶ el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât*, 2:117; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu’l-a‘yân*, 3:101; es-Suyûtî, *Buġyetu’l-vu‘ât*, 2:39. ‘Omer Ferrûḫ, *Târîḫu’l-edebi’l-‘arabî*, 3:467. Ferrûḫ, ‘Ukberî’nin vefat tarihini Rebî‘uṣṣânî olarak vermektedir. Muhtemelen o bu ismi Rebî‘ulâhîr yerine kullanmaktadır. Zira o da gün olarak bu ayın sekizini göstermektedir. bk. ‘Omer Ferrûḫ, *Târîḫu’l-edebi’l-‘arabî*, 3:467. ‘Ukberî’nin eserlerini tahkik edip neşreden muhakkikler de genelde onun Rebî‘ulâhîr ayında vefat ettiğini belirtmektedir. bk. ‘Ukberî, *Şerḫu’l-elfâzi’l-luġaviyye*, 23; a.mlf., *Mesâîlu ḫulâfiyye fi’n-naḥv*, 9. Ancak Bakırcı bu konuda bilmediğimiz bir sebepten dolayı Rebî‘ulevvel ayı bilgisini vermektedir. bk. Selami Bakırcı, “Ukberî”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42:66.

⁸⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:5; Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 31.

⁸⁸ Bolelli, “el-‘Ukberî”, 403.

Bağdat'ta vefat etmiş ve ertesi günü⁸⁹ Ahmed b. Hanbel (öl. 246/855)'in de medfûn bulunduğu Bâbulharb Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁹⁰

'Ukberî'nin nispet edildiği kasabaya müntesip başka meşhûr âlimlerin de bulunması bazı kaynakların Ebu'l-Beğâ ile bu âlimleri birbirine karıştırmasına ve hem yazdıkları eserleri hatalı bir şekilde birbirine nispet etmesine hem de vefat tarihleri konusunda bazı hataların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Söz gelimi Ebu'l-Beğâ'dan önce yaşamış 'Abdulvâhid b. 'Ali el-'Ukberî bunlardan birisidir.⁹¹

Terâcim kaynakları, 'Ukberî'nin ailesi ile ilgili herhangi bir bilgi vermemekle beraber kendisinin başlattığı ilim geleneğinin kendisinden sonra oğlu Ebû Muhammed 'Abdurrahmân ve torununun oğlu el-Hasan b. Muhammed b. 'Abdirrahmân tarafından devam ettirildiğine dâir bilgiler vardır.⁹²

1.1.3. Hocaları

'Ukberî, çocukluğundan itibaren, Bağdat'ta meşhûr olan birçok âlimden ders almıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi o, Bağdat dışında herhangi bir kaynaktan ilim tahsil etmemiştir. Çünkü o Bağdat dışına yolculuk yapmamıştır.⁹³ Bu başlık altında onun kendilerinden istifâde ettiği en önemli hocaları ve onlardan hangi alanlarda ilim tahsil ettiği konusunda kısaca bilgi verilecektir.

1- İbnu'l-Bağî, Ebu'l-Fetḥ Muhammed b. 'Abdulbâkî (öl. 535/1141)

'Ukberî'nin kendisinden hadis dersleri aldığı⁹⁴ bu âlim, hadis âlimleri tarafından semanın (hadis alma kabiliyetinin) sağlamlığı ile tanımlanmakta ve kendisinden hadis okunması gereken birisi olarak görülmektedir.⁹⁵

⁸⁹ el-Munzirî, *et-Tekmilê*, 2:461.

⁹⁰ İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3:101; el-Yemânî, *İşârâtu't-ta'yîn*, 164; Bakırcı, "Ukberî", 66; Bolelli, "el-'Ukberî", 401-403; 'Ukberî, *İ'râbu'l-hadîsi'n-nebevî*, 13; a.mlf., *Şerḥu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 23. Vefat ettiği tarihin milâdi karşılığı olarak 22 Haziran 1219 tarihi de verilmektedir. bk. Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 31.

⁹¹ 'Ukberî, *Mesâilu'l-luğaviyye fi'n-naḥv*, 10.

⁹² Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 28.

⁹³ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 40-41.

⁹⁴ Bakırcı, "Ukberî", 66; Bolelli, "el-'Ukberî", 402; 'Ukberî, *Şerḥu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 6.

⁹⁵ 'Ukberî, *İ'râbu'l-Hadîsi'n-Nebî*, 11; Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 42.

2- en-Nehâvendî⁹⁶, Ebu'l-Ĥakîm İbrâhîm b. Dînâr (öl. 556/1161)

Hanbelî fakîhlerinden sayılan, fıkıh, mezhepler arası ihtilaf (hııııı İlmî) kıraat ve ferâiz alanlarında bilgi sahibi olan bu âlimin ismi yumuşak huyluluk (hilim) ve tevazu konusunda darb-i mesel olmuştur.⁹⁷ 'Ukberî, Bâbu'l-Ezec'de kendisine ait müstakil bir medresesi bulunan⁹⁸ en-Nehâvendî'den kıraat, ferâiz⁹⁹ ve Hanbelî fikhî dersleri almış¹⁰⁰ ve bu alanlarda otorite sayılabilecek seviyeye gelinceye kadar bu deslere devam etmiştir.¹⁰¹

3- el-Ferrâ, Kâdı Ebû Ya'lâ es-Şağîr (öl. 560/1165)

Hanbelî fikhî, hilaf ilmi ve münazara konusunda uzman olan el-Ferrâ, fıkıh ilmine dâir eğitimi, babası ve amcasından almıştır. O, zamanında Hanbelî mezhebinin fetvâ makamıydı. el-Ferrâ, fesâhat sahibi bir münazaracı olması yanında kısa bir süre Vâsıt'ın kadılık makamına getirilmiştir. Ancak, daha sonra azledilmiştir. Bu kısa sürelik vazifesi onun el-Kâdı lakabını almasına yeterli olmuştur. 'Ukberî kendisinden hilaf ilmi, usûl ve Hanbelî fikhî okumuş ve bu konuda emsallerinin önüne geçmiştir.¹⁰²

4- İbn Hubeyre, Ebu'l-Muzaffer Yahyâ b. MuĤammed (öl. 560/1160)

el-Muktefî li-Emrillâh ve oğlu Müstencid Billâh'a vezirlik yaptığından bazıları bu âlimi el-Vezîr sıfatıyla da anmaktadırlar. es-Sevâd'da doğmasına rağmen genç yaşta Bağdat'a gelmiş ve burada ilimle iştigal etmiştir.¹⁰³ Bir sonraki başlıkta tanıtılacak olan el-Mağdisî (öl. 566/1170) hakkında verilecek bilgilerden çıkacak sonuca göre İbn Hubeyre, 'Ukberî'yle aynı hocaya (el-Mağdisî) öğrencilik yaptıktan sonra, arkadaşına ('Ukberî) hadis alanında hocalık yapmıştır.¹⁰⁴

⁹⁶ Bazı kaynaklarda en-Nehrevânî olarak geçen bu âlimi, 'Ukberî'nin öğrencilerinden sayılan el-Ĥamevî'nin verdiği bilgiyi esas alarak en-Nehâvendî şeklinde verdik. bk. el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 2:1515: Zira el-Ĥulvânî de aynı nisbeyi esas alarak bu âlimin ismini Ebu'l-Ĥakem İbrâhîm b. Dînâr en-Nehâvendî şeklinde vermektedir. bk. 'Ukberî, *Mesâilu Ĥulâfiyye fi'n-naĤw*, 13.

⁹⁷ 'Ukberî, *İ'râbu'l-Ĥadîsi'n-nebî*, 12.

⁹⁸ 'Ukberî, *ŞerĤu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 6.

⁹⁹ Bakırcı, "Ukberî", 66; Bolelli, "el-'Ukberî", 402.

¹⁰⁰ el-Munzirî, *et-Tekmile*, 2:461.

¹⁰¹ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 41.

¹⁰² 'Ukberî, *İ'râbu'l-Ĥadîsi'n-nebî*, 12; a.mlf., *ŞerĤu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 8; Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 42; Bakırcı, "Ukberî", 66; Bolelli, "el-'Ukberî", 402.

¹⁰³ 'Ukberî, *ŞerĤu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 9.

¹⁰⁴ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 41; Bakırcı, "Ukberî", 66; Bolelli, "el-'Ukberî", 402.

5- el-Mağdisî, Ebû Zur‘a Tâhir b. Muḥammed (öl. 566/1170)

Nisbesinden de anlaşılacağı üzere aslen Kudüslü olan el-Mağdisî hadis alanındaki semanın çokluğuyla bilinir. Bağdat’a geldikten sonra İbn Reyân’dan da hadis aldı. Bağdat’ta Hemezân bölgesine yerleşen el-Mağdisî burada hadis dersleri verdiği için, el-Hemezânî diye de anılmıştır.¹⁰⁵ el-Mağdisî, ‘Ukberî’nin kendisinden hadis dersleri aldığı önemli hocalarındandır.¹⁰⁶

6- İbnu’l- Haşşâb, Ebû Muḥammed ‘Abdullâh b. Aḥmed el-Bağdâdî (öl. 567/1172)

Arap Dili ve Edebiyatı, tefsîr, hadîs, ferâiz, matematik ve mantık alanında derin bilgi sahibi olan ve hafız olup Kur’ân’ı farklı kıraatlere göre okuyabilen bu âlim nahiv konusunda zamanın en bilgisi, başka bir ifade ile bu alanın imamlarından kabul edilirdi. Zira kaynaklar onun Ebû ‘Ali el-Fârisî (öl. 377/987) seviyesinde bir dilci olduğunu ifade eder. ‘Ukberî’nin kendisinden dil ve nahiv dersleri aldığı en meşhûr hocalarındandır. ‘Ukberî ondan diğer ihtisas alanları ile ilgili de dersler almıştır.¹⁰⁷

7- en-Nakkûr, Ebû Bekir ‘Abdurrahmân b. Muḥammed (öl. 567/1171)

en-Nakkûr, ‘Ukberî’nin hadis dersleri aldığı, bu alanın uzmanları tarafından güvenilir (sika) bir muhaddis olarak vasıflandırılan bir âlimdir.¹⁰⁸

8- el-Müeddib, Ebu’l-Berekât Yaḥyâ b. Necâh (öl. 569/1174)

Arapça konusunda zamanının imamlarından sayılan¹⁰⁹ İbn Necâh’tan birçok hadis dinleyen ‘Ukberî, aynı zamanda kendisinden nahiv, dil ve edebiyat dersleri almıştır.¹¹⁰ O, aldığı bu dersler neticesinde nahiv konusunda döneminin önde gelenlerinden birisi olmuştur.¹¹¹

¹⁰⁵ ‘Ukberî, *el-‘Ukberî*, 6.

¹⁰⁶ Bakırcı, “Ukberî”, 66; Yaḥyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 43; Bolelli, “el-‘Ukberî”, 402.

¹⁰⁷ ‘Ukberî, *Mesâilu ħılâfiyye fi’n-nahiv*, 13; a.mlf., *et-Tibyân*, 1:4; a.mlf., *Şerḥu’l-elfâzi’l-luğaviyye*, 6; Yaḥyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 43; Bakırcı, “Ukberî”, 66.

¹⁰⁸ ‘Ukberî, *İ’râbu’l-ḥadîsi’n-nebî*, 12; a.mlf., *Şerḥu’l-elfâzi’l-luğaviyye*, 7; Yaḥyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 42; Bakırcı, “Ukberî”, 66; Bolelli, “el-‘Ukberî”, 402.

¹⁰⁹ Yaḥyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 43-44.

¹¹⁰ ‘Ukberî, *İ’râbu’l-ḥadîsi’n-nebî*, 10.

¹¹¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:4; a.mlf., *Şerḥu’l-elfâzi’l-luğaviyye*, 8-9; Bakırcı, “Ukberî”, 66.

9- el-Muraqqa‘âtî, İbnu’l-‘Abbâs Aḥmed b. el-Mübârek (öl. 570/1170)

‘Abdulkâdir el-Geylânî’nin hizmetçilerinden olduğu söylenen İbnu’l-‘Abbâs مرقعة denilen derviş elbiseleri hazırlardı. Bu sebeple kendisine *muraqqa‘âtî* nisbesi verilmiştir.¹¹² ‘Ukberî bu âlimden hadis alanında istifade etmiştir.¹¹³ Bu âlim kaynaklarda el-Merqı‘ânî şeklinde de zikredilmektedir.¹¹⁴

10- el-Baṭâihî, Ebu’l-Ḥasen ‘Ali en-Naḥvî (öl. 572/1177)

Vâsıt ve Basra arasında bulunan el-Baṭâih’ten olan el-Baṭâihî; hadis, ‘ulûmu’l-Ḳur‘ân ve nahiv konularında dersler vermiştir. Bunun yanında el-Baṭâihî, kıraat ve kıraat illetleri konusunda da döneminin imâmı ve Irak bölgesinin kârisi olarak kabul edilmekteydi. Sika ve sadûk olarak nitelenmesi el-Baṭâihî’nin hadis konusunda da önemli bir konumda olduğuna işaret etmektedir.¹¹⁵ ‘Ukberî el-Baṭâihî’den kıraat dersleri almıştır.¹¹⁶

11- İbnu’l-‘Aşşâr, Ebu’l-Ḥasen ‘Ali b. ‘Abdirrahmân (öl. 576/1181)

Luğavî ve edîb nisbesiyle anılması yanında ezberinde bir çok şiir bulunan İbnu’l-‘Aşşâr, Arapça konusunda ‘allâme ve ḥuccet gibi vasıflarla anılmaktadır. İbnu’l-‘Aşşâr ‘Ukberî’nin kendisinden hadis dersleri aldığı âlimlerin önde gelenlerindedir.¹¹⁷

12- İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec ‘Abdurrahmân b. ‘Ali (öl. 597/1201)

‘Ukberî, Irak bölgesinin hocası sayılan bu âlimden, Arap Dili ve Edebiyatı, tefsîr, neseb ve ferâiz alanında dersler aldı.¹¹⁸ ‘Ukberî’nin bazı eserlerinin muhakkikleri İbnu’l-Cevzî’yi onun hocaları arasında saymadıkları halde, bir kısmı Bâbu’l-Ezec’teki medresede onun yanında mu‘îd (asistan) olarak çalışmasından dolayı muhtemelen ondan da dersler almış olabileceği kanaatindedirler.¹¹⁹

¹¹² ‘Ukberî, *Şerḥu’l-elfâzi’l-luğaviyye*, 6.

¹¹³ Yahyâ Mir ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 44. Bazı kaynaklarda ‘Ukberî’nin el-Muraqqa‘âtî’den hangi alanda istifade ettiğinin bilinmediği ifade edilir. bk. ‘Ukberî, *İ‘râbu’l-ḥadîsi’n-nebî*, 12.

¹¹⁴ el-Ḥamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ*, 2:1515.

¹¹⁵ ‘Ukberî, *İ‘râbu’l-ḥadîsi’n-nebî*, 11; a.mlf., *Şerḥu’l-elfâzi’l-luğaviyye*, 6.

¹¹⁶ Yahyâ Mir ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 44; Bakırcı, “Ukberî”, 66; Bolelli, “el-‘Ukberî”, 402.

¹¹⁷ ‘Ukberî, *İ‘râbu’l-ḥadîsi’n-nebî*, 10-11; a.mlf., *Şerḥu’l-elfâzi’l-luğaviyye*, 7; Yahyâ Mir ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 45.

¹¹⁸ Bakırcı, “Ukberî”, 66; Bolelli, “el-‘Ukberî”, 402.

¹¹⁹ ‘Ukberî, *İ‘râbu’l-ḥadîsi’n-nebî*, 12; a.mlf., *Şerḥu’l-elfâzi’l-luğaviyye*, 6; Yahyâ Mir ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 45.

Ya‘kût el-Ḥamevî’nin aktardığına göre İbnu’l-Cevzî kendisine karmaşık gelen bazı şiirlerin çözümü konusunda ‘Ukberî’ye gider ve şiirleri ona okur ancak ondan; “Benim vaktim şiir sözleri üzerinde düşünmekten daha değerlidir.” karşılığını alırdı.¹²⁰

Bu arada kaynakların hocaları arasında zikretmedikleri ancak Tuleymât’ın, ‘Ukberî’nin hocaları arasında olduğunu özellikle vurguladığı Ebu’l-Berekât el-Enbârî (öl. 577/1181)’ye de yer vermek gerekir.¹²¹ Zira ‘Ukberî’nin *Mesâil ħulafıyye* adlı on iki ihtilafli meseleyi ele aldığı eserini el-Enbârî (öl. 577/1181)’nin *el-İnşâf*’ının meseleleri üzerine bina ettiği ifade edilmektedir.¹²² el-Enbârî (öl. 577/1181)’nin H 513’de el-Enbâr’da doğmasına rağmen daha küçükken Bağdat’a geldiği ve H 577’de vefat edene kadar orada ikamet ettiği bilgisi¹²³ de dikkate alınır ve buna bir de ‘Ukberî’nin ilme olan iştıyakı eklenirse aralarında bir hoca talebe ilişkisinin olabileceği ihtimali tarihsel olarak hiç de imkan dışı gözükmemektedir. Ayrıca eṭ-Ṭantâvî (öl. 1277/1861)’nin ‘Ukberî’nin hangi gramer ekolüne müntesip olduğu meselesini incelerken sözlerine: “el-Enbârî Basra, ‘Ukberî ise Kûfe ile gururlanıyordu.” kıyaslamasını yapması da bu iki âlim arasında yakın bir irtibatın olduğunu göstermektedir.¹²⁴

Buraya kadar yer verilen âlimler ‘Ukberî’nin hocaları arasında, belli ilim dallarında (dil, fıkıh, hadis ve kıraat) en meşhûr olanlarıdır. Kaynakların, ‘Ukberî’nin bir ilim dalında kendisinden istifade ettiği en meşhûr âlimleri zikrettikten sonra “Bunun dışında başkalarından da ilim almıştır.” kaydını düşmeleri ve ‘Ukberî’nin yukarıda zikredilen ilim dalları dışında beş farklı ilim dalında daha zamanının imamı olduğu bilgisi, onun ismi zikredilen âlimlerin dışında ismi zikredilmeyen birçok kimseden daha dersler aldığını ifade etmeyi mümkün kılmaktadır.¹²⁵

¹²⁰ el-Ḥamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ*, 2:1515.

¹²¹ ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 13.

¹²² Ebû Ḥayyân Muḥammed b. Yûsuf el-Ġirnâfî el-Endelusî, *Tezkiratu’n-nuḥât*, thk. Dr. ‘Afif ‘Abdurrahmân (Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1986), 715.

¹²³ Kemâluddîn Ebu’l-Berekât ‘Abdurrahmân Muḥammed b. Ebî Sa‘îd el-Enbârî en-Nahvî, *Esrâru’l-‘arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû (Beyrût: Dâru’l-Erḳam b. Ebi’l-Erḳam, 1999), 13.

¹²⁴ eṭ-Ṭantâvî, *Neş’etu’n-nahv*, 210.

¹²⁵ Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 46.

1.1.4. Öğrencileri

‘Ukberî, başta nahiv, Arap Dili ve Edebiyatı olmak üzere birçok İslâmî ilim dalında ve bunun yanında matematik alanında da dersler verdiği için birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrencilerin önde gelenleri şunlardır:

1- Yâkût el-Ḥamevî er-Rûmî (öl. 626/1229)

el-Ḥamevî, şehirler ve mekânlarla ilgili olan *Mu‘cemu’l-buldân* ve edîbler ve şâirlerle ilgili olan *Mu‘cemu’l-udebâ* isimli eserlerin yazarıdır. Kaynakların dilci, edîb ve tarihçi olarak vassettikleri el-Ḥamevî’nin ortaya koyduğu eserlerden hareketle tarihçiliğinin öne çıktığını söylemek mümkündür.¹²⁶

2- İbnu’l-Mustevfî el-Mübârek b. Aḥmed el-İrbilî (öl. 637/1240)

Hadis konusunda imam sayılması yanında dil, nahiv, arûz ve kâfiye konusunda da mâhir olan İbnu’l-Mustevfî, Ebû Temmâm (öl. 231/846) ve el-Mütenebbî (öl. 354/965)’nin divanlarına şerhler yazmıştır. Muhtemelen ez-Zemaḥşerî (öl. 538/1143)’nin *el-Mufaṣṣal* adlı eserinin şâhid beyitleriyle alakalı olan *İsbâtu’l-muḥassal fî nisbeti ebyâti’l-Mufaṣṣal* adlı bir kitabı daha bulunmaktadır.¹²⁷

3- ed-Dubeyṣî, Muḥammed b. Sa‘îd b. Yahyâ (öl. 637/1240)

Aslen Vâsıt’tan olan ed-Dubeyṣî, hadis, kıraat, edebiyat, fıkıh ve şiir alanında bilgi sahibidir. ‘Ukberî’den hadis rivayet etmiştir. Bağdat ve Vâsıt’ın tarihi ile ilgili eserleri vardır.¹²⁸

4- İbnu’n-Neccâr, Ebû ‘Abdillah Muḥammed b. Maḥmûd el-Bağdâdî (öl. 643/1246)

‘Ukberî’nin, *Târîḫü Bağdâd* isimli eseriyle meşhûr olan bu öğrencisi, daha çok İbnu’n-Neccâr künyesi ile bilinir. Aynı zamanda hâfız ve muhaddis olarak da bilinen İbnu’n-Neccâr, kaleme almış olduğu tarih kitabına önce bir zeyl, sonra da el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî’nin eserine bir düzeltme yazmıştır.¹²⁹ Kaynakların kendi

¹²⁶ ‘Ukberî, *Şerḫü’l-elfâzi’l-luğaviyye*, 15; Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 51. Yâkut el-Ḥamevî, bazen arkadaşlarıyla bir araya geldiklerinde hocasının özellikle eş-Şenferâ (öl. 525-550 arası)’nın kasidesine dâir yapmış olduğu bazı irab değerlendirmelerini eleştirdiklerini ifade etmektedir. bk. Yâkût el-Ḥamevî er-Rûmî, *Mu‘cemu’l-buldân*, thk. Ferîd ‘Abdul‘azîz el-Cundî (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1990), 4:154.

¹²⁷ ‘Ukberî, *Şerḫü’l-elfâzi’l-luğaviyye*, 13.

¹²⁸ ‘Ukberî, *Şerḫü’l-elfâzi’l-luğaviyye*, 14; Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 53.

¹²⁹ ‘Ukberî, *Şerḫü’l-elfâzi’l-luğaviyye*, 14.

ağzından aktardığına göre ‘Ukberî’nin birçok eserini ona okumuştur. ‘Ukberî’nin diğer öğrencilerinden ayrı bir önem verdiği zikredilen İbnu’n-Neccâr’a bir eserini imlâ ettirdiği ifade edilmektedir.¹³⁰

5- el-Ḥımşî, Ebu’l-Ḥuseyn Ahmed b. ‘Ali el-Ezdî (öl. 644/1247)

el-Ḥımşî nisbesinden anlaşılacağı üzere Humus’tan olan bu kişi Irak bölgesine göç etmiş ve burada arûz ve Arap dili konusunda derinleşerek bu alanlarda eserler vermiştir. Ebû ‘Ali el-Fârisî (öl. 377/987)’nin *el-İdâh* ve *et-Tekmile* isimli eserlerini nazmetmesi, onun şâirlik yönünün de bulunduğunu göstermektedir.¹³¹ el-Ḥımşî, el-‘Ukberî’den nahiv alanında dersler almıştır.¹³²

6- İbn Teymiyye, Ebu’l-Berekât Mecduddîn ‘Abdusselâm b. ‘Abdillah Şeyhulislâm el-Ḥarrânî (öl. 652/1255)

H 590 yılında Ḥudûd’da doğmuştur. Fakîh, kârî, muhaddis, müfessir, usûl âlimi olan İbn Teymiyye daha sonra Bağdat’a göç ederek ‘Ukberî’den nahiv ve ferâiz dersleri almıştır. Kur’ân kıraatleri ile ilgili kısa şiirler söylemiştir. Fıkıh alanında yazdığı *el-Muntekâ fi’l-aḥkâm* adlı eser meşhûrdur. Ḥarrân’da ramazan bayramı günü vefat etmiştir.¹³³

7- ‘Abdulḥamîd b. Hibetullah b. Ebi’l-Ḥadîd (öl. 655/1258)

el-Medâin’de doğmuş daha sonra Bağdat’a göç etmiştir. Edebiyat alanında derin bilgi sahibi olup güzel şiirleri de vardır. *Nehcu’l-belâğa* ve *el-Meşelu’s-sâir* üzerine şerhleri yanında Sa’leb (öl. 291/904)’in *el-Faşîh* adlı eserine yazdığı manzûme önemlidir.¹³⁴

8- el-Munzirî, ‘Abdul‘azîm b. ‘Abdilḳavî eş-Şâmî (öl. 656/1259)

el-Hâfîzu’l-Kebîr ve Şeyhulislâm vasıflarıyla anılması yanında tarihçilik yönü de bulunan el-Munzirî, Müslim (öl. 261/875)’in *Saḥîh* ve Ebû Dâvûd (öl. 275/889)’un *Sünen* adlı eserlerine muhtasar yazmıştır. Bunun dışında hocası ‘Ukberî’nin hayatını da vasfettiği *et-Tekmile li-Vefeyâti’n-naḳale* adlı bir eseri daha bulunmaktadır. Kâhire’de vefat etmiştir.¹³⁵

¹³⁰ Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 53-54.

¹³¹ ‘Ukberî, *Şerḥu’l-elfâzi’l-luġaviyye*, 10.

¹³² Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 54.

¹³³ ‘Ukberî, *Şerḥu’l-elfâzi’l-luġaviyye*, 11; Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 54-55.

¹³⁴ ‘Ukberî, *Şerḥu’l-elfâzi’l-luġaviyye*, 11.

¹³⁵ ‘Ukberî, *Şerḥu’l-elfâzi’l-luġaviyye*, 12; Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 55.

9- et-Turkî, Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kazağlî (öl. 654-656/1257-1259)

İbnu'l-Cevzî'nin torunu olduğu söylenen et-Turkî, 'Ukberî'den edebiyat dersleri almıştır. Ölüm tarihi ile ilgili 654 ve 656 olmak üzere iki farklı rivayet vardır.¹³⁶

10- el-Bağdâdî, Mueyyiduddîn Muhammed b. 'Alî (öl. 656/1259)

Hocaları arasında bir vezir (İbn Hubeyre) bulunan 'Ukberî'nin, öğrencileri arasında da bir vezir bulunmaktadır. el-Bağdâdî, döneminde bir müddet vezirlik görevini icra etmiştir. 'Ukberî'den ne okuduğu tam olarak bilinmemekle beraber onunla teşrîk-i mesâide bulunduğu ifade edilmektedir.¹³⁷

11- İbn 'Adlân, 'Ali b. Hammâd el-Mevşilî en-Nahvî (öl. 666/1269)

Diğer âlimlerin yanında 'Ukberî'den de nahiv dersleri alan İbn Adlân, kendisini tercüme ve luğaz problemlerinin çözümüne hasretmiştir. Dil ve edebiyat alanında da önemli bir âlim olan İbn 'Adlân, Kâhire'de vefat etmiştir.¹³⁸

12- İbnu's-Şayrafî, Ebû Zekeriyâ Cemâluddîn Yahyâ b. Ebî Manşûr b. Ebi'l-Feth (öl. 678/1281)

Fakîh ve muhaddis olarak anılan ve İbnu'l-Ceyşî diye de bilinen eş-Şayrafî, 'Ukberî'nin en meşhûr ve kendisinden en çok nakilde bulunan öğrencilerindendir. O, 'Ukberî'den hadis rivayetinde bulunan en meşhûr dört öğrencisinden birisidir. İbnu's-Şayrafî, hadis ilmi dışında 'Ukberî'den fıkıh ve Arap dili alanında da dersler almış ve *et-Tibyân* adlı eserini kendisine okumuştur.¹³⁹

1.1.5. İlmî Kişiliği

Arap Edebiyatı, nahiv, özellikle Hanbelî fıkıhı, fıkıh usulü, hilaf, tefsîr, hadis ve kıraat ilimleri alanında geniş bilgi sahibi olan 'Ukberî,¹⁴⁰ öğretim hayatına hocalarından Ebu'l-Berekât İbnu'l-Cevzî (öl. 597/1201)'nin mu'îdi (asistan) olarak

¹³⁶ 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 15.

¹³⁷ 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 14.

¹³⁸ 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 13; Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 55-56.

¹³⁹ 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 15; Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 57.

¹⁴⁰ Şubhî eş-Şâlih'in fıkhu'l-luğa konusunda yazdığı eserde Arap lehçeleri arasındaki farklara mebnî olarak Kur'an'da ortaya çıktığını söylediği kıraat farklarında 'Ukberî'ye atıfta bulunması müellifin modern dönemde de bu konuda otorite olarak kabul edildiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. bk. Şubhî eş-Şâlih, *Dirâsât fi fıkhu'l-luğa* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2009), 79.

başladı.¹⁴¹ O, bilgi sahibi olduğu bu farklı ilim dallarının tamamında zamanının imamı kabul edilmekteydi. Bu sebeple daha hayattayken şöhreti birçok bölgeye yayılmış ve kendisinden ilim tahsil etmek için Bağdat'a öğrenciler gelmiştir.¹⁴²

Birçok ilmi kendisinde toplamış ve bu alanlarla ilgili eserler kaleme almış olan müellif, herhangi bir konuda eser kaleme almak istediğinde bu ilim dalında daha önce kaleme alınmış olan eserler öğrencileri tarafından kendisine getirilip okunur,¹⁴³ ortaya koymak istediği şey zihninde teşekkül ettiğinde eserini imlâ ettirirdi. Hedefine ulaşmaya kadar gecesini gündüzüne katardı.¹⁴⁴ Hatta gündüz öğrencileriyle meşgul olduktan sonra eşinin dahi geceleri ona edebiyata dâir eserleri okuduğu nakledilmektedir. Bu anlamda eşinin de ilmî kişiliğinde derin etkisi olduğu ifade edilmektedir. Eser te'lifindeki mecbur kaldığı bu yöntem sebebiyle 'Ukberî'ye تلميذ تلامذته/öğrencilerinin öğrencisi de denilmiştir.¹⁴⁵

Onun, eser te'lifinde takip ettiği bu yol tamamen hafızasına itimat ettiği göstermektedir. Bununla beraber bu yol özellikle hadisle ilgili eserlerinde aynı hadisin farklı rivayetleri arasında zihninin kendisini yanıltmasına ve farklı iki rivayetin lafızlarını aynı hadismişi gibi karıştırmaya (tedâhul) sebep olmuştur. Başkalarının okumaları üzerine bina edilen böyle bir metot genel olarak şöyle bir sakıncayı da doğurmaktaydı. Te'lif edeceği eserin meselelerini dayandırdığı bu okumalar esnasında öğrencilerin yapabileceği muhtemel hatalar veya okunan nüshadaki hatalar, çalışmaları açısından problem teşkil ediyordu. Ancak o yine de kendi birikimi ve dikkati ile genelde farkına vardığı bu durumlara eserlerinde لا لها veya لعلة من تصحيفات الرواة kaydını koyarak dikkat çekiyordu.¹⁴⁶ Bu anlamda

¹⁴¹ ez-Ziriklî, *el-A 'lâm*, 4:80; 'Omer Ferrûh, *Târîhu 'l-edebi 'l-'arabî*, 3:467; Bakırcı, "Ukberî", 66: Bakırcı, Selami, "IV. Abbâsi Asrında Dil Çalışmaları (Lügat-Nahiv-Sarf)", (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1993), 80.

¹⁴² Yahyâ Mir 'Âlem, *el-'Ukberî*, 37-38.

¹⁴³ Bunun sebebi daha önce ifade edildiği gibi 'Ukberî'nin küçük yaşta geçirdiği rahatsızlık sebebiyle gözlerini kaybetmiş olmasıdır.

¹⁴⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:4; el-Kıftî, *İnbâhu 'r-ruvât*, 2:118; el-Yemânî, *İşârâtu 't-ta 'yîn*, 163; ez-Ziriklî, *el-A 'lâm*, 4:80; Bolelli, "el-'Ukberî", 402.

¹⁴⁵ 'Ukberî, *Î 'râbu 'l-ḥadîsi 'n-nebî*, 13; a.mlf., *Şerhu 'l-elfâzi 'l-luġaviyye*, 21; el-Hamevî, *Mu'cemu 'l-udebâ*, 2:1516; el-Kıftî, *İnbâhu 'r-ruvât*, 2:118; es-Suyûtî, *Buġyetu 'l-vu 'ât*, 2:39; 'Omer Ferrûh, *Târîhu 'l-edebi 'l-'arabî*, 3:466; Yahyâ Mir 'Âlem, *el-'Ukberî*, 36.

¹⁴⁶ 'Ukberî, *Î 'râbu 'l-ḥadîsi 'n-nebî*, 21. 'Ukberî'nin kitaplara ve öğrencilerinin okumalarına bağımlı olması hiciv konusu da olmuştur. Örneğin Şâir el-Mülhemî onun hakkında şöyle demiştir: وَأَبُو وَتَرَاهُ -إِنْ عَدِمَ الْكُتَابَ- مُحْتَرًا. *Ebu 'l-Bekâ kitaptan bilgi vermektedir, şayet kitap*

onun gözlerini kaybetmiş (فاقد البصر) olsa da basiretinin oldukça keskin (موفور البصيرة) olduğu söylenmektedir.¹⁴⁷

Kaynaklar ‘Ukberî’yi, ‘Ulûmu’l-Kur’ân, nahiv, dil, ferâiz ve ihtilaf konularında devrinin tek kişisi olarak nitelemenin yanında onun hanbelî olma vasfına da özellikle vurgu yapmaktadır.¹⁴⁸

Yukarıda zikredilen ilimlerin yanında matematik biliminde de zamanının otoritelerinden kabul edilen ‘Ukberî’nin asıl uzmanlık alanı, çalışmamızın konusunu oluşturan eserde de görüleceği üzere Kur’ân ve hadis metinleri ile şiir metinleri üzerine yaptığı dil bilimsel tahlillerdir. Bu vesileyle o “sâhibu’l-i-râb” diye anılmıştır. Zira Kur’ân i-râbına dâir olan eseri emsalleri arasında en meşhûru olarak değerlendirilmektedir.¹⁴⁹ Bu anlamda nahiv âlimi olma vasfı diğerlerinden daha önceliklidir. Terâcim kaynaklarının tam ismini zikrederken onu özellikle *en-nahvî* olarak anması da bunun bir göstergesidir.¹⁵⁰

‘Ukberî, gramer alanında daha çok Bağdat ekolüne nispet edilmiştir. Bunun sebebi onun, daha çok Basra ve Kûfe ekollerinin ortaya koydukları görüşler arasında seçmeci tabiatıyla ön plana çıkan bu ekolünün iki önemli temsilcisi Ebû ‘Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve onun öğrencisi İbn Cinnî (öl. 392/1002)’nin eserlerine şerhler yazması ve yine bu iki âlimin görüşlerine çokça atıf yapmasıdır. Konumuz olan *et-Tibyân*’da da görülebilecek bu husus onun Bağdat Ekolünden

ortadan kaybolacak olsa öylece kalakaldığını görürsün. Ayrıntılı bilgi için bk. Yahyâ Mîr ‘Âlem, el-‘Ukberî, 37.

¹⁴⁷ Yahyâ Mîr ‘Âlem el-‘Ukberî, 5.

¹⁴⁸ Bunun sebebi olarak kaynaklar müellifin, Şâfiî mezhebini esas alan Nizâmiye Medresesi’nin Arap-Dili Kürsününün başına getirilme teklifini hanbelî olduğu için reddetmesini gösterir. el-Ḥamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ*, 2:1516; el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât*, 2:116; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu’l-a‘yân*, 3:100; es-Suyûfî, *Buğyetu’l-vu‘ât*, 2:39; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:4; a.mlf., *Şerḥu’l-elfâzi’l-luğaviyye*, 21; a.mlf., *Mesâilu ḥilâfiyye fi’n-naḥv*, 10; Yahyâ Mîr ‘Âlem, el-‘Ukberî., 29-30; Bakırcı, “IV. Abbâsî Asrında Dil Çalışmaları”, 80. Diğer kaynakların aksine bu son çalışmada ‘Ukberî’nin Mâlikî mezhebinden olduğu ifade edilmektedir. Ancak ileride de görüleceği üzere ‘Ukberî’nin fıkıh ilmine dâir eserlerinin hepsi Hanbelî mezhebiyle ilgilidir. Sadece bu bilgi bile onun Malikî olduğuna dâir yapılan aktarımın doğru olamayacağını gösterir. Zaten Bakırcı’nın kendisi de yaptığı bu yüksek lisans çalışmasından yıllar sonra Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi için kaleme aldığı Ukberî maddesinde onun katı bir Hanbelî olduğunu ifade etmek suretiyle bu hatayı düzeltmiştir. bk. Bakırcı, “Ukberî”, 66.

¹⁴⁹ Bakırcı, “Ukberî”, 66; ‘Ukberî, *İrâbu’l-ḥadîsi’n-nebî*, 9. ‘Ukberî’nin birçok ilim dalında zamanının önde gelen ismi olduğunu ifade eden kaynaklar yine de onun en bariz vasfının nahiv âlimi olmak olduğunu belirtirler. bk. İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu’l-a‘yân*, 3:100; ‘Omer Ferrûḥ, *Târîḥu’l-edebi’l-‘arabî*, 3:467; eṭ-Ṭantâvî, *Neş‘etu’n-naḥv*, 209; Yahyâ Mîr ‘Âlem, el-‘Ukberî, 76.

¹⁵⁰ Yahyâ Mîr ‘Âlem, el-‘Ukberî, 39.

olduğu izlenimini oluşturmuş olabilir.¹⁵¹ Ancak Basra mektebinin görüşlerine çokça yer vermesi ve bu ekolün muhalifi kabul edilen Kûfe ekolünün görüşlerine eleştiriler yöneltmesi daha çok Basra çizgisinde bir dil âlimi olarak kabul edilmesine sebep olmuştur.¹⁵² Zira onun en temel eserlerinde Basralıların görüşlerini desteklemesi ve sema‘, kıyas ve ta‘lîl metotları açısından onların öne sürdükleri delillere yer vermesi bu kanaatin bir delilidir.¹⁵³ Bu özelliği *et-Tibyân*’da da görmek mümkündür. Her iki ekolün görüşlerinden etkilenmekle beraber genelde Basra ekolünden yana tavır takınmanın dönemin Bağdat ekolünün temel özelliği olması¹⁵⁴ ‘Ukberî’nin, fıkhıta Hanbelî mezhebine nasıl ise nahivde de Sîbeveyh (öl. 180/796)’e dolayısıyla Basra Ekolüne öyle bağlı olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.¹⁵⁵

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki kendisinden önce yaşayan ve Bağdat Ekolünün önemli isimlerinden olan Ebû ‘Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve İbn Cinnî (öl. 392/1002)’nin eserlerine şerhler yazmış olması tek başına onun Bağdat Ekolünden sayılması için yeterli bir delil değildir. Zira bir görüşe göre ‘Ukberî Bağdatlı âlimlerin görüşlerinden sadece Basralıların görüşleri arasında tercihte bulunma konusunda yararlanıyordu.¹⁵⁶ Ayrıca el-Ferrâ (öl. 207/822)’nın da öldüğünde başının altında Sîbeveyh (öl. 180/796)’in *el-Kitâb*’ının olduğu söylenmekte¹⁵⁷ ancak sadece bundan dolayı hiç kimse onu Basra Ekolüne nispet etmemektedir.¹⁵⁸

‘Ukberî’nin Kûfe Ekolüne, özellikle de bu ekolün en önemli temsilcilerinden olan el-Kisâî (öl. 189/805) ile el-Ferrâ (öl. 207/822)’nin

¹⁵¹ Nebhân, Ebû ‘Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve öğrencisi İbn Cinnî (öl. 392/1002)’nin garip bir şekilde Basra ekolünden olduklarını zikretmekte ve bunu da ‘Ukberî’nin gramer ekolü olarak Basra’ya nispet edilmesinin bir delili olarak sunmaktadır. bk. ‘Ukberî, *İ‘râbu’l-‘hadîşî’n-nebî*, 20.

¹⁵² Bakırcı, “Ukberî”, 66. نعم و بئس kelimelerinin isim ve لکن kelimesinin basit oluşu (mürekkebe olmayışı) meseleleri buna örnek verilebilir. bk. Yaḥyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 63.

¹⁵³ ‘Ukberî’nin nahiv konusunda Basra Ekolünden olduğuna dâir deliller için bk. Yaḥyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 62-67.

¹⁵⁴ ‘Ukberî, *Mesâilu ħulâfiyye fi’n-naḥiv*, 14; Bakırcı, “IV. Abbâsî Asrında Dil Çalışmaları”, 81.

¹⁵⁵ ‘Ukberî, *el-Lubâb fi ‘ileli’l-binâi ve’l-i‘râb*, 21.

¹⁵⁶ ‘Ukberî, *el-Lubâb fi ‘ileli’l-binâi ve’l-i‘râb*, 19-20.

¹⁵⁷ Şevkî Ḍayf, *el-Medârisu’n-naḥviyye* (Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1968), 193. Ḍayf ‘Ukberî’ye muteahhir Bağdatlılar başlığı altında yer vermektedir. bk. Ḍayf, a.e., 279-280.

¹⁵⁸ ‘Ukberî, *el-Lubâb fi ‘ileli’l-binâi ve’l-i‘râb*, 20.

görüşlerine eleştiriler yöneltmesi onun bu ekolün görüşlerine de oldukça hâkim olduğunu gösterir. Neticede onun her iki ekolden de etkilendiği bir gerçektir. el-Ĥulvânî'ye göre bu durum hicrî III. asırdan sonra yaşamış olan dilcilerin genel özelliğidir.¹⁵⁹ Bu asırdan sonra dil çalışmaları bir taraftan felsefî birikimden etkilenirken diğer taraftan başta İbnu's-Serrâc (öl. 316/929)'da görüldüğü şekliyle mantığın tesiri altında kalmaya başlamıştır. Bu etki er-Rummânî (öl. 384/994), Ebû 'Ali el-Fârisî (öl. 377/987), İbn Cinnî (öl. 392/1002) ve ez-Zemahşerî (öl. 538/1143) ile zirveye çıkmıştır. VI. Hicrî asra gelindiğinde Ebu'l-Berekât el-Enbârî (öl. 577/1181)'nin ortaya çıktığı görülmektedir ki o bu alanın "parlayan yıldızı" olarak tanımlanmaktadır. Bu arada dil çalışmalarının fıkıh ilminin konu tasnifi ve başlıklandırma sistematüğinden de etkilendiği görülmektedir. Örneğin el-Enbârî (öl. 577/1181)'nin nahiv ihtilaflarına dâir yazdığı *el-Înşâf fi mesâili'l-ĥulâf* adlı eserine bu ismi Ebû Sa'îd en-Nîsâbûrî'nin eserinden ilham alarak verdiği ifade edilir. Ayrıca kelam, belâgat ve edebî tenkid alanında ortaya konulan gayretleri de ekleyerek 'Ukberî'nin ilmî kişiliğini değerlendirmek için, onun tüm bu kültürel birikimin canlı olarak devam ettiği bir ortamda yaşadığı hususunu dikkate almak gerektiğini ifade etmek gerekir.¹⁶⁰

Burada 'Ukberî'nin *et-Tibyân*'da Kûfe ekolüne yönelttiği bazı eleştirilere yer vermek istiyoruz. Zira *et-Tibyân*'da o, dil ekolü olarak sadece Basra ve Kûfe ekolünün ismini zikretmekte, Basra ekolünün görüşlerini hiçbir eleştiri ve itiraz yöneltmeksizin dile getirirken Kûfe ekolünün görüşlerini genelde reddetmektedir. İleride ifade edileceği üzere Kûfe ekolünün iki önemli temsilcisi el-Kisâî (öl. 189/805) ile el-Ferrâ (öl. 207/822)'nın görüşlerine yönelttiği eleştirileri de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. 'Ukberî'nin *et-Tibyân*'da Kûfe ekolüne yönelttiği bazı eleştiriler şu şekildedir:

¹⁵⁹ 'Ukberî, *Mesâilu ĥulâfiyye fi'n-naĥv*, 14. Ancak bu husustan hareketle 'Ukberî'nin Kûfe ekolüne nispet edilmesi, konumuz olan eserde de bu ekole ve önemli temsilcilerine yönelttiği eleştirilerden açıkça anlaşılacağı üzere, çok garip bir iddia olur. Bu konuda Tuleymât'ın değerlendirmeleri de önemlidir. Ayrıca onun, Sîbeveyh (öl. 180/796) ile el-Kisâî (öl. 189/805) arasında geçen meşhûr el-Mes'eletu'-zunbûriyye olayında el-Kisâî'nin taraftarlarını kapıda bekleyen Araplara kendi görüşlerini desteklemeleri karşılığında rüşvet vermekle ithâm etmesi, eleştirinin boyutları konusuna ışık tutar. bk. Ukberî, *el-Lubâb fi 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb*, 20-21. 'Ukberî'nin Kûfe Ekolünden olduğu iddiası için ayrıca bk. e-Şantâvî, *Neş'etu'n-naĥv*, 209.

¹⁶⁰ 'Ukberî, *Mesâilu ĥulâfiyye fi'n-naĥv*, 14-16.

1- إن كُفَلِيلَةً إِذَا عَلَى الْخَاشِعِينَ. 161 Kûfelilere ma, lâm ise lâm anlamındadır. ‘Ukberî ise bu görüşün ne sema‘a ne de kıyasa dayandığını belirterek Kûfelilerin görüşünü reddetmiştir. 162

Yukarıdaki ayetin devamında geçen وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ ifadesinde ليضيع kelimesinin haber, kelimenin başındaki lâm harfinin de te’kîd için olduğuna dâir Kûfelilere ait görüş, ‘Ukberî’ye göre yine isâbetli değildir. Zira ona göre bu ayette كان’nin haberi mahzûftur. İlgili kelimenin başındaki harf de harf-i cerdir ve bu harften sonra أن murad edilmiştir. Buna göre ayetin takdîri: وَمَا كَانَ اللَّهُ مُرِيدًا لِأَنْ يُضِيعَ: şekildedir. Müellife göre buna benzer ifadeler Kur’ân’da oldukça çoktur. Nitekim bu üslûbun bir örneği de ona göre; لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُعْفِرْ لَهُمْ. 163 Dolayısıyla bu ayetin takdîri de: لَمْ يَكُنِ اللَّهُ مُرِيدًا لِأَنْ يُعْفِرَ لَهُمْ. şeklinde olur.

2- الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ. 164 ayetindeki الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ. 164 ayetinin vâvî mi yâî mi olduğu konusunda ‘Ukberî, Kûfelilerin bu kelimenin yâî olduğunu düşündüklerini ifade eder. Ancak kendisi aksi görüştedir. 165

3- ‘Ukberî’nin itiraz ettiği meselelerden birisi de bir kelimenin anlam itibariyle kendisiyle aynı olan başka bir kelimeye muzâf olması durumudur. Kûfelilere göre bu durum câiz, müellife göre caiz ise değildir. ‘Ukberî bunu; وَلَدَارُ الْآخِرَةِ وَلِلدَّارِ الْآخِرَةِ وَ لِلدَّارِ الْآخِرَةِ وَ لِلدَّارِ الْآخِرَةِ şeklinde ayette 166 geçen وَ لِلدَّارِ الْآخِرَةِ وَ لِلدَّارِ الْآخِرَةِ وَ لِلدَّارِ الْآخِرَةِ وَ لِلدَّارِ الْآخِرَةِ şeklinde farklı bir kıraatini değerlendirirken gündeme getirir. وَ لِلدَّارِ الْآخِرَةِ şeklinde bu kıraatte ‘Ukberî’ye göre دار kelimesi aslında, sıfatı olan الْآخِرَةِ kelimesine değil mahzûf السَّاعَةِ kelimesine muzâftır. Diğer türlü, aynı zat anlamında olan sıfat-mevsûf birbirine izâfe edilmiş olur. Bu ise ‘Ukberî’ye göre câiz değildir. 167

Kaynaklar ilmî kişiliği yanında ‘Ukberî’nin dürüstlüğü, tevâzusu, güzel ahlakı ve duygusallığıyla da tanınmakta olduğunu ve onun ilmî bir mesele

161 el-Bakara 2/143.

162 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:124.

163 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:124; en-Nisâ 4/137.

164 el-Bakara 2/275.

165 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:223. ‘Ukberî bu tür eleştirilerinin gerekçesini genellikle zikretmemektedir.

166 el-En‘âm 6/32.

167 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:391.

olmadığında veya gerekmediğinde genelde susmayı tercih eden bir tabiata sahip olduğunu ifade etmektedirler.¹⁶⁸

1.1.6. Eserleri

‘Ukberî’nin bazı kaynaklarda farklı ilim dallarında te’lif ve şerh olmak üzere toplam 23 eserinden söz edilmiştir.¹⁶⁹ Ancak bazı eserlerini neşreden Nebhân, kaynaklarda ona nispet edilen 55 eseri olduğunu belirtmiş,¹⁷⁰ Nâsır Huseyn ‘Ali ise ‘Ukberî’ye 42 eser nispet etmiştir.¹⁷¹ ‘Ukberî’nin gerek mahtût gerek matbû‘ olarak günümüze ulaşan eserleri ilim dallarına göre te’lif ve şerh olmak üzere şöyledir:

1.1.6.1. Te’lif Eserler

Müellifin te’lif eserleri; Kur’ân, hadis, nahiv ve lügat alanlarına dâirdir. Bunlar şu şekildedir:

1- Kur’ân-ı Kerîm ve Hadis ile İlgili Olanlar

‘Ukberî’nin Kur’ân ve hadisle ilgili olan 6 eseri de genelde bu kaynakların i’râb tahlili ile ilgilidir. Bu eserler şunlardır:

a- et-Tibyân fî i’râbi’l-*Ḳur’ân*

Bu çalışmanın konusu olan bu eser, ‘Ukberî’nin bu alanda ortaya koyduğu en önemli çalışmasıdır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde eser hakkında geniş bilgi verilecektir.

b- *İ’râbu kırââti’s-şevâzz*

İsminden de anlaşılacağı üzere şâz kıraatlerin i’râbıyla ilgili olan bu eser, *İ’râbu şevâzzi’l-kırâât*, *İ’râbu’s-şevâzz*, *İ’râbu’s-şâzz* ve *İ’râbu’s-şâzz mine’l-Ḳur’ân* adlarıyla da anılmaktadır. Bu eser, el-Ezher Üniversitesi Arap Dili Fakültesi’nde bir yüksek lisans tezi olarak tahkîk edilmiş,¹⁷² biri Beyrût (1996), diğeri Kahire’de (2003) olmak üzere iki kere basılmıştır.¹⁷³

¹⁶⁸ el-Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, 2:1516; ‘Ukberî, *Mesâilu ħulâfiyye fi’n-naĥv*, 11.

¹⁶⁹ Bakırcı, “Ukberî”, 66-67.

¹⁷⁰ ‘Ukberî, *İ’râbu’l-ĥadîsi’n-nebevî*, 13. Nebhân, *İ’râbu’l-ĥadîsi’n-nebevî*’nin mukaddimesinde ‘Ukberî’ye nispet edilen tüm bu eserlere dâir bir liste vermektedir.

¹⁷¹ ‘Ukberî, *Şerĥu’l-elfâzi’l-luġaviyye*, 16-20.

¹⁷² ‘Ukberî, *Şerĥu’l-elfâzi’l-luġaviyye*, 16. 1996 yılındaki baskının mukaddimesinde muhakkik, böyle bir çalışmayı tercih etmesinin sebebi olarak Arap kütüphanelerinin İbn Cinnî (392/1002)’nin *el-Muĥteseb* adlı eseri hariç böyle bir eserden yoksun olmasını göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu’l-Beĥâ ‘Abdullah b. el-Huseyn el-‘Ukberî, *İ’râbu’l-kırââti’s-şevâzz*, thk. Muĥammed es-Seyyid Aĥmed ‘Azzûz (Beyrût: ‘Âlemu’l-Kutub, 1996), 1:10.

¹⁷³ Bakırcı, “Ukberî”, 66; Yahyâ Mîr ‘Âlem, *el-‘Ukberî*, 92-93. el-*Ḳıfî*, ‘Ukberî’nin eserleri arasında bu isimde müstakil bir kitap saymamakta, bununla birinci eser aynıymış izlenimini

c- ‘Adedu’l-ây

Kur’ân’ın kelime, ayet ve sûre sayısı ile ilgili olan bu eser, bazı kaynaklarda ‘*Adedu âyi’l-Kur’ân*’ ismiyle de anılmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi’nde iki nüshası bulunan bu eserin basıldığına dâir bir bilgi mevcut değildir.¹⁷⁴

d- İ’râbu’l-ḥadîsi’n-nebevî

‘Ukberî, hocalarından İbnu’l-Cevzî’nin *Câmi’u’l-mesânîd* isimli kitabını esas alarak kaleme aldığı bu eserinde i’râb açısından zor olduğu düşünülen bazı hadislerin gramer tahlilini yapmıştır. Onun, hocasının kaleme aldığı hadis ile ilgili bu kitabın i’râbını yapmaya ihtiyaç duymasına sebep olan şey, hocasının kitabını öğrencilerine okuturken onların hadislerin i’râbı konusunda birtakım güçlüklerle karşılaşmaları ve bunların çözümü için kendisinden muhtasar bir eser kaleme almasını talep etmeleridir.¹⁷⁵ O, bu eserinde, 123 sahabiden 497 hadisi incelemiştir. *et-Tibyân fi i’râbi’l-Kur’ân*’ın kendi alanında şaheser kabul edilmesi gibi bu eser de hadislerin i’râbı konusunda en önemli eser olarak görülmektedir.¹⁷⁶ Birkaç nüshası olduğunu ifade edilen¹⁷⁷ bu eser Dimaşk’ta iki (1977-1986) ve Cidde’de bir (1987) olmak üzere üç kez basılmıştır.¹⁷⁸

e- İ’râbu mâ yuşkilu min elfâzi’l-ḥadîsi’n-nebevî

Anlaşılması güç hadis metinlerinin i’râbıyla ilgili olan bu eser Kahire’de 1999 yılında basılmıştır.¹⁷⁹

f- İthâfu’l-ḥaşiş bi i’râbi mâ yuşkilu min elfâzi’l-ḥadîs

Hadis metinlerinin i’râb tahlili ile ilgili üçüncü kitap olan bu eser bir kez Kahire’de (1990) ve bir kez de Dimyat’ta (1998) olmak üzere iki kez basılmıştır.¹⁸⁰

2- Nahiv, Sarf ve Lügat ile İlgili Olanlar

‘Ukberî bu konularda da toplamda 6 eser te’lif etmiştir. Bu eserler şunlardır:

verecek şekilde; *İ’râbu’l-Kur’ân ve’l-ḥarâât* ismini zikretmektedir. bk. el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât*, 2:117.

¹⁷⁴ Yaḥyâ Mîr ‘Âlem, *el-Ukberî*, 117; Bakırcı, “Ukberî”, 66.

¹⁷⁵ ‘Ukberî, *İ’râbu’l-ḥadîsi’n-nebevî*, 26; Yaḥyâ Mîr ‘Âlem, *el-Ukberî*, 74-75.

¹⁷⁶ el-Kıfî (646/1248) ve İbn Ḥallikân (681/1282) bu kitabı لطيف sıfatıyla nitelemektedirler. bk. el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât*, 2:117; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 3:100.

¹⁷⁷ Bolelli, “el-Ukberî”, 405.

¹⁷⁸ Bakırcı, “Ukberî”, 66. Naşır Huseyn ‘Ali bu kitabı *İ’râbu’l-ḥadîs* olarak vermekte ve sadece ‘Abdulâh Nebhân’ın 1977’deki baskısına işaret etmektedir. bk. ‘Ukberî, *Şerḥu’l-elfâzi’l-luġaviyye*, 16.

¹⁷⁹ Bakırcı, “Ukberî”, 66.

¹⁸⁰ Bakırcı, “Ukberî”, 66.

a- el-Lubâb fî 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb

el-Becâvî'nin *el-Lubâb fî 'ileli'n-naḥv* adıyla zikrettiği¹⁸¹ bu eser hemen hemen bütün nahiv konularını ele almakla beraber esas konusu illetler olduğundan nahiv meselelerini illetlere göre tasnif etme özelliğiyle diğer gramer kitaplarından ayrılır.¹⁸² Bunun yanında eser, 'Ukberî'nin kendi çalışmaları arasında nahiv alanında ortaya koyduğu eserlerin zirvesi ve kendisinden sonra gelen nahiv âlimleri üzerinde en fazla etkide bulunanı olarak vasıflandırılır.¹⁸³ Bu kitap üzerine iki doktora çalışması yapılmıştır. Bu çalışmaların birisi Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde yapılan tahkîk (1976)¹⁸⁴ diğeri ise ülkemizde Mehmet Cevat Ergin tarafından Selçuk Üniversite'si bünyesinde yapılan doktora çalışmasıdır. 'Ukberî'nin bu eseri bir kez Dimaşk'ta (1995) bir kez de Bağdat'ta (1985) olmak üzere iki defa basılmıştır.¹⁸⁵

b- et-Telkîn fî'n-naḥv

Müellifin nahivle ilgili önemli çalışmalarından olan bu eser Leiden Akademi kütüphanesinde 188 no ile mevcuttur. Eser üzerine biri müellifin kendisi diğeri Yûsuf b. Câmî', İsmâ'il b. Muḥammed el-Ġirnâtî ve İsmâ'il b. İbrâhim el-Kinânî tarafından olmak üzere toplam dört şerh yazılmıştır. Eserin ismindeki *et-Telkîn* kelimesinin bazı kaynaklarda yanlışlıkla *et-Ta'likayn* şeklinde yazılması sonraki bazı kaynakların 'Ukberî'ye bu iki isimde ayrı iki eser nispet etmesine sebep olmuştur.¹⁸⁶

c- et-Taṣrîf fî 'ilmi't-taṣrîf

'Ukberî'nin, *et-Taṣrîf fî't-taṣrîf* adıyla da bilinen bu eseri¹⁸⁷ sarf ilmine dâir imlâ ettirdiği bir çalışmasıdır.¹⁸⁸

¹⁸¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:4.

¹⁸² Ergin, "el-'Ukberî ve el-Lubâb fî 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb'ı", 92.

¹⁸³ Ebu'l-Bekâ 'Abdullah b. el-Ḥuseyn el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 18; Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-Ukberî*, 83-84.

¹⁸⁴ 'Ukberî, *Şerḥu'l-elfâzi'l-luġaviyye*, 19.

¹⁸⁵ Bakırcı, "Ukberî", 66.

¹⁸⁶ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 93-94; Bakırcı, "Ukberî", 66.

¹⁸⁷ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 125.

¹⁸⁸ 'Ukberî, *Şerḥu'l-elfâzi'l-luġaviyye*, 17.

d- Nuzhetu't-ṭaraf fi ilmi'ş-Şarf

Bu, 'Ukberî'nin sarf ilmine dâir kaleme aldığı bir diğer eserdir.¹⁸⁹ Kaynaklarda *Nuzhetu't-ṭaraf fi îdâhi kânûni's-şarf* adıyla da geçmektedir.¹⁹⁰

e- et-Tebyîn 'an mezâhibi'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn

el-Enbârî'nin *el-Înşâf fi mesâili'l-ḥilâf* isimli kitabının özeti mahiyetinde olan bu eser seksen beş bölümden oluşmaktadır. Bu alanda adı geçen eserden sonra basılan ikinci eser olup¹⁹¹ 1976'da Suud'da Abdurrahmân es-Süleymân el-'Uşeymîn tarafından yüksek lisans tez çalışması olarak tahkik edilmiş, 1983 ve 1986 yılında olmak üzere iki defa Beyrût'ta basılmıştır.¹⁹²

f- el-Mesâilu'l-ḥilâfiyye

'Ukberî'ye gelinceye kadar nahiv ihtilaflarına dâir pek çok eser yazılmış ve muhtemelen o da bunların çoğuna vâkıftı. Buna rağmen, onu bu alanda eser vermeye iten sebep muhtemelen dönemin ilim ve kültür ortamı olmuştur.¹⁹³ *el-Mesâilu'l-ḥilâf fi'l-naḥv* adıyla da anılan ve bir önceki eserin özeti olan bu kitapta -ilkinin on beş bölümünü içermektedir- o, tüm önceki çalışmalarda ortaya konulan görüşler arasında mantıkçıların üslûbunu kullanan âdil bir hâkim gibidir.¹⁹⁴ Tahkik edilen¹⁹⁵ bu eser 1961, 1969 ve 1971'de Halep ve 1992'de Beyrût olmak üzere toplamda dört kez basılmıştır.¹⁹⁶

g- Mesâilu naḥv mufrede

Mesâil müfrede ismiyle de anılan bu eser beş temel nahiv meselesini kapsamakta olup Yâsin M. es-Sevvâs'ın bir çalışmasının içinde, el-Mektebetu'z-Zâhiriyye'deki tek nüsha esas alınarak 1982 yılında neşredilmiştir.¹⁹⁷

¹⁸⁹ 'Ukberî, *Şerḥu'l-elfâzi'l-luġavi*, 20.

¹⁹⁰ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 126.

¹⁹¹ Ebu'l-Beḳâ el-'Ukberî, *et-Tebyîn 'an mezâhibi'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Uşeymîn (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1986), 5; Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 78.

¹⁹² Bakırcı, "Ukberî", 66; 'Ukberî, *Şerḥu'l-elfâzi'l-luġaviyye*, 17.

¹⁹³ Bakırcı, "IV. Abbâsî Asrında Dil Çalışmaları", 81. Bu çalışmada, ilgili eserin, bir önceki eserin farklı bir isimle isimlendirilmiş şekli olduğu ifade edilmektedir. Ancak gerçekte metinde de dile getirildiği gibi ikincisi birincisinin özeti mahiyetindedir.

¹⁹⁴ 'Ukberî, *Mesâilu ḥilâfiyye fi'n-naḥv*, 21.

¹⁹⁵ Eser Muhammed Ḥayr el-Ḥulvânî tarafından Dâru'l-Kutubi'l-Mişriyye'deki 28 nolu nüsha esas alınarak tahkik edilmiştir. bk. Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 85.

¹⁹⁶ Bakırcı, "Ukberî", 66.

¹⁹⁷ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 87; Bakırcı, "Ukberî", 66.

h- el-Meşûfu'l-mu'lem fî tertîbi'l-İşlâh 'ala ħurûfi'l-mu'cem

Müellifin bu eseri İbnu's-Sikkât (öl. 244/858)'in *Işlâhu'l-manṭıḳ* isimli eseri üzerine bir çalışma niteliğindedir. 'Ukberî konu başlıklarının dağınıklığı, tekrarlar ve bazı anlam kapalılıkları sebebiyle istifâdesi zor olan bu eserin, dağınık maddelerini bir araya getirerek, tekrarlarını çıkartıp eksik beyitleri tamamlamıştır. Bunun yanında bazı yeni notlar da ekleyerek alfabetik sıraya göre tertip etmiştir.¹⁹⁸

Bu eser Yâsîn Muhammed es-Sevvâs tarafından Ummu'l-Ḳurâ Üniversitesi bünyesinde tahkik edilmiştir. Bu çalışmada eserin, daha müellif hayattayken kaleme alınan ve müellifin oğlu Zeynuddîn 'Abdurrahmân tarafından babasına okunmuş tek nüshası esas alınmıştır.¹⁹⁹ Ayrıca konusu itibariyle aslında mantıkla ilgili olarak da kabul edilebilecek olan bu eserin el-Medînetu'l-Munevvera 'Arif Hikmet Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır. Eser son olarak Dimaşq'ta basılmıştır (1983).²⁰⁰

1.1.6.2. Şerhler

'Ukberî'nin şerhleri, konularına göre genelde edebiyatla alakalı olanlar ve nahivle ilgili olanlar şeklinde iki grupta ele alınabilir. Bu şerhler şu şekildedir:

1- Edebiyatla İlgili Şerhler

'Ukberî'ye bu bağlamda değerlendirilebilecek yedi eser nispet edilmektedir:

a- et-Tibyân fî şerhi'd-dîvân/Şerhu dîvâni'l-Mutenebbî

Eser; *Şerhu şî'ri'l-Mutenebbî*, *Havâşin 'alâ dîvâni'l-Mutenebbî* ve *Şerhu Ebî't-Ṭayyib el-Mutenebbî* isimleriyle de anılmaktadır. Dil âlimleri nezdinde diğer şiir dîvanlarına nazaran el-Mutenebbî (öl. 354/965)'nin dîvanı daha çok ilgi çekmiş ve tarih boyunca üzerine yapılan şerhlerin sayısı kırkı bulmuştur. 'Ukberî'nin şerhi de bunlardan birisidir.²⁰¹ 'Ukberî'ye nisbet edilen ve defalarca basılan bu eserin ona aidiyeti konusunda bir takım soru işaretleri de vardır. Zira eserde hem müellifin hocası veya akranı olarak zikredilen kişilerle 'Ukberî arasındaki tarihsel uzaklık,

¹⁹⁸ Ebu'l-Beḳâ 'Abdullah b. el-Ḥuseyn el-'Ukberî, *el-Meşûfu'l-mu'lem fî tertîbi'l-İşlâh 'ala ħurûfi'l-mu'cem*, thk. Yâsîn Muhammed es-Sevvâs (Dimaşq: Dâru'l-Fikr, 1983), 1:5-8; Bakırcı, "Ukberî", 66.

¹⁹⁹ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 89.

²⁰⁰ 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luġaviyye*, 20.

²⁰¹ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 113.

hem de onun hayatını Bağdat'ta geçirmesine rağmen eserde müellifin Musul ve Mısır'da bazı hocalardan dersler aldığına dâir geçen anekdotlar bu soru işaretlerini ortaya çıkarmaktadır. Bu da eserin 'Ukberî'ye değil onun öğrencisi İbn Adlân veya başka birisine ait olabileceğine dâir görüşlerin oluşmasına sebep olmuştur. Tek yazma nüshası bulunan eser 'Ukberî'ye nisbetle Kalküta'da (1845-1846), Kahire'de (1283-1302-1315) ve (1890-1936-1938-1962 ve tarihsiz bir baskı) ile Bulak'ta (1870) olmak üzere toplamda on bir kez basılmıştır.²⁰²

b- Şerhu mâ fi'l-Mağâmâti'l-Ĥarîriyye mine'l-elfâzi'l-luğaviyye

el-Mâğâmât'ın garîb lafızları üzerine yapılmış olan bu çalışma farklı isimlerle de anılmaktadır. Eser Bağdat (1975), Necef (1977) ve Beyrût (1992) olmak üzere üç kez basıldıktan sonra²⁰³ son olarak Dimaşk (2005)'ta *Şerhu'l-elfâzi'l-luğaviyye mine'l-Mağâmâti'l-Ĥarîriyye* adıyla bir kez daha basılmıştır.²⁰⁴ Eser bazı kaynaklarda; *Şerhu'l-Mağâmât, Ġavâmiđu'l-elfâzi'l-luğaviyye li'l-Mağâmâti'l-Ĥarîriyye* ve *Ĥavâşin 'alâ'l-Mağâmât* isimleriyle de anılmaktadır.²⁰⁵

c- Şerhu Lâmiyeti'l-'Arab

Câhiliye şâirlerinden Şenferâ'nın (525-550)²⁰⁶ 68 beyitten oluşan kasîdesinin şerhi olan bu eser Bağdat'ta (1982) Muhammed Ĥayr el-Ĥulvânî'nin çalışmasının bir bölümü olarak ve yine aynı tarihte Recep İbrâhim eş-Şehhât'ın neşriyle olmak üzere iki defa, Beyrut'ta (1983 ve 1984'te iki kez) üç kez olmak üzere toplamda beş kez basılmıştır. Ayrıca bu eserin beş şerhi bir arada Kahire'de

²⁰² Bakırcı, "Ukberî", 66-67; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:4; 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 18. Eserin 'Ukberî'ye ait olmadığına dâir bu tür iddialar ilk olarak 1938 tarihinde bir Fransız müsteşrik tarafından dile getirilmiş ancak Muştafâ Cevâd (1905-1969) tarafından bunların doğru olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed 'Ali, Zuheyr, "Şerhu divâni'l-Mutenebbî el-mensûb ile'l-'Ukberî", (Yüksek Lisans Tezi, Musul Üniversitesi, t.y.), 1. Yahyâ Mîr 'Âlem, *et-Tibyân* ismiyle basılı olan eserin, terâcim kaynaklarında kendisinin böyle bir kitabı olduğu zikredilmediğinden 'Ukberî'ye ait olamayacağı kanaatindedir. Ona göre 1845 Kalküta baskısından sonra yapılan bütün diğer baskılar aynı hatayı devam ettirmiştir. Bu durumda 'Ukberî'ye ait olan asıl nüsha ona göre kayıp olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 113.

²⁰³ Bakırcı, "Ukberî", 67; 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 18.

²⁰⁴ 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 45.

²⁰⁵ Eser hakkında Bağdat Üniversitesi'nde 1972 yılında "Şerhu fi mağâmâti'l-Ĥarîriyye mine'l-elfâzi'l-luğaviyye" isimli bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. bk. Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 115, 117. Eserin nüshalarının bulunduğu kütüphaneler hakkında bk. Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 115-116.

²⁰⁶ Süleyman Tülücü, "Şenferâ", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38:535.

(1989) *Bulûğu'l-ereb fi şerhi Lâmiyeti'l-'Arab* adıyla bir kez daha basılmıştır.²⁰⁷ 'Ukberî bu çalışmada önce kasîdenin bir beytini zikredip daha sonra beyt içerisinde gerekli gördüğü kelimenin açıklamasını vermekte daha sonra tercih ettiği bazı edat, kelime veya cümlelerin i'rabını yapmaktadır.²⁰⁸

d- Şerhu Lâmiyeti'l-'acem

Huseyn b. 'Ali et-Tuğrâî'nin otuza yakın şerhi bulunan ve Arap kültür tarihine dâir altmış küsür beyitlik kasidesinin en eski şerhi olan bu eserin,²⁰⁹ Tûnus Ahmediyye Kütüphanesi (bir adet), Bağdat (iki adet),²¹⁰ ve Musul'da üç farklı kütüphanede (üç adet)²¹¹ olmak üzere toplam altı nüshası bulunmaktadır. Eser Beyrût'ta (1984) basılmıştır.²¹²

e- Şerhu'l-ĥamâse

Kaynaklarda *Şerhu'l-ĥamâse ve i'râbuhâ li-Ebî Temmâm* adıyla da anılan²¹³ bu eser Ebû Temmâm (231/846)'a ait *el-Ĥamâsetu'l-kübrâ* adındaki divanın şerhidir. Kahire'de, İstanbul Süleymâniye Kütüphanesi'nde ve Bursa'da olmak üzere üç nüshası bulunmaktadır.²¹⁴

f- İ'râbu şî'ri'l-ĥamâse

Yine Ebû Temmâm'ın adı geçen eseriyle ilgili olan bu çalışma Hamâse'deki şiirlerin i'râbını konu edinmektedir. İstanbul Köprülü Kütüphanesi'nde bir yazma nüshası bulunmaktadır.²¹⁵

g- Şerhu Ĥuṭabi İbn Nubâte el-Fâriķi

İbn Nubâte el-Ĥatîb (374/984)'in *Divânu'l-Ĥuṭab* adlı eserinin şerhi olan bu çalışmanın Leiden Üniv. Kütüphanesi, Paris Bibliothèque National, Hindistan

²⁰⁷ Bakırcı, "Ukberî", 67; Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 82-83.

²⁰⁸ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 83.

²⁰⁹ Maĥmûd Muĥammed el-'Âmûdî, "Şerhu Lâmiyeti'l-'acem li'Ebi'l-Beķâ 'Abdullah b. el-Ĥuseyn el-'Ukberî, dirâse ve tahķik", *Mecelletu'l-Câmi 'âti'l-İslâmiyye*, 10 (2002), 195-244; Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 113.

²¹⁰ 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luġaviyye*, 19. Bu eserin tahķiki (2005) ilgili eserin basımından (1984) sonra yapılmasına rağmen muhakkik eserin baskısıyla ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.

²¹¹ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 114.

²¹² Bakırcı, "Ukberî", 67.

²¹³ 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luġaviyye*, 18.

²¹⁴ Bakırcı, "Ukberî", 67; Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 110-111.

²¹⁵ Bakırcı, "Ukberî", 67. Yahyâ Mîr 'Âlem, müellifin bu isimde müstakil bir eserinin olmadığını ve bu ismin bir önceki eserin farklı bir şekilde isimlendirilmiş hali olduğu kanaatindedir. bk. Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 91.

Hudâbahş ve İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi olmak üzere dört nüshası bulunmaktadır.²¹⁶ Eser *Şerhu'l-Huṭabi'n-Nubâtîyye* adıyla da anılmaktadır.²¹⁷

2- Nahivle İlgili Şerhler

'Ukberî'nin, nahiv alanında yaptığı şerhlerin ikisi Ebû 'Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve İbn Cinnî (öl. 392/1002)'nin eserleri, diğer ikisi ise ez-Zemaḥşerî (öl. 538/1143)'nin iki eseri ile ilgilidir. Bu çalışmalar şunlardır:

a- Şerhu'l-İdâh ve't-Tekmile

Ebû 'Ali el-Fârisî (öl. 377/987)'nin *el-İdâh*'ı ve bu eserin tamamlayıcı cüzü olan *et-Tekmile* adlı eserinin şerhidir. Biri Kâhire Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye ve diğeri Londra British Museum'da olmak üzere iki nüshası mevcuttur.²¹⁸ 'Ukberî'yi bu esere şerh yazmaya iten sebep önceki âlimlerin bu eserin şerhi konusunda sözü, ya gereksiz şekilde uzatmaları ya da maksadın anlaşılmasına neden olacak şekilde kısaltıp icâza gitmeleridir.²¹⁹ Burada şu bilgiyi de vermek gerekir ki, kaynaklarda 'Ukberî'ye, *el-İdâh*'ın sadece beyitlerini şerh ettiği *el-İfşâh 'an me'ânî ebyâti'l-îdâh* isminde ayrı bir eser daha nispet edilmektedir.²²⁰

b- el-Muttebâ' fî şerhi'l-Luma'

Kaynaklarda kısaca *Şerhu'l-Luma'* adıyla da geçen bu eser İbn Cinnî (öl. 392/1002)'nin nahivle alakalı muhtasar bir çalışması olan *el-Luma'*ın şerhidir. *el-Luma'* nahiv alanında yazılmış muhtasar eserlerin en kapsamlısıdır. Bu özelliğinden dolayı sonraki âlimler tarafından hem inceleme konusu edilmiş hem de ya tamamı ya da şevâhidi üzerine birçok şerhler yazılmıştır. 'Ukberî'nin bu çalışması da bu şerhlerden birisidir. Bu kitap aynı zamanda 'Ukberî'nin faydalandığı, İbn Cinnî (öl. 392/1002)'ye ait üç eserden birisidir. Diğer ikisi; *et-Tenbîh* ve *el-Muhteseb*'dir.²²¹ Eser Bingazi'de (1994) bir kez basılmıştır.²²²

²¹⁶ Bakırcı, "Ukberî", 67.

²¹⁷ 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 18; Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 112.

²¹⁸ Bakırcı, "Ukberî", 67.

²¹⁹ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 101.

²²⁰ 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 17. Tekmile üzerine yapılmış bir doktora çalışması için bk. el-Cuhenî, Hûriye bnt. Muferric b. Sa'dî, "Şerhu't-tekmile li'Ebi'l-Beḳâ el-'Ukberî ve huve el-cuz'u's-sânî min kitâb (el-Miṣbâh fî şerhi'l-îdâh) min evveli bâbi cem'i't-teksîr ilâ nihâyeti'l-kitâb, diraseten ve taḥkîkan", (Doktora Tezi, Ummu'l-Ḳurâ Üniversitesi, 2013).

²²¹ Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 118-119. Eser 'Abdulḥamîd Aḥmed Ḥammâd tarafından Kâhire Üniversitesi Dâru'l-'Ulûm Fakültesi bünyesinde doktora tezi olarak tahkik edilmiştir. bk. 'Ukberî, *Şerhu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 19.

²²² Bakırcı, "Ukberî", 67.

c- el-Muḥaṣṣal fî şerḥi (îdâhi/işlâhi)'l-Mufaṣṣal

el-Ḳıfî (öl. 646/1248)'nin لطيف (hoş, güzel) sıfatıyla nitelediği²²³ ve ez-Zemaḥşerî (öl. 538/1143)'nin *el-Mufaṣṣal* adlı eserine yazılmış bir şerh olan bu kitap, *el-Mufaḍḍal* ve *el-Müsterşid* gibi adlarla da anılmaktadır.²²⁴

d- Hâşiye 'ale'l-Keşşâf

'Ukberî'nin, ez-Zemaḥşerî (öl. 538/1143)'nin meşhûr tefsîri *el-Keşşâf*'a yazdığı bu hâşiye de, bu tefsirin lugavî tefsir özelliği taşıması sebebiyle, nahivle ilgili olan şerhler başlığı altında verildi. Eserin Medresetu'l-Musallî'de bir nüshası mevcuttur.²²⁵

Yukarıda isimleri zikredilenler dışında 'Ukberî'ye şu kitaplar da nispet edilmektedir: Kur'ân/Tefsîrle ilgili, *Tefsîru'l-Ḳur'ân*, *Muteşâbihu'l-Ḳur'ân*; Nahiv alanında; *et-Telḥîs fi'n-naḥv*, *Şerḥu kitâbi Sibeveyh*, *el-Munteḥab min kitâbi'l-Muḥteseb li'bni Cinnî*, *Şerḥu Faşîhi Sa'leb*, *el-Kitâb*'m beyitleri ile ilgili; *Şerḥu ebyâti Sibeveyh*, *Şerḥu kaşâidu Ru'be*, fıkıhla alakalı; *et-Ta'lik fî mesâili'l-ḥılâf fi'l-fıkh*, *Şerḥu'l-Hidâye fi'l-fıkhî'l-ḥanbelî li-Ebi'l-Ḥiṭâb* ve *el-Merâm fî nihâyeti'l-aḥkâm fi'l-mezhebi'l-ḥanbelî*, ferâizle alakalı; *el-Bulğa fi'l-ferâid* ve *et-Telḥîs fi'l-ferâid*, cedel/tartışma usulü ile ilgili; *el-Mulaḳḳah mine'l-ḥaṭal fi'l-cedel*, matematikle ilgili; *el-İstî'âb fi'ilmî'l-ḥisâb* veya *el-İstî'âb fi envâ'i'l-ḥisâb*.²²⁶

Netice olarak 'Ukberî'nin, kendisine nispet edilen eserlerin yaklaşık üçte birinin nahivle ilgili olması, "imâm" veya "müftî" diye nitelendirildiği dokuz farklı ilim dalında mâhir olmasına rağmen dil âlimi olma niteliğinin öne çıktığı şeklindeki hükmün haklılığını teyid eden bir durumdur.²²⁷

1.2. et-TİBYÂN FÎ İ'RÂBÎ'L-KUR'ÂN, GENEL ÖZELLİKLERİ VE KAYNAKLARI

Bu bölümde, 'Ukberî'nin bu eseri Kur'ân i'râbına dâir olduğundan, öncelikle Kur'ân'ın Arapça nâzil olmasının bu dile ne gibi etkilerde bulunmuş olduğu hakkında kısa bir değerlendirme yapılacaktır. Daha sonra 'Ukberî'den önce

²²³ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2:117.

²²⁴ Eserin biri Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye diğeri Arberry'de olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. Bakırcı, "Ukberî", 67. Bahsedilenin aynı kitap olup olmadığı ve 'Ukberî'ye aidiyeti tartışmalı olduğu diğer nüshalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yaḥyâ Mîr 'Âlem, *el-Ukberî*, 119-121.

²²⁵ 'Ukberî, *Şerḥu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 16.

²²⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:5: 'Ukberî, *Şerḥu'l-elfâzi'l-luğaviyye*, 16.

²²⁷ 'Ukberî, *el-Lubâb fî 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb*, 18.

i'râbu'l-Kur'ân'la ilgili eser yazmış âlimler ve eserleri hakkında bilgi verilecek, ardından *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân* adlı eserin genel özellikleri, metodu ve kaynakları ele alınacaktır.

1.2.1. Kur'an'ın Dil Çalışmalarına Etkisi

İlk gramer çalışmalarının en önemli itici gücü hiç şüphesiz Kur'ân'ın doğru okunmasını temin gayreti ve özellikle İslâm fetihleri sonrası Arapların farklı unsurlarla karışması sonrası yayılan lahn olgusudur. Nahiv çalışmalarının da temel sebebi olan özellikle Kur'ân kıraatinde düşülen bu lahn olgusunun ortaya çıkmasının temel sebebi yeni ihtidâ eden ve Arapçayı öğrenen Arap olmayan unsurların ağız yapılarının Arapçaya tam uygun olmamasıdır.²²⁸ Bunun yanında İslâm'dan önce Araplar yabancı unsurlarla çok fazla bir arada bulunmadıkları ve onların etkisi altında kalmadıklarından dillerini doğru bir şekilde kullanıyorlar ve var olan yanlış kullanımlar da henüz toplumun dil zevki (selîka) bozulmadığından hemen farkedilip düzeltilebiliyordu.²²⁹

Ancak bu durum İslâm'ın önce Arap toplumunda daha sonra da diğer bölgelerde yayılması sonucu başta sınır boyları ve ticaret merkezlerindeki Araplar olmak üzere Arap dilinin yabancıların etkisinde kalmaya başlamasıyla uzun sürmemiştir. Bu da dilin doğru kullanımının koruma altına alınması ve yeni yetişenler ile ihtidâ edenlere öğretilmesi ihtiyacını doğurmuştur.²³⁰ Arap Dili öğrencisi, saf dili ve bu dilin doğru kullanımını ifade eden el-'Arabiyyeyi başka bir ifade ile Kur'ân Arapçasını hocanın imlâ etmesiyle hem yazarak hem de ezberleyerek öğreniyordu. Bu da bu dilin Kur'ân dili olduğu hükmünü ortaya çıkarması yanında Kur'an'ın bir taraftan İslâm'ın ibadet kitabı olması yanında öğrencinin de ders kitabı olduğu gerçeğini ifade ediyordu.²³¹

Kur'ân'ın Arap dili ile nâzil olması bile tek başına bu dili pekiştiren ve güçlendiren bir etkiye sahip olmuştur. Zira bu Arap dilinin dünyanın çok farklı

²²⁸ 'Abdul'âl Sâlim Mekrem, *el-Kur'ânu'l-Kerîm ve eşeruhû fî'd-dirâsâti'n-naħviyye*, 45-47.

²²⁹ Kenan Demirayak ve Selami Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi (Başlangıçtan Günümüze)* (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını: Erzurum, 2001), 17; M. Şirin Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İsam Yayınları: İstanbul, 2015), 80-81.

²³⁰ Çıkar, "Nahiv İlmi", 81.

²³¹ George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (Klasik: İstanbul, 2009), 143.

bölgelerine yayılmasına sebep olmuştur,²³² Bununla beraber Kur'ân'ın Arap Dili üzerindeki etkisi farklı alanlarda görülmektedir. Şöyle ki, ilk dönemde Kur'ân'ın yazıya geçirilmesi aynı zamanda Arapçanın konuşulan yedi lehçesinin de kayıt altına alınması anlamını taşıyordu.²³³

İçerisinde farklı lehçelerden ve hatta az da olsa Arapça dışındaki dillerden bazı kelimeler bulunması, temel olarak Kur'ân'ın Kureyş lehçesinde nâzil olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Kur'ân'ın, tebliğcisinin de dili olan Kureyş lehçesiyle inmesi ve daha sonra İslâm'ın Arap yarımadasının tamamına yayılması bu lehçenin diğer bölgelerde de yayılmasına vesile olmuştur.²³⁴ Zaten Câhiliye devrinde diğer Arap kabilelerine çeşitli yönlerden üstünlükleri bulunan Kureyş kabilesinin lehçelerinin de diğer lehçelere göre bir üstünlüğü sözkonusu idi. İslâm'ın gelmesi ve Kur'ân'ın bu lehçeyle inmesi ise bu lehçeye mutlak bir üstünlük sağlamıştır. Bunun sonucu insanlar Kureyş kabilesi liderliğinde bir araya geldikleri gibi dil olarak da bütün lehçeler Kureyş Lehçesi potasında birleşmiş ve takip eden dönemlerde bu dil ilim ve edebiyat dili olmuştur.²³⁵ Kur'ân lehçelerin birleştirilmesi yanında dili ve üslûbuyla fasîh Arapçanın korunması ve kalıcı hale getirilmesi hususunda da müspet bir etkiye sahip olmuştur.²³⁶

Esasen Kur'ân farklı ilim dallarının gelişmesi için mihver noktası olmuştur. Zira onun doğru ve güzel okunmasına matuf gayretler kıraat ve tecvid, ayetlerinin açıklanması ve manalarının beyân edilmesi tefsir, şer'î hükümlerin istinbâtı fıkıh gibi doğrudan Kur'ân'a yönelik çalışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun yanında onun metninin kurallara uygun okunup doğru anlaşılması, lâfızlarının delâleti, kalıpların (sîğa) iştikâkı, cümlelerin terkîbi, söz şekilleri, üslûbu ve sözlerin makâma (duruma) göre değişmesi gibi konular da aslında hep Kur'ân'ı anlama çabalarının sonucu olarak gündeme gelmiştir. Bu tür çabalar gramer (sarf-nahiv) ve belâgat gibi ilimlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu

²³² Hâyrüddîn Hûca el-Kûsûfi, "Fağlu'l-Kur'ân ve eşeruhû fi hıfzi'l-luğati'l-'arabiyye ve işrâihâ", *Pencab Üniversitesi Arapça Bölümü Dergisi*, 19 (2012), 13-36.

²³³ Demirayak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 2.

²³⁴ Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I, Başlangıçtan XVI. Asra Kadar* (Edebiyat Fakültesi Basımevi: İstanbul, 1996), 111.

²³⁵ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II, Sadru'l-İslâm Dönemi* (Fenomen Yayınları: Erzurum, 2013), 201.

²³⁶ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II*, 201.

anlamda İslâm'ın bütün dönemlerinde dinî uğraşlar bir şekilde Arap dili ile güçlü bir irtibat halinde olmuştur. Bunun sebebi ise Kur'ân metninin zaptının temin edilip yeni yetişenlere veya ihtidâ edenlere Kur'ân dilinin öğretilmesi kaygısı olmuştur. Bundan dolayı çeşitli kademelerdeki dinî eğitim metodu, dile dâir birikimin sunduğu metotla karışık halde olmuştur.²³⁷

Hız. Peygamber hayatta iken ashaptan gelen birtakım sorular üzerine Kur'ân'da anlaşılamayan kelimeleri açıklamıştır. Bu durum, bazılarına göre Kur'ân'ın, ortalama bir Arapın dil seviyesinden daha yüksek bir tonla nâzil olduğunu göstermektedir. Kur'ân'ın bu özelliği başta sahabenin bir kısmını ve sonraki dönemlerdeki âlimleri Kur'ân'ın i'câzının ön plana çıktığı özelliklerini tespit edebilmek için Arap Dilinin inceliklerini tespitte kendilerini hasretmelerine sebep olmuştur. Ashabın Hız. Peygamber'e sormaları imkânı O'nun vefatı ve dolayısıyla vahyin kesilmesi ile sona ermiştir. Ancak sonraki dönemlerde bu çaba insanların ashâbın önde gelenlerinden anlamadıkları ayetlerin açıklamasını talep etmeleri şeklinde devam etmiştir.²³⁸

Bu minvalde 'Abdullâh b. Abbâs (öl. 68/687-88) (ra)'ın Arap şiirinden de istişhâdla yaptığı açıklamalar meşhûrdur. Nitekim bu açıklamalar *Suâlâtü Nâfi 'b. el-Ezrak ilâ 'Abdillâh b. 'Abbâs* isimli kitapta toplanmıştır.²³⁹ İbn 'Abbâs (öl. 68/687-88)'ın Arap şiirinden istişhâd ederek Ğarîbu'l-Kur'ân'a dâir yaptığı bu açıklamalar Arap sözlüklerinin ilk örneğini de teşkil etmiştir. Bu ismi taşıyan en eski eser Ebû Sa'îd b. Ebân Taglib b. Rebâh el-Bekrî'nin (öl. 141/758-759) kitabıdır.²⁴⁰ Bu çalışmalarda ele alınan kelimeler *ğarîbu'l-efhâm* yani Kureyş lehçesinde bulunmadığından zihinlerde yer edinmemiş kelimeler olarak kabul edilmiştir. Bu da "ğarîb" nitelemesinin yapılmasında Kureyş lehçesinin temel alındığını göstermektedir.²⁴¹

²³⁷ 'Ukberî, *İ'râbu kırââti 'ş-şevâzz*, 1:9; 'Abduttevvâb, *Fuşûl*, 108; Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 111; Demiryak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II*, 203.

²³⁸ 'Abduttevvâb, *Fuşûl*, 109; Demiryak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 2-3.

²³⁹ 'Abduttevvâb, *Fuşûl*, 109; Demiryak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 2-3.

²⁴⁰ 'Abduttevvâb, *Fuşûl*, 110.

²⁴¹ Soner Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", 33.

Kur'ân'ın garîb lâfızlarının açıklanması yanında harekelenmesi ve birbirine benzeyen harfleri ayırt etmek için noktalama çalışmasının yapılması da önemli bir dil çalışması olarak değerlendirilmelidir.²⁴²

Diğer taraftan özellikle Câhiliye dönemi olmak üzere Arap şiirinin önem kazanması da ancak onun Kur'ân'ın ve hadisin garîb kullanımlarının anlaşılmasındaki yardımcı rolü sebebiyledir. Bu vesile ile Câhiliye dönemine ait edebi ürünler derlenmiştir. Bu anlamda Kur'an, Arap şiirinin de zaman içerisinde yok olup gitmesine engel olmuştur.²⁴³ Ayrıca câhiliye döneminde daha çok asabiyet duygularıyla ve genelde edebiyat alanında şuuruz gayretlerle ortaya konulan edebî ürünler İslâm ile ve özellikle Kur'ân'ın muhtevâ ve üslûp yapısının etkisi ile bir hedef ve yön kazanmıştır. Bunun üzerindeki en önemli etki hiç şüphesiz Kur'ân'ın belâgat ve fesâhat ile tebarüz etmiş olmasıdır. Nitekim Kur'ân'ın bu etkisi Nöldeke tarafından: "Arapça ancak Kur'ân ve İslâm sayesinde dünya dili olmuştur." şeklinde ifade edilmiştir.²⁴⁴

Buraya kadar aktarılanlardan da anlaşılacağı üzere diğer İslâmî ilimlerin bir şekilde kendisinden veya kendisi sebebiyle neşet etmiş olması bakımından en başta önem gösterilmesi gereken asıl kaynak Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bu anlamda Kur'ân'la ilgili yapılan ilk çalışmalar ise onun lâfızlarını ve bu lâfızların anlamlarını tespit etmeye matuftur. 'Ukberî'ye göre lâfızların anlamlarını tespiti götüren en sağlıklı yöntem, farklı hitap şekillerini ortaya çıkaran karîneler çeşitli olsa da bu lâfızların i'râbını bilmektir. 'Ukberî, hacmi küçük olmakla beraber bu eserini muhtemelen dile getirmiş olduğu bu gerekçeyle Kur'ân'ın i'râbına ve gramer vecihlerini de belirtmek üzere kıraat farklılıklarının tespitine hasretmiştir.²⁴⁵

Nitekim, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kurân* adlı eserin ön sözünde naşirin: الإعراب المعنى. *I'râb anlamın bir fer'idir.*²⁴⁶ şeklindeki ifadesi fasîh Arap dilinin önemli bir vasfı olan i'râbın anlamı belirlemede ne kadar önemli olduğunu ifade

²⁴² Demiryak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 3.

²⁴³ 'Abduttevvâb, *Fuşûl*, 111; Demiryak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II*, 203.

²⁴⁴ 'Abduttevvâb, *Fuşûl*, 109; Demiryak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 4; Demiryak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II*, 203.

²⁴⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:2.

²⁴⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:1.

etmektedir. Söz konusu Arapça metin Kur'an olunca, bu hususun önemi izahtan vârestedir.

1.2.2. 'Ukberî Öncesi Yapılmış Bazı İ'râbu'l-Kur'ân Çalışmaları

Kur'ân i'râbı çalışmaları nahivle eşzamanlı olarak gelişmiştir. Bu manada aslında nahiv olgusu ile i'râb olgusunu birbirinden bütünüyle ayırt etmek kolay olmasa gerektir. Âlimlerin Kur'ân ayetlerini açıklamada i'râbtan istifâde etmeleri nahiv/i'râb ilminin tefsîrden ayrı müstakil bir ilim olmasına yardımcı olmuştur. Kur'an i'râbının farklı vecihlerini ortaya koymaya çalışan farklı meşrepteki ulemâ, tefsîr ve nahiv ilminin gelişimine de dolaylı olarak katkıda bulunmuşlardır. Nitekim bir kısım ulema Kur'ân'da kendilerine göre müşkil gözüken ayetlerin i'râbına yönelmiştir. Buna *Mekkî b. Ebî Tâlib* (öl. 437/1045)'in *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân* adlı eseri örnek verilebilir.²⁴⁷ Bazısı ise Kur'an'daki garîb²⁴⁸ lâfızlara yoğunlaşmış ve bu garîb lâfızların i'râbını konu edinmiştir. Bunun ilk örneklerinden birisi *Ebu'l-Berekât el-Enbârî* (öl. 577/1181)'nin *el-Beyân fî i'râbi garîbi'l-Kur'ân* adlı eseridir. Kimi âlimler de Kur'an'ın tamamının i'râbı ile uğraşmıştır. 'Ukberî bunlardan birisidir. Kimisi ise ez-Zeccâc (öl. 311/923) gibi her bir i'râb şekline bir bâb ayırmışken kimileri de *el-Ferrâ* (öl. 207/822)'nin *Me'âni'l-Kur'an*, *İbn Cinnî* (öl. 392/1002)'nin *el-Muhtesab* ve *Ebû Ali el-Fârisî* (öl. 377/987)'nin *el-Hucce*'de yaptığı gibi farklı kıraat vecihlerine yönelik çalışmalar yapmışlardır.²⁴⁹

'Ukberî'nin *et-Tibyân*'ını yukarıda sayılan eserlerden ayırt eden bazı özellikleri vardır. Öncelikle bu eser i'râb ağırlıklı bir nahiv kitabıdır. Bu özelliği, eseri, kıraat üzerine telif edilen eserlerden ayırmaktadır. Eserin üslûbu ise araştırmacıların işini kolaylaştıracak derecede akıcı ve sadedir. Bu eserin bir diğer özelliği Kur'ân'ın tamamını ele almakla birlikte, tekrarlara yer vermemesidir. 'Ukberî, tahlîl ettiği sûrede geçen bir ayeti daha sonra ele almamaktadır. Bu da zaten kitabın sınırlı hacminden gayet iyi anlaşılmalıdır. 'Ukberî'nin söz konusu eserinin özelliklerine ayrıntılı şekilde geçmeden önce, bu konuda te'lif edilen eserlere ve müelliflerine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

²⁴⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:1.

²⁴⁸ Garîbu'l- Kur'an ifadesi ya Kur'ân'ın muhatabı olan Arapların bilmedikleri bir kavramı ya da Kur'an'da kullanılan Arapça olmayan kavramları ifade eder.

²⁴⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:1-2.

1- utrub (öl. 210/825)

Ebû ‘Alî Muammed b. Mustenîr b. Amed utrub Basra’da domuştur. Azadlı bir köle olan utrub’a hocası, her sabah daha seher vaktinde kapıyı her açtığında onu karşısında görünce “sen bir gece böceğisin” anlamında “utrubu leyl” deyince bu şekilde meşhûr olmuştur. Basra ekolünün temelini atan Sîbeveyh (öl. 180/796)’in yanında ‘İsâ b. ‘Omer eş-Şekafî (öl. 149/766), Yûnus b. Hâbîb (öl. 182/798) ve el-Ahfeş (öl. 215/830) gibi meşhûr dilcilerden dersler almış ve özellikle nâdir ve garîb kelimeler konusunda ihtisas sahibi olmuştur. Kelam dersleri aldığı hocası Nazzâm (öl. 231/845)’dan etkilenecek mu‘tezile mezhebine meyiletmesi tepkiyle karşılanmıştır. utrub nahivle alakalı ilginç bir yaklaşım olarak kelime sonlarındaki harekelerin (i‘râb) bu kelimelerin cümle içerisindeki yerleriyle alâkalı olmadığını, aksine kelimelerin sükûndan kurtarılarak konuşmaya akıcılık ve kolaylık getirmek için kullanıldığı görüşünü savunmaktadır. utrub’un konumuzla alâkalı olan, daha sonra el-Ferrâ (öl. 207/822)’nın da *Me‘ani’l-ur‘ân* adlı eserini yazarken metodundan etkilendiği Kur‘ân diline dâir bir eserin olduğu bilinmektedir.²⁵⁰ Ancak ‘Ukberî *et-Tibyân’da* utrub’un adını hiç zikretmemektedir.

2- Ebû Hâtîm es-Sicistânî, Sehl b. Muammed (öl. 255/869)

es-Sicistânî, Fars asıllı bir ailenin çocuğu olarak Tüster’de dünyaya gelmiştir. Doğduğu yerin ilmî imkânlarından istifade ettikten sonra genç yaşta ilmî yeterliliğini geliştirmek amacıyla Basra’ya gitti ve Bağdat’a yaptığı kısa bir seyahat dışında hayatının tamamını burada geçirdi. Basra’da farklı ilim dallarında otorite sahibi olan; Ya‘kûb el-adramî (öl. 205/811), Ma‘mer b. Musennâ (öl. 209/824?), Aşma‘î (öl. 216/831), Ebû Zeyd el-Enşârî (öl. 215/830), Ebû ‘Ubeyd âsım b. Sellâm (öl. 224/838), Hâlef el-Amer (öl. 180/796) gibi âlimlerden dersler aldı. el-Ahfeş (öl. 215/830)’ten Sîbeveyh (öl. 180/796)’in *el-Kitâb*’ını iki kere okudu ve daha sonra kendisinden bu eseri rivayet etti. Aynı eseri kendisinden de öğrencisi el-Müberrid (öl. 285/898) rivayet etmiştir. es-Sicistânî’nin, el-Müberrid (öl. 285/898) dışında zamanlarında kendi alanlarında meşhûr olmuş diğer öğrencilerinden bazıları da İbn Dureyd (öl. 321/933), İbn uteybe (öl. 276/889), Ebû Dâvûd (öl.

²⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Maklâtî, *Şerhu muşelleşâtu utrub*, 8; Çelebi, “utrub”, 494-495.

275/889), en-Nesâî (öl. 303/915), Râmehurmûzî (öl. 360/971) ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923)'dir. Oldukça zengin olan kütüphanesi vefatından sonra 14.000 dinara Sicistân hâkimi tarafından satın alınıp Sicistân'a nakledilmiştir. Kûfe dil ekolü âlimlerine pek güvenmeyen es-Sicistânî, Basra ekolüne taassup derecesinde bağlı ve Câhiliye devri Arap dili, şiiri, ahbar ve edebiyat, lûgat, garîb, nevâdir, arûz, muamma, kıraat ve 'ulûmu'l-Ķur'an alanlarında ilim sahibiydi. Birçok eseri bulunun es-Sicistânî'nin, hakkında bilgi verilmese de konumuzla ilgili olan *İ'râbu'l-Ķur'ân* adında bir çalışması olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.²⁵¹

es-Sicistânî'nin *el-Muzekker ve'l-Muennes* adlı eserinin muhakkiki *İ'râbu'l-Ķur'ân* adlı eseri, kendisinin ulaşamadığı eserler arasında ve Tüccar da aynı eseri es-Sicistânî'nin kaynaklarda adı zikredilen diğer eserleri başlığı altında vermektedir.²⁵² 'Ukberî'nin de bu eserden haberinin olmadığı, en azından görmemiş olması da muhtemeldir. Zira o *et-Tibyân*'da es-Sicistânî ismini hiç zikretmemektedir.

3- el-Muberrid (öl. 285/898)

el-Müberrid veya el-Müberred lakabıyla meşhûr olmuş dil âliminin asıl adı Muhammed b. Yezîd el-Ezdî'dir. el-Ezdî nisbesi ile anılmasının sebebi Yemen'den gelip Hicaz bölgesine yerleşen Ezd kabilesinden olmasıdır. Döneminde Basralı dil âlimlerinin imamı, genel olarak da Basralı dil âlimleri arasında Sîbeveyh (öl. 180/796)'ten sonra en yetkin ikinci kişi kabul edilirdi. Lakabının birinci şeklini ona, keskin zekâsı sayesinde sorduğu sorulara sevindirici, adeta gönle serinlik veren cevaplar vermesinden dolayı hocası el-Mâzinî (öl. 249/863) vermiştir. Ancak onu çekemeyen özellikle Kûfeli dil âlimleri rânın kesrasını fethaya çevirerek, küçümseme maksadıyla, bu lakabı dondurulmuş, soğutulmuş anlamında ism-i mef'ûl kalıbında kullanmışlardır. Gariptir ki o, sonraki dönemlerde daha çok muhaliflerinin kendisine taktıkları lakabla meşhûr olmuştur.²⁵³

²⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Zülfikar Tüccar, "Sicistânî, Ebû Hâtîm", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37:139-141.

²⁵² Ebû Hâtîm Sehl b. Muhammed es-Sicistânî, *el-Muzekker ve'l-muennes*, thk. Hâtîm Şâlih ed-Dâmin (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1997), 19; Tüccar, "Sicistânî, Ebû Hâtîm", 141.

²⁵³ Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'ndeki ilgili maddenin başlığı, bu madde içerisinde âlimin kendisine Muberrid denilmesinden rahatsız olduğu bilgisi de verilmesine rağmen Kûfelilerin kullandıkları gibi Müberred şeklindedir. bk. İsmail Durmuş, "Müberred", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31:432.

Doğum tarihi ile ilgili farklı rivayetler olmakla beraber Hicrî II. asrın sonu veya III. asrın başında doğduğu kabul edilen el-Müberrid, Ebû ‘Omer el-Cermî (öl. 225/840) ve Ebû ‘Osmân el-Mâzinî (öl. 249/863)’den dersler almıştır. el-Cermî (öl. 225/840) ile başladığı Sîbeveyh (öl. 180/796)’in *el-Kitâb*’ına dâir okumalarını el-Mâzinî (öl. 249/863) ile tamamlamıştır. Bunun yanında az önce hakkında bilgi verilen es-Sicistânî (öl. 255/869)’den de dersler almıştır. Basra Ekolünün en meşhûr son âlimlerinden olan el-Muberrid Kûfe’ye geldiği dönemde buradaki dil âlimlerinin en meşhûrlarından Şa’leb (öl. 291/904) ile karşılaşmış ve onunla münazaralar yapmıştır. Hatta Kûfe’deki şöhreti artınca bunu çekemeyen Şa’leb (öl. 291/904)’in, onun ilmî otoritesini sarsmaları için öğrencilerinden ez-Zeccâc (öl. 311/923) ve İbnu’l-Hayyât (öl. 300/913)’ı gönderdiği, ancak ez-Zeccâc (öl. 311/923)’in, sorduğu sorulara oldukça ikna edici cevaplar alınca bir daha geri dönmeyip el-Muberrid’in derslerine devam ettiği ifade edilmektedir. el-Müberrid’in, *el-Kâmil*, *el-Fâğl*, *Kitâbu’t-Taşrîf*, *Kitâbu’l-Medħal ilâ Sîbeveyh*, *Me’âni’l-Ķur’ân* vb. kitapları vardır.²⁵⁴

Diyânet İslâm Ansiklopedisine yazılan “Müberred” maddesinde onun *Me’âni’l-Ķur’ân* adında bir eseri olduğundan söz edilmemiştir. Aynı durum *el-MuĶtedab*’ın muhakkik mukaddimesinde de görülmektedir. Orada da *Me’âni’l-Ķur’ân*’dan söz edilmemektedir. Ancak her iki çalışmada el-Muberrid’in Kur’ân’a dâir yapmış olduğu başka bir eserine yer verilmektedir. Bu eser Kur’ân’daki, lafızları aynı anlamları farklı kelimelerin tespitiyle alâkalı olan *Me’ttefaĶa lafzuhû ve’ħtelefe ma’nâhu mine’l-Ķur’ân* adlı kitaptır.²⁵⁵

Bu çalışmanın devamında gelecek olan ‘Ukberî’nin *et-Tibyân*’daki atıfta bulunduğu dil âlimlerinin Kur’ân i’râbına dâir ilgili görüşlerinin büyük bir bölümüne alıntı yaptığı âlimlerin mevcûd eserlerinde ulaşamadık. el-Muberrid’de de geçerli olan bu durumun tek bir izahı gözükmemektedir. Ya ‘Ukberî bu âlimlerin günümüze ulaşmayan eserlerinden istifade etmiştir ya da sözlü kaynaklardan beslenmiştir.

²⁵⁴ Dayf, *el-Medâris*, 123; Demirayak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 42.

²⁵⁵ Ebu’l-‘Abbâs Muħammed b. Yezîd el-Muberrid, *Kitâbu’l-MuĶtedab*, thk. Muħammed AbdulħâlîĶ ‘Uğayme (Kahire: Lecnetu İħyâi’t-Turâsi’l-İslâmî, 1994), 1:58-67; bk. Durmuş, “Müberred”, 432-434.

4- Şa'leb (öl. 291/904)

Asıl adı Ebu'l-'Abbâs Aḥmed b. Yaḥyâ'dır. Babası Benî Şeybân'ın kölelerinden olup genel kanaate göre İnan (Fars) asıllıdır. Hicrî 200 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Babasının teşvîki ile küçük yaşta ilme yönelmiş, önce Kur'ân'ı ezberlemiş ve başta dil âlimleri olmak üzere 9 yaşından itibaren âlimlerin ders halkalarına katılmıştır. Dil eğitimi aldığı hocaları arasında el-Ferrâ (öl. 207/822)'nın öğrencilerinden; Ebû 'Abdillâh et-Tuvâl, Muḥammed b. Kâdim ve Seleme b. 'Âsım ile İbnu's-Sikkât (öl. 244/858) bulunmaktadır. Bu sonuncu hocasının dersleri esnasında daha 16 yaşındayken el-Ferrâ (öl. 207/822)'nın bütün eserlerini ezberledi. Dil eğitimi yanında kıraat ve hadis dersleri de alan Şa'leb'in bu konularda rahle-i tadrîsinden geçtiği hocalarının en meşhûru Aḥmed b. Ḥanbel (öl. 246/855)'dir. Aldığı dil eğitiminin bir sonucu olarak henüz yirmi beş yaşındayken zamanının Kûfe dil mektebinin en önemli temsilcisi konumuna gelen Şa'leb, o dönemin Basra dil mektebinin en önemli temsilcisi el-Muberrid (öl. 285/898)'in dengi durumundaydı. el-Muberrid (öl. 285/898)'in, onu zamanının Kûfe mektebinin en iyisi kabul ettiği, hatta el-Ferrâ (öl. 207/822)'dan daha üstün sayarak övdüğü aktarılmaktadır. Önemli öğrencileri arasında; Aḥfeş el-Aşğar (öl. 316/928?), İbn Keysân (öl. 320/932?), Niḫaveyh (öl. 323/935), Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî (öl. 328/940) ve İbn Vellâd (öl. 332/944) sayılabilir. Hicri 291 yılında doğduğu yer olan Bağdat'ta vefat eden Şa'leb, birçok eser kaleme almış olsa da pek azı günümüze ulaşmıştır. Bu eserlerinden konumuzla alakalı olan *İ'râbu'l-Kur'ân* dışında *Kitâbu'l-mecâlis*, *el-Fâsiḥ* ve kısa bir risâle şeklinde olan *Kavâ'idu's-şi'r* adlı eseri zikredilebilir.²⁵⁶ 'Ukberî *et-Tibyân*'da sadece bir yerde Şa'leb'e atıfta bulunmaktadır.

5- Ebû Câ'fer en-Neḥḥâs (öl. 338/950)

Tam adı Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed b. İsmâ'îl en-Neḥḥâs el-Murâdî el-Mısrî'dir. Yemen'in Murâd kabilesinden olması sebebiyle el-Murâdî, babasının bakırcılıkla işgal etmesi sebebiyle de en-Neḥḥâs lakabıyla anılmıştır. İlk eğitimi

²⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-Medâris*, 224-225; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi I*, 260-261; Demirayak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 49-50; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 79; İsmail Durmuş, "Sa'leb", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36:25-27. Şa'leb'in eserlerinin ayrıntılı bir listesi için ayrıca bk. Ebu'l-'Abbâs Aḥmed b. Yaḥyâ Şa'leb, *Mecâlis*, thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1948), 18-22.

Mısır'da almıştır. İlk hocası muhaddis ve müfessir olması yanında bir kâri de olan Bekr b. Sehl ed-Dimyâtî'dir. Dil dersleri aldığı hocalarının en önemlisi ise el-Ahfeş es-Aşğar (öl. 316/928?) olarak bilinen Ali b. Süleymân'dır. İlim tahsili için dönemin geleneğine uyarak birçok farklı memleketi dolaştıktan sonra ilmî yeterliliğini zamanın idarecileri huzurunda yapılan münazaralarda ortaya koyarak Mısır'da dersler vermeye başlamıştır. Ders halkalarına ilgi gösterenler arasında Endülüslü öğrenciler dikkat çekmekte idi. Sîbeveyh (öl. 180/796)'in *el-Kitâb*'ının da Endülüs'e bu öğrenciler aracılığıyla geçtiği zannedilmektedir. Kur'ân ilimleri ve Arap Dili ve Edebiyatına dâir 50'yi aşkın eser verdiği ifade edilen en-Neḥḥâs'ın konumuzla ilgili olan *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinin yanında diğer meşhûr çalışmaları şunlardır: *Kaşâidi't-tis', en-Nâsiḥ ve'l-mensûḥ fi'l-Kur'ân, el-Kâfi fi'n-naḥv, et-Tuffeḥa fi'n-naḥv*.²⁵⁷ Burada şunu da ifade etmek gerekir ki 'Ukberî, üç cilt olarak basılan *Me'âni'l-Kur'ân* adlı esere *et-Tibyân*'da sadece bir yerde atıfta bulunmuştur. Buna da ilgili başlık altında yer verilecektir.

6- İbn Ḥâleveyh (öl. 370/980)

Asıl adı Ebû 'Abdillah el-Ḥuseyn b. Aḥmed b. Ḥâleveyh b. Ḥamdân el-Hemedânî en-Naḥvî'dir. Doğum yeri ve tarihi tam olarak bilinmemekle beraber kaynaklarda, kendisinin ez-Zeccâc (öl. 311/923)'ın ölüm tarihine yakın bir zamanda (yaklaşık 314) Bağdat'a geldiği bilgisinden hareketle bu konuda tahminlerde bulunmaktadır. Bağdat'ta belli bir süre ilimle iştiğal edip meşhûr âlimler ile teşrik-i mesâide bulunduktan sonra sırasıyla Şam, Humus ve Halep'e gitmiştir. Halep'te Seyfuddevle (öl. 356/967)'nin yakın adamlarından oldu ve çocuklarının eğitimini üstlendi. Yazdığı eserlerin son kısımlarına (Hâtîme) imzasını atarken Hüseyin ve İbn kelimelerinin nûnlarını uzattığından "Zünnûneyn" diye de anılan İbn Ḥâleveyh, hayatının çoğunu Halep'te geçirdi ve burada 370 yılında vefat etti. Meşhûr hocaları arasında; Ebû Bekir İbnu'l-Enbârî (öl. 328/940), İbn Dureyd (öl. 321/933), İbnu'l-Ḥayyât (öl. 300/913), Niftaveyh (öl. 323/935) ve es-Sîrâfî (öl. 368/979) zikredilebilir. Onunla aynı dönemde yaşamış önemli isimler arasında ise Ebû 'Ali el-Fârisî (öl. 377/987), İbn Cinnî (öl. 392/1002) ve el-Mütenebbî (öl.

²⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Fikri Güney, "Ebû Ca'fer en-Neḥḥâs, Hayatı Eserleri ve "Me'âni'l-Kur'ân'ı", *Gümüshane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/4 (2015):156-176; Muhammed Eroğlu, "Neḥḥâs", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32:542-543.

354/965) sayılabilir. İbn Hâleveyh'in Kur'ân ilimlerine dâir iki önemli eseri bulunmaktadır. Bunların birincisi yedi kıraat farkını esas alarak Kur'ân'ı incelediği *İ'râbu'l-krââtî's-seb'* adlı eseridir. Bu eser tamamen kıraat farklarını esas aldığı için konumuzla doğrudan alakalı değildir. İkincisi ise *İ'râbu şelâşîne sûra mine'l-Kur'ân* adlı çalışmasıdır. Kur'ân'ın sadece otuz sûresinin i'râbını konu edinen bu kitap et-Târik sûresi ile başladığından *et-Târikiyyât ve et-Târikiyye* gibi isimlerle de anılmaktadır. Eser genel olarak sarf (iştikâk) ağırlıklı bir yapı arz etmektedir.²⁵⁸ Müellifin günümüze ulaşmamış *İ'râbu'l-Kur'ân* adını taşıyan bir eseri daha bulunduğu ve yukarıda adı geçen birinci eserin bunun bir özeti mahiyetinde olduğunu ifade edilmektedir.²⁵⁹ Sonuç olarak şunu kesin olarak ifade edilebilir ki 'Ukberî *et-Tibyân*'da İbn Hâleveyh'in görüşlerine yer vermemektedir.

7- Ebu'l-Hasan el-Havfi (öl. 430/1036)

el-Havâfi şeklinde de anılan bu âlim, vezîr el-Kindirî döneminde Bağdat'a gelip yerleşmiş ve ömrünün sonuna kadar burada kalmıştır. Ebu'l-'Alâ el-Me'ârrî (öl. 449/1057)'nin çeşitli eserlerine reddiye olarak kaleme aldığı *Racmu'l-ifrît* adlı eserinin yanında *Halķu'l-insân* ve *Muhtaşaru'l-ayn* isimli eserleri de bulunmaktadır.²⁶⁰ el-Havfi'ye nisbet edilen *İ'râbu'l-Kur'ân* adında bir eserin varlığı bilinmektedir. Ancak bir kısmı üzerinde akademik çalışma da yapılmış olan ve Mektebetu'r-Resâil'de yazma halinde bulunan bu eser henüz basılmadığından hakkında yeterli bilgi edinilememiştir.²⁶¹

8- Mekki b. Ebî Tâlib el-Ķaysî (öl. 437/1043)

Döneminde Endülüs'te Kur'ân ilimleri, dil, edebiyat, fıkıh ve kıraat alanlarında yetişen en önemli isimlerdendir. IV. yy.'da, o dönem için Endülüs

²⁵⁸ Ebû 'Abdillâh el-Huseyn b. AĶmed b. Hâleveyh el-Hemedânî, en-Nahvî, *İ'râbu'l-krââtî's-seb' ve 'ilelihâ*, thk. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Uşeymîn (Kahire: Mektebutu'l-Hâncî, 1992), 1:12-16; İbrâhîm MuĶammed AĶmed el-İdkâvî, *BaĶş fi cuhûdi İbn Hâleveyh en-naĶviyye* (by., 1988), 7-16; Hüseyin Tural, "İbn Hâleveyh", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20:14-16. el-İdkâvî, İbn Hâleveyh'in eserleri başlığı altında *el-Hucce fi'l-krââtî's-seb'* adında Sâlim Mekrem tarafından tahkik edilmiş ve Mısır'da basılmış (1971,1977) bir eserden daha söz etmektedir. Bu eserin metinde geçen kıraatle ilgili eserin aynısı olup olmadığı hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki Hüseyin Tural, İbn Hâleveyh maddesinde bu ikinci esere müellifin eserleri arasında yer vermemiştir. Bu da iki farklı ismin aynı esere ait olabileceği düşüncesini doğurmaktadır. bk., el-İdkâvî, *BaĶş fi cuhûdi İbn Hâleveyh en-naĶviyye*, 14; Tural, "İbn Hâleveyh", 15.

²⁵⁹ Tural, "İbn Hâleveyh", 15.

²⁶⁰ el-Yemânî, *İşârâtu't-ta'yîn*, 166.

²⁶¹ http://vb.tafsir.net/tafsir36010/#.Wg2xnUpl_IU

dışında özellikle Mağrib ve Sûdânlı ilim tâliplerinin cazibe merkezi haline gelmiş olan Kayravân'da dünyaya gelmiştir. İlim hayatına döneminin ilim geleneğinin bir gereği olarak önce Kur'an ve Arap Dili öğrenimi göreceği kuttâblarda (ibtidâiyye medreseleri) başlamış daha sonra daha üst ilimlerin tadrîs edildiği câmi, medrese ve mescitlerde tesis edilmiş olan ilim halkalarına (sâneviyye) katılmıştır. Henüz on üç yaşındayken çıktığı ilim seyahatlerini tamamladığında üç kez Mısır'a (belli aralıklarla olmak üzere toplam on yıl) ve iki kez de Mekke'ye gitmiştir. İbn Ebî Zeyd el-Ğayravânî (öl. 386/996), Ebû 'Adî el-Mışrî ve Yûnus b. 'Abdillah gibi âlimlerden dersler almıştır. Ebu'l-Velîd el-Bâcî (öl.474/1081), İbn 'Attâb ve oğlu Muḥammed b. Mekkî b. Ebî Ṭâlib el-Ğaysî'ye de hocalık yapmıştır. Oğlunun öğrencilerinden olması ayrıca önem arz etmektedir. Zira babasının telif ettiği eserlerin birçoğunu kendisinden rivayet etmiştir.²⁶²

Tefsîr, 'ulûmu'l-Ğur'ân ve kıraat alanlarında bir çok eser kaleme almış²⁶³ olan el-Ğaysî'nin konumuzla alâkalı olan, *Tefsîru muşkili i 'râbi'l-Ğur'ân* adında bir çalışması da bulunmaktadır. Aḥmed Ḥasan Ferḥât bu eserin el-Ğaysî'nin nüsha bakımından en zengin eseri olduğunu zikrederek ilk olarak onun el-Mektebetu'z-Zâhiriyye nüshasını tanıtmakta ve burada bizim konumuz açısından da önemli olan şu bilgiyi vermektedir: "Bu nüsha üzerinde, çoğu Ebu'l-Beḳâ 'Abdullah b. el-Ḥuseyn el-'Ukberî'nin *et-Tibyân fi i 'râbi'l-Ğur'ân* kitabından alınmış notlar ve açıklamalar bulunmaktadır."²⁶⁴ Buradan hareketle el-Ğaysî'nin eserine muttali olanların onun görüşlerini daha sonra bu alanda meşhûr olmuş 'Ukberî'nin görüşleriyle mukayese edip değerlendirme yaptıkları sonucunu çıkarabiliriz. Ancak, 'Ukberî selefi el-Ğaysî'nin görüşlerine eserinde yer vermemektedir.

9- Ebû Ṭâhir İsmâ'îl b. Ḥalef eş-Şaklî (öl. 455/1061)

Yâkût el-Ḥamevî (öl. 626/1229)'nin hakkında verdiği oldukça az bilgidен hareketle eş-Şaklî'nin Mısır'lı olduğunu ve kıraat ilmine dâir dokuz ciltlik *Kitâbu İ'râbi'l-Ğirâât* isimli bir eser yanında yine aynı konuya dâir; *el-İktifâ* ve *el-'Uyûn*

²⁶² Aḥmed Ḥasan Ferḥât, *Mekkî b. Ebî Ṭâlib ve tefsîru'l-Ğur'ân* ('Ammân: Dâru 'Ammâr, 1997), 47-63.

²⁶³ Eserlere dâir ayrıntılı bilgi için bk. Ferḥât, *Mekkî b. Ebî Ṭâlib*, 109-144.

²⁶⁴ Ferḥât, *Mekkî b. Ebî Ṭâlib*, 123.

isimli eserleri te'lif ettiğini söyleyebiliriz.²⁶⁵ eş-Şaklî de 'Ukberî'nin görüşlerine eserinde yer vermediği âlimlerdendir.

10- Ebû Zekerîyya Yahya b. 'Ali et-Tebrîzî (öl. 502/1108)

Nahiv, dil ve edebiyat alanlarında döneminin önde gelen âlimlerinden olan et-Tebrîzî, Azerbeycân bölgesindeki Tebrîz şehrinde dünyaya gelmiştir. Hayatının ilk yirmi yılını doğduğu Tebrîz'de ilgi duyduğu ilimlerin temel esaslarını kavrayacak şekilde ilimle iştiğal ederek geçirmiştir. Daha sonra Bağdat, Basra ve Cürcân gibi şehirlere seyahatler yapmıştır. Buralarda sırasıyla; İbnu'd-Dehhân (öl. 569/1174), el-Kaşabânî²⁶⁶ ve 'Abdulkâhir el-Curcânî (öl. 471/1078-79) gibi âlimlerden dersler aldı ve edindiği ilmî birikimle doğum yeri Tebrîz'e geri döndü. Daha sonra şöhretine muttali olduğu Ebu'l-'Alâ el-Me'arrî (öl. 449/1057)'den özellikle el-Ezherî (öl. 370/980)'nin *et-Tehzîb fi'l-luğa* adlı kitabını okumak için Me'ârratu'n-Ne'mân'a gitti. Burada düşündüğünden daha fazla (iki yılı aşkın bir süre) kalarak el-Me'arrî (öl. 449/1057)'nin bütün eserlerini okudu. Daha sonra da Dimaşk ve Mısır'a giderek buralarda sırasıyla Ebû Bekr el-Haţîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071)'den hadis okuyup Ebu'l-Hasan Tâhir b. Bâşşâz en-Nahvî'ye dil dersleri vermiştir. Hayatının bir döneminde Nizâmîyye Medresesi Edebiyat kürsüsünün başına da getirilen et-Tebrîzî, hayatının geri kalanını Bağdat'ta geçirmiştir. Bazı eserlerde et-Tebrîzî'nin, çoğu edebiyata dâir olan ve sayısı yirmi sekize varan kitabı olduğu zikredilmekte ve bu listede *el-Mulehhas fi i'râbi'l-Kur'ân ve me'ânîhi* veya kısaca *İ'râbu'l-Kur'ân* adında bir eseri de zikredilmektedir,²⁶⁷ ancak bu eser hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. et-Tebrîzî de 'Ukberî'nin kaynakları arasında yoktur.

1.2.3. et-Tibyân fi İ'râbi'l-Kur'ân'ın Metodu, Özellikleri ve

Kaynakları

Çalışmamızın konusu olan bu kitabın bazı ayırt edici özelliklerinden söz etmek mümkündür. Bunlara geçmeden önce şunu ifade etmek gerekir ki bu eser

²⁶⁵ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 2:662.

²⁶⁶ Bu âlimin ölüm tarihini tespit edemedik.

²⁶⁷ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. 'Ali el-Haţîb et-Tebrîzî, *Şerhu ihtiyârâti'l-Mufağdal*, thk. Faḥruddîn Kabâve (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 2002), 1:6-25; a.mlf., *Şerhu'l-mu'allaqâti'l-'aşri'l-muzehhebât*, nşr. 'Omer Fârûk et-Tabbâ' (Beyrût: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, t.y.), 13-15; a.mlf., *Şerhu'l-kaşâidi'l-'aşr*, nşr. 'Abdusselâm el-Havfi (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 8-9.

kendisinden önce bu alanda yazılmış olan eserler arasındaki en iyisi olarak kabul görmektedir. Bunun en önemli sebebi bu eserin Kur'ân ayetlerinin tamamının i'râbına bir şekilde değiniyor olmasıdır.²⁶⁸ "Bir şekilde" kaydının konulmasının sebebi yine bu eserin kendine has üslûbudur. Zira 'Ukberî isti'âze cümlesi ve besmelenin i'râb tahliliyle başladığı eserinde tekrar eden ayetlerin i'râbına yer vermemektedir. Çünkü zaten önceki herhangi bir sûrede bu ifade nahiv, sarf ve kıraat açısından incelenmiştir. Müellifin ayetleri farklı açılardan değerlendirmesi, muhakkikin ifadesi ile, "müellifin i'râb ve kıraat bahislerine girmesi onun ayetlerin anlamını ihmal etmesine sebep olmamıştır."²⁶⁹ Ancak şu da bir gerçektir ki anlama dâir tahliller eserde ciddi bir ağırlık oluşturmamaktadır.

'Ukberî'nin eserinde kıraat farklarının önemli yönlerini de i'râb açısından ele alması, bu eseri aynı zamanda kıraat çalışmaları için de önemli bir kaynak haline getirmektedir.²⁷⁰

Eserin üslûbunun bir başka yönü ise ayetlerin dilsel tahlilinin daha ziyade benzer ayetlerle ve yer yer de şiirlerden örneklerle desteklenerek yapılmasıdır. Bunun yanında 'Ukberî ayetlerin i'râbına dâir görüşlerini genel nahiv kurallarını zikrederek ve bu görüşleri, önceki dönemlerde yaşamış dil âlimlerinin görüşleriyle de destekleyerek sunmaktadır. Buraya kadar söylenenler bu eserin i'râb ve nahiv (sarf-nahiv) eseri olması yanında bir kıraat ve tefsîr kitabı olduğunun da bir delili niteliğindedir.²⁷¹ Ancak eserde geçen kıraat bahislerine –müellifin gramer incelemelerine konu edindikleri hariç- değinilmeyecektir. Zira bu meseleler, sırf kıraat farkları olmaları açısından, çalışmamızın konusu olan ayetlerin nahiv ve sarfla ilgili yönüyle doğrudan alakalı değildir.

1.2.3.1. Eserin Adı ve Baskısı

'Ukberî'nin te'lif eserlerinin çoğunu i'râbla ilgili olanlar oluşturmaktadır. Bu kitaplar arasında en önemlisi ise konumuz olan i'râbu'l-Kur'ân'la ilgili olan çalışmasıdır. Hatta bu eser onun tüm çalışmalarının en meşhûru olarak değerlendirilmektedir.²⁷² Kaynaklarda 'Ukberî'nin çalışma konumuz olan bu eseri

²⁶⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:2; Bolelli, "el-'Ukberî", 403.

²⁶⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:3.

²⁷⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:3.

²⁷¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:3.

²⁷² Yahyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 75-76, 102.

ile ilgili farklı isimler zikredilmektedir. Bunlar; *İmlâ'u mâ menne bihi'r-Raḥmân min vucûhi'l-i'râb ve'l-ḳurâ'ât fî cemî'i'l-Ḳur'ân*, *İ'râbu'l-Ḳur'ân*, *Mu'ribu'l-Ḳur'ân*, *İ'râbu'l-Ḳur'ân ve'l-ḳurâ'ât*, *İ'râbu'l-Ḳur'âni'l-Kerîm* ve çalışmamıza esas aldığımız baskıda da geçtiği üzere *et-Tibyân fî i'râbi'l-Ḳur'ân* şeklindedir.²⁷³

Eser, muhakkik el-Becâvî'nin ifade ettiğine göre önceki baskıların birinde birinci isimden biraz farkla *İmlâ'u mâ menne bihi'r-Raḥmân fî vucûhi'l-Ḳurâ'ât ve i'râbi'l-Ḳur'ân* şeklinde de basılmıştır. Ancak o, bu ismin nereden geldiğini bilmediğini ve terâcim kaynaklarında da bu ismi görmediğini ifade ederek bu ismin, muhtemelen müellifin kitabın sonundaki *هذا ما تيسر من إملاء ما من به الرحمن في وجوه إعراب القرآن* ifadesinin eserin ismi sanılarak baskıya esas alındığını ifade etmektedir.²⁷⁴

Muhakkik, eserin isimlendirilmesi meselesiyle ilgili ilginç bir durum olarak ez-Ziriklî (öl. 1893-1976) tarafından müellife birinci isim ve bizim esas aldığımız isimle iki farklı eserin nispet edildiğini ifade etmekte ancak başka hiçbir kaynakta rastlanılmayan bu durumun bir hatadan ibâret olduğunu ifade etmektedir. Zira ona göre bu iki farklı isim gerçekte tek bir esere aittir.²⁷⁵

Nâsır Hüseyn 'Ali'nin verdiği bilgilere göre bu eser; ilk olarak Tebrîz'de (1859) *Tefsîru Celâleyn*'in kenarında, ikincisi aynı matbaada (1860), bir kez Şeyh el-Cemel'in *el-Futûḥâtu'l-ilâhiyye adlı* eserinin kenarında Muḥammed Muştafâ Matbaası'nda (1885), Delhi'de (1899), İbrâhim 'Aṭve 'Avḍ tahkikiyle ve *İmlâu mâ menne bihi'r-Raḥmân min vucûhi'l-i'râb ve'l-ḳurâ'ât fî cemii'l-Ḳur'ân* adıyla önce

²⁷³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:6; Bakırcı, "Ukberî", 66; 'Ukberî, *Şerḥu'l-elfâzi'l-luġaviyye*, 16.

²⁷⁴ Aynı değerlendirmeyi Yaḥyâ Mîr 'Âlem'in de yaptığını görmekteyiz. Ona göre bu isim terâcim eserlerinin hiçbirisinde geçmemektedir. Becâvî'nin dediği gibi bu isim kitabın hâtimesindeki ifadeden alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yaḥyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 78.

²⁷⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:6. Yakup Kızılkaya, *i'râbu'l-Ḳur'ân* çalışmalarına dâir yaptığı yüksek lisans çalışmasında herhangi bir kaynak göstermeden bu eserin adını *el-Beyân fî i'râbi'l-Ḳur'ân* olarak vermektedir. bk. Kızılkaya, Yakup, "İ'râbu'l-Ḳur'ân Çalışmaları" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2003), 85. Biz *et-Tibyân* kelimesiyle hemen hemen aynı anlama gelen bu isimlendirmeye herhangi bir kaynakta rastlamadık. Eserin isimlerinde geçen *i'râb* kelimesi Arapçanın en temel kavramlarından birisidir. Bu nedenle biz kelimenin sözlük anlamına yer vermek istiyoruz. Bu kelime; açıklamak, ortaya çıkarmak, beyân etmek anlamlarına gelen *عرب* kökünden if'âl bâbında masdardır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, thk. 'Abdullah 'Ali el-Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, t.y.), 32:2865, *عرب* md. Dolayısıyla bu kavram, herhangi bir kelimenin cümle terkibi içerisinde hangi öge konumunda bulunduğuna işaretlerle onun görevini açığa çıkaran bir unsur olması durumunu ifade eder. Ancak bir ilim dalının temel kavramları/ıstılahları o dalın anlaşılmasını sağlayan özel isimleri gibi olduklarından tercüme edilmez.

Matba'atu Muştafâ el-Bâbî el-Halebî (1961)²⁷⁶ sonra Kahire'de (1969) iki kez basıldı. Nâşır'a göre eser son olarak 'Ali Muhammed el-Becâvî tahkîki ile Kahire'de (1976) olmak üzere toplamda yedi kez basılmıştır.²⁷⁷

Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki bu eser Nâşır'ın yaptığı çalışmadan sonra en az bir kez daha basılmıştır. Bu baskı da bizim kullandığımız yine 'Ali Muhammed el-Becâvî tahkîkli Beyrût Dâru'l-Cîl (1987) baskısıdır. Ayrıca bizim kullandığımız baskıda eserin ikinci baskısı olduğu bilgisi verilmektedir. Bu da eserin, şayet birinci baskı aynı muhakkikin, Nâşır'ın son baskı olarak verdiği Kahire baskısı değilse, bu son baskıdan sonra iki kez daha basıldığını göstermektedir ki bu durum eserin baskı sayısını dokuzaya çıkarmaktadır.

1.2.3.2. Eserin Te'lif Sebebi ve Tarihi

Daha önce ifade edildiği gibi 'Ukberî'den önce de Kur'ân i'râbına dâir eserler te'lif edilmiştir. 'Ukberî'nin kendisi de bunu ifade etmektedir. Ancak o daha önce kaleme alınan bu eserlerin ya sundukları bilgi ve hacim bakımından oldukça kısa (muhtasar) ya da i'râbla, sunulan bilgileri birbirine karıştıracak kadar uzun, bu anlamda tertip ve hacim bakımından çok farklı olduklarını gördüğünü ve bu alanda hacmi küçük ancak sunduğu bilgi açısından zengin bir eser kaleme almak istediğini ifade eder.²⁷⁸ Bu eser işte böyle bir amacın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Ancak eserin te'lif tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda ve eserin kendisinde bilgi yoktur.

Esrin metoduna geçmeden önce burada *et-Tibyân* hakkında Suudi Arabistan Ummu'l-Kurâ Üniversitesi (Mekke) Arap Dili Fakültesi Arapça Yüksek Araştırmalar Bölümü Dil Kısmı'nda yapılmış bir yüksek lisans çalışmasına da değinmek gerekir. İsmine bakıldığında konumuz olan eseri, Arap Dilinin tüm konuları açısından ele alan bir çalışma olduğu izlenimini verse de hem araştırmacının çalışmanın özet kısmında verdiği bilgidен hem de eserin genel bir incelenmesinden hareketle anlaşılmalıdır ki, bu çalışma sadece naḥiv konularını

²⁷⁶ 'Avḍ, bu çalışmasına herhangi bir mukaddime yazmamış, doğrudan: قال الشيخ الإمام العالم محب الدين . قال الشيخ الإمام العالم محب الدين أبو البقاء . 'Ukberî, *İmlâu mâ menne bihi'r-Raḥmân min vucûhi'l-i'râb ve'l-krâât fi cemii'l-Kur'ân*, thk. İbrâhîm 'Atve 'Avḍ (Mısır: Matba'atu Muştafâ el-Bâbî el-Halebî,1961), 3.

²⁷⁷ 'Ukberî, *Şerḥu'l-elfâzi'l-luġaviyye*, 16-17.

²⁷⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1-2; Yaḥyâ Mîr 'Âlem, *el-'Ukberî*, 76.

merfû‘ât, mansûbât ve tevâbî çerçevesinde²⁷⁹ belli örnekler bağlamında ele alan oldukça sınırlı bir incelemedir.

Buna çalışmanın, sarf konularını hiç ele almadığı bilgisi de eklediğinde bu çalışmanın ilgili incelemeyi hem ele aldığı konu kapsamı hem de örnek zenginliği açısından aştığı söylenebilir. Ayrıca bu çalışmanın eserin kapsamındaki mesâili, eserin verdiği örnekler üzerinden, bütünüyle ele alması yanında müellifin eserde serdettiği görüşlerin izinin, kendisinin de referanslarda bulunduğu hem ilk dil âlimlerinin eserlerinde hem de Kur‘ân i‘râbına dâir te‘lîf edilen önemli eserlerde takip edilmesi ve varsa farklılıklara işâret edilmesi açısından da yine kapsam ve örneklem bakımından ilgili çalışmanın eksiklerini tamamladığı kanaatindeyiz.

1.2.3.3. Müellifin Eserde Takip Ettiği Metod

‘Ukberî, eserinde ilgili konuları ele alırken ya ayete ya da bir şiire göndermede bulunmakta, bir yerde ise hadisle istişhâd etmektedir. Bu sebeple bu başlık altında onun bu kaynaklardan istifade metodu ve örnekleri ele alınacaktır.

1.2.3.3.1. Ayetle İstişhâd

‘Ukberî, *et-Tibyân*’da gramer vecihlerini açıklarken şiirden ziyade ayetle istişhâda önem vermiştir. Yani ‘Ukberî Kur‘ân’ı Kur‘an’la açıklamaya çalışmıştır. O daha Fâtiha sûresindeki²⁸⁰ اِهْدِنَا هُدًى kökünden türemiş fiilin geçişliliğini anlatırken, bu fiilin herhangi bir harf-i cerin tavassutu olmaksızın mef‘ûl alabileceği gibi إلى ve lâm harf-i cerleri ile de geçişli olabileceğini, şu ayetleri delil göstererek ifade etmektedir.²⁸¹

²⁸² فُلْ اِنِّي هَدِيْنِي رَبِّي اِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيْمٍ. Bu ayet ilgili fiilin إلى harf-i ceri ile geçişli olmasının,

²⁸³ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي هَدٰنَا لِهٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا اَنْ هَدٰنَا اللّٰهُ. ayeti ise aynı fiilin lâm ile geçişli olmasının örneğidir.

²⁷⁹ bk. Şunbu‘, İbrâhîm b. Huseyn b. ‘Ali, “Eşeru’l-ma‘nâ fî te‘addudi vucûhi’l-i‘râb fî kitâbi’t-Tebyîn fî i‘râbi’l-Kur‘ân li‘Ebi’l-Beķâ el-Huseyn b. ‘Abdillâh el-‘Ukberî el-Muteveffâ H 616”, (Yüksek Lisans Tezi, Ummu’l-Ķurâ Üniversitesi, 1999), mulahas (özet).

²⁸⁰ el-Fâtiha 1/6.

²⁸¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:8.

²⁸² el-En‘âm 7/161.

²⁸³ el-A‘râf 7/43.

Bunun bir örneği de; ²⁸⁴ وَيَاٰخِرَةَ هُمْ يُوقِنُوْنَ. ayetindeki *الآخرة* kelimesinin tahlilinde ortaya çıkmaktadır. ‘Ukberî’ye göre bu kelime hazfedilmiş bir mevsûfun sıfatıdır ki bu mevsûf *يا الساعة* ya *الدار* ya da *اليوم* kelimesidir. Bunun Kur’an’daki delillerinden bir diğeri; ²⁸⁵ وَأَرْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ النَّمْرَاتِ مَنْ أَمَنَ مِنْهُم بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ. ayetidir. ‘Ukberî’nin bu açıklamaya delil olarak sunduğu diğeri bir ayet ise; ²⁸⁶ وَلِلدَّارِ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ. ayetidir. ‘Ukberî yaptığı bu değerlendirmeler, Kur’an-ı Kerîm’de de hazif olgusunun bulunmasının gayet doğal bir şey olduğunu düşündüğünü göstermektedir.

Zira Kur’an bir bütün olarak değerlendirildiğinde, metnini oluşturan parçaların birbirini tamamladığı görülecektir. Zira bir metnin, ister ilahî kaynaklı olsun ister beşeri kaynaklı olsun, metinleşme sürecinden geçtikten sonra, anlamının anlaşılmasını sağlayan en önemli bağlamlardan birisi de o metnin kendi iç bütünlüğüdür. Bu yüzden bir metnin doğru anlaşılması için ilgili bağlamların iyi tahlil edilmesi gerekir²⁸⁷

‘Ukberî yine; ²⁸⁸ عَصَبُوا fiilinin aslının ²⁸⁹ عَصَبُوا ayetindeki ²⁸⁸ عَصَبُوا fiilinin aslının ²⁸⁹ عَصَبُوا fiilini örnek vermektedir. Zira ona göre her iki ayetteki ilgili fiiller de yâ’lıdır. Ancak yâ müteharrik ve mâ kabli meftûh olduğundan elife çevrilmiş ve oluşan iltikâ-i sakineynden dolayı hazfedilmiştir. Vâv’dan önceki harfin harekesi de mahzûf elife delalet etmesi için fethalı kalmıştır.²⁹⁰

1.2.3.3.2. Hadisle İstişhâd

Hadisle istişhâd, dil âlimlerinin çokça başvurdukları bir metot değildir. Bu hususu ‘Ukberî’de de müşahade etmek mümkündür. Zira o da kitabında sadece bir

²⁸⁴ el-Bakara 2/4.

²⁸⁵ el-Bakara 2/126.

²⁸⁶ el-En‘âm 6/32.

²⁸⁷ Metinlerin anlaşılmasında bağlamın önemi ile ilgili kapsamlı bilgi sahibi olabilmek için şu kaynaklara bakılabilir: Tahsin Görgün, *Anlam ve Yorum: Dini Metinlerin Anlaşılması ve Yorumlanması* (Gelenek Yayınları: İstanbul, 2003), 149; a.mlf., *İlahî Sözün Gücü: Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur’an* (Gelenek Yayınları: İstanbul, 2003), 23; H. P. Rickman, *Anlama ve İnsan Bilimleri*, çev. Mehmet DAĞ (Etüt Yayınları: Samsun, 2002), 42; Osman Bilen, *Çağdaş Yorum Bilim Kuramları: Romantik, Felsefi, Eleştirel Hermeneutik* (Kitâbiyât: Ankara, 2002), 29.

²⁸⁸ el-Bakara 2/61.

²⁸⁹ Âl-i ‘İmrân 3/20.

²⁹⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:70.

yerde bir hadisi delil olarak göstermiştir. İlgili konu civar etkisiyle kelimenin harflerinde meydana gelen değişimdir.

إِرْجَعَنَّ مَأْزُورَاتٍ غَيْرَ مَأْجُورَاتٍ şeklindeki ilgili hadisteki مَأْزُورَاتٍ kelimesi müellife göre مَوْزُورَاتٍ şeklinde idi. Ancak hadisin sonundaki kelimeyle aynı seslere sahip olması için bu şekilde telaffuz edilmiştir.²⁹¹ Müellifin tek hadisle de olsa dil meselerlerinde bir hadisi delil olarak kullanması, onun hadisle istiṣhâd edilebileceği görüşünde olduğunu gösterir. Bu durum müellfin, en azından bu konuda mutlak menfî bir tavra sahip olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

1.2.3.3.3. Şiirle İstiṣhâd

et-Tibyân adlı eserin hacmine ve ‘Ukberî’nin bu eserde ele aldığı meselelere bakıldığında onun şiirle istiṣhâd metodunu fazla kullanmadığını söylemek yanlış olmaz. Zira o ismini zikrettiği dördü mu‘allaka şâiri olmak üzere on altı şâirden toplamda, birisi tebyîn olgusu ile ilgili olmak üzere, yirmi iki beyitle istiṣhâdda bulunmuştur.²⁹²

‘Ukberî’nin kendilerinden istiṣhâdda bulunduğu mu‘allaka şâirleri kronolojik olarak; Tarafe b. el-‘Abd (öl. 564?),²⁹³ el-Hâriş b. Hıllize (öl. 570?),²⁹⁴ Zuheyr b. Ebî Sulmâ (öl. 609?)²⁹⁵ ve Lebîd b. Rebî‘a (öl. 40-41/660-661)’dır.²⁹⁶

²⁹¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:423.

²⁹² ‘Ukberî, bazı yerlerde; *بعضهم* veya *لقول شاعر* gibi kayıtlarla da bazı mısralar veya mısradan kelimelerle de alıntılarda bulunmuştur ancak bunlar da ciddi bir yekün tutmadığından bu çalışmada yer almamıştır.

²⁹³ Tarafe’nin tam adı Ebû ‘Amr Tarafe b. el-‘Abd b. Süfyân el-Bekrî el-Vâilî’dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Emrullah İşler, “Tarafe b. Abd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40:14; İmriül Kays, *Yedi Askı*, çev. Şerafeddin Yaltkaya (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1985), 31-34; İmru‘u‘l-Kays vd., *Yedi Askı, Arap Edebiyatının Harikaları*, çev. Nurettin Ceviz vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 41-43; Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel ve Rahmi Er (Ankara: İmaj Yayınları, 1993), 27-28.

²⁹⁴ Tam adı Ebû ‘Ubeyde el-Hâriş b. Hıllize b. Mekrûh el-Yeşkûrî el-Bekrî’dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Nasuh Ünal Karaarslan, “Hâriş b. Hillize”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16:196; İmriül Kays, *Yedi Askı*, 113-115; İmru‘u‘l-Kays vd., *Yedi Askı, Arap Edebiyatının Harikaları*, 103-104; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 29.

²⁹⁵ Zuheyr’in tam adı Ebû Sulmâ Zuheyr b. Ebî Sulmâ b. Riyâh el-Muzeni’dir. bk. Süleyman Tülücü, “Züheyr b. Ebû Sülâmâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44:540-541; İmriül Kays, *Yedi Askı*, 51-53; İmru‘u‘l-Kays vd., *Yedi Askı, Arap Edebiyatının Harikaları*, 57-59; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 25-26.

²⁹⁶ Tam adı Ebû ‘Aķıl Lebîd b. Rebî‘a b. Mâlik b. Ca‘fer el-‘Âmirî el-Ca‘ferî’dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Tülücü, “Lebîd b. Rebî‘a”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27:121-122; İmriül Kays, *Yedi Askı*, 64-66; İmru‘u‘l-Kays vd., *Yedi Askı, Arap Edebiyatının Harikaları*, 67-68; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 31-32.

Müellif Câhiliye devri şâiri olup şiirleri mu'allakalara dahil edilmemiş üç şâirden daha istişhâdda bulunmuştur. Bunlar; 'Abîd b. el-Ebraş (öl. 555?),²⁹⁷ Nâbiğa ez-Zubyânî (öl. 604?)²⁹⁸ ve 'Alkame b. 'Abede (öl. 3/625?)²⁹⁹'dir. 'Ukberî'nin hem câhiliye hem de İslâmın ilk dönemlerine yetişmiş ancak Müslüman olmamış muhadramûndan sayılan iki şâirden istişhâdda bulunduğu görülmektedir. Bunlar da sırasıyla; el-A'sâ (öl. 7/629?)³⁰⁰ ve el-Ḥuṭay'e (öl. 59/678)'dir.³⁰¹ 'Ukberî'nin kendisinden istişhâdda bulunduğu Ebû Züeyb el-Huzelî (öl. 28/648-649)³⁰² ashaptan, Ebû Esved ed-Düelî (öl. 69/688)³⁰³ ise tâbiindendir. 'Ukberî'nin kendilerinden alıntıda bulunduğu şairlerin dönemselsel olarak en son grubu Emevî dönemi şâirleridir. Müellif eserinde bu dönemde yaşamış olan beş şâirden alıntıda bulunmuştur. Bu şâirler sırasıyla; 'Omer b. Ebî Rebî'a (öl. 93/711-

²⁹⁷ Tam adı Ebû Ziyâd 'Abîd b. el-Ebraş el-Esedî'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Azmi Yüksel, "Abîd b. Ebras", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1:308-309.

²⁹⁸ Asıl adı Ebû Umâme Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb/Dıbâb b. Câbir en-Nâbiğa ez-Zubyânî'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Tülücü, "Nâbiğa ez-Zübyânî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32:262-263; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 29-30.

²⁹⁹ Tam adı 'Alkame b. 'Abede b. en-Nu'mân el-Fahl et-Temîmî'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Taceddin Uzun, "Alkame b. Abede", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2:466-467; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 29.

³⁰⁰ Asıl adı Ebû Başîr Meymûn b. Ḳays'tır. Ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Tülücü, "A'sâ, Meymûn b. Ḳays", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3:544-545; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 32. A'sâ sıfatı ve bu sıfatı kullanan şâirler için bk. Hulûsi Kılıç, "A'sâ", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3:544.

³⁰¹ Tam adı Ebû Muleyke Cervel b. Evs b. Mâlik el-Absî el-Ḥuṭay'e'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Zülfikar Tüccar, "Ḥutay'e", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18:424; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 33.

³⁰² Ashaptan olan el-Huzelî 630 yılında kabilesiyle beraber Müslüman olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Rahmi Er, "Ebû Züeyb el-Huzelî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10:272.

³⁰³ Tam adı Ebu'l-Esved Zâlim b. 'Amr b. Sufyân b. Cendel ed-Duelî'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Ebû'l-Esved ed-Düelî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10:311-312; et-Ṭantâvî, *Neş'etu'n-naḥv*, 27-32.

12),³⁰⁴ Zurrumme (öl. 117/735),³⁰⁵ Ebu'n-Necm el-'İclî (öl. 130/748),³⁰⁶ el-Kumeyt (öl. 126/744)³⁰⁷ ve kendisinden en çok istişhâdda bulunduğu şâir olan el-Ferezdak (öl. 114/732)'tır.³⁰⁸

'Ukberî bu şâirlerin beytlerini dokuzu sarf,³⁰⁹ on üçü nahivle³¹⁰ ilgili olmak üzere toplamda yirmi iki meselede delil olarak kullanmıştır. 'Ukberî'nin bu kullanımlarının birkaç örneği şunlardır:

1- 'Ukberî, وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَالِمٍ لِّلْعَبِيدِ . ayetindeki³¹¹ ظالِم kelimesinin anlamına dâir farklı bir yaklaşıma yer vermektedir. Buna göre فَعَال vezni kesret içindir ve zulmün kesretini nefiy, az zulmün nefyini gerektirmez. Şayet ليس بظالم denilmiş olsaydı zulmün azının da çoğunun da nefyedildiğine daha kesin işaret edilmiş olurdu.³¹²

'Ukberî bu değerlendirmeye birkaç şekilde cevap vermektedir. Bu cevapların birisinde o, فَعَال vezninin kesret ifade etmesinin şart olmadığını ifade eder ve buna delil olarak Tarafe (564?)'nin şu beytini delil göstermiştir.³¹³

وَلَسْتُ بِحَلَالِ التَّلَاعِ مَخَافَةً
وَلَكِنْ مَنَى يَسْتَرْفِدِ الْقَوْمُ أَرْفِدِ.

Korktuğumdan dolayı tepeye yerleşmiş değilim.

³⁰⁴ Emevî dönemi ünlü aşk şâiri olan 'Omer b. Ebî Rebî'a'nın tam adı Ebu'l-Haţţâb (Ebu'l-Hâfs) 'Omer b. 'Abdillâh b. Ebî Rebî'a b. el-Muğîre el-Ğureşî el-Mahzûmî'dir. Kendisine Hz. Ömer'in adının ve künyesinin verilmesinin sebebi doğumunun Hz. Ömer'in şehid edildiği geceye denk gelmesidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Rahmi Er, "Ömer b. Ebû Rebîa", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34:56-57.

³⁰⁵ Emevîler döneminde tabiatı tasvir ettiği şiirleriyle öne çıkmış olan Zurrumme'nin tam adı Ebu'l-Hâriş Zurrumme Geylân b. 'Ukbe b. Ma'dî b. 'Amr el-'Adevî el-Kinânî el-Kahtânî'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Musa Yıldız, "Zürümme", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44:581; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 48.

³⁰⁶ Ebu'n-Necm'in tam adı, el-Fağl b. Ğudâme b. 'Ubeydullah b. 'Ubeyde b. el-Hâriş el-'İclî'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Fağl b. Ğudâme, *Divânu Ebi'n-Necm el-'İclî*, thk. Muĥammed Edîb 'Abdulvâhid Cimrân (Dimaşq: Maţbû'âtu Mecme'i'l-Luĝati'l-'Arabiyye, 2006), 3-9.

³⁰⁷ el-Kumeyt'in tam adı Ebu'l-Mustehîl el-Kumeyt b. Zeyd b. Huneys el-Esedî'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Rahmi Er, "Kumeyt el-Esedî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26:551; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 48.

³⁰⁸ Tam adı Ebû Firâs Hemmâm b. Ğâlib b. Şa'sa'a'dır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Şakir Ergin, "Ferezdak", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12:373-374; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 46.

³⁰⁹ Sarfla ilgili değerlendirilebilecek meselelerle alakalı olarak bk. 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:123, 249, 316, 324, 348; 2:625, 974, 1292.

³¹⁰ Bu meselelerle ilgili olarak bk. 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:4, 7, 67, 367, 399, 422, 424; 2:281, 740, 800, 807, 847, 1036, 1094.

³¹¹ Âl-i 'İmrân 3/182.

³¹² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:316.

³¹³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:316.

*Ancak ne zaman topluluk yardım istese, yardım ederim. (Tavîl)*³¹⁴

2- وَدَخَلَ جَنَّتَهُ وَهُوَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ. ayetindeki³¹⁵ جنة kelimesi müellifin şiirle istişhâda yer verdiği bir diğer yerdur. Zira bu ayetin öncesinde kendisine iki bahçe (جنة) verilmiş bir kimseden bahsedilmekte ve sonra bu ayette o kişinin bahçesine girdiği ifade edilirken bahçe kelimesi tesniye değil müfred olarak zikredilmektedir. ‘Ukberî, bunun sebebinin her iki bahçenin de söz konusu kişinin mülkü olduğu için tek bir bahçe hükmünde olduklarını ve bunun cemi yerine müfredle yetinmek gibi olduğunu ifade ederek buna ashaptan olan Ebû Zueyb (öl. 28/648-649)’in şu beytini şahit getirmiştir:³¹⁶

وَالْعَيْنُ بَعْدَهُمْ كَأَنَّ جِدَاقَهَا سُمِلَتْ بِشَوْكٍ فَهِيَ عَوْرٌ تَنْدَمُ.

Onlardan sonra göz, sanki göz bebekleri

*Dikenle yerinden çıkarılmış gibidir. Artık o tek gözlü olarak göz yaş dökmektedir. (Kâmil)*³¹⁷

3- ‘Ukberî; مَا وَدَعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى. ayetindeki³¹⁸ ودع fiilinin, çok kullanılmayan bir lehçe olsa da tahfifle وَدَعَكَ şeklinde de okunabileceğini ifade etmektedir. O bu kullanıma tâbiinden olan Ebu’l-Esved ed-Düelî (öl. 69/688)’nin şu beytini delil olarak göstermiştir:³¹⁹

لَأَيْتَ شِعْرِي عَنْ خَلِيلِي مَا الَّذِي غَالَهُ فِي الْحُبِّ حَتَّى وَدَعَهُ.

Keşke bilseydim, dostumu sevgi konusunda neyin tuzağa düşürüp öldürdüğünü

*de onunla vedalaşabilseydim! (Remel)*³²⁰

4- ‘Ukberî; أَصْطَفَى ayetindeki³²¹ أصطفى fiilindeki hemzenin durumuyla ilgili farklı görüşlerden söz etmiştir. Bir görüşe göre bu hemze istifhâm hemzesidir, vasıl hemzesi ise hazfedilmiştir. Başka bir görüşe göre ise bu hemze haber lafzı olarak kesreli okunmalıdır. Bu durumda istifhâm hemzesi olmaksızın

³¹⁴ İmîl Bedî‘ Ya‘kûb, *el-Mu‘cemu’l-mufaşşal fi şevâhidi’l-luğati’l-‘arabiyye* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1996), 2:418.

³¹⁵ el-Kehf 18/35.

³¹⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:847.

³¹⁷ İmîl Bedî‘ Ya‘kûb, *el-Mu‘cemu’l-mufaşşal*, 4:338.

³¹⁸ ed-Duhâ 93/3.

³¹⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1292.

³²⁰ İmîl Bedî‘ Ya‘kûb, *el-Mu‘cemu’l-mufaşşal*, 4:204.

³²¹ es-Sâffât 37/153.

istifhâm anlamı murad edilmiştir. Bu görüşle alakalı olarak ‘Ukberî, Emevî dönemi şâirlerinden birisi olan ‘Amr b. Ebî Rebî‘a (öl. 93/711-12)’dan şu beyti delil göstermiştir.³²²

ثُمَّ قَالُوا نُحِبُّهَا فُلْتُمْ بِهَذَا عَدَدَ الرَّمْلِ وَالْحَصَى وَالْتُرَابِ.

Sonra onlar: “Onu seviyor(mu)sun?” dediler. Ben de:

“Tabi ki. Kumlar, çakıl taşları ve toprak sayısınca!” dedim. (Hafif)³²³

‘Ukberî beyitteki أَحِبُّهَا fiilinden muradın أُحِبُّهَا olduğunu, istifhâm hemzesi zikredilmeden soru murad edildiğini ifade eder.

5- ‘Ukberî; ائْتَمُّكُمْ إِذَا مِثْلُهُمْ. ayetindeki³²⁴ مِثْلٌ kelimesinin i‘râbı ile ilgili değerlendirmeler hakkındadır. Bu kelime ‘Ukberî’ye göre şâz olarak fethalı okunur ve mübhem bir kelimeye muzâf olduğu için de mebnî olur.³²⁵ مِثْلٌ مَا أَنْتُمْ تَنْطِفُونَ. ayetindeki okunuş da bunun delilidir. Müellifin bu konuda işaret ettiği başka bir görüşe göre ise bu kelime zarf olduğu için nasb konumundadır. O göre, bir diğer Emevî dönemi şâiri olan el-Ferezdak (öl. 114/732)’ın şu beyti bunun delilidir.³²⁶

فَأَصْبَحُوا قَدْ أَعَادَ اللَّهُ نِعْمَتَهُ إِذْ هُمْ فُرَيْشٌ وَإِذْ مَا مِثْلُهُمْ بِشَرِّ.³²⁷

Allah, nimetini yenilemiş olarak sabahladılar.

Çünkü onlar Kureyş’tir ve çünkü onların benzeri hiç kimse yoktur.

(Basît)³²⁸

1.2.3.4. ‘Ukberî’nin Atıfta Bulunduğu Dilciler ve İlgili Görüşleri

Bu başlık altında ‘Ukberî’nin *et-Tibyân*’da ayetlerin tahlili esnasında görüşlerine atıfta bulunduğu âlimlere ve onların ilgili görüşlerine yer verilecektir. Kronolojik sırayla bu âlimler; el-Halîl b. Aḥmed (öl. 175/791), Sîbeveyh (öl. 180/796), Yûnus b. Ḥabîb (öl. 182/798), el-Kisâi (öl. 189/805), el-Ferrâ (öl. 207/822), el-Aḥfeş (öl. 215/830), el-Müberrid (öl. 285/898), Şa‘leb (öl. 291/904), ez-Zeccâc (öl. 311/923), en-Neḥḥâs (öl. 338/949), Ebû ‘Ali el-Fârisî (öl. 377/987), İbn Cinnî (öl. 392/1002) ve ez-Zemaḥşerî (öl. 538/1143)’dir.

³²² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1094.

³²³ İmîl Bedî‘ Ya‘kûb, *el-Mu‘emu‘l-mufaşşal*, 1:362.

³²⁴ en-Nisâ 4/140.

³²⁵ ez-Zâriyât 51/23.

³²⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:399.

³²⁷ Metinde beytin sadece ikinci mısrasına yer verilmiştir. Beytin tamamı muhakkikin dipnotunda geçmektedir.

³²⁸ İmîl Bedî‘ Ya‘kûb, *el-Mu‘emu‘l-mufaşşal*, 3:258.

1.2.3.4.1. el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî³²⁹

Müellif 16 yerde el-Ḥalîl b. Aḥmed'e atıfta bulunmaktadır. Bunların 12'si ilgili ayetlerde geçen ifadenin i'râb durumuyla, 2'si sarf kapsamında değerlendirilebilecek meselelerde, biri mübtedâ-haber ve biri de el-hurûfu'l-müşebbehe bi'l-fi'1 ile alakalıdır. Bu 16 mesele sarf ve nahiv ana başlıkları altında ele alınacaktır. Ancak burada şunu da ifade edelim ki el-Ferâhîdî'nin bu görüşlerini ulaşılabildiğimiz tek eseri olan *el-Cumel*'de bulamadık. Öğrencisi Sîbeveyh (öl. 180/796) de *el-Kitâb*'ta hocasının bu konulardaki referanslarına yer vermemektedir. Buradan hareketle 'Ukberî'nin onun görüşlerini ya günümüze ulaşmamış bir eserinden veya sözlü bir kaynaktan elde ettiğini söylememiz yanlış olmasa gerektir.

1- Sarfla İlgili Atflar

'Ukberî'nin el-Ḥalîl b. Aḥmed'in görüşüne atıf yaptığı sarfla alakalı ilk mesele, *إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* ayetindeki³³⁰ *إِيَّاكَ* ifadesi hakkındadır. Müellifin aktardığına göre el-Ḥalîl b. Aḥmed *إِيَّا* kelimesini zamir, kâfi ise hitap harfi olarak değerlendirmektedir.³³¹

Müellifin, el-Ḥalîl b. Aḥmed'in görüşüne yer verdiği sarfla ilgili bir diğer yer *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءٍ إِن تَبَدُّ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ* ayetindeki³³² *أَشْيَاء* kelimesinin aslının ne olduğu meselesidir. Onun aktardığına göre el-Ḥalîl b. Aḥmed, bu kelimenin

³²⁹ el-Ḥalîl b. Aḥmed (öl. 175/791) Hicrî 100'de Bağdat'ta doğmuş ve aynı yerde vefat etmiştir. Hayatını Basra'da geçirmesine rağmen 'Ummân'a yerleşmiş olan kabilesinin ismine nisbetle el-Ferâhîdî nisbesini almıştır. Eğitim döneminin çoğunu Basra'da geçirmiş ve burada özellikle 'İsâ b. 'Omer es-Şekâfî (öl. 149/766) ile Ebû 'Amr b. el-'Alâ (öl. 154/771)'nin derslerine devam etmiştir. Eşine az rastlanır yenilikçi bir düşünce kabiliyetine sahip olan el-Ferâhîdî Arap Edebiyatının arûz sistematığının mücidi olması yanında nahiv sistematığının ortaya konulmasında da en büyük rol sahibidir. Kendisinin gramere dâir görüşlerinin çoğunun kendisi gibi büyük bir dilci olan Sîbeveyh (öl. 180/796)'in *el-Kitâb* adlı eserinde mevcut olduğu kabul edilir. Arûz sistematığını ortaya koymasını mümkün kılan şey, Yûnancadan tercüme edilen mûsikiye dâir kitapları okuması yanında matematik eğitimi almış olması ve arkadaşı İbnu'l-Mukaffâ (öl. 142/759)'nın tercüme ettiği Aristo mantığına da muttali olmasıdır. Onun Arapçaya dâir ortaya koyduğu bir başka yenilik ise *Kitâbu'l-'Ayn* isimli eserindeki alfabetik sırayı değil de mahreçleri esas alan sistemattir. Ayrıca o bu kitabında kelimeleri kullanılan (musta'mel) ve kullanılmayan (mühmel) lâfızlar diye temel iki kategoriye de ayırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-Medâris*, 30; Aḥmed Emîn, *Ḍuḥâ'l-İslâm*, 2:217-218; Muhammed 'Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli (Kitabevi: İstanbul, 2000), 54; Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 246; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 74-75.

³³⁰ el-Fâtîha 1/5.

³³¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:7.

³³² el-Mâide 5/101.

aslıının شَيْءٌ şeklinde iki hemzeli olduğu görüşündedir. Buna göre bu kelime شَيْءٌ kökünden فعلاء veznindedir.³³³

2- Nahivle İlgili Atıflar

‘Ukberî’nin el-Ḥalîl b. Aḥmed’e nahivle ilgili yaptığı atıfların büyük kısmını ibârelerin ayet içerisindeki konumları, yani i‘râbla alakalı olanlar oluşturmaktadır. Bunların dışındakilerin biri mübtedâ ve haber diğeri ise el-Hurûfu’l-müşebbehe bi’l-fi’l ile alakalıdır.

a- İ‘râbla İlgili Atıflar

‘Ukberî, bu konuda ilk defa إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبُحُوا بَقَرَةً. şeklindeki ayeti³³⁴ değerlendirirken el-Halil b. Aḥmed’e atıfta bulunur.

Müellif, ayetteki أَنْ تَذْبُحُوا ifadesinin el-Halil b. Aḥmed’e göre ister harf-i cerin hazfî ile isterse doğrudan mef‘ûl olsun nasb konumunda olduğunu ifade eder.³³⁵

O, أَنْ طَهَّرَا ayetindeki³³⁶ وَعَوَّدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ أَنْ طَهَّرَا بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ. ibâresinin i‘râbıyla ilgili olarak yine el-Halil b. Aḥmed’in görüşüne atıfta bulunur ve ona göre bu ifadenin cerr konumunda olduğunu ifade eder.³³⁷

el-Ḥalîl b. Aḥmed’e i‘râbla alakalı atıf yapılan bir diğer yer ise وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ ayetindeki³³⁸ فِي سَبِيلِ اللَّهِ. ibâresidir. ‘Ukberî bu ifade ile ilgili farklı görüşlere yer verir ve el-Ḥalîl b. Aḥmed’e göre bu kelimenin cerr konumunda olduğunu ifade eder. Bu değerlendirmeye göre ilgili ibârenin takdiri: فِي أَنْ لَا نُقَاتِلَ.³³⁹

أَنْ آتَاهُ اللَّهُ şekliindeki³⁴⁰ أَلَمْ تَرَ إِلَىٰ الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ. ibâresi de müellifin el-Ḥalîl b. Aḥmed’e atıfta bulunduğu yerlerden birisidir. ‘Ukberî’nin verdiği bilgiye göre el-Ḥalîl b. Aḥmed ilgili ibârenin cerr konumunda

³³³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:463. Ḥalil b. Aḥmed’in bu konudaki görüşleri için ayrıca bk. Ḥalil b. Aḥmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘ayn* (Beyrût: Müessesetu’l-e‘lemî li’Maṭbû‘ât, 1988), 6:291-292.

³³⁴ el-Bakara 2/67.

³³⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:73.

³³⁶ el-Bakara 2/125.

³³⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:113.

³³⁸ el-Bakara 2/246.

³³⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:196.

³⁴⁰ el-Bakara 2/258. ‘Ukberî’nin el-Ḥalîl b. Aḥmed’in farklı sûrelerdeki, belli ibârelerin ayet içerisindeki i‘râb konumlarına dâir görüşlerine yaptığı diğer atıflar için bk. ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:396, 456, 2:644,788,799, 825, 1037.

olduğu görüşündedir. Çünkü ona göre bu ibâre mef'ûlun lehtir ve takdiri: لأن آتاه الله
şeklindedir.³⁴¹

'Ukberî'nin verdiği bilgiye göre, وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ. 'Ukberî'nin verdiği bilgiye göre, el-Ḥalîl b. Aḥmed'e göre bir bâ takdiri ile cerr
ayetindeki³⁴² أَنِّي kelimesi de, el-Ḥalîl b. Aḥmed'e göre bir bâ takdiri ile cerr
konumundadır.³⁴³

b- نَ ve Benzerleri İle İlgili Atf

'Ukberî, el-Ḥalîl b. Aḥmed'e göre نَ harfinin لعل anlamında
kullanılabileceğini ifade eder. Ona göre bunun örneği; وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ. 'Ukberî'nin verdiği bilgiye göre, el-Ḥalîl b. Aḥmed'e göre نَ harfinin لعل anlamında
ayetindeki³⁴⁴ نَ'dir.³⁴⁵

c- Mübtedâ ve Haber İle İlgili Atf

Müellifin bu konuda el-Ḥalîl b. Aḥmed'e atıfta bulunduğu yer, ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ
كُلِّ شَيْعَةٍ أَشَدُّ عَلَيْهِمْ عِلًّا. 'Ukberî ayette geçen أَيُّ
kelimesinin el-Ḥalîl b. Aḥmed'e göre mübtedâ, أَشَدُّ kelimesinin ise haber olduğunu
ifade eder. Ayrıca müellif, ona göre ayetteki أَيُّ kelimesinin istifhâm anlamında olup
cümlelerin takdîrinin: ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ الْفَرِيقَ الَّذِي يَقَالُ أَيُّهُمْ. 'Ukberî'nin verdiği bilgiye göre, el-Ḥalîl b. Aḥmed'e göre mübtedâ, أَشَدُّ kelimesinin ise haber olduğunu
ifade eder.³⁴⁷

1.2.3.4.2. Sîbeveyh³⁴⁸

'Ukberî, yine genel olarak sarf ve nahiv ana başlıkları altında toplanabilecek
ve ağırlığını nahivle ilgili meselelerin oluşturduğu 35 farklı yerde Sîbeveyh'e atıfta

³⁴¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:206.

³⁴² Âl-i 'İmrân 3/49.

³⁴³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:262.

³⁴⁴ el-En'âm 6/109.

³⁴⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:531. 'Ukberî, el-Ḥalîl b. Aḥmed'in bu görüşü, kaynağını zikretmeden bir
Araptan rivayet ettiğini de ifade etmektedir.

³⁴⁶ Meryem 19/69.

³⁴⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:878.

³⁴⁸ Asıl ismi 'Amr b. 'Osmân b. Kanber (öl. 180/796) olan büyük dilci İran'lı aslına işaret etmesi
amacıyla Sîbeveyh lakabıyla meşhûr olmuştur. Bu kelimenin aslının Farsça'da "elma kokulu"
anlamına gelen "Sîbûye" olduğu söylenir. İrân'ın Şîrâz bölgesinde doğup ilk eğitimini burada
aldıktan sonra daha çocukken Basra'ya gelmiştir. Burada ilk olarak muhaddislerin ders
halkalarına katılmış ancak meşhûr muhaddis Hammâd b. Seleme (öl. 167/784)'nin hadis rivayeti
esnasında "lahn"a düştüğünü görünce bütün gayretini dil eğitimine yöneltmiş ve İsâ b. 'Omer
(öl. 149/766), el-Aḥfeş el-Ekber (öl. 177/793), Yûnus b. Ḥabîb (öl. 182/798) gibi dilcilerin ders
halkalarına devam etmiştir. Ancak o, sahip olduğu birikimin belki de tamamını el-Ḥalîl b.
Aḥmed (öl. 175/791)'den almış ve zaten *el-Kitâb* isimli meşhûr eserini de hocasının vefatından
sonra tüm bu birikimlerini ortaya koyarak yazmıştır. Bunun yanında kendisinin 'İsâ b. 'Omer
(öl. 149/766) hakkında söylemiş olduğu: ذَهَبَ النَّحْوُ جَمِيعًا كُلُّهُ غَيْرَ مَا أَحَدَثَ عَيْسَى ابْنُ عُمَرَ. ذَلِكَ إِكْمَالٌ فَهَذَا جَامِعٌ فَهَذَا لِلنَّاسِ شَمْسٌ وَقَمَرٌ.
sözü de onun kaynakları hakkında bir ipucu vermektedir. Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz ki Sîbeveyh eserinde kendisinden önceki âlimlerin dağınık halde

bulunmaktadır. Bu meseleler birbirlerine benzerliklerine göre aynı başlıklar altında sunulmaya çalışılacaktır.

1- Sarfla İlgili Atıflar

‘Ukberî; وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ. ayeti³⁴⁹ bağlamında Sîbeveyh’e göre, الناس kelimesinin cemisinin aslının أناس şeklinde olduğunu aktarır. Bu görüşe göre الأُنس kökünden türetilen bu kelimenin ilk harfi olan hemze hazfedilmiş ve onun yerine (‘ıvaz) elif-lâm takısı getirilmiştir. Bu sebeple neredeyse الناس kelimesi elif-lâmsız kullanılmaz hale gelmiştir.³⁵⁰

Bu kelimenin kökeniyle alakalı Sibeveyh’in ileri sürdüğü görüş dışında farklı yaklaşımlar da söz konusudur. Bunlardan birisine göre bu kelimenin kökünde hazif değil kalb vardır. Çünkü ilgili isim ينوس/ناس kökünden türemiştir ve isimde bulunan elif, fiilin aslından olan vâvdan kalb edilmiştir. Bunun bir delili de kelimenin ism-i tasğîrinin نُؤيس şeklinde gelmesidir.³⁵¹

Sarfla ilgili bir başka atfa göre ise müellif, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءٍ إِنَّا بَعَلَاءُ شَيْئٍ kökünden فعلاء veznindedir ve sonundaki hemze te’nîs içindir. İlgili kelime bu hemze sebebiyle de gayr-ı munsarıftır. Bunun yanında kelime lâfız olarak müfred, anlam itibariyle cemidir.³⁵³ Bu konuda, her ne kadar ‘Ukberî’nin Sibeveyh’in görüşüne dâir verdiği

bulunan görüşlerini toplamış, bunlar arasında karşılaştırmalar yapmış, bunları tertîb edip bâblara ayırmış ve bu görüşler arasında tercihlerde bulunmuştur. Hârûn er-Reşîd (öl. 786-869) döneminde daha 30’lu yaşlarındayken oldukça meşhûr olmalı ki halifenin huzurunda düzenlenen ve el-Mes’eletu’z-zunbûriyye diye bilinen bir münazarada el-Kisâî (öl. 189/805) ile tartışmış ancak anlaşıldığı kadarıyla bir oldu bittiye getirilerek yenik sayılmıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra memleketine dönmüş ve çok geçmeden vefat etmiştir. Meşhûr eseri *el-Kitâb*’tır. Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-Medâris*, 57-59; Aḥmed Emîn, *Duḥâ’l-İslâm*, 2:217-218; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi I*, 250; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 75.

³⁴⁹ el-Bakara 2/8.

³⁵⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:24. Benzer bir değerlendirme için ayrıca bk. a.mlf., a.e., 2:1311. Ebû Bişr b. ‘Oşmân b. Kânber, *el-Kitâb*, thk. ‘Abdusselâm Muḥammed Hârûn (Kahire: Mektebetu’l-Ḥancî, 1988), 3;621. Benzer bir kullanım için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1:144. Kelimenin Kur’ân’daki bu şekildeki kullanım örnekleri için bk. el-Bakara 2/60; el-A‘râf 7/82; el-İsrâ 17/71 ve en-Neml 27/56. Kelime Kur’ân’da أناسي şeklinde de geçmektedir. bk. el-Furkân 25/49.

³⁵¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:24. ‘Ukberî ikinci görüşün kime ait olduğunu belirtmemektedir. Muhakkik ise aynı sayfanın 4. dipnotunda kelimeyle ilgili Kûfe ekolünün görüşünü aktarmaktadır. Buna aktarıma göre Kûfeliler bu kelimenin ينسى/نسي kökünden türediği kanaatindedir. Bu görüşe göre kelimenin ikinci harfiyle üçüncü harfi yer değiştirmiş ve نيس şeklini almıştır. Daha sonra da الياء (yâ) harfi sâkin ve öncesi fethalı olduğundan elife çevrilmiştir.

³⁵² el-Mâide 5/101.

³⁵³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:463.

bilginin teferruatında farklılık olsa da, Sîbeveyh'in hocası el-Ḥalîl b. Aḥmed (öl. 175/791) gibi düşündüğü görülmektedir. Farklı bir ifadeyle, metinde böyle bir bilgi olmasa da aradaki benzerlikten hareketle onun bu görüşü hocasından aktardığı da ifade edilebilir.

2- Nahivle İlgili Atıflar

Bu başlık altında 'Ukberî'nin, Sîbeveyh'e yaptığı nahivle alakalı atıflar ilgili konu başlıkları altında ele alınacaktır.

a- Mübtedâ-Haber

'Ukberî, وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ. ³⁵⁴ isim cümlesinin haberinin ne olduğu meselesi ile ilgili olarak Sîbeveyh'in görüşüne yer verir ve ona göre bu cümlenin haberinin mahzûf olduğunu ifade eder. Ayrıca o, Sîbeveyh'e göre bu ayetin takdîrinin وفيما يتلى عليكم şeklinde olduğunu da açıklamalarına ilave eder. Zira Sîbeveyh'e göre فاقطعوا ifadesi başındaki fâ'dan dolayı haber olamaz. Fâ'lı bir ifadenin haber olabilmesi için ona göre mübtedânın, sılası fiil veya zarf olan ism-i mevsûl olması gerekir. ³⁵⁵

b- Mef'ûl

Mef'ûl başlığı altında 'Ukberî'nin Sibeveyh'e atıf yaptığı dört farklı meseleye yer verilecektir. Bunlardan ikisi ayetlerdeki mef'ûlün bihin ne olduğu ile ilgili iken diğer ikisi iki mef'ûl alan حسب fiilinin iki farklı ayetteki mef'ûllerinin ne olduğu meselesi ile ilgilidir.

ba. Mef'ûlün Bih

'Ukberî, ona göre bu cümledeki mef'ûlün mahzûf ve ayetin takdirinin ise: شَيْئًا مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ. ³⁵⁶ ile ilgili Sibeveyh'e atıf yapan 'Ukberî, ona göre bu cümledeki mef'ûlün mahzûf ve ayetin takdirinin ise: شَيْئًا مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ. ³⁵⁷ şeklinde ifade eder.

³⁵⁴ el-Mâide 5/38.

³⁵⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:435. *el-Kitâb* 'ta Sîbeveyh bu ayetin haberinin takdîrinin فيما فرض عليكم şeklinde olduğunu ifade eder. Ayetle ilgili değerlendirmeler için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1:143, 144.

³⁵⁶ el-Bakara 2/271.

³⁵⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:222.

Mef'ûl konusuyla ilgili olarak *وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ* ayeti³⁵⁸ hakkında da Sîbeveyh'e atıfta bulunan 'Ukberî, ona göre ayetin bu kısmında mef'ûlün mahzûf ve ayetin takdîrinin *من كل ما سألتموه ما سألتموه* şeklinde olduğunu ifade eder.³⁵⁹

bb- İki Mef'ûl Alan Fiil

'Ukberî, *أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ* ayetindeki³⁶⁰ fiilin mef'ûlleri ile ilgili Sîbeveyh'in de görüşüne yer verir ve ona göre ilgili fiilden sonra gelen *أَنْ* ve onun amel ettiği kelimenin iki mef'ûl yerine geçtiğini aktarır.³⁶¹

Aynı fiilin geçtiği bir başka yer olan *وَلَا يَحْسِبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمَلِّي لَهُمْ خَيْرٌ لَأَنْفُسِهِمْ* ayetinde³⁶² de mef'ûllerin ne olduğu konusunda müellif Sîbeveyh'in görüşüne yer verir ve ona göre ilgili fiilin iki mef'ûlünün *أَنْ* ve ma'mûlünün olduğunu ifade eder.³⁶³

c- Şart Üslûbu

Şart üslûbuyla alakalı olarak 'Ukberî'nin Sîbeveyh'e atıfta bulunduğu ilk yer; *إِنِّ وَ إِنَّا إِن شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ* ayetidir.³⁶⁴ Sîbeveyh'e göre bu ayette cevap cümlesi *إِنِّ* ve onun amelde bulunduğu ögedir. 'Ukberî de şart cümlesi, cümlenin ortasında bulunduğu bu durumun mümkün olduğunu ifade ederek Sîbeveyh'i desteklemektedir.³⁶⁵

Şart üslûbu bağlamında Sîbeveyh'e yapılan bir diğer atıf ise; *أَفَأِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ* *أَفَأِنْ مَاتَ* ibâresidir. Burada konu şart edatıyla istifhâm edatının birlikte kullanımının doğru olup olmadığıdır. 'Ukberî'nin belirttiğine göre Sîbeveyh, bu ifadede hemzenin yerinde kullanıldığını ve Yûnus b. Hâbîb (öl. 182/798)'in aksine cevap cümlesinin takdîm edilmediğini düşünmektedir. Çünkü müellife göre şayet böyle bir takdîm olsaydı fâ'ya gerek kalmazdı. Zira *أَتُرُونِي فَإِنْ*

³⁵⁸ İbrahim 14/34.

³⁵⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:770.

³⁶⁰ el-Bakara 2/214.

³⁶¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:171.

³⁶² Âl-i 'İmrân 3/178.

³⁶³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:312.

³⁶⁴ el-Bakara 2/70.

³⁶⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:76.

³⁶⁶ Âl-i 'İmrân 3/144.

.رُزْتُكَ demek doğru değildir. Ayrıca ona göre hem hemzenin hem de اِن'ın sadr-ı kelâm özelliği vardır ve bu ayette ikisi de yerinde kullanılmıştır.³⁶⁷

d- Münâdâ

Bir isim cümlesinden oluşan; اَنْتُمْ هُوْلَاءِ تَقْتُلُوْنَ اَنْفُسَكُمْ. ayetinin³⁶⁸ mübtedâsı zamiridir. 'Ukberî bu ayetteki mübtedânın haberiyle ilgili birkaç vecih zikreder. Bunlardan birisine göre ise haber, mahzûf nidâ edatıyla, aslında münâdâ olan هُوْلَاءِ zamiridir ki bu veche göre bu ifadenin aslı يا هُوْلَاءِ şeklindedir. İşte 'Ukberî, Sîbeveyh'e bu noktada atıfta bulunur ve ona göre bu değerlendirmenin doğru olmadığını ifade eder. Çünkü ona göre, هُوْلَاءِ zamiri mübhemdir ve mübhem kelimeyle gelen nidâ edatı hafzedilmez.³⁶⁹

e- İğrâ³⁷⁰

اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللّٰهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا. 'Ukberî; ayetindeki³⁷¹ عليه ibâresinin değerlendirilmesi sadedinde bunun iğrâ olmasının zayıf bir görüş olduğunu ifade etmektedir. Sîbeveyh'in de bu konuda şaz olan, عَلَيْهِ şeklindeki kullanıma kıyas yapılamayacağını düşündüğünü aktararak onunla aynı görüşte olduklarını imâ etmektedir.³⁷²

f- Harf-i cer

Harf-i cer konusuyla ilgili olarak ilk defa اَيْتِ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ. ayetinde³⁷³ mübtedânın ne olacağı tartışması esnasında 'Ukberî, Sîbeveyh'in görüşüne yer verir. Müellife göre şayet مِنْ harf-i ceri zâid kabul edilirse onun cer ettiği kelime mübtedâ olabilir. Ancak onun aktardığına göre Sîbeveyh, مِنْ harf-i cerinin zâid olacağı görüşünün doğru olmadığını düşüncesindedir.³⁷⁴

'Ukberî'nin harf-i cerlerle ilgili olarak Sîbeveyh'e yaptığı bir diğer atfa göre ise harf-i cer mahzûf bir kelimenin sıfatı olabilir. Bunun örneklerinden birisi: وَاِذَا

³⁶⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:296.

³⁶⁸ el-Bakara 2/85.

³⁶⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:86.

³⁷⁰ İğrâ, yapması için muhatabın dikkatini övgüye değer bir şeye çekmek ve ona yöneltmektir. Ayrıntılı bilgi için bk. 'Abdulğânî ed-Dakr, *Mu 'cemu 'l-ğavâ 'idi 'l- 'arabiyye* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1993), 74.

³⁷¹ el-Bakara 2/158.

³⁷² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:130.

³⁷³ el-Bakara 2/266.

³⁷⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:217.

.وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَرَبُّكُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَيُّكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ. 375 İlgili kısmın takdîri ona göre شينا من الصلوة şeklinde dir. 376

‘Ukberî, Sîbeveyh’in benzer bir değerlendirmesine: وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ. 377 ayetindeki harf-i ceri ile ilgili olarak da yer vermektedir. Müellifin aktardığına göre bu harf, Sîbeveyh’e göre, el-Ahfeş (öl. 215/830)’in görüşünün aksine zâid bir harf olmayıp mahzûf شينا kelimesinin sıfatıdır. 378

g- Sıfat-Mevsûf

.وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا. 379 ayetindeki مالک kelimesinin sıfat olması ‘Ukberî’nin yaptığı alıntıya göre Sîbeveyh açısından mümkün değildir. Çünkü ona göre münâdânın yani اللهم kelimesinin sonundaki mîm harfi buna engel olur. 380 Bu bilgiyi aktaran ‘Ukberî mîm harfinin ملك kelimesinin sıfat olmasına niçin engel olduğuna dâir bir açıklama getirmemektedir.

h- Mübalağalı İsm-i Fâil

.وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا. 381 câr-mecrûrun müte‘allakı ‘Ukberî’ye göre حفيظا kelimesidir. Bu durum ona göre Sîbeveyh’in فعيل vezninin amel edebileceği konusundaki görüşünü desteklemektedir. İlgili ayette حفيظا kelimesinin mef‘ûlü mahzûftur ve takdîri de: وَمَا صَيَّرْنَاكَ تَحْفِظُ عَلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ. 382

ı- Kasem

.قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ. 383 de ‘Ukberî’nin Sîbeveyh’e atıfta bulunduğu yerlerden birisidir. Ayetteki mesele والحق kelimesinin niçin mansûb olduğudur. Bir görüşe göre bu kelime kase m harfinin hazfedilmesi sebebiyle mansûbtur. Ancak müellif Sîbeveyh’in bunu reddettiğini, çünkü onun kase m harfinin ancak Allah lafzıyla kullanıldığında mahzûf olabileceği görüşünü benimsediğini aktarmaktadır. 384

375 en-Nisâ 4/101.

376 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:386.

377 en-Nisâ 4/124.

378 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:392.

379 Âl-i ‘İmrân 3/26.

380 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:250.

381 el-En‘âm 6/107.

382 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:529.

383 Sâd 38/84.

384 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1107.

id- أو Edatı

أو edatının anlamıyla ilgili olarak Sîbeveyh'in görüşüne yer veren 'Ukberî, ona göre bu edatın asıl anlamında kullanıldığını ve buna göre nehiy ifade eden bir cümlede kullanıldığında أو edatının ilgili hükmü bütün fertlerden men edeceğini ifade eder.³⁹⁴ Dolayısıyla bu tür ifadelerde أو edatı cümlenin ifade ettiği menfî hükmü tüm öğelere genelleştirir.

j- إ' râb ve Bîna

أَنْ طَهَّرَا وَعَهْدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهَّرَا بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ. 'Ukberî; ayetindeki³⁹⁵ اَيْتِنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ. ayetinin i' râbıyla ilgili olarak yine Sîbeveyh'in görüşüne atıfta bulunur ve ona göre bu ifadenin nasb konumunda olduğunu ifade eder.³⁹⁶

أَنْ تَتَّقُوا اللَّهَ وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنْ اتَّقُوا اللَّهَ. 'Ukberî farklı vecihlere yer verir. Bunlardan birisine göre ilgili ifade ibtidâ ile merfû'dur. Ancak o bunu ifade ettikten sonra bu vechin Sîbeveyh'e göre zayıf olduğunu ifade eder.³⁹⁸

أَنْ يَدْخُلْنَا أَنْ يَدْخُلْنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ. 'Ukberî bir kez daha Sîbeveyh'e atıf yapmakta ve el-Halîl b. Ahmed'in görüşünden farklı olarak ona göre bu ibârenin nasb konumunda olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁰

أَنْ يَدْخُلْنَا أَنْ يَدْخُلْنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ. 'Ukberî bir kez daha Sîbeveyh'e atıfta bulunmakta ve ona göre bu kelimenin cer konumunda olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰²

أَنْ يَدْخُلْنَا أَنْ يَدْخُلْنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ. 'Ukberî binâ ile ilgili olarak ise, Sîbeveyh'in görüşüne; نُمُّ لَنْزَعٍ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ; ayetindeki⁴⁰³ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا. kelimesi ile ilgili olarak yer vermekte ve ona göre bu kelimenin dammesinin binâ alameti olduğunu ifade etmektedir. Zira

³⁹³ İnsân 76/24.

³⁹⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1261; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3:184.

³⁹⁵ el-Bakara 2/125.

³⁹⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:113.

³⁹⁷ el-Bakara 2/211.

³⁹⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:170.

³⁹⁹ en-Nisâ 4/131.

⁴⁰⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:396.

⁴⁰¹ el-Mâide 5/84.

⁴⁰² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:456.

⁴⁰³ Meryem 19/69.

müellifin aktadığına göre Sîbeveyh, bu kelimenin الذي ism-i mevsûlü hükmünde olduğunu düşünmektedir. Bu durumda ona göre bu kelime aslolan binâdır.⁴⁰⁴

k- Takdîr⁴⁰⁵

Bu konuyla alakalı olarak; وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا. 406 ayetindeki⁴⁰⁶ اسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا ifadesiyle ilgili olarak Sîbeveyh'in adını zikreden 'Ukberî, ona göre ayetin bu kısmının takdîrinin: لما تأمرنا بالسجود له. şeklinde olduğunu ifade eder.⁴⁰⁷

I- Ayetlerin Anlamı İle İlgili Atıflar

'Ukberî *et-Tibyân*'da gramer tahlili yanında anlam değerlendirmeleri konusunda da Sîbeveyh'in görüşlerine atıfta bulunmaktadır. Bu değerlendirmelerin yapıldığı yerlerden ilki; وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً. صُمُّ بَكْمٌ عُمِّيٌّ. 408. Bu ayette kâfirler ve onların davetçileri koyun sürüsü ve onların çobanına benzetilir ve Sîbeveyh'e göre yapılan bu kıyasta anlam gayet açık olduğundan tafsilata gidilmemiştir.⁴⁰⁹

'Ukberî'nin anlamla alakalı olarak Sîbeveyh'in görüşüne yer verdiği bir diğer yer borçlanmanın usûlünden bahseden; فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ 410. Bu ayetin ifade ettiği şahitlik meselesinin anlaşılması ile alakalı olarak, burada kadın şahitlerin birisinin yanılması kastedilmediğinden لَأَنْ تَضِلَّ şeklindeki mef'ûlu leh takdîrinin doğru olmayacağını ifade eden muhtemel bir itiraza 'Ukberî, Sîbeveyh'in bununla ilgili değerlendirmesini aktararak cevap verir. Ona göre bu, manaya hamledilmiş bir sözdür ve Arapların âdetine göre sebep müsebbepten önce zikredilir. Çünkü sebep müsebbebin illetidir. Buna göre: ilgili ifadeden kasıt *birisi yanulsın diye* değildir. Tam tersine *birisi yanulmasın diyer*dir. Nitekim: أَعْدَدْتُ هَذِهِ الخَشَبَةَ أَنْ تَمِيلَ الحَايِطُ فَأَدْعُمُهُ

⁴⁰⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:878. Sîbeveyh'in bu kelime ve ilgili ayete dâir değerlendirmeleri için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2:398-399. 'Ukberî'nin el-Ḥalîl b. Ahmed'in farklı sûrelerdeki, belli ibârelerin ayet içerisindeki i'râb konularına dâir görüşlerine yaptığı diğer atıflar için bk. 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:7, 196, 206, 2:788, 799, 825.

⁴⁰⁵ Bu çalışmada geçen takdîr kelimesi ile kastedilen, ele alınan ayetin daha iyi anlaşılabilmesi için ilgili dil âliminin ayetin terkiibine dair dile getirdiği farklı bir diziliş şeklidir.

⁴⁰⁶ el-Furkân 25/60.

⁴⁰⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:989-990.

⁴⁰⁸ el-Bakara 2/171.

⁴⁰⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:140.

⁴¹⁰ el-Bakara 2/282.

.لها cümlesindeki أن تميل ifadesi de bunun gibidir. Dolayısıyla mana lafzın ilk akla getirdiği; *duvar yıkılsın diye onu tahta ile destekledim* değil tam tersine; *duvar yıkılmasın diye onu tahtayla destekledim* şeklindedir.⁴¹¹

1.2.3.4.3. Yûnus b. Hâbîb⁴¹²

Me'âni'l-Kur'ân adında bir eserinin olduğu kaynaklarda zikredilen ancak günümüze böyle bir kitabı ulaşmayan Yûnus b. Hâbîb'in bu alandaki görüşleri muhtemelen diğer eserler aracılığıyla sonraki dönemlere aktarılmış⁴¹³ ve müellif de muhtemelen bu ikinci kaynaklar aracılığıyla onun görüşlerine vâkıf olup atıfta bulunmuştur. Konumuz olan eserinde 'Ukberî, Yûnus b. Hâbîb'in ismini üç yerde zikretmektedir. Bunlardan biri sarf ikisi ise nahiv ile ilgili meselelerdir.

'Ukberî'nin aktardığına göre Yûnus b. Hâbîb; *قَالُوا أَجِئْنَا لِنُعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ*.⁴¹⁴ masdarının aslının الإيجاد şeklinde olduğunu ve bu kelimedenden zâid olan elif ve hemzenin hazfedildiğini düşünmektedir.⁴¹⁵

⁴¹¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:229; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3:53. Bu tür ifadelerin lafızdan ziyade anlama hamledilerek anlaşılması gerektiğine dâir görüşlerin serdedildiği modern bir çalışma örneği olarak es-Sâmîrî'nin değerlendirmeleri önemlidir. Zira ona göre birinci ayetle ilgili olarak hem Basralı dilcilerin *كراهة أن تضل* hem de ez-Zemaşşerî (öl. 538/143)'nin *إرادة أن تضل* takdîrlerinin anlam açısından zayıftır. bk. Fâdîl Şâlih es-Sâmîrî, *el-Cumletu'l-'arabiyye ve'l-ma'nâ* ('Ammân: Dâru'l-Fîkr, 2009), 99-100. ez-Zemaşşerî (öl. 538/143)'nin ilgili değerlendirmesi için bk. Cârullâh Ebi'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Omer ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an haḡâiki ġamâiḡi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, thk. 'Adil Aḡmed 'Abdulmevcûd ve 'Ali Muḡammed Mu'avviḡ (Riyad: Mektebetu'l-'Abikân, 1998), 1:513.

⁴¹² Benî Dabbe Oğullarının azadlı kölelerinden olan Yûnus b. Hâbîb (öl. 182/798) Hicrî 94 yılında doğmuştur. 'Isâ b. 'Omer (öl. 149/766)'in ders halkalarına katılmış ve Ebû 'Amr b. el-'Alâ (öl. 154/771)'nin yanında bulunmuştur. Daha sonra bâdiyeye çıkarak sonraları kendisinin en önemli dil râvilerinden sayılmasına ve farklı lehçelerdeki kullanımlara dâir kitap te'lif etmesine vesile olacak derecede onlardan rivayetlerde bulunmuştur. Bu alanda yazılmış *Kitâbu'l-Luġât* isimli bir eseri olduğu nakledilmektedir. Basra'daki ders halkası gayet meşhûr olup daha sonraları önemli dilcilerden olacak olan Sîbeveyh (öl. 180/796) ve Ebû 'Ubeyde el-Luġavî (öl. 209/824) gibilerinin de ilgisini çekmiştir. Tefsîrle de uğraştığı bilinen Yûnus b. Hâbîb'in bu alanda günümüze ulaşmamış *Me'âni'l-Kur'ân* adlı bir eseri daha bulunmaktadır. Yûnus b. Hâbîb'in nahve dâir ortaya koyduğu görüşler ve kullandığı kıyaslar açısından orijinal yaklaşımlara sahip olduğu ve eski dilciler tarafından bu konuda tek başına bir mezhebi temsil ettiği dile getirilmiştir. Ŗuḡrub (öl. 210/825 civarı) ve el-Ferrâ (öl. 207/822) da Yûnus b. Hâbîb'ten ders almış önemli isimler arasında zikredilmektedir. Dile dâir görüşlerinin çoğu sonraki nesillere Sîbeveyh (öl. 180/796) tarafından nakledilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-Medâris*, 28-29; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi I*, 248-249; Demirayak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 35-36; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 75.

⁴¹³ Ali Bulut, "Yûnus b. Hâbîb ve Nahivdeki Yöntemi", *On Dokuz Mayıs Üniv. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 18-19 (2005), 237-264.

⁴¹⁴ el-A'râf 7/70.

⁴¹⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:579.

‘Ukberî’nin Yunûs b. Ḥabîb’in görüşlerine yer verdiği nahivle ilgili meselelerin birincisi şart üslûbu ikincisi ise ayette geçen bir ibârenin i‘râbıyla alakalıdır.

Müellif; *أَفَانِ مَاتَ*⁴¹⁶ ayetindeki *أَفَانِ مَاتَ أَوْ قِيلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ*. Müellif; şart üslûbu ile alakalı olarak Yunus b. Ḥabîb’in görüşüne yer vermekte ve onun bu tür ifadelerde hemzenin cevap cümlesinin başına gelmesi gerektiği görüşünü benimsediğini ifade etmektedir. Bu durumda ona göre bu ifadenin takdîri: *أَتَنْقَلِبُونَ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ إِنْ مَاتَ*.⁴¹⁷

‘Ukberî’nin Yunus b. Ḥabîb’e atıfta bulunduğu bir diğer yer olan; *ثُمَّ لَنْزَعَنَّ* *أَيُّهُمْ أَشَدُّ*.⁴¹⁸ ayetindeki *ثُمَّ لَنْزَعَنَّ* ifadesi ile ilgili olarak Yunus b. Ḥabîb’e göre bu ifadeden önce geçen *لَنْزَعَنَّ* fiili ile mansûb olduğunu ifade eder.⁴¹⁹

1.2.3.4.4. el-Kisâî⁴²⁰

‘Ukberî, eserinde el-Kisâî’ye beş yerde atıfta bulunmakta ve bu meselelerin üçünde onun görüşüne katılmamaktadır. Hepsisi de nahivle alakalı olan bu meseleler şu şekildedir:

⁴¹⁶ Âl-i ‘İmrân 3/144.

⁴¹⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:296.

⁴¹⁸ Meryem 19/69.

⁴¹⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:878.

⁴²⁰ Kûfe’de doğan veya bir başka rivayete göre Bağdat’ta doğup küçük yaşta Kûfe’ye gelen ve asıl adı Ebu’l-Ḥasen ‘Ali b. Ḥamza olan el-Kisâî (öl. 189/805) de Sîbeveyh (öl. 180/796) gibi İnan (Fars) kökenlidir. İlk derslerini döneminin önemli kurrâlarından almıştır. Kıraat hocaları arasında el-Ḥasan el-Basrî (öl. 110/728) kıraatinin râvisi Süleymân b. Erkam, ‘Asım kıraatinin râvisi Ebû Bekr Şu’be b. ‘Ayyâş (öl. 193/809) ve ‘Abdullah b. Keşîr (öl. 120/738) kıraatinin râvisi Süfyân b. ‘Uyeyne (öl. 198/814) vardır. Onun nahiv çalışmalarına ileri bir dönemde dilde hata (lahn) yaptığını iddia eden bir topluluğa tepki olarak başladığı rivayet edilir. Dile dâir ilk derslerini Ebû Ca’fer er-Ru’âsî (öl. 187/803) ve Mu’âz b. Müslim el-Herrâ (öl. 187/803)’dan almıştır. Ancak o bu derslerle yetinmeyip bâdiyeye gitmiş ve daha sonra Kûfe’ye geri dönerek kısa bir süre sonra da buradan Basra’ya gitmiştir. Basra’da önceleri el-Ḥalîl b. Aḥmed (öl. 175/791)’den dersler almış, onun vefatından sonra da ‘İsâ b. ‘Omer (öl. 149/766), Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ (öl. 154/771) ve Yunus b. Ḥabîb (öl. 182/798)’in ders halkalarına katılmıştır. Bu şekilde Basra-Kûfe karşılaşmasının merkezi konumuna gelen el-Kisâî haklı olarak Kûfe Ekolünün de gerçek kurucusu sayılmıştır. Hem Halîfe Hârûn Reşîd (786-809)’e hem de onun çocukları el-Emîn (809-813) ve el-Me’mûn (813-833)’a hocalık yapmış olan el-Kisâî’nin Sîbeveyh (öl. 180/796)’le aralarında geçen ve el-Mes’eletu’z-zunbûriyye diye bilinen münazaraları meşhûrdur. Halîfe Harûnreşîd (786/809) ile bir sefer sırasında Re’y yakınlarında vefat eden el-Kisâî ile meşhûr fıkıh âlimi Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (öl. 189-805)’nin ölümünün aynı güne denk gelmesi üzerine halife “*Fıkıhı ve Arapçayı Re’y’de gömdüm.*” demiştir. Hem kıraat hem de nahiv alanında otorite olan el-Kisâî’nin Nahivle alakalı; *Kitâbu Muḥtaşari’n-Nahv* ve *Kitâbu’l-Ḥudûd fi’n-Nahv* ile *Me’âni’l-Ḳur’ân* adlı eserleri önemli olmakla beraber kıraate dâir yazdığı eserler günümüze ulaşmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-Medâris*, 172-174;

1- İ‘râb

el-Kisâî'nin görüşüne ilk olarak; *يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ*.⁴²¹ ayetindeki *قتال* kelimesinin i‘râbıyla ilgili olarak yer veren müellif, bu kelimenin ona göre tekrar üzere mecrûr olduğunu ifade etmektedir.⁴²² ‘Ukberî’ye göre el-Kisâî'nin tekrar dediği şey, ayetin başında geçen harf-i cerin telaffuz edilmemiş yani mahzûf olsa da amel etmesidir. el-Ferrâ (öl. 207/822)’nın da katıldığı bu görüş ‘Ukberî’ye göre oldukça zayıftır. Çünkü, tercihe şayan olan görüşe göre bir harf-i cer hazfedildikten sonra amel etmez. Dolayısıyla ona göre ilgili ifadedeki *قتال* kelimesi mahzûf bir harf-i cerle değil kendisinden önceki mecrûr kelimenin bedeli olduğu için mecrûrdur.⁴²³

2- Mübtedâ-Haber

لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ.⁴²⁴ başında geçen *يَتَّخِذُ* fiilinin nehy olduğunu ifade eden ‘Ukberî, el-Kisâî’nin bu konuda farklı düşündüğünü ve bu kelimenin haber olduğu için merfû‘ olabileceği görüşünde olduğunu aktarır. Buna göre bu fiil *لا ينبغي* anlamındadır.⁴²⁵

‘Ukberî’nin değerlendirmesine göre ayet mü’minlerin kâfirleri dost edinmemelerini emreden bir talep ifadesi iken el-Kisâî’nin değerlendirmesine göre ayet mü’minlerin genel tavırlarına işaret eden bir haber cümlesidir.

3- İ‘râbına Göre Cümleler

‘Ukberî’nin el-Kisâî’ye atıfta bulunduğu yerlerden bir diğeri de; *ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ أَشَدِّ* ayetidir.⁴²⁶ O, el-Kisâî’nin ayetteki *أَشَدُّ* ifadesinin isti’nâfiye cümlesi ve ibârenin başında geçen *أَيَّ* kelimesinin de istifhâm edatı olduğu görüşünü benimsediğini dile getirir.⁴²⁷

Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 256-258; Demirayak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 46-47; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 78; Özaydın, “Bağdat (Kültür ve Medeniyet)”, 440.

⁴²¹ el-Bakara 2/217.

⁴²² ‘Ali b. Hâzma el-Kisâî, *Me ‘âni’l-Ḳur’ân*, thk. ‘İsâ Şehâte ‘İsâ (Kahire: Dâru Ḳıybâ, 1998), 89.

⁴²³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:174.

⁴²⁴ Âl-i ‘İmrân 3/28.

⁴²⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:251; el-Kisâî, *Me ‘âni’l-Ḳur’ân*, 98.

⁴²⁶ Meryem 19/69.

⁴²⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:878. *Me ‘âni’l-Ḳur’ân*’da el-Kisâî bu ifadenin bir başlangıç cümlesi olduğunu ifade etmekte ancak metinde *أَيَّ* kelimesinin istifhâm için olduğuna dâir bir değerlendirme bulunmamaktadır. bk. el-Kisâî, *Me ‘âni’l-Ḳur’ân*, 191.

4- Hâl

فَطَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ. ayetindeki⁴²⁸ خاضعين kelimesinin el-Kisâi'ye göre kelimesinin değil لها câr-mecrûrundaki mecrûr zamirin hâli olduğunu aktaran 'Ukberî, el-Kisâi'nin bu görüşüne katılmaz.⁴²⁹

5- Atf-ı Nesak

والتَّيْرَ يَا جِبَالُ أَوْبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ. ayetindeki⁴³⁰ الطير kelimesinin durumuyla ilgili olarak da 'Ukberî, el-Kisâi'nin görüşüne atıfta bulunmakta ve ona göre bu kelimenin ayetin öncesinde geçen فضلاً kelimesine atıf olduğunu ve ibârenin takdîrinin وتسييح الطير şeklinde olduğunu ifade eder.⁴³¹

1.2.3.4.5. el-Ferrâ⁴³²

'Ukberî eserinde üçü sarf, on üçü nahivle ilgili olmak üzere on altı yerde el-Ferrâ'nın görüşlerine yer vermekte ve bunların on birinde bizzat kendisinin bu görüşlere katılmadığını, bir yerde ise Basralıların görüşüne göre el-Ferrâ'nın görüşünün yanlış olduğunu dile getirir. Müellifin, el-Ferrâ'nın görüşlerinin çoğuna karşı çıkması ve el-Ferrâ'nın Kûfe ekolünün en önemli isimlerinden birisi olması 'Ukberî ile Kûfe ekolü arasında bir irtibatın kurulamayacağına dâir önemli bir veri olarak değerlendirilebilir.

⁴²⁸ eş-Şu'arâ 26/4.

⁴²⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:993; el-Kisâi, *Me'âni'l-Kur'ân*, 205.

⁴³⁰ es-Sebe 34/10.

⁴³¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1064. *Me'âni'l-Kur'ân*'da, ilgili kelimenin فضلاً kelimesine atıf olduğu ifade edilmekte ancak takdîrin آتيناہ الطير şeklinde olduğu ifade edilmektedir. bk. el-Kisâi, *Me'âni'l-Kur'ân*, 215.

⁴³² Aslen İrân asıllı olan bir diğer dilci olan el-Ferrâ (öl. 207/822) ed-Deylem bölgesinden olup adı Yahyâ b. Ziyâd b. 'Abdillâh'tır. Kûfe'de doğup büyümüş bölgedeki muhaddis ve kurrânın ders halkalarına devam etmiştir. Kûfe ekolünün kurucusu sayılan Ebû Ca'fer er-Ruâsî (öl. 187/803)'den dil eğitimi almış ancak bununla yetinmeyip Basra'ya gitmiş ve orada Yûnus b. Hâbîb (öl. 182/798)'ten dersler almıştır. Daha sonra ünü Kûfe'de çok yaygın olan ve Bağdat'ta bulunan el-Kisâi (öl. 189/805)'nin yanına giderek ondan dersler almış ve hocası sayesinde Halife er-Reşîd (786-809) ile tanışmıştır. Bir dönem Halife el-Me'mûn (813-833)'ün çocuklarına da hocalık yapan el-Ferrâ, Halife'nin teklifi üzerine nahivle ilgili *el-Hudûd* isimli eserini kaleme almıştır. Yine onun el-Hasan b. Sehl (öl. 236/851)'in etkisinde kalarak kaleme aldığı *Me'âni'l-Kur'ân* isimli eseri de önemlidir. Bir görüşe göre o, döneminde yaygın hale gelmeye başlayan Mu'tezile kelâmından da etkilenmiştir. Nitekim bu etki, Dayf'a göre adı geçen eserinde açıkça görülmektedir. el-Ferrâ'ya nispet edilen diğer eserler, halk arasında yaygınlaşan dil hatalarına dâir *Kitâbu'l-Bahâ*, günümüze ulaşmış *el-Müzekker ve'l-müenneş*, *Kitâbu'l-eyyâm ve'l-leyâlî*, *Kitâbu'l-fâhîr fi'l-emşâl*, *Kitâbu'l-makşûr ve'l-memdüd* kitapları yanında sarfa dâir; *Kitâbu't-taşrif*, *Kitâbu'l-ebniye*, *Kitâbu'l-idgâm* isimli çalışmalarıdır. Burada son olarak Sâ'leb (öl. 291/904)'in el-Ferrâ hakkında söylediği nakladilen şu söze yer vermek istiyoruz: "el-Ferrâ olmasaydı Arapça olmazdı, zira o, Arapça'nın kurallarını tespit etmiş ve Arapçayı korumuştur." Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-Medâris*, 192-194; Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 258-260; Demiryak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 48; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 78.

1- Sarfla İlgili Atıflar

‘Ukberî el-Ferrâ’ya sarfla ilgili üç yerde atıfta bulunur. Bunların birincisi *هود*, ikincisi *اللهم* ve sonuncusu da *أشياء* kelimelerinin aslının ne olduğu ile ilgilidir.

Müellif, el-Ferrâ’ya ilk olarak; *وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى*; ayetindeki⁴³³ *هُودًا* kelimesinin aslı ile ilgili değerlendirmeler çerçevesinde atıfta bulunur ve ona göre bu kelimenin aslının *يهود* olup yâ’sının hazfedilmiş olduğunu söylemektedir. Zira el-Ferrâ’ya göre bu yâ zâiddir.⁴³⁴ Müellif, el-Ferrâ’nın bu görüşünü zikrettikten sonra bu görüşün doğruluktan oldukça uzak olduğunu da ifade etmeden geçemez.⁴³⁵

اللهم kelimesinin aslının el-Ferrâ’ya göre *اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمَلِكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ* ayetindeki⁴³⁶ *اللَّهُمَّ* kelimesinin aslının el-Ferrâ’ya göre *يا الله أُمَّنَا* olduğunu aktaran ‘Ukberî, bu görüşün zayıf bir tercih olduğunu da ifade ederek yine el-Ferrâ’nın görüşünü reddetmiştir.⁴³⁷

أشياء *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءٍ إِن نُبَدَّ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ*; ‘Ukberî; ayetindeki⁴³⁸ *أشياء* kelimesinin aslıyla ilgili de el-Ferrâ’ya atıfta bulunur ve ona göre kelimenin aslının *هيِّن* şeklinde olduğunu ifade eder. Buna göre kelime *فيعل* veznededir ve *هيِّن* kelimesi gibidir. Bu değerlendirmeye göre daha sonra bu kelimenin şeddesi tahfif edilmiş ve *هيِّن* denildiği gibi *شيء* denilmiştir.⁴³⁹

2- Nahivle İlgili Atıflar

‘Ukberî’nin el-Ferrâ’ya nahivle ilgili olarak atıfta bulunduğu ayetler de ilgili oldukları meselelere göre şu şekildedir:

a- Mübtedâ-Haber

‘Ukberî bu konuda ilk defa; *مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ*. ayetindeki⁴⁴⁰ mübtedânın haberinin ne olduğu ile ilgili olarak el-Ferrâ’nın görüşüne atıfta bulunur. Müellife göre bu ayetteki *مثل* kelimesi mübtedâ, haber mahzûf, *تجري*

⁴³³ el-Bakara 2/111.

⁴³⁴ el-Ferrâ ayrıca Ubey b. Ka‘b (öl. 33/654?) ve ‘Abdullah (hangi Abdullah olduğu belirtilmemiş) kiraatlerinde kelimenin aslı olan *يهوديا* ve *نصرانيا* şeklinde olduğunu belirtir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Zekeriyâyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur‘ân* (Beyrût: ‘Alemlü’l-Kutub, 1983), 1:73.

⁴³⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:105.

⁴³⁶ Âl-i ‘Îmrân 3/26.

⁴³⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:250; el-Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1:203.

⁴³⁸ el-Mâide 5/101.

⁴³⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:463. el-Ferrâ buna *البناء-لین* kelimesini örnek verir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1:321.

⁴⁴⁰ er-Ra‘d 13/35.

fiili ise وَعَدَ kelimesindeki mahzûf âid zamirinin hâlidir. el-Ferrâ'ya göre ise haber تجري fiilidir. O, el-Ferrâ'nın bu görüşünün Basralılara göre hatalı olduğunu da eklemektedir.⁴⁴¹

'Ukberî'nin mübtedâ-haber bağlamında el-Ferrâ'nın ismini zikrettiği bir diğer yer; ذَكَرَ رَحْمَةَ رَبِّكَ عَبْدُهُ زَكْرِيَّا. Bu ayetteki ذكر رحمة ربك ifadesinin merfû' olması ile ilgili olarak 'Ukberî, üç farklı ihtimalden söz etmektedir. Bunların üçüncüsü de el-Ferrâ'nın görüşüdür ki ona göre bu ifade birinci ayetteki كهيصص hurûf-u mukatta'asının haberidir. Ancak müellif, haberin anlam açısından mübtedânın aynısı olduğu gerekçesiyle el-Ferrâ'nın bu görüşüne katılmamaktadır.⁴⁴³

b- Temyîz

'Ukberî temyîz bağlamında el-Ferrâ'nın görüşüne ilk defa; وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةٍ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ. ayeti⁴⁴⁴ hakkında yer verir.

'Ukberî'ye göre bu ayetteki سفه kelimesi سفه fiilinin mef'ûlüdür. el-Ferrâ ise bu kelimenin temyîz olduğu görüşündedir. Ancak 'Ukberî'ye göre bu kelimenin temyîz olması mümkün değildir. Çünkü ilgili kelime ma'rifedir.⁴⁴⁵ el-Ferrâ bu kelimenin ma'rife olmasının temyîz oluşuna bir engel teşkil etmediğini, zira bu kelimenin nekre te'vîlinde olduğunu düşünür.⁴⁴⁶

'Ukberî; زهرة⁴⁴⁷ ayetindeki وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا. 'Ukberî; kelimesinin mansûb olmasının sebebiyle ilgili olarak farklı ihtimallerden söz etmekte ve bu konuda el-Ferrâ'dan nakledilen bir rivayete de yer vermektedir. Buna göre el-Ferrâ bu kelimenin ما harfinin veya به ifadesindeki zamirin temyîzi olduğunu düşünmektedir. Ancak 'Ukberî'ye göre bu görüş de isabetli değildir. Zira yukarıdaki örnekte söz konusu olduğu gibi burada da temyîz olduğu söylenen kelime ma'rifedir.⁴⁴⁸

⁴⁴¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:759-760; el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2:65.

⁴⁴² Meryem 19/2.

⁴⁴³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:865; el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2:161.

⁴⁴⁴ el-Bakara 2/130.

⁴⁴⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:116-117.

⁴⁴⁶ el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1:79.

⁴⁴⁷ Tâhâ 20/131.

⁴⁴⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:909. el-Ferrâ, ilgili kelimenin مَتَّعْنَا fiilinin etkisi ile mansûb olduğunu ifade etmektedir. Muhakkik el-Ferrâ'nın bu değerlendirmesi ile ilgili bir açıklamada bulunarak onun bu kelimenin hâl olduğunu kastettiğini ifade etmektedir. bk. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2:196.

c- Şart Üslûbu

Şart üslûbuyla alakalı olarak ‘Ukberî öncelikle, el-Ferrâ’nın *إِنْ* edatının *لَوْ* anlamına geldiği şeklindeki görüşünü reddeder. Şöyle ki; el-Ferrâ’ya göre *وَلَيْنُ أَتَيْتَ* *لَوْ* anlamındadır ve bu sebeple cevap cümlesinin başına *مَا* gelmiştir. ‘Ukberî’ye göre ise *إِنْ* anlamında olamaz çünkü *إِنْ* istikbâl, *لَوْ* ise mâzi içindir.⁴⁵⁰

وَلَوْ أَنَّ قُرَّانًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ ayetinin⁴⁵¹ başındaki *لَوْ* edatının cevabı ile ilgili olarak da el-Ferrâ’nın görüşüne yer veren müellif, ona göre cevabın bir önceki ayette geçen: *وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ*.⁴⁵² Kendisi ise cevabın mahzûf olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu mahzûf cevabın takdîri: *لَكَانَ* şeklindedir.⁴⁵³

d- Muzâri Fiilin İ‘râbı

يَعُوذُ لَكُمْ دُنُوبَكُمْ ayetindeki⁴⁵⁴ *يَعُوذُ* fiilinin *لَكُمْ* ile ilgili olarak ‘Ukberî, el-Ferrâ’nın görüşüne yer vermekte ve ona göre bu fiilin lafzen istifhâmın cevabı olduğu için meczûm olduğunu ifade etmektedir. Ancak kendisi bu görüşe katılmamaktadır.⁴⁵⁵

e- Sıfat-Mevsûf

فَأَذْبِئْنَا بِهِ جَنَاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ ayetindeki⁴⁵⁶ *حَبَّ الْحَصِيدِ* tamlamasında ‘Ukberî’ye göre mevsûf mahzûftur. Tamlamanın takdîri ona göre *وَحَبَّ النَّبْتِ الْمَحْصُودِ* şeklindedir. Bu konuda el-Ferrâ’nın da görüşüne yer veren ‘Ukberî, ona göre ilgili ibârenin birinci sıfat hükmünde olduğunu ve takdîrinin de *حَبَّ الْحَصِيدِ* şeklinde olduğunu zikreder. Ancak ‘Ukberî bu değerlendirmeye katılmaz. Çünkü ona göre bu takdîrde

⁴⁴⁹ el-Bakara 2/145.

⁴⁵⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:125. el-Ferrâ, biri (*لَوْ*) mâziye, diğeri (*لَئِنْ*) müstakbele delâlet etse de cevapları aynı şekilde geldiğinden her ikisinin de aynı hükümde olduğu görüşündedir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Ferrâ, *Me‘âni’l-Şur‘ân*, 1:84.

⁴⁵¹ er-Ra‘d 13/31.

⁴⁵² el-Ferrâ, *Me‘âni’l-Şur‘ân*, 2:63.

⁴⁵³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:758-759.

⁴⁵⁴ es-Saff 61/12.

⁴⁵⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1221. el-Ferrâ bununla alakalı şu ifadeyi kullanmaktadır: *جزمت في قراءتنا في* bk. el-Ferrâ, *Me‘âni’l-Şur‘ân*, 3:154.

⁴⁵⁶ Kâf 50/9.

bir şeyin kendisine izâfe edilmesi durumu vardır ve bu doğru bir kullanım değildir.⁴⁵⁷

f- İsm-i Mevsûl

ayetindeki⁴⁵⁸ *فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَى* birinci *مَنْ* ism-i mevsûlüyle ilgili olarak el-Ferrâ'nın görüşüne yer veren 'Ukberî, bu kelimenin ona göre *الذِي* anlamında olamayacağını çünkü, kendisine dönen bir âid zamiri bulunmadığı görüşünü savunduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁹

g- İ'râbına Göre Cümleler

'Ukberî; *فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ* ayetindeki⁴⁶⁰ *الدين* kelimesinin durumuyla ilgili olarak el-Ferrâ'ya atıfta bulunarak ona göre bu kelimenin isti'nâf olduğundan merfû' okunabileceğini ifade etmektedir.⁴⁶¹

h- Takdîrler

'Ukberî, el-Ferrâ'dan aktarılan bir rivayete yer vererek ona göre: *وَلَا يَحْسَبَنَّ* *أَنْ سَبَقُوا* ayetindeki⁴⁶² *الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا* kelimesinin takdîrinin *سَبَقُوا* şeklinde olduğunu ifade eder. Ancak kendisine göre bu takdîr kıyas açısından zayıf, kullanım açısından ise şâzdir. Çünkü *أَنْ* harfi mevsûledir ve mevsûlenin hazfi doğru değildir.⁴⁶³

يَدْعُو لِمَنْ ضَرَّهُ ayetindeki⁴⁶⁴ *يَدْعُو لِمَنْ ضَرَّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ* ibâresinin durumuyla ilgili olarak da müellif el-Ferrâ'ya atıfta bulunmakta ve ona göre bu ifadenin takdîrinin, *يَدْعُو لِمَنْ لَضَرَّهُ* şeklinde olduğunu ve daha sonra lâmin öne alındığını ifade etmektedir.⁴⁶⁵

⁴⁵⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1174. el-Ferrâ'ya göre bir kelimenin kendisiyle aynı anlamda olan bir kelimeye muzâf olması normaldir ve bu ayet de bunun örneklerinden biridir. bk. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3:76.

⁴⁵⁸ Tâhâ 20/135.

⁴⁵⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:910. el-Ferrâ *Me'âni'l-Kur'ân*'da bu ayetle ilgili böyle bir değerlendirmeye yer vermemektedir. bk. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2:197.

⁴⁶⁰ ez-Zümer 39/2.

⁴⁶¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1108. el-Ferrâ'nın bu konuda *Me'âni'l-Kur'ân*'da yaptığı açıklamalardan onun da kelimenin mansûb okunmasının asıl olduğu görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak o ref ihtimalini de mümkün bir seçenek olarak vermektedir. bk. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2:414.

⁴⁶² el-Enfâl 8/59.

⁴⁶³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:630; el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1:415.

⁴⁶⁴ el-Hac 22/13.

⁴⁶⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:935; el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2:217-218.

Son olarak ‘Ukberî; وَأَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ يَقُولُونَ وَيُكَانُّ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ. zikrettikten sonra el-Ferrâ’nın görüşüne yer vermekte ve ona göre bu kelimedede وَيْ ile kâfın bitişik olduğunu ve ilgili ifadenin takdîrinin وَيْ كَ اَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ şeklinde olduğunu dile getirir. Ancak kendisi bu görüşe katılmaz. Zira ‘Ukberî’ye göre bu ifadede kâftan kasıt hitap olamaz ve وَيْ kelimesinin اَعْلَمُ anlamında kullanılmasının bir örneği de yoktur.⁴⁶⁷

1.2.3.4.6. el-Ahfeş⁴⁶⁸

‘Ukberî, elliye yakın yerde el-Ahfeş’in görüşlerine yer vermektedir. Bunların çoğunluğunu nahivle ilgili meseleler oluşturmaktadır. el-Kisâî (öl. 189/805) ile el-Ferrâ (öl. 207/822)’nın görüşlerini aktarırken gördüğümüz yoğunlukta olmasa da bazı yerlerde müellifin el-Ahfeş’in görüşlerini de reddettiği görülmektedir. Burada bu atıflar yine sarf ve nahiv genel başlıkları altında ilgili konu başlıklarına göre ele alınacaktır.

1- Sarfla İlgili Atıflar

‘Ukberî sarfla ilgili olarak dört yerde el-Ahfeş’e atıf yapmaktadır. Bunların ikisi kelimenin aslı, biri emir sîgası ile ilgili farklı vecihler biri de vasıl ve katı’ hemzesi ile ilgilidir.

⁴⁶⁶ el-Kasas 28/82.

⁴⁶⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1027. Ayrıca el-Ferrâ bir bedevîden rivayetle bu kelimenin أما ترى anlamında olduğunu ifade etmektedir. Bu kelimeyle ilgili değerlendirmeler için bk. el-Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 2:312.

⁴⁶⁸ Asıl adı Ebu'l-Hasen Sa‘îd b. Mes‘ade olan el-Ahfeş (215/830), Sibeveyh (öl. 180/796) gibi İrân (Fars) asıllıdır., Sibeveyh (öl. 180/796)’e öğrencilik yapmış, onun yanından hiç ayrılmamış ve neredeyse sahip olduğu bütün bilgileri ondan almıştır. Bunun yanında Sibeveyh (öl. 180/796)’in *el-Kitâb* isimli eserini de ondan rivayet etmiştir. Kendisi dışında herhangi birisinin bu eseri Sibeveyh (öl. 180/796)’e okuduğu veya Sibeveyh (öl. 180/796)’in kendisine okuduğu bilinmemektedir. Bu da Şevkî Dayf’a göre *el-Kitâb*’ı bize ulaştıran tek yolun el-Ahfeş olduğunu göstermektedir. *el-Kitâb*, el-Ahfeş yoluyla önce Basralı sonra da başta el-Kisâî (öl. 189/805) olmak üzere Kûfeli dilcilerin eline geçmiştir. Çoğu günümüze ulaşmamakla beraber el-Ahfeş’e; *Kitâbu'l-mesâili'l-kebîr*, *Kitâbu'l-evsaf fi'n-nahv*, *Kitâbu'l-meşkâyis*, *Kitâbu'l-iştikâk* ve *Kitâbu'l-mesâili's-şagîr* ve konumuzla alakalı olan *Me‘âni'l-Kur‘ân* gibi eserler nispet edilmektedir. el-Ahfeş şöhretinin zirvesindeyken Bağdat’ta 215/830 tarihinde vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-Medâris*, 94; Furat, *Arap Edebyatı Târîhi I*, 254-255.

a- Kelimenin Ashıyla İlgili Atıflar

‘Ukberî’nin aktardığına göre; *وَقُولُوا حِطَّةً نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ*.⁴⁶⁹ ayetindeki *خطايا* kelimesinin aslı el-Ahfeş’e göre *خَطِيئَةٌ* şeklindedir.⁴⁷⁰ Müellif, el-Ahfeş’in tercihini ifade etmekte, ancak bu tercihin anlama bir etkisi olup olmadığından söz etmemektedir.⁴⁷¹

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءَ إِنِ تُبَدَّ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ.⁴⁷² ayetindeki *أشياء* kelimesinin aslıyla ilgili olarak da el-Ahfeş’in görüşüne yer veren müellif ona göre bu kelimenin aslının *شيء* şeklinde olduğunu ifade etmektedir. Buna göre kelime *فيعل* vezindedir ve *هين* kelimesi gibidir. Daha sonra kelimenin şeddesi tahfif edilmiş ve *هين* denildiği gibi *شيء* denilmiştir.⁴⁷³

b- Emir Sîgası İle İlgili Atıf

‘Ukberî’nin emir sîgası ile ilgili el-Ahfeş’e atıf yaptığı yer; *سَلِّ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ* *سَلِّ* ayetidir.⁴⁷⁴ Zira ayetin başında geçen *سَلِّ* emrinin müellife göre iki vechi vardır. Bunlar *سَلِّ* ve *اسْأَلْ*’dir. Burada o, el-Ahfeş’e göre bu kelimenin bir üçüncü vechinin de *اسْأَلْ* olduğunu aktarır.⁴⁷⁵

c- Vasil ve Katı’ Hemzesi İle İlgili Atıf

‘Ukberî; *فَأَجْمَعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ اتُّوْا صَفًّا*.⁴⁷⁶ ayetinin başındaki *فَأَجْمَعُوا* kelimesiyle ilgili olarak da el-Ahfeş’e atıfta bulunmaktadır. Şöyle ki müellif, bu fiilin başındaki hemzenin vasil hemzesi olabileceğini ancak el-Ahfeş’e göre katı’ hemzesi olduğunu zikreder.⁴⁷⁷

⁴⁶⁹ el-Bakara 2/58.

⁴⁷⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1: 66.

⁴⁷¹ Bu kelime Kur’ân’da birisi el-Bakara sûresi 2/58., diğer ikisi el-‘Ankebût sûresi 29/12. ayetinde olmak üzere üç yerde geçmektedir. Biz, el-Ahfeş’in, *Me’âni’l-‘Kur’ân* adlı eserinin ilgili yerlerinde ‘Ukberî’nin aktarmış olduğu bu değerlendirmeye yer vermediğini tespit ettik. O bu görüşü muhtemelen başka bir eserden alıntılamıştır. bk. Ebu’l-Hasan Sa’îd b. Mes’ade el-Ahfeş el-Evsaf, *Me’âni’l-‘Kur’ân*, thk. Hudâ Maḥmūd Kırâ’a (Kahire: Mektebetu’l-Ḥancî, 1990), 1:102, 2:473.

⁴⁷² el-Mâide 5/101.

⁴⁷³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:463.

⁴⁷⁴ el-Bakara 2/211.

⁴⁷⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:170.

⁴⁷⁶ Tâhâ 20/64.

⁴⁷⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:895.

2- Nahivle İlgili Atflar

Nahivle ilgili atflar da bir düzen sağlanabilmesi adına ilgili oldukları konu başlıkları altında tasnif edilip ele alınacaktır. İlgili konular şu şekildedir:

a- Mübtedâ-Haber

‘Ukberî sekiz yerde mübtedâ-haber bağlamında el-Aḥfeş’e atıfta bulunur. Bunların ikisinde o, el-Aḥfeş’in ismin, câr-mecrûr ile veya zarf ile merfû’ olabileceği görüşünde olduğunu ifade eder.

Birinci atfın örneği. فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ. 478 Buna göre ayetteki اجر kelimesi öncesindeki câr-mecrûr ile merfû’dur. 479

İkinci atfın örneği ise. إِنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ. 480 Bu rivayete göre ayetteki ملك kelimesi el-Aḥfeş’e göre kendisinden önceki zarf ile merfû’dur. 481

‘Ukberî, el-Aḥfeş’in mübtedânın haberine fâ bitişebileceği görüşünde olduğunu ifade eder. Bu değerlendirmeye o, رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ. 482 ile ilgili olarak yer verir. Ona göre bu ayetin başındaki رب السموات ifadesi ya mahzûf bir mübtedânın haberi ya da el-Aḥfeş’in cevâzına göre mübtedâdır. Haber ise فاعبد kelimesidir. 483

علمها 484 ayetindeki قال علمها عند ربِّي في كتاب لا يضلُّ ربِّي ولا ينسى. mübtedâ olduğunu, haberle ilgili ise birkaç vecih bulunduğunu zikreden müellifin yer verdiği bu görüşlerden birisi el-Aḥfeş’e aittir. Buna göre ilgili ayetteki haber في كتاب ibâresidir. 485

الرحمن فاسأل به خبيرًا. 486 haberin ne olduğu ile ilgili farklı vecihleri zikreden ‘Ukberî, el-Aḥfeş’in de görüşüne yer vermekte ve ona göre bu ifadede haberin فاسأل به ibâresi olduğunu ifade etmektedir. 487

478 el-Bakara 2/62.

479 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:71.

480 el-Bakara 2/107.

481 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:103. ‘Ukberî başka bir yerde de zarfın mâ kabline dayanarak amel edebileceğini ifade eder. bk. ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:287.

482 Meryem 19/65.

483 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:877.

484 Tâhâ 20/52.

485 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:892.

486 el-Furkân 25/59

487 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:989.

488 mübtedâ ve haberin ne olduğuyula ilgili ‘Ukberî, yine el-Ahfeş’in görüşüne atıfta bulunur. Müellifin aktardığına göre el-Ahfeş bu ayetlerde mübtedânın إذا, haberin ise فذلك kelimeleri, haberin başındaki fâ’nın da zâid olduğu görüşündedir.⁴⁸⁹

Müellifin aktardığına göre إذا السماء انشقت.⁴⁹⁰ el-Ahfeş, mübtedânın إذا kelimesi, haberin ise üçüncü ayetteki والأرض وإذا ifadesi olduğu görüşündedir. Haberin başındaki vâv harfî ise ona göre zâiddir.⁴⁹¹

Mübtedâ-haber bağlamında son olarak; ayeti⁴⁹² ile ilgili olarak müellif el-Ahfeş’e atıfta bulunur ve ona göre buradaki سلام zamirinin etkisi ile merfû‘ olabileceğini ifade eder.⁴⁹³

b- Emrin Cevâbı

494 ayetindeki قُلْ emir fiilinin cevabının ne olduğuyula ilgili olarak ‘Ukberî ilk olarak el-Ahfeş’in görüşüne yer vermektedir. Bu rivayete göre ayetteki emrin cevabı اقيموا الصلاة ibâresidir. Ayrıca ona göre ayetin bu kısmında bir hazif vardır. Buna göre ayetin takdîri قُلْ لهم أقيموا الصلاة şeklindedir.⁴⁹⁵

c- İki Mef’ûl Alan Fiil

Bu konuyla ilgili olarak üç atıf söz konusudur. Bu atıfların üçü de حسب fiilinin mef’ûllerinin ne olduğu meselesi merkezinde dile getirilmiştir. Bunların ilkinde; ayetindeki⁴⁹⁶ أم حسبتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ. el-Ahfeş’in görüşüne yer verir ve ona göre bu fiilin ikinci mef’ûlünün mahzûf olduğunu aktarır.⁴⁹⁷

Am حسبتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا حسب fiilinin mef’ûlleri ile ilgili diğer iki atıfın biri; ayeti⁴⁹⁸ ile ilgilidir. Müellife göre ayetin başındaki

⁴⁸⁸ el-Müddessir 74/8-9.

⁴⁸⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1249.

⁴⁹⁰ el-İnşikâk 84/1.

⁴⁹¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1278.

⁴⁹² el-Kadr 97/5.

⁴⁹³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1296.

⁴⁹⁴ İbrâhim 14/31.

⁴⁹⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:769.

⁴⁹⁶ el-Bakara 2/214.

⁴⁹⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:171.

⁴⁹⁸ Âl-i ‘İmrân 3/142.

حسب fiilinin iki mef'ûlü kendisinden sonra gelen أن ve sonrasındaki fiildir. el-Ahfeş'e göre ise حسب fiilinin ikinci mef'ûlü mahzûftur.⁴⁹⁹

'Ukberî, el-Ahfeş'in benzer bir değerlendirmesine وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمَلِّيهِمْ لَأَن نَّقُصِبَهُمْ. ayetindeki⁵⁰⁰ aynı fiilin ikinci mef'ûlü ile ilgili olarak da yer verir. Burada da yine ilgili fiilin ikinci mef'ûlü ona göre mahzûftur.⁵⁰¹

لات ye Benzeyen ليس d-

لات edatının isim ve haberi ile ilgili el-Ahfeş'e atıfta bulunur ve ona göre bu kelimenin nefiy edatı olduğunu, حين kelimesinin bu edatın ismi, haberinin ise mahzûf olduğunu ifade eder. Bu durumda ayetin ilgili yerinin takdîri: لا حين مناظر لهم.⁵⁰³

e- Zâid Harf

'Ukberî, harflerin zâid kullanımı ile ilgili olarak da el-Ahfeş'ten aktarımlarda bulunur. Bunlardan birincisi; وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ. ayetidir.⁵⁰⁴

'Ukberî'ye göre bu ayetteki من الأموال ifadesi mahzûf bir kelimenin sıfatıdır. Zira ona göre ayetin ilgili kısmının takdîri من الأموال نقص شيئاً من الأموال şeklindedir. نقص kelimesi ise mef'ûl alan نَقَصْتُ fiilinin masdarıdır. Nitekim el-Ahfeş'e göre bu ayetteki من harf-i ceri zâiddir. Bu da, من الأموال ifadesinin nasb konumunda olduğunun bir başka delîlidir.⁵⁰⁵

'Ukberî, el-Ahfeş'in menfî ifadeler dışında -o buna vâcib diyor- da harflerin zâid olabileceği görüşünde olduğunu ifade eder. Bunun örneği; وَبِئْسَ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ. ayetidir.⁵⁰⁶ el-Ahfeş'e göre bu ifadedeki من harf-i ceri de zâiddir.⁵⁰⁷

⁴⁹⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:295.

⁵⁰⁰ Âl-i 'Imrân 3/178.

⁵⁰¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:312.

⁵⁰² Sâd 38/3.

⁵⁰³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1097. el-Ahfeş لات edatının daima حين kelimesiyle beraber kullanıldığını ifade eder. bk. el-Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2:492.

⁵⁰⁴ el-Bakara 2/155.

⁵⁰⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:129.

⁵⁰⁶ el-Bakara 2/164.

⁵⁰⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:133. من harf-i cerinin zâid olduğuna dâir el-Ahfeş'e yapılan başka atıflar için ayrıca bk. 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:138,140, 217, 222, 267, 386, 392; 2:764, 770, 771, 779, 793, 846, 852, 905, 933, 1045, 1082, 1121.

‘Ukberî’nin aktarımına göre el-Ahfeş harf-i cerler dışındaki harflerin de zâid olabileceği görüşündedir. Bunun bir örneği; *فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ*.⁵⁰⁸ Zira bu ifadedeki fâ el-Ahfeş’e göre zâiddir.⁵⁰⁹ Ona göre *أَنْ* de zâid olabilir. Bunun örneği ise; *أَنْ* terkîbindeki *أَلَا*⁵¹⁰ ayetindeki *أَلَا نُفَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ*.⁵¹¹ el-Ahfeş’e göre *أَنْ*’in bu şekildeki kullanımları çoktur. Zira bu kelime ona göre *لَمْ*, *لَمَّا* ve *لَوْ*’den sonra da zâid olarak kullanılır ve bu şekilde de amel eder.⁵¹²

Zâid harf meselesi ile ilgili olarak müellif; *فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ*; ayetindeki⁵¹³ *مَا*’nın zâid olduğunu ifade etmektedir. Ancak o, el-Ahfeş ve diğerlerinin bu görüşte olmadıklarını, onlara göre bu *مَا*’nın *شيء* anlamında nekre bir kelime hükmünde olup sonrasında gelen *رحمة* kelimesinin de bu *مَا*’dan bedel olduğunu aktarmaktadır.⁵¹⁴

f- İ’râbına Göre Cümleler

Bu konuda ‘Ukberî’nin el-Ahfeş’e atıfta bulunduğu yer; *ثُمَّ لَنُنزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ* *أَيُّهُمْ أَشَدُّ* ayetidir.⁵¹⁵ ‘Ukberî ayette geçen: *أَيُّهُمْ أَشَدُّ* ifadesinin el-Ahfeş’e göre isti’nâfiye cümlesi olduğunu ve ibârenin başında geçen *أَيُّ* kelimesinin istifhâm için kullanıldığını ifade eder.⁵¹⁶

g- Âmil

‘Ukberî; *وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِمَا ذُكِرْنَا* ayetindeki⁵¹⁷ *خَالِصَةٌ* kelimesini mansûb okuyan kıraatin değerlendirilmesi esnasında da el-Ahfeş’in görüşüne yer verir. Şöyle ki ‘Ukberî’ye göre hâl olarak okunduğu takdîrde bu kelimedede âmil olan *مَا فِي بُطُونِ* ifadesindeki istikrar anlamıdır. *ذُكِرْنَا* kelimesi ona göre âmil olamaz

⁵⁰⁸ el-Bakara 2/185.

⁵⁰⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:152.

⁵¹⁰ el-Bakara 2/246.

⁵¹¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:197.

⁵¹² Ayrıntılı bilgi için bk. el-Ahfeş, *Me ‘âni’l-Ḳur’ân*, 1:194.

⁵¹³ Âl-i ‘İmrân 3/159.

⁵¹⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:305. el-Ahfeş *Me ‘âni’l-Ḳur’ân*’da bu ayeti el-Bakara sûresinin 2/88. ayetinde geçen *فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ* ifadesindeki *مَا*’nın durumunu ele alırken örnek vermekte ve her iki ayetteki *مَا*’nın zâid olup *Ku’ân*’da bu tür kullanımların çok olduğunu ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:142.

⁵¹⁵ Meryem 19/69.

⁵¹⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:878.

⁵¹⁷ el-En‘âm 6/139.

çünkü bu kelime çekimlenmez. el-Ahfeş'e göre ise ذكور kelimesinin âmîl olması mümkündür.⁵¹⁸

h- Edatlar

Bu başlık altında 'Ukberî'nin ayetleri değerlendirirken kendileri hakkında el-Ahfeş'in görüşlerine yer verdiği masdariyye mâ'sı, لَمَّا ve أَوْ edatları ve onlarla ilgili meselelere yer verilecektir.

ha- Masdariyye مَا'sı

'Ukberî; وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ. ayetinin⁵¹⁹ değerlendirilmesi sadedinde el-Ahfeş'in görüşüne yer vererek ayette geçen masdariyye mâ'sının ona göre isim olduğunu ifade eder.⁵²⁰

hb- لَمَّا Edatı

Müellif; وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ. ayeti⁵²¹ ile ilgili değerlendirmeler esnasında yine el-Ahfeş'e atıfta bulunur ve onun لَمَّا edatının cevabının başına fânın ancak zâid olarak gelebileceği görüşünde olduğunu ifade eder.⁵²²

hc- أَوْ Edatı

'Ukberî; أَوْ edatının el-Ahfeş'e ayetindeki⁵²³ اَوْ edatının el-Ahfeş'e göre vâv anlamında olduğunu ifade etmektedir.⁵²⁴

ı- İ'râb

Bu başlık altında 'Ukberî'nin, ayetteki herhangi bir ibârenin cümle içindeki i'râb durumuyla ilgili olarak el-Ahfeş'in görüşlerine yaptığı atıflara yer verilecektir.

Bununla ilgili ilk örnek; وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ. ayetidir.⁵²⁵ Ayette geçen اَوْ edatının i'râbıyla ilgili olarak el-Ahfeş'in görüşünü aktaran 'Ukberî, ona göre bu kelimenin masdar hükmünü aldığını ve bu yüzden mansûb olduğunu zikreder. 'Ukberî, el-Ahfeş

⁵¹⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:542.

⁵¹⁹ el-Bakara 2/10.

⁵²⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:27.

⁵²¹ el-Bakara 2/89.

⁵²² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:90.

⁵²³ en-Nisâ 4/135.

⁵²⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:397.

⁵²⁵ el-Bakara 2/240.

dışındaki âlimlere göre ise bu kelimenin hâl olduğu için mansûb olduğunu da ifade eder.⁵²⁶

Âl-i ‘İmrân sûresinin birinci ayetini oluşturan hurûf-u mukatta‘anın (الم) son harfinin harekesiyle ilgili değerlendirmelerde ‘Ukberî, el-Ahfeş’in görüşüne atıfta bulunarak ona göre bu harfin kesreli okunmasının mümkün olduğunu ifade etmektedir. Ancak kendisi bu görüşe katılmaz. Çünkü ona göre diğer hurûf-u mukatta‘alarda da söz konusu olduğu gibi son harflerin sâkin olması asıldır.⁵²⁷

‘Ukberî; لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ. ayetindeki⁵²⁸ ibâresinin i‘râbıyla ilgili farklı bir değerlendirme olarak el-Ahfeş’in görüşüne yer vermekte ve ona göre bu ibârenin لِيَجْمَعَنَّكُمْ ifadesindeki mansûb zamirden bedel olduğunu ifade etmektedir. Ancak ‘Ukberî, el-Ahfeş’in bu görüşüne katılmamaktadır. Çünkü ona göre mütekellim ve muhâtab zamirleri delâlet açısından gayet açık olduklarından kendilerinden bedel yapılmaz.⁵²⁹

أَقْدَ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَرُغْمُونَ. ayetindeki⁵³⁰ zarfının i‘râbıyla ilgili olarak ‘Ukberî, bir kaç farklı veche işaret etmektedir. Bunlardan birisi de el-Ahfeş’in görüşüdür. Buna göre ilgili zarf ref’ konumunda ve mu‘rebtir. Ona göre bunun benzeri bir ifade de; وَأَنَا مِنَ الصَّالِحِينَ وَمِنَّا دُونَ ذَلِكَ. ayetindeki⁵³¹ zarfidir.⁵³²

Müellif; فَلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ. ayetini⁵³³ değerlendirirken للذين kelimesindeki lâmin durumuyla ilgili olarak el-Ahfeş’in görüşüne bir kez daha yer veren ‘Ukberî, ona göre bu harfin kendisinden sonra gelen zarfın hâli olduğunu ifade eder.⁵³⁴

وَتَحْمِيلُ أَنْفَالِكُمْ إِلَى بَلَدٍ لَمْ تَكُونُوا بِالْغِيَةِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ. ayetindeki⁵³⁵ ibâresindeki zamirin konumuyla ilgili olarak el-Ahfeş’in görüşüne yer veren müellif, ona göre

⁵²⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:192.

⁵²⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:235.

⁵²⁸ el-En‘âm 6/12.

⁵²⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:483. Bununla alâkalı bir değerlendirme için bk. el-Ahfeş *Me‘âni’l-‘Kur‘ân*, 1:293-294.

⁵³⁰ el-En‘âm 6/94.

⁵³¹ el-Cîn 72/11.

⁵³² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:522.

⁵³³ el-A‘râf 7/32.

⁵³⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:565.

⁵³⁵ en-Nahl 16/7.

bu zamirin nasb konumunda olabileceğini ifade etmekte ve onun buna; **إِنَّا مُنْجُونَ**⁵³⁶ **وَإِنَّكَ**⁵³⁷ ayetini delil gösterdiğini belirtmektedir.

Son olarak ‘Ukberî; **إِنَّهُ لَحَقُّ مِثْلَ مَا أَنْتُمْ تَنْطِفُونَ**.⁵³⁸ **مِثْلَ** kelimesi ile ilgili olarak el-Ahfeş’e atıfta bulunur. Bu kelimenin mansûb olmasıyla ilgili farklı vecihleri zikreden müellif, el-Ahfeş’e göre bu kelimenin fethalı olmasına rağmen ref konumunda olduğunu ifade eder.⁵³⁹

1.2.3.4.7. el-Muberrid⁵⁴⁰

‘Ukberî, et-Tibyân’da biri sarfla alakalı olmak üzere sekiz yerde el-Müberraîd’in adını zikretmektedir. İlgili meseleler şu şekildedir:

1- Sarfla İlgili Atıf

وَكَايُنُ مِنْ نَبِيِّ قَاتِلٍ مَعَهُ رِبِّيُونَ كَثِيرٌ ayetinin⁵⁴¹ başındaki **كَايُنُ** kelimesinin aslı ile ilgili olarak ‘Ukberî, birkaç görüşe yer vermektedir. Bunların ikincisi de el-Müberraîd’in görüşüdür. ‘Ukberî, el-Müberraîd’e göre bu kelimenin aslının **كائن** olduğunu ifade etmekte ancak bunun doğruluktan uzak bir görüş olduğunu da eklemektedir. Zira ona göre durum el-Müberraîd’in dediği gibi olsaydı kelime mu’reb olur ve kendisinde çokluk (teksir) anlamı olmazdı.⁵⁴²

2- Nahivle İlgili Atıflar

‘Ukberî, nahivle ilgili yedi yerde el-Müberraîd’e atıfta bulunmaktadır. Bu ayetler ve ilgili meseleler şu şekildedir:

⁵³⁶ el-‘Ankebût 29/33.

⁵³⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:790.

⁵³⁸ *ez-Zâriyât* 51/23.

⁵³⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1180. ‘Ukberî **مِثْلَ** kelimesinin fethalı olmasıyla ilgili farklı bir ihtimalden daha söz eder. Bu ihtimale göre bu kelime ya **ما** harfî ile terkiib oluşturup **عشر خمسة عشر** gibi olduğundan ya da mübhem bir kelime olan **ما**’ya muzâf olduğu için mebnîdir.

⁵⁴⁰ Bu dil âliminin hayatı hakkında “‘Ukberî Öncesi Yapılmış Bazı İ‘râbu’l-Kur’ân Çalışmaları” başlığı altında bilgi verilmiştir.

⁵⁴¹ Âl-i ‘İmrân 3/146.

⁵⁴² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:298. el-Müberraîd bu kelimenin aslının **أَي** kelimesine bitişmiş teşbih **كافي** olduğunu ve **كس** anlamında olduğunu ifade eder. Ona göre kelimenin **كأين** şeklinde kullanılması teşkil edilmiş halidir. Aslı da budur ancak, tahfif edilmiş hali olan **كائن** kelimesi de bir kullanım şeklidir. ‘Ukberî, el-Müberraîd’in bir kullanım şekli olarak verdiği bu ikinci seçeneği onun aslı görüşü gibi vermektedir. el-Müberraîd’in değerlendirmeleri için bk. Ebu’l-‘Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberraîd, *el-Kâmil*, thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî (Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1997), 3:1251-1252.

a- el-Hurûfu'l-müşebbehe bi'l-fi'

'Ukberî, اِنَّ الَّذِيْنَ تَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ عِبَادٌ اَمْثَالُكُمْ. ayetindeki⁵⁴³ اِنَّ'nin bir rivayete göre tahfîf edilerek yani şeddesiz de okunabileceğini aktardıktan sonra bu durumda bu harfin ما manasına geleceğini ve Sîbeveyh (180/796)'in aksine el-Müberrid'e göre bu اِنَّ'nin amel edeceğini ifade etmektedir.⁵⁴⁴

b- Şart Üslûbu

Şart üslûbuyla ilgili olarak 'Ukberî, el-Müberrid'e; وَإِنَّا اِنْ شَاءَ اللّٰهُ لَمُهْتَدُوْنَ. ayeti⁵⁴⁵ bağlamında atıfta bulunur. Müellifin aktardığına göre el-Müberrid, bu ifadede cevap cümlesinin hazfedilmiş olduğunu düşünür ve ona göre cümle bütün olarak bu mahzûf cevap cümlesine delâlet etmektedir. Bunun sebebi ona göre şart cümlesinin i'tirâziye cümlesi konumunda gelmesidir.⁵⁴⁶

c- Sıfat-Mevsûf

اِنَّ اللّٰهَ اَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُوْنَ ayetindeki⁵⁴⁷ اِنَّ kelimesi 'Ukberî'nin, el-Müberrid'den yaptığı alıntıya göre اللهم münâdâsının sıfatı olabilir. 'Ukberî'ye göre ise bu kelime ikinci münâdâdır.⁵⁴⁸

d- Harf-i Cer

وَلَا تُفْجِرُوا بِالْاَيْدِيْكُمْ اِلَى النَّهْلِ كَةِ ayetindeki⁵⁴⁹ bâ harf-i cerinin durumuyla ilgili olarak 'Ukberî, kendisine göre bu harfin zâid olduğunu ifade ettikten sonra el-Müberrid'in görüşüne de yer vermekte ve ona göre bu harfin zâid olmayıp bir fiile müte'allik olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵⁰

e- Mankûs Kelimenin İ'râbı

'Ukberî, وَذَرُّوْا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنُوْنَ. ayetindeki⁵⁵¹ بقي fiilinin i'râbına dâir görüşlere yer vermektedir. Şâz olarak nitelenen bir görüşe göre bu kelime kesre hazfedilerek sükûnla da okunabilir. Bu çerçevede el-Müberrid'in bir değerlendirmesine atıfta bulunan müellif, onun da: "Nasb durumunda mankûs (yâ

⁵⁴³ el-A'râf 7/194.

⁵⁴⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:608.

⁵⁴⁵ el-Bakara 2/70.

⁵⁴⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:76.

⁵⁴⁷ Âl-i 'İmrân 3/26.

⁵⁴⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:250.

⁵⁴⁹ el-Bakara 2/195.

⁵⁵⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:159.

⁵⁵¹ el-Bakara 2/278.

ile biten) kelimenin sonunun sükûn olması en güzel zarûretlerdendir.” diyerek bu görüşü benimsediğini imâ etmektedir.⁵⁵²

f- Takdîr

أَقِيمُوا الصَّلَاةَ⁵⁵³ ayetindeki قُلْ لِعِبَادِي الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ ilgili olarak ‘Ukberî farklı görüşlere yer vermektedir. Bunlardan birisi de el-Müberraîd’in görüşüdür. el-Müberraîd’den aktarıldığına göre ayetin ilgili kısmının takdîri: قُلْ لِمَنْ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ şeklindedir. قُلْ لِمَنْ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ fiili ile ona göre mahzûf أَقِيمُوا fiilinin cevabına işâret edilmiştir. ‘Ukberî ise el-Müberraîd’in bu değerlendirmesine katılmamaktadır. Çünkü ona göre bu takdîre göre sanki إِنْ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ denilmiş olunur ki bu mümkün değildir. Zira ona göre şart üslûbunda cevap cümlesi şart cümlesinden ya fiil ya fâil ya da her ikisi açısından farklı olmalıdır.⁵⁵⁴

Takdîrle alakalı bir başka atıfta ise ‘Ukberî, el-Müberraîd’e göre تَمَّ لَنْزَعَنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ أَيْهَمُّ⁵⁵⁵ şeklindeki تَمَّ لَنْزَعَنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ أَيْهَمُّ ayette geçen أَيْهَمُّ ibâresinin شَيْعَةٌ kelimesiyle merfû‘ olduğunu ifade eder. Zira ona göre bu kelime يَشِيْعُ anlamındadır ve ayetin ilgili kısmının takdîri: تَمَّ لَنْزَعَنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ أَيْهَمُّ şeklindedir. Bu durumda أي edatı ona göre الَّذِي anlamına gelmektedir.⁵⁵⁶

1.2.3.4.8. Şa‘leb⁵⁵⁷

‘Ukberî, Şa‘leb’in ismini *et-Tibyân*’da bir yerde zikreder. Bu da; تِلْكَ إِذَا قَسَمْتُ⁵⁵⁸ تِلْكَ إِذَا قَسَمْتُ ayetidir.⁵⁵⁸ Şöyle ki müellif ayetteki ضِيْرَى kelimesinin aslının Şa‘leb’e göre ضِيْرَى olduğunu ancak ilk harfinin kesre yapıp vâv harfinin de yâya dönüştüğünü zikrederek, Şa‘leb’in aktardıkları dışında Araplardan bu şekilde bir rivayetin gelmediğini ifade etmektedir. Şa‘leb’in aktardığı örnekler şunlardır:⁵⁵⁹ رَجُلٌ كَيْصَى. ve مَشْنَبَةٌ جِيْكَى.

⁵⁵² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:224.

⁵⁵³ İbrâhim 14/31.

⁵⁵⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:770.

⁵⁵⁵ Meryem 16/69.

⁵⁵⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:878.

⁵⁵⁷ Bu dil âliminin hayatı hakkında “‘Ukberî Öncesi Yapılmış Bazı İ‘râbu’l-Kur‘ân Çalışmaları” başlığı altında bilgi verilmiştir.

⁵⁵⁸ en-Necm 53/22.

⁵⁵⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1188. Birinci örnek yalnız başına yiyip yalnız konaklayan adam, ikinci örnek ise kendini beğenerek, caka satarak yürümek anlamına gelir.

1.2.3.4.9. ez-Zeccâc⁵⁶⁰

'Ukberî, hepsi de nahiv kapsamında değerlendirilebilecek yedi farklı yerde ez-Zeccâc'a atıfta bulunmaktadır. Atıf yapılan yerler ve ilgili meseleler şu şekildedir:

1- Mu'reb-Mebnî

'Ukberî, ez-Zeccâc'ın görüşüne ilk olarak; *قَالُوا الْآنَ جَنَّتٌ بِالْحَقِّ*.⁵⁶¹ ayetindeki *الآن* kelimesi ile ilgili olarak yer verir. Bu aktarıma göre ez-Zeccâc söz konusu kelimenin ism-i işâret anlamı içerdiğinden dolayı mebnî olduğu görüşündedir.⁵⁶²

2- Sıfat-Mevsûf

'Ukberî, ez-Zeccâc'm; *اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ*.⁵⁶³ ayetindeki *مالك* kelimesinin *اللهم* münâdâsının sıfatı olabileceği görüşünde olduğunu ve bu konuda onun el-Müberrid (öl. 285/898)'le aynı fikri paylaştığını ifade eder.⁵⁶⁴

3- Emir Fiil

'Ukberî; *أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصُرْ*.⁵⁶⁵ ayetinin başında geçen fiillerle ilgili olarak ez-Zeccâc'a bir kez daha atıfta bulunmakta ve ona göre bu fiillerin hakikaten emir fiili olduğuna işaret etmektedir. Kendisi ise bu fiillerin lâfız olarak emir, anlam olarak ta'accub ifade ettikleri görüşündedir.⁵⁶⁶

⁵⁶⁰ Asıl adı Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl (öl. 311/923)'dir. Dil ilimlerine ilgi duyunca el-Müberrid (öl. 285/898)'e öğrenci oldu. el-Müberrid (öl. 285/898) onu herhangi bir ücret almak bir yana eğitimine devam etmesi karşılığında ona her gün için bir dirhem vermek suretiyle öğrenciliğine kabul etti. Kısa zamanda öğrencileri arasında en seçkini oldu. O dereceye ulaştı ki birisi el-Müberrid (öl. 285/898)'e Sîbeveyh (öl. 180/796)'in *el-Kitab*'ını arz etmek istediğinde kendisinden önce bu sunumu ez-Zeccâc'a yapması gerektiğini söylerdi. Halife el-Mu'tedid (892-902)'in veziri, el-Müberrid (öl. 285/898)'den çocuklarını eğitecek bir hoca talep ettiğinde kendisine ez-Zeccâc (öl. 311/923)'ı tavsiye etti. Talebesi el-Ğâsım babası yerine vezir olunca da ez-Zeccâc (öl. 311/923)'ı kâtibî (özel kalemi) olarak atadı. Kitaplarının bazıları şunlardır: *Şerhu ebyâti Sîbeveyh*, *Muhtaşar fi'n-na'lv*, *Kitâbu'l-iştikâk*, *Kitâbu mâ yenşarifu ve mâ lâ yenşarifu*, *Kitâbu me'âni'l-Ğur'ân*, *Kitâbu'l-ğavâfi*, *Kitâbu fi'l-'arûd*. Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-Medâris*, 135; Demiryak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 76.

⁵⁶¹ el-Bakara 2/71.

⁵⁶² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:77; ez-Zeccâc Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî, *Me'âni'l-Ğur'ân ve i'râbuhû*, thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî (Beyrût: 'Alemlu'l-Kutub, 1988), 1:153.

⁵⁶³ Âl-i 'İmrân 3/26.

⁵⁶⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:250; ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Ğur'ân*, 1:394-395.

⁵⁶⁵ Meryem 19/38.

⁵⁶⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:875. ez-Zeccâc *Me'âni'l-Ğur'ân*'da böyle bir değerlendirmede bulunmamaktadır. bk. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Ğur'ân*, 3:330.

4- İ'râb

fiilinin ⁵⁶⁷ *فَيُضِلُّ* ayetindeki *وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ*. *فَيُضِلُّ* ile ilgili ez-Zeccâc'ın görüşüne yine atıfta bulunan 'Ukberî, ona göre *فَيُضِلُّ* fiilinin, kendisinden önceki *لِيُبَيِّنَ* fiilindeki lâm, lâmu'l-'âkıbet olarak değerlendirildiği takdîrde mansûb okunabileceğini ifade etmektedir.⁵⁶⁸

من لستم ⁵⁶⁹ *وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ*. *من لستم* ile alakalı bir diğer yer ise; *من لستم* ayetindeki *وَأَعَشْنَا مَنْ لَسْتُمْ لَهُ*. Ona göre ayetin bu kısmının takdîri: *وَأَعَشْنَا مَنْ لَسْتُمْ لَهُ* şeklindedir.⁵⁷⁰

5- Takdîr

'Ukberî, ayetinin ⁵⁷¹ *وَيُحَذِّرُكُمْ اللَّهُ نَفْسَهُ* anlamında olduğunu ifade eden 'Ukberî, ez-Zeccâc'ın da aynı görüşte olduğunu aktarmaktadır.⁵⁷² ez-Zeccâc bu ayetin değerlendirilmesi esnasında *Me 'âni'l-Kur'ân*'da *عقاب* kelimesini kullanmasa da ayetin takdîriyle ilgili olarak *في ذلك اليوم* ifadesine yer vermektedir.⁵⁷³ 'Ukberî muhtemelen bu ibâreden hareketle cezalandırma anlamını çıkarmış olmalıdır.

إِنْ هَذَا لَسَاحِرَانِ ayeti⁵⁷⁴ ilgili olarak da ez-Zeccâc'ın bir değerlendirmesine yer veren müellif, ona göre bu ibârenin takdîrinin *لهما ساحران* şeklinde olduğunu ifade etmektedir.⁵⁷⁵

1.2.3.4.10. en-Nehhâs⁵⁷⁶

'Ukberî'nin et-Tibyân'da görüşüne atıfta bulunduğu âlimlerden birisi de en-Nehhâs'tır. Müellif, bu âlimin görüşüne sadece; *قَوْلٍ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ*.

⁵⁶⁷ İbrâhim 14/4.

⁵⁶⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:763. ez-Zeccâc *Me 'âni'l-Kur'ân*'da bu kelimenin i'râbıyla ilgili olarak tercihe şayan görüşün merfû şeklinde olduğunu, zaten kiraatin de bu şekilde olduğunu ifade ettikten sonra mansûb olması gerektiği şeklindeki görüşün ise uzak bir ihtimal olduğunu dile getirir. Ancak mansûb olmasını gerektiren sebebin ne olduğunu açıklamamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zeccâc, *Me 'âni'l-Kur'ân*, 3:154.

⁵⁶⁹ el-Hicr 15/20.

⁵⁷⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:779. ez-Zeccâc'a göre bu ibârenin başındaki *مَنْ* kelimesi ayetin öncesinde geçen *وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ* ifadesindeki *مَعَايِشَ* kelimesine atıf olması sebebiyle de mansûb olabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zeccâc, *Me 'âni'l-Kur'ân*, 3:177.

⁵⁷¹ Âl-i 'İmrân 3/28.

⁵⁷² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:252.

⁵⁷³ ez-Zeccâc'ın değerlendirmeleri için bk. ez-Zeccâc, *Me 'âni'l-Kur'ân*, 1:397.

⁵⁷⁴ Tâhâ 20/63.

⁵⁷⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:895; ez-Zeccâc, *Me 'âni'l-Kur'ân*, 3:363.

⁵⁷⁶ Bu dil âliminin hayatı hakkında "'Ukberî Öncesi Yapılmış Bazı İ'râbu'l-Kur'ân Çalışmaları" başlığı altında bilgi verilmiştir.

ayetin⁵⁷⁷ değerlendirilmesi sadedinde yer vermektedir. Buna göre ayetteki شرط kelimesi en-Neḥḥâs'a göre zarftır. Çünkü bu kelime ona göre ناهية⁵⁷⁸ تلقاء veya وجهته anlamındadır.⁵⁷⁹

1.2.3.4.11. Ebû 'Ali el-Fârisî⁵⁸⁰

'Ukberî, takdîm ve te'hîrle ilgili olanları da nahiv kapsamında değerlendirecek olursak, *et-Tibyân*'da hepsi nahivle ilgili meseleler olan toplamda 13 yerde Ebû 'Ali el-Fârisî'ye atıfta bulunur. Bunlar konu başlıklarıyla beraber şu şekildedir.

1- Âmil

'Ukberî'nin aktardığına göre Ebû 'Ali el-Fârisî; قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ خالصة⁵⁸¹ ayetindeki خالصة kelimesini nasb eden âmilin ayetin başındaki حَرَّمَ fiili olduğu görüşündedir. Ancak müellife göre bu, aradaki uzun fâsıladan dolayı mümkün değildir.⁵⁸² Ebû 'Ali el-Fârisî'nin yedi kıraat imamının kıraatlerini ele aldığı *el-Hucce*'de incelediği kelimelerden birisi olan خالصة kelimesini, yine onun verdiği bilgiye göre Nâfi' b. 'Abdurrahman el-Leyşî (öl. 169/785) dışındaki diğer imamlar mansûb okur. Ebû 'Ali e-Fârisî bu kelimenin, merfû okuyanlara göre ayetin öncesinde geçen قل هي ifadesindeki هي zamirinin haberi, mansûb okuyanlara göre ise aynı

⁵⁷⁷ el-Bakara 2/144.

⁵⁷⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:125.

⁵⁷⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ'îl en-Neḥḥâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir vd. (Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 2007), 1:98.

⁵⁸⁰ Asıl adı el-Ḥasen b. Ahmed b. 'Abdulgaffâr (öl. 377/987)'dir. Şirâz'ın Fesâ kasabasında hicri 288 yılında doğmuştur. Mebremân Ebû Bekr Muhammed b. 'Alî'den Sîbeveyh (öl. 180/796)'in *el-Kitâb*'ını okumanın yanında Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/923), İbnu's-Serrâc (öl. 316/929), Ebû Bekr b. el-Ḥayyât (öl. 320/932) ve İbn Dureyd (öl. 321/933)'den de ders almıştır. Bağdat, Musul, Şam ve Halep gibi şehirlere ilim yolculuklarında bulunan Ebû 'Ali el-Fârisî, kendisi gibi meşhûr bir dilci olan öğrencisi İbn Cinnî (öl. 392/1002) ile Musul'da karşılaşmıştır. Nahivde kıyas usulüne dayalı bir anlayışa sahip olan el-Fârisî, Basra Ekolünün görüşlerini bir sistem halinde geliştiren dilciler arasında sayılır. Büveyhîler Bağdat'a hâkim olunca buraya gelen dilci hayatının sonuna kadar burada yaşamıştır. En meşhûr eseri Aḍuddeve (978-983)'ye ithâf ettiği *Kitâbu'l-Îdâh fi'n-Nahv*'idir. Bunun dışında yazıldıkları yerlere göre isimlendirilen *el-Mesâil* serisi ve kıraate dâir yazdığı *Kitâbu'l-Hucce fi'l-Kirâati's-Seb'* adlı eseri vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-Medâris*, 255-256; Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 308-309; Demirayak ve Bakırcı, *Arap Grameri Tarihi*, 83-84.

⁵⁸¹ el-A'râf 7/32.

⁵⁸² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:565.

ibâredeki للذين آمنوا ifadesinin hâli olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸³ Bu kelime ister ilgili zamirin haberi olarak kabul edilsin isterse zamiri takip eden ibârenin hâli olsun bu durum, ayetin vermek istediği temel mesajı değiştirmemekte ve ifade edilen zînet ve rızkın temiz olanlarının özellikle de kıyamet günü inananlara ait olduğunu belirtmektedir.

2- Mu‘reb-Mebnî

قالوا الآن جئت بالحقّ. ayetinin⁵⁸⁴ değerlendirilmesi sadedinde الآن kelimesiyle ilgili olarak ‘Ukberî, Ebû ‘Ali el-Fârisî’nin de görüşüne yer vermektedir. Müellif, Ebû ‘Ali el-Fârisî’nin ilgili kelimenin lâm-ı ta’rîf anlamını içerdiğinden dolayı mebnî olduğunu düşündüğünü ifade etmektedir.⁵⁸⁵

3- Münâda

يَا أَيَّتُهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا. ayetindeki⁵⁸⁶ nidâ üslûbunun değerlendirilmesi esnasında ‘Ukberî, Ebû ‘Ali el-Fârisî’nin görüşüne bir kez daha yer vermekte ve ona göre burada mahzûf bir münâdânın olmadığını, aksine bu tür ifadelerde nidâ edatının doğrudan fiile bitiştiğini ve tenbîh anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁵⁸⁷

4- Te’kîd

‘Ukberî; كلاهما ayetindeki⁵⁸⁸ وَإِمَّا يَنْتَعِنَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا. ‘Ukberî; كلاهما ibâresinin cümledeki konumuyla ilgili olarak Ebû ‘Ali el-Fârisî’nin bu kelimenin te’kîd olduğunu düşündüğünü ifade etmektedir. Ancak kendisi bu kelimenin bedel olduğu kanaatindedir.⁵⁸⁹

⁵⁸³ Ebû ‘Ali el-Hasen b. ‘Abdulğaffâr el-Fârisî, *el-Hucce li’l-kurrâi’s-seb‘a eimmeti’l-emşâr bi’l-Hicâz ve’l-İrâk ve’s-Şâm ellezâne Zekerahum Ebû Bekr b. Mucâhid*, thk. Bedruddîn Qahûcî ve Beşir Cuveycânî (Dimaşk: Dâru’l-Me’mûn, 1984), 4:13-15.

⁵⁸⁴ el-Bakara 2/71.

⁵⁸⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:77. Ebû ‘Ali el-Hasen b. Ahmed el-Fârisî, *el-İğfâl ve hüve el-mesâilu’l-maslahati min kitâbi me‘âni’l-Kur‘ân ve i’râbihî li’bni İshâk ez-Zeccâc*, thk. ‘Abdullah b. ‘Omer el-Hâcc İbrâhîm (Abudabi: el-Mecme‘u’s-Seğâfî, 2003), 1:279. el-Fârisî bu kelimeyi *et-Tekmile* adlı eserinde aynı ayet bağlamında bu sefer başındaki hemzenin durumuyla ilgili olarak ele almakta, bu hemzenin vasıl hemzesi olduğunu ve katı‘ hemzesi olarak görenlerin hata ettiklerini ifade etmektedir. Ancak burada ilgili kelimenin i‘râbıyla ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû ‘Ali el-Hasen b. Ahmed el-Fârisî, *et-Tekmile ve hiye el-cuzu’s-sânî mine’l-îdâhi’l-‘a‘udî*, thk. Hasan Şazeli Ferhûd (Riyad: by., 1981), 35.

⁵⁸⁶ en-Nisâ 4/73.

⁵⁸⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:372. el-Fârisî bu cümlenin, ayetin öncesinde geçen ليقولن fiilinin etkisiyle nasb konumunda olduğunu da ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Fârisî, *el-Hucce*, 3:171.

⁵⁸⁸ el-İsrâ 17/23.

⁵⁸⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:817. el-Fârisî, *el-Hucce*’de bu kelimeyle ilgili yaptığı ilk değerlendirmede kelimenin ayetin öncesinde geçen أحدهما ifadesine atıf olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi

Ukberî'nin verdiği bu bilginin, ilgili kaynaklar dikkate alındığında yanlış olduğu görülmektedir. Zira, el-Fârisî *el-Hucce* 'de kendi görüşünü ifade ettikten sonra bu kelimenin te'kîd olduğunu düşünenlerin görüşlerinden söz etmektedir. Muhtemelen bu iki değerlendirme arasında bir karışıklık olmuştur. 'Ukberî'nin küçük yaşta görme yetisini kaybettiğinden eser te'lifinde, kendisine ilgili eserleri okuyanlarının muhtemel hatalarından dolayı, bazı problemlerin ortaya çıktığını ifade etmiştik. Bu da onların bir örneği olarak değerlendirilebilir.

5- İsm-i Mevsûl

'Ukberî'nin aktardığına göre Ebû 'Ali el-Fârisî, kendisinden önceki kelime cins ifade eden bir isim olduğu takdîrde الذي ism-i mevsûlünün التي anlamında kullanılabileceği görüşündedir. Bunun örneği; وَبَلَّغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَلْتَنَا. ⁵⁹⁰ Ona göre أجل kelimesi cins ifade ettiği için ism-i mevsûl التي anlamındadır. ⁵⁹¹

6- Fiil (Anlam)

'Ukberî; فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي. ⁵⁹² ayetindeki أحببت fiilinin Ebû 'Ali el-Fârisî'ye göre جلسْتُ anlamında olduğunu ifade eder. Kelimenin bu anlamı ona göre devenin çökmesi anlamına gelen إحياب البعير kökünden gelir. ⁵⁹³ el-Fârisî'nin yaptığı bu değerlendirmeye göre ayet; *Şüphesiz ben, Rabbimin zikrinden kaynaklanan hayrı umarak oturdum.* anlamına gelir.

7- Zâid Kelime

سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى. ⁵⁹⁴ ilgili olarak Ebû Ali el-Fârisî'nin görüşüne atıfta bulunan 'Ukberî, ona göre ayetteki اسم kelimesinin zâid olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yine müellif el-Fârisî'ye göre bu ibârede bir muzâfın mahzûf ve ifadenin takdîrinin سَبِّحْ مَسْمَى رَبِّكَ şeklinde olduğunu dile getirmektedir. ⁵⁹⁵

için bk. el-Fârisî, *el-Hucce*, 5:96. Aynı değerlendirme için ayrıca bk. Ebû 'Ali el-Fârisî, *el-Mesâilü 'ş-şîrâziyyât*, thk. Hasen Maḥmûd Hindâvî (Riyâd: Kunûzu İşbiliyâ, 2004), 461.

⁵⁹⁰ el-En'âm 6/128.

⁵⁹¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:538.

⁵⁹² Sâd 38/32.

⁵⁹³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1100.

⁵⁹⁴ el-A'lâ 87/1.

⁵⁹⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1283.

8- Takdîm-Te'hîr

Bu konuyla ilgili olarak ilk defa; بَلْ لَعَنَهُمْ بِكْفَرِهِمْ⁵⁹⁶ ayetindeki ibâresi ile ilgili olarak Ebû 'Ali el-Fârisî'ye atıfta bulunan 'Ukberî, onun bu ifadenin sonradan gelse de takdîm niyetiyle zikredildiği görüşünde olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹⁷

Takdîm-te'hîrle ilgili olarak; ثُمَّ تَوَلَّى عَنْهُمْ فَانظُرْ مَاذَا يَرْجِعُونَ⁵⁹⁸ ilgili olarak Ebû 'Ali el-Fârisî'nin görüşüne ikinci defa yer veren 'Ukberî, ona göre bu ifadede takdîm olduğunu ve ifadenin aslının ثَمَّ تَوَلَّى عَنْهُمْ فَانظُرْ مَاذَا يَرْجِعُونَ şeklinde olduğunu dile getirmektedir.⁵⁹⁹

9- Takdîr

'Ukberî üç yerde Ebû 'Ali el-Fârisî'nin ayetlerle ilgili takdîrine yer vermektedir. Takdîr cümlelerinin terkîbiyle alâkalı bir husus olduğundan nahiv başlığı altında ele alınmıştır. Müellifin bu konuda, Ebû 'Ali el-Fârisî'ye yaptığı atıflar şu şekildedir.

Bununla ilgili olarak ilk defa; فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَأَلْتُمْ مَا آتَيْتُم بِالْمَعْرُوفِ⁶⁰⁰ ayetindeki ibâresinin değerlendirilmesi esnasında Ebû Ali el-Fârisî'ye atıfta bulunan 'Ukberî ona göre bu kelimenin takdîrinin مَا جِئْتُمْ نَفْدَهُ أَوْ تَعْجِيلَهُ şeklinde olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰¹

'Ukberî; وَإِذْ قَرَّبْنَا قَبْلَكَ آدَمَ بِأَلْحَقٍ إِذْ قَرَّبْنَا قُرْبَانًا⁶⁰² ile ilgili olarak yine Ebû Ali el-Fârisî'nin değerlendirmesine yer verir ve ona göre bu ayetin takdîrinin: إِذْ قَرَّبْنَا قُرْبَانًا şeklinde olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰³

'Ukberî'nin Ebû 'Ali el-Fârisî'ye takdîrle alakalı olarak atıfta bulunduğu son yer; وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ⁶⁰⁴ ayetidir. 'Ukberî'nin aktardığına göre Ebû 'Ali el-Fârisî, ayetteki قَبْضَتُهُ ibâresinin, ذات قبضته takdirinde olduğunu düşünmektedir. Onun bu görüşüne, "Muzâfun ileyh kendisinden öncesinde amel edemez." şeklinde itiraz

⁵⁹⁶ el-Bakara 2/88.

⁵⁹⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:89.

⁵⁹⁸ en-Neml 27/28.

⁵⁹⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1008.

⁶⁰⁰ el-Bakara 2/233.

⁶⁰¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:186. İfadenin takdîrinin نَفْدَ şeklinde olduğu ile ilgili değerlendirmeler için bk. el-Fârisî, *el-Hucce*, 2:335.

⁶⁰² el-Mâide 5/27.

⁶⁰³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:432.

⁶⁰⁴ ez-Zümer 39/67.

edilmişse de ‘Ukberî’ye göre bu itiraz yerinde değildir. Çünkü muzâf (ذات kelimesi) hazfedildikten sonra hükmü kalmayacağından burada muzâfun ileyhten söz etmek mümkün değildir.⁶⁰⁵

10- İ‘râb

الصَابِؤُونَ⁶⁰⁶ ayetindeki الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِؤُونَ. ilgili olarak da ‘Ukberî bir “kîl” kaydıyla Ebû ‘Ali el-Fârisî’nin görüşüne yer vermektedir. Bu kayda göre o, bu kelimenin yâlı olarak الصَّابِئِينَ şeklinde okunmasını câiz görmektedir. ‘Ukberî’ye göre ise bu kelimenin vâvlı okunması kıyasa aykırı değildir.⁶⁰⁷

1.2.3.4.12. İbn Cinnî⁶⁰⁸

‘Ukberî, et-Tibyân’da 5’i sarf, 1’i nahiv ve 2’si de kıraat ile ilgili olmak üzere toplam 8 yerde İbn Cinnî’nin görüşlerine yer vermektedir. Bunlar ilgili oldukları konu başlıkları ile şu şekildedir.

1- Sarfla İlgili Atflar

‘Ukberî bu konuyla ilgili İbn Cinnî’ye ilk olarak; قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أَنْزَلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ⁶⁰⁹ ayetindeki بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ. kelimesi ile ilgili değerlendirmeler esnasında atıfta bulunmakta ve ona göre bu kelimenin son harfinin hemze olduğunu zikretmektedir. İbn Cinnî’nin buna dâir delîli, ilgili kelimenin ism-i tasgîrinin وَرَيْئَةً şeklinde gelmesidir.⁶¹⁰

⁶⁰⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1113. el-Fârisî’nin ayetle ilgili değerlendirmeleri için bk. Ebû Ali el-Fârisî, *el-Mesâilu’l-ḥalebiyyât*, thk. Hasan el-Hindâvî (Dimaşk: Dâru’l-Ḳalem, 1987), 195.

⁶⁰⁶ el-Maide 5/69.

⁶⁰⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:452.

⁶⁰⁸ Tam adı Ebu’l-Feth ‘Osmân b. Cinnî el-Mevşîlî (öl. 392/1002)’dir. Rum asıllı bir köle olan babasının Cinnî isminin Yunanca asıllı olduğu ve Gennaius kelimesinden geldiği söylenmektedir. Babası tarafından ilmi kabiliyeti fark edilen İbn Cinnî eğitime yöneltilmiştir. O da gayretini dil ilimlerine yoğunlaştırmış ve ilk derslerini hemşehrisi Ahmed b. Muhammed el-Mevşîlî en-Naḥvî’den almıştır. Bir rivayete göre Bağdat’ta bir diğerine göre ise Musul’da bir dersini izleyen Ebû ‘Alî el-Fârisî (öl. 377/987)’nin ona yönelttiği bir itiraz üzerine ders vermeyi bırakıp ona öğrenci olmuş ve hocası ölünceye kadar da ondan ders okumayı bırakmamıştır. İbn Cinnî iştikâk (etimoloji) konusunda ortaya koyduğu ve kendisinin “küçük iştikâk” ve “büyük iştikâk” diye isimlendirdiği nazariyesi bakımından da önemlidir. ‘Aḡududdevle (978-983) ve Seyfuddevle (944-967) saraylarında Divânu’l-inşâ kâtipliği yapmış olan İbn Cinnî’nin nahivle ilgili; *el-Ḥaşâiş*, *Sırru şnâ’ati’l-i’râb*, *el-Müzekker ve’l-müennes*, *el-Muḥteseb*, *el-Luma*, şiirle ilgili ise; *Kitâbu’l-’arûḡ*, *Muḥtaşaru’l-’arûḡ ve’l-ḳavâfi* ve *Tefsîru’l-merâşî* gibi eserleri vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-Medâris*, 265-266; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi I*, 309-310; Demirayak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 85; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 76.

⁶⁰⁹ el-Bakara 2/91.

⁶¹⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1: 92.

امراتان⁶¹¹ ayetindeki⁶¹¹ فَاِنَّ لَمْ يَكُوْنَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلًا وَاَمْرًا تَانِ. hemzenin harekesi ile ilgili ‘Ukberî farklı vecihleri zikretmektedir. Şâz bir kullanıma göre bu harf sâkindir. Ancak bu noktada ‘Ukberî, İbn Cinnî’ye atıfla bu harfin sâkin olamayacağını çünkü ona göre meftûh harfin teskîn edilemeyeceğini çünkü fethanın hafif bir hareke olduğunu ifade etmektedir.⁶¹²

İbn Cinnî’ye göre Mekke ehlinin kıraatinde ortaya çıkan bu durum, hemzeyi sebepsiz yere doğrudan sâkin yapma değil harekesini tahfif ederek sükûna yaklaştırma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ancak onlar bu tahfifde biraz ileri giderek (mübalâğa ederek) onu elife dönüştürürler ki bu da ona göre benzeri kelimelerde mutad olan bir şeydir. Ancak İbn Cinnî hemzenin, özellikle de te’nîs tâsından önce geliyorsa, ki bu durumda öncesindeki harf ona göre daima meftûh olur, sebepsiz yere (i’tibâdan) teskîn edilmesi kabul edilebilir bir durum değildir.⁶¹³

اَيُّوْى وَاَيُّوْى مِنْ نَبِيٍّ قَاتِلٍ مَعَهُ رِبِّيُوْنَ كَثِيْرًا. ayetinin⁶¹⁴ başında geçen كَأَيُّوْى kelimesinin aslı ile ilgili değerlendirmeler esnasında ‘Ukberî, İbn Cinnî’ye de atıf yaparak bu kelimeyi oluşturan cüzlerden birisi olan أَيُّوْى kelimesinin aslı ile ilgili görüşünü aktarmaktadır. Buna göre İbn Cinnî bu kelimenin بَأُوْى - بَأُوْى fiilinin masdarı olduğu görüşündedir.⁶¹⁵

مَتَّكَا وَاَعْتَدْتُ لَهُنَّ مَتَّكَا. ayetindeki⁶¹⁶ مَتَّكَا kelimesinin aslıyla ilgili olarak da ‘Ukberî, İbn Cinnî’nin görüşüne yer vermekte ve ona göre bu kelimenin أُوْكَيْت kökünden geldiğini ve elifin yâdan bedel olduğunu ifade etmektedir.⁶¹⁷

اِلَّا دَابَّةُ الْاَرْضِ تَأْكُلُ مِنْسَأَتُهُ. ayetindeki⁶¹⁸ مِنْسَأَتُهُ kelimesinin aslıyla ilgili olarak ‘Ukberî, İbn Cinnî’ye bir kez daha atıfta bulunmakta ve ona göre الْعَصَا kelimesinin bir diğer isminin de سَاءَةٌ olduğunu, bu kelimenin ‘aynı hazfedilmiş olarak فَلَّة vezninden geldiğini ifade etmektedir. Ancak ‘Ukberî, İbn Cinnî’nin bu

⁶¹¹ el-Bakara 2/282.

⁶¹² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:228.

⁶¹³ Ebu’l-Feth ‘Osmân b. Cinnî, *el-Muhteseb fî tebyîni vucûhi şevâzî l-karâât ve l-îdâh ‘anhâ*, thk. ‘Ali en-Necdî Nâşîf vd. (Kahire: by.,1994) 1:147.

⁶¹⁴ Â-i ‘İmrân 3/146.

⁶¹⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:298; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1:171.

⁶¹⁶ Yûsuf 12/31.

⁶¹⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:731; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1:340.

⁶¹⁸ Sebe 34/14.

değerlendirmesinin doğrudan oldukça uzak bir değerlendirme olduğunu ifade etmekten de sakınmamaktadır.⁶¹⁹

2- Nahivle İlgili Atf

‘Ukberî’nin, nahivle ilgili olarak İbn Cinnî’nin yer verdiği bu görüşü, atfla alakalıdır ve atfin her iki tarafının da aynı hükümde olduğunu ortaya koymaktadır. Şöyle ki müellif, zarf ile fiilin birbirine kuvvetle benzediğini zikrederek İbn Cinnî’nin de bu görüşte olduğunu ifade etmektedir. Bunun delili onlara göre; إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ يَنْزِلُ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ.⁶²⁰ Zira onlara göre bu ifadede يَنْزِلُ fiili zarfına atfedilmiştir.⁶²¹

3- Kıraatle İlgili Atıflar

et-Tibyân’da İbn Cinnî’ye yapılan kıraatla ilgili iki atf bulunmaktadır. Bunların birincisi; قَاتِلَ وَمَكَائِبٍ مِنْ نَبِيِّ قَاتَلَ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرًا.⁶²² ayetindeki قَاتَلَ fiili ile ilgilidir. Zira ‘Ukberî’ye göre bu kelimenin farklı bir kıraati de قَاتَلَ şeklindedir ve İbn Cinnî de bu kıraati benimsemektedir.⁶²³

Kıraatle ilgili diğer atf ise; وَأَنْفُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً.⁶²⁴ ayetindeki تُصِيبَنَّ şeklinde ibâresi ile ilgilidir. Zira bu kelime bir kıraate göre تُصِيبَنَّ şeklinde okunmuştur. ‘Ukberî’nin şâz olarak değerlendirdiği bu kıraat İbn Cinnî’ye göre daha uygundur. Zira ona göre burada elif أم والله ifadesinde olduğu gibi mahzûftur.⁶²⁵

İbn Cinnî’ye göre anlam itibariyle birbirlerinin tam zıttı olan bu iki kıraati uzlaştırmanın tek yolu لا’nın elifinin hazfedilmiş olduğunu söylemektir. Zaten bu hazif Arapların أما vb. kelimelerde uyguladıkları bir durumdur. Aksi takdîrde ayetteki te’kid nûnunun kullanımını açıklamak zor olur. Çünkü ona göre te’kid nûnu bu şekildeki bir ifadede fiile bitişmez.⁶²⁶

⁶¹⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1065; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2:187.

⁶²⁰ Lokmân 31/34.

⁶²¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1046.

⁶²² Âl-i ‘İmrân 3/146.

⁶²³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:299. İbn Cinnî’nin bu ayetle ilgili yaptığı açıklamalardan onun bu kıraatın ancak ayetteki رَبِّيُونَ kelimesinin ibtidâ veya zarfla değil fiil ile merfû olduğu kabul edildiği takdîrde sahih olacağı kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1:183.

⁶²⁴ el-Enfâl 8/25.

⁶²⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:621.

⁶²⁶ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1:277.

1.2.3.4.13. ez-Zemaḥşerî⁶²⁷

‘Ukberî, ez-Zemaḥşerî’nin görüşlerine *et-Tibyân*’da nâdiren yer vermektedir. Zira müellif, eserinde 2 yerde ez-Zemaḥşerî’nin adını zikreder. Bu iki mesele de nahivle alakalıdır. Bunlar konu başlıklarıyla şöyledir:

1- Bedel

İbâresindeki *إِذِ انْتَبَذَتْ* ayetindeki *وَادْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا*.⁶²⁸ kelimesinin cümle yapısı içindeki durumuyla ilgili ‘Ukberî dört farklı ihtimalden söz eder. Bunlardan birisi de ez-Zemaḥşerî’nin görüşüdür. Müellifin aktardığına göre ez-Zemaḥşerî bu kelimenin kendisinden önce geçen *مريم* isminin bedeli olduğu görüşündedir. Ancak ‘Ukberî bu değerlendirmeyi doğru bulmaz. Çünkü ona göre zaman ifade eden bir kelimenin bir isimden bedel olabilmesi için anlam itibariyle ya onun hâli ya haberi ya da sıfatı olmalıdır.⁶²⁹

ez-Zemaḥşerî’ye göre burada bedelin türü bedel-i iştimâldir ve bunu, yani zaman edatının ismin bedeli olmasını, mümkün kılan şey zaman isminin o zamanda bulunan ismi kapsamasıdır. Zaten ona göre burada Hz. Meryem’in zikredilmesinden maksat ilgili zamandır.⁶³⁰

2- İstisnâ

‘Ukberî; *إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ*; ayetindeki istisnânın i‘râbıyla ilgili olarak farklı vecihleri zikrettikten sonra ez-Zemaḥşerî’nin de bu konudaki görüşüne yer

⁶²⁷ Asıl adı Ebu’l-Kâsım Maḥmûd b. ‘Omer Cârullah ez-Zemaḥşerî (öl. 538/1143)’dir. Harezm bölgesindeki Zemaḥşer adlı köyde doğduğu için buraya nispetle ez-Zemaḥşerî adıyla meşhûr olmuştur. Daha küçüklüğünden itibâren ilimle iştiğal etmiş ve bu uğurda Buhâra ve Bağdat’a yolculuklar yapmıştır. Uzun yıllar Mekke’de kalmış ve tefsîre dâir meşhûr eseri *el-Keşşâf*’ı orada yazmıştır. Buradaki ikametinin uzunluğu sebebiyle kendisine Cârullah (Allah’ın komşusu) lakabı verilmiştir. Mu‘tezilî meşreb olan ez-Zemaḥşerî, Endülüslü bir âlimden Sîbeveyh (öl. 180/796)’in *el-Kitâb*’ını okumuş ve bundan sonra alana dâir eserler vermeye başlamıştır. Mu‘tezile mezhebinin etkisinde kalmasının sebebi kendisinden dil ve edebiyat dersleri aldığı hocası Maḥmûd b. Cerîr ed-Dabbî’dir. ez-Zemaḥşerî’nin dile dâir eserleri arasında en meşhûr olanı *el-Mufaşşal*’dır. Daha sonra kendisi bu kitabı *Enmûzec* adıyla Farsça olarak özetlemiştir. Zikredilmesi gereken bir diğer eseri de bir sözlük olan *Esâsu ‘l-belâğa*’sıdır. Bunun dışında hadîs metinlerinde geçen kelimelerin anlamlarını yorumladığı *el-Fâik* isimli eseri de önemlidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, *el-Medâris*, 283-284; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi I*, 317-319; Demirayak ve Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 89; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 83.

⁶²⁸ Meryem 19/16.

⁶²⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:868.

⁶³⁰ ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 3:9.

vermekte ve ona göre bu ibârenin bir önceki ayette geçen يَنْفَعُ fiilinin mef'ûlü olabileceğini ifade etmektedir.⁶³¹

⁶³¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:998; ez-Zemaşserî, *el-Keşşâf*, 3:321.

İKİNCİ BÖLÜM

et-TİBYÂN FÎ İ'RÂBÎ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİNİN GRAMER AÇISINDAN İNCELENMESİ

Çalışmanın bu bölümünde doğrudan 'Ukberî'nin söz konusu eseri, Arap Dilinin temel konuları çerçevesinde; merfû'ât, mansûbât ve mecrûrât gibi ana başlıklar altında incelenecektir. Bu başlıklar tamamen *et-Tibyân*'daki malzemeye göre oluşturulmuştur. Bu sebeple bu ana başlıklar altında ilk akla gelen meselelerin tamamına yer verilmeyecektir.

2.1. 'UKBERÎ'NİN et-TİBYÂN'DAKİ SARFA DÂİR GÖRÜŞLERİ

Bu başlık altında 'Ukberî'nin değindiği sarfa dâir; kelime kalıpları, ilâl (ses dönüşümleri) ve idgâm konuları üzerinde yaptığı tahliller ve ileri sürdüğü görüşler ele alınacaktır.

2.1.1. Bazı Vezinler Hakkındaki Görüşleri

et-Tibyân'da 'Ukberî, sîgalarla ilgili ilk değerlendirmelerine daha isti'âze cümlesinin tahlilini yaparken başlamaktadır. Onun yer verdiği bazı vezinler ve örnekleri şu şekildedir:

2.1.1.1 فَعْلَانُ Vezni

Sülâsîden türeyen فَعْلَانُ vezninin sonundaki elif ve nûn harfleri (ان eki), renk ve noksanlık anlamlarını ifade etmekte kullanılan فَعْلَاءُ kalıbının sonundaki elif ve hemze gibi zâiddir.⁶³² İsim, sıfat ve sıfat-ı müşebbehe olarak kullanılabilen bu vezin⁶³³ anlam itibariyle türediği kelimenin kökünün ifade ettiği anlama te'kidli ve mübalağalı bir şekilde delâlet eder.⁶³⁴ Sîbeveyh (öl. 180/796)'in verdiği bilgilere göre ise bu vezin genelde فَعْلًا masdarının dördüncü bâbtan gelen fiillerine mahsûstur. عَطَّشَانُ kökünden عَطَّشَ - يَعْطِشُ - عَطَّشًا ve ظَمَّانُ kökünden ظَمَّ - يَظْمَأُ - ظَمَّأً

⁶³² Ebu'l-Feth 'Osman b. Cinnî en-Nahvî, *el-Munşaf li 'kitâbi't-taşrif* (by.: İdâretu İhyâi't-Turâşî'l-Kadîm, 1954), 1:157.

⁶³³ İmîl Bedî' Ya'kûb, *Mu'cemu'l-evzâni's-şarfiyye* (Beyrût: 'Alemlü'l-Kutub, 1993), 190.

⁶³⁴ 'Abduh er-Râcihî, *et-Taḥîku's-şarfi* (Beyrût: Dâru'n-Nahḍati'l-'Arabî, 2004), 77.

sıfatlarının türemesi bunun örnekleridir.⁶³⁵ ‘Ukberî’nin *et-Tibyân*’da üzerinde durduğu bu kalıptaki kelimeler şunlardır:

a- الرحمن/Rahmân: رحمة kökünden gelen ve hem besmelede hem de الرَّحْمَن ayetinde⁶³⁶ geçen bu isim-sıfat, Allah’ın bütün mahlûkata karşı rahmet sahibi olduğunu ifade eder. Bu ifade, kalıbından dolayı رحيم sıfatından daha mübalağalıdır.⁶³⁷

b- الشيطان/Şeytân: Bu isim-sıfatın يَبْعُد/uzak oldu anlamındaki يَشْطُنْ fiilinden veya يَهْلِك/helâk oldu anlamındaki يَشْطِبُ - شَاطْ fiilinden türediğini söyleyen ‘Ukberî, İblîs’in bu isimle isimlendirilmesinin sebebinin, başkalarını helâke götürmedeki aşırılığı olduğunu ifade etmektedir.⁶³⁸

Yukarıda bu vezin hakkında verilen genel bilgilerden hareketle, İblîs’in bu vezindeki bir kelimeyle isimlendirilmesinin sebebinin, yapısındaki karşı konulamaz saptırma arzusu olduğunu söylemek mümkündür. Bu, ona شاطن değil de شيطان denilmesinin bir gereği olarak da görülebilir. Zira onun, henüz meşhûr kovulma hâdisesi⁶³⁹ vukua gelmeden potansiyel olarak taşıdığı ancak bastırdığı bu saptırma eğilimini (شاطن aşaması), bu olaydan sonra artık yaratanına, yaratanının izzetine yemin ederek ilan edecek kadar⁶⁴⁰ karşı konulamayacak şekilde ortaya çıkarmıştır (شيطان aşaması). Nitekim yemeğe ihtiyacı olana yani aç olana جائع denilebileceği gibi جوعان da denilebilir. Bu kelimelerden birincisi bastırılabilir bir açlık durumunu, ikincisi ise artık karşı konulamayacak dereceye varan ve mutlaka bir şeylerin yenilmesini gerektiren bir durumu ifade eder ki buna da cû’-ı sâdik denilir.⁶⁴¹

2.1.1.2. فَعِيل Vezni

Üç harfli isimlere bir harf eklenerek elde edilen ziyâdeli (sülâsî mezîd) bir vezin olan bu yapı da فعلان vezni gibi isim, sıfat ve sıfat-ı müşebbehe olarak

⁶³⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4:21. İbnu’s-Serrâc bu veznin çoğulunun; فَعَالٍ، فَعَالِيٍّ، فَعَالٍ ve فَعَالِيٍّ şekillerinde gelebileceğini söylemekte ve müfredinin de şiir zarureti sebebiyle müenneslik tâsı olarak فَعْلَانَةٌ şeklinde kullanıldığını ifade etmektedir. Ebû Bekr Muhammed b. Sehl İbnu’s-Serrâc en-Naḥvî el-Bağdâdî, *el-Uşûl fi’n-naḥv*, thk. ‘Abdulhuseyn el-Fetelî (Bejrût: Muessesetu’r-Risâle, 1999), 3:24.

⁶³⁶ el-Fâtiha 1/3.

⁶³⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:4.

⁶³⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:2.

⁶³⁹ el-A’râf 7/11-18; el-Hicr 15/34-35; el-İsrâ 17/62-63.

⁶⁴⁰ Sâd 38/81.

⁶⁴¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İḥyâu ‘Ulûmi’d-dîn*, thk. Muhammed Vehbî Süleyman ve ‘Usâme ‘Ammûra (Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 2016), 3:1776.

kullanılmaktadır. İsim olmasının örneği; قضيب, sıfat olmasının örneği; جميل, sıfat-ı müşebbehe olmasının örneği ise; فعَلٌ'den عفيف, فعَلٌ'den كريم ve فعَلٌ'den بخيل'dir.⁶⁴² Bu vezin ürettiği kökün ifade ettiği anlama te'kîdli ve mübâlağalı bir şekilde delâlet etmektedir.⁶⁴³

a- الرحيم/Rahîm: Rahmân ismi gibi رحمة kökünden türeyen bu isim-sıfat الرحمن ismi kadar mübâlağalı olmasa da Allah'ın rahmet vasfını ifade eder.⁶⁴⁴ Bu iki sıfat arasındaki anlamı ifade etmedeki mübâlağa farkından olsa gerek, daha mübâlağalı olan Rahmân'ın, nimetlerin asılları, en büyükleri ve en değerlilerini verme anlamındaki rahmeti, Rahîm'in ise tamamlayıcı bir nitelik olarak daha tafsilatlı sayılabilecek nimetleri vermeye yönelik rahmeti ifade ettiği söylenmektedir.⁶⁴⁵

b- الرجم/Racîm: 'Ukberî, şeytanın vasfı olan bu kelimeyi isti'âze ifadesinin gramer tahlîlini yaparken gündeme getirmiştir. O bu kelimenin ya lanet edilerek kovulmuş anlamında bir ism-i mef'ûl ya da kıskırtarak taşta tutan anlamında ism-i fâil olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴⁶

c- الخليفة/Halîfe: 'Ukberî'ye göre bu kelimenin sonundaki tâ-i marbûta zâid olup kelimenin aslı فعيل vezninde خليف'tir ve başkasına halef olan anlamına gelir.⁶⁴⁷

Ayrıca müellif فعيل veznindeki kelimelerin أفعال değil فُعْل vezninde cemi yapıldığı görüşündedir. أفعال ise فُعْل vezninin yani ceminin cemisidir. Bunun örneği; الأصال⁶⁴⁸ وَادُّكُرْ رَبِّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ. kelimesidir. Zira ona göre bu kelimenin müfredi أصيل'dir. Bu kelime sırasıyla önce أُصِل, sonra da آصال şeklinde cemi olmuştur.⁶⁴⁹

⁶⁴² İmîl Bedî' Ya'kûb, *Mu'cemu'l-evzânî's-şarfiyye*, 217-218; İbrâhîm Muḥammed es-Süleymân, *el-Ebniyetu's-şarfiyye 'inde e'lâmi'l-müfessirîn hatte'l-ḫarnî's-sâbi' li'l-hicra* (Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniv. Yayınları Yayınları, 2017), 297.

⁶⁴³ er-Râcihî, *et-Taṭbîku's-şarfi*, 77-78. Bu veznin çoğulu kural dışı olarak on farklı şekilde gelir. Bunlar: Muzâf fiillerden; فعَال, فُعْلَاءُ, فُعْلَاءُ, illetli fiillerden; أفعِلَاءُ, müennes için; فُعْلَانُ, فُعْلَانُ, فُعْلَانُ ve son olarak da فُعُولُ şeklindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbnu's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 3:17.

⁶⁴⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:4.

⁶⁴⁵ ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1:110-111.

⁶⁴⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:2.

⁶⁴⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:47.

⁶⁴⁸ el-A'râf 7/205.

⁶⁴⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:609-610.

‘Ukberî, bu veznin mübâlağa ifade ettiğini ⁶⁵⁰ اَلَيْمٌ وَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ayetindeki kelimesinden hareketle izah etmiştir. Zira ona göre bu kelimenin aslı if‘âl bâbının ism-i fâ‘ili olan مُؤْلِمٌ şeklindedir. Ancak اَلَيْمٌ vezni مؤلم‘den daha çok mübâlağa ifade etmektedir. Ona göre bu mübâlağadan dolayı kelime bu şekilde kullanılmıştır. Bu veznin mâzisi اَلَمٌ, ism-i fâ‘ili مُؤْلِمٌ, cemisi ise اَلْمَاءُ veya اِلَامٌ şeklindedir. Bu sîğanın bir başka örneği ise; شُرْفَاءُ شَرَفَ شَرَفٌ sülâsi fiilinin ism-i fâ‘ili olan شَرِيفٌ kelimesinin, شُرْفَاءُ ve شِرَافٌ şeklindeki cemileridir.⁶⁵¹

2.1.1.3. فَعُولُ Vezni

Te’kidli ve mübâlağalı bir şekilde ism-i fâ‘il anlamına işaret etmek için kullanılan bu vezin,⁶⁵² sıfat olduğunda müenneslik tâsı almaz.⁶⁵³ Müellif, اِنَّهُ يَقُولُ, ⁶⁵⁴ اِنَّهَا بَقْرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْاَرْضَ. ilgili ayette geçen ذلول kelimesinin müennes bir kelime olan بقرة’nın sıfatı olmasına rağmen fe‘ûl vezninde olduğundan müenneslik tâsı almadığını ifade etmektedir.⁶⁵⁵

‘Ukberî’ye göre bu veznin müenneslik tâsı almamasının bir başka sebebi ise mübâlağa ifade etmesidir. Bu durumda ona göre وَلَمْ يَمَسِّنِي بَشَرٌ وَلَمْ اَكُنْ بَغِيًّا. ayetindeki⁶⁵⁶ بَغِيًّا kelimesi Hz. Meryem’le alakalı olmasına rağmen müenneslik tâsı almamıştır. Zira ona göre bu kelimenin aslı يَبْغِي - بَغَى fiilinden فَعُول ya da فَعِيل veznindedir ve her iki durumda da mübâlağadan dolayı ilgili kelimeye tâ bitişmemiştir.⁶⁵⁷

Söz konusu kâide, فَعُول vezninin mevsûfunun zikredildiği durumla da sınırlanmaktadır. Mesela, و رَجُلٌ صَبُورٌ. ve اِمْرَاَةٌ صَبُورٌ gibi kullanımlarda bu kural geçerlidir. Ancak mevsûf zikredilmediğinde, mevsûfun müennes mi yoksa müzekker mi olduğuna tâ getirilerek veya terkedilerek işaret edilmesi gerekir. اَلتَّقِيْتُ

⁶⁵⁰ el-Bakara 2/10.

⁶⁵¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:27. İlgili kelimenin مؤلم anlamında olduğuna dâir benzer bir değerlendirme için bk. ez-Zeccâc, *Me‘âni l-Şur‘ân*, 1:86-87.

⁶⁵² er-Râcihî, *et-Ta‘bîkû ‘ş-Şarfi*, 77-78.

⁶⁵³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:76. Bu veznin çoğulu; فَعَائِلٌ, فَعَالٌ ve فَعَاءٌ şeklinde gelir. İbnu’s-Serrâc ayrıca ilk iki çoğul veznin müennesler için olduğu bilgisini de vermektedir. bk. İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi’n-na‘iv*, 3:19. Ayrıca bk. es-Süleymân, *el-Ebniyetu ‘ş-Şarfiyye*, 289.

⁶⁵⁴ el-Bakara 2/71.

⁶⁵⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:76.

⁶⁵⁶ Meryem 19/20.

⁶⁵⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*., 2:869.

. مَرَّتْ بِصُبُورَةٍ ve بِصُبُورٍ. ⁶⁵⁸ ‘Ukberî’nin bu konuyu gündeme getirdiği ilgili ayette ise mevsûfun (بِقِرَّة) zikredilmiş olduğunu görmekteyiz. Bu durumdan olacak ki o, ikinci duruma değinmemiştir.

2.1.1.4. فُعْلَانُ Vezni

Sülâsî isimlere iki harf eklenerek elde edilen bu vezin⁶⁵⁹ isim ve sıfatların cemi şekli olarak kullanılır.⁶⁶⁰ ‘Ukberî’nin bu vezne verdiği örneklerden birisi فُرْقَان kelimesidir. Ona göre bu kelime الفرق kökündendir ve fark eden, ayıran veya ayırt edilen anlamına gelir.⁶⁶¹

2.1.1.5. فُعْلَى Vezni

‘Ukberî’ye göre bu vezindeki bir kelime sıfat olduğunda kelimenin sonundaki vâv, isimle sıfatı birbirinden ayırt etmek için yâ harfine dönüşür.⁶⁶² Onun ifade ettiği bu durumun tersi فُعْلَى vezinde söz konusudur. Yani bu vezin فُعْلَى vezinin aksine isim olarak kullanıldığında vâvlı olarak kullanılır ve bu vâv kelimenin aslından olan yâdan kalb edilir.⁶⁶³ Bu sebeple ‘Ukberî’ye göre; إِذْ أَنْتُمْ ayetindeki⁶⁶⁴ قَصْوَى kelimesi sıfat olduğu için, aynı vezindeki دنيا kelimesi gibi قَصِيَا şeklinde olması kıyasa daha uygundur.⁶⁶⁵ İbn Cinnî (392/1002)’nin kelimenin vâvlı kullanımının şâz olduğu şeklinde açıkladığı bu durumu,⁶⁶⁶ ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143) kesret-i isti‘malle⁶⁶⁷ izah etmektedir.

⁶⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. İmîl Bedî‘ Ya‘kûb, *Mu‘cemu‘l-evzâni‘ş-şarfiyye*, 213-214.

⁶⁵⁹ İmîl Bedî‘ Ya‘kûb, *Mu‘cemu‘l-evzâni‘ş-şarfiyye*, 191.

⁶⁶⁰ Edmâ Tarbiye, *Mu‘cemu‘l-cumû‘ fi‘l-luğati‘l-‘arabiyye* (Beyrût: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 2003), 221-230.

⁶⁶¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:237. İbnu’s-Serrâc bu veznin vâv ve nûnla cemi yapılarak diğer vezinlerin çoğullarından farklı olarak kurallı olarak kullanıldığını ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bk. İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi‘n-naḥv*, 3:24.

⁶⁶² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:624-625.

⁶⁶³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4:389; el-Müberrid, *el-Muktedab*, 1:306; İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi‘n-naḥv*, 2:266.

⁶⁶⁴ el-Enfâl 8/42.

⁶⁶⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:624-625. ez-Zeccâc ilgili kelime ile alakalı böyle bir değerlendirmeye yer vermemektedir. bk. ez-Zeccâc, *Me‘âni‘l-Kur‘ân*, 3:317.

⁶⁶⁶ İbn Cinnî, *el-Munşif li‘kitâbi‘t-taşrif*, 1:161. Bu veznin farklı kullanım alanları için ayrıca bk. İmîl Bedî‘ Ya‘kûb, *Mu‘cemu‘l-evzâni‘ş-şarfiyye*, 186.

⁶⁶⁷ ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2:584. Bu vezin ile ism-i tafdil kastediliyorsa çoğulu; فُعْلٌ şeklinde, ismi tafdil dışında bir anlam kastediliyorsa, فُعْلَالٌ ve فُعْلَالِيٌّ şeklinde ve şayet en az sayı (cemi killet) kastediliyorsa da فُعْلَالِيَّاتٌ ve فُعْلَالِيَّاتٌ şeklinde yapılır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi‘n-naḥv*, 3:9-10.

Her hâlükârda, bu husus ister kesret-i istî‘mâl ister şâzz kavramı ile ifade edilsin, mefhûm olarak sonuçta ‘Ukberî’nin kelimeyle ilgili vardığı kıyasa aykırılık hükmüyle aynı anlamı ifade etmektedir. Burada şu soru gündeme gelmektedir. Kur’an’da Arap Dilinin, kendi iç sistematiğini ifade eden dil mantığına aykırı bir kullanıma niçin yer verilmektedir? Kanaatimizce bunun tek cevabı murâdî ilâhının muhataplarının kullanımını esas almış olmasıdır.

2.1.2. Fiille İlgili Meseleler Hakkındaki Görüşleri

Bu başlık altında ‘Ukberî’nin *et-Tibyân*’da yer alan ses dönüşümleri konusundaki değerlendirmeleri ele alınacaktır.

2.1.2.1. İ‘lâl (Kalb ve İbdal)

İ‘lâl kavramı, kelimenin telaffuzunda bir kolaylık sağlamak için kelimedeki illet harfinin; kalb, teskîn (sâkin yapma) nakil veya hazifle ses değişimine uğraması anlamına gelir.⁶⁶⁸ Sözü edilen ses değişimleri Arapça’da illetli denilen fiillerde meydana gelmektedir. Bunların *et-Tibyân*’daki örnekleri şu şekildedir:

a- İletli Fiiller

Bu başlık altında misal, ecvef, nâkıs, lefif gibi illetli fiillerin çekimleri ve türevlerindeki (mezîd bablarındaki) kalb ve ibdâl örnekleri ile alakalı ‘Ukberî’nin değindiği konular ele alınacaktır.

aa- Ecvef Fiiller

Bunun ilk örneği isti‘âzedeki اَعُوذُ fiilidir. Nitekim يَعُوذُ fiilinin aslı اَعُوذُ şeklinde idi. Arapçada vâv veya yâ harfi kelimenin ortasında harekeli olarak bulunursa bu hareke kendisinden önceki sahih sâkin harfe aktarılır.⁶⁶⁹ Ayrıca illet harfi olan vâvın damme ile telaffuzu dile ağır geldiğinden (istiskâl) bu harfin harekesi öncesindeki ‘ayn harfine nakledilip kendisi sâkin kalmış ve kullanıldığı şekli almıştır.⁶⁷⁰ Ancak burada herhangi bir kalb olayının olmadığı görülmektedir.

⁶⁶⁸ ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 2:481; Şeyh Radıyyuddîn Muḥammed b. el-Ḥasen el-İsterâbâdî en-Naḥvî *Şeyh Rağî ‘ale’ş-Şâfiye* (by., Matba‘atu’l-‘Amira, t.y.), 274; ‘Abdulḡanî ed-Daqr, *Mu‘cemu’l-ḡavâ ‘idi’l-‘arabiyye* (Dimaşk: Dâru’l-Ḳalem, 1993),73; Muḥammed el-Antâkî, *el-Muḡîṡ fi eṡvâti’l-‘arabiyye ve naḡvihâ ve şarfiḡâ* (Beyrût: Dâru’ş-Şarḡi’l-‘Arabî, 1971), 1:105.

⁶⁶⁹ el-Antâkî, *el-Muḡîṡ*, 1:107. Ecvef fiilin mâzi ve muzârisinde meydana gelen bu değışimlere dâir tafsilatlı bilgi için ayrıca bk. İbnu’s-Serrâc, *el-Uṡûl fi’n-naḡv*, 3:278-279.

⁶⁷⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:2.

Benzer bir nakil olayı *إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* ayetindeki⁶⁷¹ fiilinde de görülür. Ancak bu fiilin aslındaki illet harfî olan vâvın (fiil *عون* kökündendir) harekesi kesre idi. Vâv harfinin kesreli okunuşu, dammeli okunuşu gibi ağır kabul edildiğinden aynı hareke nakli işlemi bu fiilde de söz konusu olmuştur. *أَعُوذُ* fiilinden farklı olarak *نَسْتَعِينُ* fiilinin aslındaki vâv harfî, hareke naklinden sonra sâkin kalıp öncesi kesreli olduğundan yâ harfine dönüşmüştür.⁶⁷² Zira vâv harfî kelimenin sonunda bulunup kendisinden önceki harf kesreli olduğunda veya kelimenin ortasında gelip mastarında kendisinden önceki harf kesreli olduğunda yâ harfine dönüşür/kalb olunur.⁶⁷³

ab- Nâkıs Fiiller

‘Ukberî nâkıs fiillerde meydana gelen dönüşümlerin ilk örneğini; *وَإِذَا لَفُوا* ve *لَقُوا* şeklindeki ayette⁶⁷⁴ ele almaktadır. Ayetteki *لَقُوا* kelimesi bir nâkıs fiildir ve aslı *لَقِيُوا*’dır. Müellife göre bu fiilin ayetteki çekimli halinin aslı *لَقِيُوا* idi. *لَقُوا* sîgasındaki kâf, kelimenin sonundaki vâv harfinden dolayı veya aslındaki yâ’nın harekesi kendisine aktarıldığı için damme ile harekelenmiştir.⁶⁷⁵

Nâkıs fiillerin bir diğer örneğini yukarıdaki ayetin devamındaki; *وَإِذَا خَلُّوا إِلَى* ayetinde⁶⁷⁶ görmekteyiz. Zira ayetteki *خَلُّوا* kelimesi yine bir nâkıs fiildir. Bu fiildeki dönüşümü şöyle gösterebiliriz:

خَلُّوا خَلُّوا خَلُّوا

Bu şemaya göre fiilin ilk şekli cemi müzekker sîgasıdır. Bu sîgada hem fiilin aslından olan vâv, hem de cemi vâvı bulunmaktadır. İkinci aşamada cemi vâvının mâ kabli meftûh ve kendisi de sâkin olduğundan⁶⁷⁷ kelimenin aslından olan vâv

⁶⁷¹ el-Fâtiha 1/5.

⁶⁷² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:2,7.

⁶⁷³ Rağıyyuddîn el-İsterâbâdî, *Şeyh Rağî ‘ale’ş-Şâfiye*, 279; er-Râcihî, *et-Taṭbîku’ş-sarfi*, 158-159.

⁶⁷⁴ el-Bakara 2/14.

⁶⁷⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:30.

⁶⁷⁶ el-Bakara 2/14.

⁶⁷⁷ Aslında bir kelimenin sonundaki vâv veya yânın elife dönüşebilmesi için bazı şartlar vardır. Bunların en başta gelenleri bu illet harflerinin aslı bir hareke ile harekelenmiş, kendilerinden önceki harfin de meftûh olmasıdır. Yukarıdaki ilgili kelimedede vâv harfinin sâkin olduğu görülmektedir. Ancak bu görünüm cemi müzekker ğâib çekiminde ortaya çıkan bir durumdur. Fiilin aslına bakıldığında bu kelimenin *خَلُّوا* olduğu ve kalb olayı için gerekli olan şartları taşıdığı görülecektir. Bu konuyla alakalı ayrıntılı bilgi için bk. İbn Cinnî, *el-Munşaf*, 2:117; er-Râcihî, *et-Taṭbîku’ş-sarfi*, 162-163.

elife kalb olmuş ve oluşan iltikâ-i sâkineynden⁶⁷⁸ dolayı kelimenin aslından olan vâv hazfedilmiştir. Geriye kalan خَلُوا şeklindeki lâmin fethası hazfedilen elifin kârinesi, mevcûd vâv da cemi müzekker zamiridir. Zaten cemi vâvının hazfedilmemesinin sebebi bu harfin aslında zamir olmasıdır.

‘Ukberî’nin kitabında değindiği mezîd nâkıs fiiller de vardır. Sözgelimi; اَشْتَرُوا الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهَدَىٰ. ayetindeki⁶⁷⁹ fiil bunlardan birisidir.

Ayetteki اشْتَرُوا fiili ifti‘âl bâbından nâkıs fiildir. İlgili fiil ayette cemi müzekker ğâib çekimiyle zikredilmiştir. Bu sîganın aslı ‘Ukberî’ye göre اشْتَرُوا şeklindedir. Yukarıdaki اشْتَرُوا ve اشْتَرُوا fiillerindeki dönüşümün bir benzeri bu fiilde de meydana gelmiştir. Ancak müellife göre bu fiildeki i‘lâl olayıyla ilgili bir problem vardır. O, muhtemel bu probleme “فيل” kaydıyla dikkat çekmiştir. Problem şudur: Ayette fiilin sonundaki vâv harfi damme ile harekelenmiştir. Bu, genelde sikâl veya istiskâl diye ifade edilen telaffuz zorluğuna sebep olan bir durumdur. Ancak müellif bunun muhtemel üç cevabı olduğunu ifade etmektedir. Birincisine göre bu damme geçişi mümkün kılmak için getirilmiştir. Dolayısıyla ârizî bir harekedir. Harekeler arasından dammenin seçilmesinin sebebi de ona göre yine basittir. Zira ‘Ukberî Arapçada harekelerle sesler arasında hemcinslik uyumu olduğuna işaret ederek, fethanın elifin, kesranın yânın ve dammenin de vâvın hemcinsi olduğuna ifade etmekte ve, ilgili fiil sadedinde düşünüldüğünde, vâvla biten bir kelimenin geçiş harekesinin damme olmasını gayet doğal karşılamaktadır. Bundan dolayı إِذَا حُرِّكَ إِسْتَرُوا kuralı da haklı bir gerekçeyle göz ardı edilmiş olur.⁶⁸⁰

‘Ukberî’ye göre ilgili fiilin son harfinin damme ile harekelenmesinin geçerli ikinci gerekçesi ise fiildeki cemi müzekker vâvı (vâv-ı cemâ‘a) ile fiilin aslındaki yâ‘dan dönüşmüş vâvın arasını ayırmaktır.⁶⁸¹ Buna göre fiilin dönüşümü şu şekilde olur:

إِسْتَرُوا إِسْتَرُوا إِسْتَرُوا إِسْتَرُوا إِسْتَرُوا

⁶⁷⁸ Arap fonetiğinde, her ne kadar bazı şartlarda bu mümkün olsa da, bir kelimedede mütecevir iki sâkin harfin bulunması uygun görülmemekte ve bazı yöntemlerle bu durumun ortadan kaldırılması yoluna gidilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Anţâkî, *el-Muĥîţ*, 1:74-78.

⁶⁷⁹ el-Bakara 2/16.

⁶⁸⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:31.

⁶⁸¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:32.

‘Ukberî’ nin bu fiilin son harfinin damme almasıyla ilgili diğer bir gerekçesi ise şudur: Bu fiilin son harfinin damme olması mâzi fiillere bitişen ref‘ zamiri konumunda olmasındandır. Dolayısıyla ona göre اشتروا fiilinin son harekesi قَمْثْ fiilinin sonundaki ref‘ zamiri gibi fâillik alametidir.⁶⁸²

ac- İfti‘âl Babında Misâl Fiilin Değişimi

Misâl-i vâvîden olan illetli fiiller ifti‘âl bâbına aktarıldığında fiilin ilk harfi (fâu’l-fi’l) olan vâv, tâ’ya dönüşür ve girdiği kalıptaki zâid tâ ile idgâm edilir. Bu dönüşüm misâl-i vâvî olan fiilin ifti‘âl bâbındaki bütün türevleri için geçerlidir.⁶⁸³

Bu meselenin örneği; يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ. Bu ayetindeki⁶⁸⁴ يقي - يقي fiilinin bu vezindeki çekimidir. Fiilin ifti‘âl babındaki mâzisi aslında اوتقى olması gerekirken vâv, tâ’ya dönüşmüş ve اتقى şeklini almıştır. Birbirini takip eden iki harften önceki sâkin sonraki harekeli olduğunda bu fiilde olduğu gibi, bu iki harfin idgâm edilmesi gerekeceğinden fiil اتقى şeklini almıştır. Misâl-i vâvî olan fiilin ifti‘âl bâbındaki tüm türevleri bu değişimi bünyesinde barındırır. Şöyle ki, fiilin muzârisi يتقى, ism-i fâili المتقى ve masdarı ise اتقاء şeklinde gelir.⁶⁸⁵

b- Nâkıs Fiillerin İsm-i Fâ‘il ve İsm-i Mef‘ûllerindeki Değişim

Nâkıs fiillerin ism-i fâ‘il ve ism-i mef‘ûllerinin cemilerinde kelimenin aslından olan vâv ve yâ hazfedilir. Çünkü kelimenin aslından olan sâkin illet harfi ile cemi kalıbında bulunun cemi alameti olan sâkin vâv ve yânın art arda gelmelerinden dolayı Arapçada telaffuzu imkânsız kılan iltikâ-i sâkineyn meydana gelir. Bu imkânsızlığın ortadan kaldırılması için iki sâkinden birisinin hazfedilmesi gerekir. ‘Ukberî’ nin ifade ettiği ve genel uygulamanın da bu şekilde olduğu üzere kelimenin aslından olan illet harfinin hazfi tercih edilir. Çünkü cemi vâvı veya yâsı bir anlam ifade etmek üzere kalıpta bulunmaktadır. Dolayısıyla cemi alâmeti olan bu harflerin hazfi tercih edilmez.⁶⁸⁶

⁶⁸² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:32

⁶⁸³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:16; el-*Antâkî*, *el-Muḥîṭ*, 1:112.

⁶⁸⁴ el-Bakara 2/21.

⁶⁸⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:16.

⁶⁸⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:16. İkisi de aynı olan harften hangisinin hazfedildiğinin ne önemi var ki? Gibi bir soru akla gelebilir. Ancak burada önemli olan, kanaatimizce, hangi harfin hazfedildiği değil hazifteki tercih sebebidir. Zira hazifte anlama katkısı olan değil olmayan tercih edilmektedir. ‘Ukberî, fiilin başında aynı harfin üç kere tekrar etmesi durumunda- sözgelimi

c- Ecvef Fiilin Emri

‘Ukberî; وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ بِالْيَوْمِ الْآخِرِ. ⁶⁸⁷ tahlîli bağlamında يَقُولُ fiilini ele almaktadır. Buna göre يقول fiilinin aslı يَقُولُ şeklindedir. Vâv harfinin harekesi kaf harfine verilmiştir. Bu değişiklik vâv harfinin damme ile okunuşunun telaffuzda zorluğa sebep olması nedeniyledir. Sülâsi fiillerin emrinde fiilin muzârisindeki muzâri‘ât harfi yerine hemzenin getirilmesinin sebebi ise kelimenin muzâri‘ât harfi atılınca ilk harfinin sâkin kalmasıdır. Arapçada okumaya harekesiz harfle başlamak mümkün değildir. Ancak yukarıda ecvef fiilin muzârisinde yapılan değişiklik bu hemzeye gerek bırakmamıştır. Zira haziften sonra geriye kalan harflerin ilki harekelidir. Dolayısıyla emir için kelimenin başına hemze getirilmesine gerek kalmamıştır. Bundan dolayı ecvef fiilin emri, قال fiili özelinde düşünülecek olursa, قُلْ şeklinde olur. ⁶⁸⁸

d- ‘Ukberînin Diğer Kelimelerdeki Ses Değişimlerine Dâir Görüşleri

Bu başlık altında, yukarıda değinilmeyen, ‘Ukberî’nin *et-Tibyân*’da ele aldığı bazı kelimelerde meydana gelen ses değişimleri ile ilgili durumlar şunlardır:

da- الصراط Kelimesi

‘Ukberî bu kelimenin aslının سِرَاطِ harfiyle السراط şeklinde olduğu şeklindeki görüşe katılmaktadır. Çünkü Arapçada yola, bir şeyin yutulmasını ifade eden سَرَطَ fiilinden hareketle yutulan şeyin boğazdan aşağıya akması gibi insanların da onda akıp gitmeleri sebebiyle سراط denilmiştir. Bu kelimenin aslındaki سِرَاط harfinin, صاد harfine dönüşmesinin sebebi ise hem bu iki harf arasındaki nitelik benzerliği ⁶⁸⁹ hem de صاد ile kelimenin sonundaki طاء harfi arasındaki ıtâk/kalınlık uyumudur. Bazı

hemze ile başlayan fiillerin muzâri çekiminin nefis-i mütekellim vahdeh kalıbı bunun örneğidir-hangisinin hafzedileceği meselesinde de aynı şeyi ifade etmektedir. Bilgi için bk. ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:17. Bu konuda akla gelebilecek bir diğer soru da cemi alameti olan harfler bir anlam taşıyor da kelimeyi oluşturan tek tek harfler o kelimenin anlamına katkı sağlamıyor mu? sorusudur. Kanaatimizce bu sorunun cevabı da müstakil bir çalışmanın konusu olabilir.

⁶⁸⁷ el-Bakara 2/8.

⁶⁸⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:25.

⁶⁸⁹ Zira سِرَاط harfi hem safir (çıkışı esnasında sesin, kuş veya ıslık sesine benzer bir ses çıkarması) ve hems (sesin nefesle beraber akması) nitelikleri bakımından hem de mahreçleri itibariyle صاد harfi ile ortaktır. Bu benzerlik iki harf arasındaki dönüşümü mümkün kılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Müberra, *el-Muhteḍab*, 1:360-361. Safir ve hems sıfatlarının tanımı için bk. İsmail Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in faziletleri ve okunma kâideleri*, (İstanbul: İFAV, 2009), 201, 210.

kıraatlerde bu kelime زاي harfi ile okunmaktadır. Bunun sebebi de yine سين harfi ile طاء harfleri arasındaki sıfat/mahreç benzerliğidir.⁶⁹⁰

db- ‘Ukberî’ye göre Arapçada mehmûs⁶⁹¹ harflerin mechûr⁶⁹² harflere dönüşmesi daha uygundur. Çünkü zayıf olan kuvvetli olana dönüşür.⁶⁹³ Bunun örneklerinden birisi; *إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِالْفِ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُرَدِّينَ*. ayetindeki⁶⁹⁴ *مُرَدِّينَ* kelimesinin *مُرَدِّينَ* şeklindeki kıraatidir. Zira bu kıraate göre kelimenin aslı *مُرَدِّينَ* şeklinde idi. Tâ’nın fethası râ’ya nakledilerek tâ, dâl harfine kalb edilmiş ve iki dâl birbirine idğâm edilmiştir.⁶⁹⁵

dc- ‘Ukberî’ye göre *إِلَّا وَلَا دَمَةَ* ayetindeki⁶⁹⁶ *إِلَّا* kelimesi *إِيلاً* şeklinde de okunabilir. Çünkü şeddenin dile ağır gelmesi ve lâm’ın öncesindeki harfin meksûr olması sebebiyle birinci lâm yâ’ya dönüştürülebilir.⁶⁹⁷

dd- Arapçada ifti‘âl babına dönüştürülmüş fiillerin harflerinde bir takım dönüşümler meydana gelmektedir. ‘Ukberî’nin buna örnek olacak şekilde ele aldığı kelimelerden birisi de; *وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنْتِزِكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسِلُونِ*. ayetindeki⁶⁹⁸ *وَادَّكَرَ* kelimesidir. Bu kelimenin aslı *ادنكر* idi. Ancak kelimedeki ذ ve ت birbirlerine yakın oldukları için, د harfine dönüşmüş ve birbirine idğâm edilmiştir.⁶⁹⁹

de- ‘Ukberî, *إِسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ*. ayetindeki⁷⁰⁰ *إِسْتَحْوَذَ* fiilinin kıyasen *استحاذ* olması gerektiğini ifade eder. Bunun örneği ona göre *استقام* fiilidir.⁷⁰¹

⁶⁹⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:8. سين ile زاي harfleri safir niteliğinde, زاي ile طاء harfleri ise cehrlükte birbirlerine benzemektedir. el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 1:360-361.

⁶⁹¹ Arap ses biliminde mehmûs, konuşma esnasında ses telleri titremeksizin çıkan seslere denir. Bu durumun nedeni sesin mahrecinden çıkarken herhangi bir engelle karşılaşmadığı için fısıltıya benzer bir ses çıkarmasıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Muhammed Bışr, *‘İlmu’l-luğati’l-‘âmmu’l-eşvât* (Kâhire: Dâru’l-Me‘ârif, 2007), 78.

⁶⁹² Mechûr ise, konuşma esnasında ses telleri arasındaki mesafenin kapanması sonucu dar bir alandan geçen havanın ses tellerine sürtünüp onları tütetmesi neticesinde oluşan seslere denir. Ayrıntılı bilgi için bk. Bışr, *‘İlmu’l-luğati’l-‘âmm*, 78-79.

⁶⁹³ ‘Ukberî’nin mutlak olarak zikrettiği bu konuyla ilgili el-Anṭâkî farklı bir ayrıntıya değinerek, peşe gelen mehmûs ve mechûr harflerden sâkin olanın harekeli olana yakın bir sese dönüşeceğini ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Anṭâkî, *el-Muḥîṭ*, 1:117.

⁶⁹⁴ el-Enfâl 8/9.

⁶⁹⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:617, 618.

⁶⁹⁶ et-Tevbe 9/8.

⁶⁹⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:637.

⁶⁹⁸ Yûsuf 12/45.

⁶⁹⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:734.

⁷⁰⁰ el-Mücâdele 58/19.

⁷⁰¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1214.

df- متزمل 702 ayetindeki *يَا أَيُّهَا الْمُرْمَلُ* kelimesinin aslı da ‘Ukberî’ye göre متزمل şeklinde idi. Ancak ona göre kelimenin aslındaki tâ, zâ’ya kalb edilip idğâm edilmiştir. 703 *وَكَاثُ الْجِبَالِ كَثِيْبًا مَّهِيْلًا* ayetindeki 704 *مهيلًا* kelimesinin aslı da ona göre مهيل şeklinde idi. Sîbeveyh (öl. 180/796)’e göre bu ayette vâv hazfedilip yâ sükûn yapılmış, el-Ahfeş (öl.215/830)’e göre ise yâ hazfedilip vâv yâ’ya kalb edilmiştir. 705

Burada sarfla ilgili son olarak ‘Ukberî’nin tevâli’l-harekâta dâir görüşüne yer vermek istiyoruz. Nitekim üçten fazla harekenin peşpeşe gelmesi tevâli’l-harekâta yol açar ve bu sebeple bu hareketlerin birisi hazfedilir, yani sükûn yapılıır. Bunun bir örneği müellife; *وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ*; 706 ayetindeki *يَعِدُ* fiilidir. Zira ona göre bir kıraatte bu kelimenin dâl harfî tevâli’l-harekâttan dolayı sâkin olarak *وَإِذْ يَعِدُكُمُ* şeklinde okunmuştur. 707

2.1.2.2. Bazı Fiillerle İlgili Farklı Vezin Takdîrinin Anlama Etkisi

وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ ayetindeki *يَعِدُكُمُ* kısmındaki *يَعِدُكُمُ* ifadesi ile ilgili iki farklı kıraatten daha söz eder. Ancak mevcut kıraat (Âsım Kıraati) ile söz konusu bu üç kıraatin de anlama etkisi vardır. 708 Birinci kıraat câri kıraattir. Bununla ilgili bir şey söylemeye gerek yoktur. İkinci Kıraat bu fiili ayetin başındaki gibi *يُعَادِعُونَ* şeklinde mufâ‘ale bâbından getirmektir. Bu durumda hîdâ’/aldatma işini yapanlar kendilerini yabancı birisi menzilesine indirip/yabancı birisi sayıp kendileriyle alay etmiş gibi olurlar. Zira bu karşılıklılık anlamı mufâ‘ale bâbının ifade ettiği temel anlamdır. Bu fiille ilgili üçüncü ihtimal ise *يُعَادِعُونَ* şeklinde if’âl bâbında olmasıdır ki bu durumda hîdâ’ işini yapan şeytandır. 709

يَوْمَ نَبِّطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَى ayetindeki 710 *نَبِّطِشُ* fiil ‘Ukberî’ye göre if’âl vezninden de okunabilir. Bu durumda ayetin ilgili kısmı *نَبِّطِشُ الْمَلَائِكَةَ* anlamına gelir. 711

702 el-Müzzemmil 73/1.

703 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1246.

704 el-Müzzemmil 73/14.

705 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1247.

706 el-Enfâl 8/7.

707 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:617.

708 Biz çalışmamız boyunca kıraat farklarını ancak anlama etki etmeleri durumunda ele aldık, sırf kıraat farkı olmaları açısından dikkate almadık.

709 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:26.

710 ed-Duhân 42/16.

711 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1146.

2.1.2.3. Fiilin Hem Lâzım Hem Müte‘addî Kullanımı

‘Ukberî lâzım fiille alakalı görüşünü ilk olarak; فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا; ayetini⁷¹² değerlendirirken dile getirmektedir.⁷¹³

Müellif bu bağlamda, ayetteki *فزادهم الله مرضا* cümlesindeki *زاد* fiilinin, hem lâzım (geçişsiz) hem de müte‘addî (geçişli) kullanımına dikkat çeker. Ona göre lâzım kullanımının örneği *زاد الماء. Su arttı.* cümlesidir. Yine ona göre bu fiil müteaddî olduğunda iki mef‘ûl alır. Yukarıdaki ayet bunun örneğidir. Nitekim ayetin ilgili kısmında *زاد* fiilinin birinci mef‘ûlü *هم* zamiri, ikinci mef‘ûlü ise *مَرَضًا* kelimesidir. ‘Ukberî’nin bu duruma verdiği örnek ise *زِدْتُهُ دِرْهَمًا.*⁷¹⁴

2.1.2.4. İki Mef‘ûl Alan Fiiller

‘Ukberî’ye göre normal şartlarda tek mef‘ûl alan fiiller sayrûret (oluş) anlamında olduklarında iki mef‘ûl alabilirler. Müellifin burada bahsettiği iki mef‘ûl alan fiiller, nahivde söz konusu edilen *ظَنَّ* gibi fiillerin dışında bir konudur.⁷¹⁵ Bunun örneği ona göre; *تَرَكَ* ayetindeki⁷¹⁶ *وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ.*

Ona göre ayetteki *هم* zamiri birinci, *ظلمات في* câr-mecrûru da ikinci mef‘ûldür. Bu durumda *لا يبصرون* cümlesi de hâldir.⁷¹⁷

Aynı durum; *جَعَلَ* ayetinin⁷¹⁸ başındaki *جَعَلَ* fiili için de geçerlidir. Buna göre normal şartlarda bir mef‘ûl alan *جَعَلَ* fiili, *صَيَّرَ* manasında olduğunda iki mef‘ûl alır.

Bu ayette *جَعَلَ* fiili bir mef‘ûl alan fiil kabul edildiğinde *الأرض* kelimesi mef‘ûl, *فراشا* kelimesi hâl, *صَيَّرَ* manasında kabul edildiğinde *الأرض* birinci, *فراشا* kelimesi ikinci mef‘ûl olur.⁷¹⁹

⁷¹² el-Bakara 2/10.

⁷¹³ Bir görüşe göre Arapçada lâzım olduğu düşünülen fiiller de en az dört şeye geçişli/müte‘addîdir. Bunlar masdar, zarf-ı zaman, zarf-ı mekân ve hâldir. Söz gelimi aslında lâzım olduğu düşünülen *قام* fiili; *قام زيد قيامًا.* şeklindeki bir cümlede kullanıldığında müte‘addî olarak da değerlendirilebilir. İlgili değerlendirmeler için bk. Ebû Muhammed ‘Abdullah Cemâluddîn b. Yûsuf b. Aḥmed b. ‘Abdillah İbn Hişâm el-Enşârî, *Şerḥu Cumeli’z-Zeccâc*, thk. ‘Ali Muḥsin ‘Îsâ Mâlullah (Beyrût: ‘Âlemu’l-Kutub, 1986),129.

⁷¹⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:26.

⁷¹⁵ Onun bu konudaki görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:255-256.

⁷¹⁶ el-Bakara 2/17.

⁷¹⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:33.

⁷¹⁸ el-Bakara 2/22.

⁷¹⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:38-39.

2.1.2.5. ‘Ukberî’ nin Fiil Bâblarına Dâir Görüşleri

‘Ukberî’ye göre mufâ‘ale bâbı tekrar anlamı da ifade eder. O bu görüşüne; حافظوا حافظوا fiili ile ilgili olarak yer vermektedir. Buna göre ayetteki حافظوا fiili tekrar anlamına geldiğinden ayet namaza devam edilmesi gerektiğini de ifade etmektedir.⁷²¹

‘Ukberî’ye göre müte‘addî olan sülâsî mücerred bir fiil, if‘âl veya tef‘îl babına aktarıldığında iki mef‘ûl alır. Bunun örneği; وَإِمَّا يُنْسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تُفَعِّدْ بَعْدَ الذِّكْرِى; Zira ayetteki ينسيتك fiilinin ikinci mef‘ûlü mahzûftur ve takdiri, الحق ينسيتك الذكري أو الحق.⁷²²

2.1.2.6. Taaccüb Kalıbı

Bazı dilciler tarafından bir açıdan isim bir açıdan fiil cümlesi olarak ele alınan⁷²⁴ ve bir görüşe göre sadece ism-i tafdîli yapılabilen fiillerden türetilen⁷²⁵ taaccüb üslûbu, benzerine daha önce şahit olunmamış veya eşine az rastlanır bir durumun sebep olduğu infial veya dehşeti dile getirmek için kullanılır.⁷²⁶

أصبر⁷²⁷ ile ilgili olarak taaccüb kalıbının birincisine değinen ‘Ukberî, sîğanın başındaki ما’nın ref‘ konumunda olduğunu zikredip أصبر kelimesinin kendisinde fâ‘il zamiri bulunan fiil olduğunu ifade eder. Ona göre fiildeki bu zamirin mercii de yine sîğanın başındaki ما’dır.⁷²⁸

Dil âlimleri bu ما’nın i‘râbı ile ilgili genelde aynı fikirde olsalar da anlamının ne olduğu konusunda farklı fikirler beyan etmişlerdir. Zira bunun mevsûle ve mevsûfe olabileceği gibi istifhâm anlamında olabileceğini ifade edenler de vardır.⁷²⁹ Müellife göre ise bu harf nekre-i gayr-ı mevsûledir.⁷³⁰

⁷²⁰ el-Bakara 2/238.

⁷²¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:191.

⁷²² el-En‘âm 6/68.

⁷²³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:506.

⁷²⁴ ‘Abduh er-Râcihî, *et-Taṭbîku’n-naḥvî* (Beyrût: Dâru’n-Nahḍati’l-‘Arabî, 1988), 312.

⁷²⁵ İbnu’s-Serrâc, *el-Uṣûl fi’n-naḥv*, 1:99; Ebu’l-Ḳâsım Muḥammed b. ‘Omer ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal fi ‘ilmi’l-luġa*, thk. Muḥammed ‘İzzettin es-Su‘aydi (Beyrût: Dâru İhyâu’l-‘Ulûm, 1990), 330.

⁷²⁶ ‘Abbâs Ḥasan, *en-Naḥvu’l-vâfi*, 3:339.

⁷²⁷ el-Bakara 2/176.

⁷²⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:142.

⁷²⁹ Farklı görüşler için bk. ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, 331.

⁷³⁰ ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:196.

Müellif, sîğanın ikinci kalıbına ise; وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا. ayeti⁷³¹ bağlamında değinmektedir. Ona göre bu kalıbın lafzı emir, anlamı ise taaccübtür. بعم câr ve mecrûru ona göre ref' konumunda olup أَحْسِنُ بزيدٍ cümlesi gibidir. Bu cümlenin anlamı ise أَحْسَنَ زَيْدًا şeklindedir.⁷³²

2.2. 'UKBERÎ'NİN NAHVE DÂİR GÖRÜŞLERİ

Bu başlık altında 'Ukberî'nin, *et-Tibyân*'da Kur'ân ayetlerinin i'râb açısından tahlilini yaparken Arap Diline dâir ortaya koyduğu görüşleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

2.2.1. 'Ukberî'nin Merfû'âtla İlgili Konulardaki Görüşleri

Bu başlık altında; mübtedâ, haber, fâil ve nâibu'l-fâil vb. cümlenin temel ögesini teşkil eden temel kavramlarla ilgili meseleler üzerinde durulacaktır.

2.2.1.1. Haberin Mübtedâdan Önceki Bir Kelimede Amel Etmesi

Her ne kadar Arapçada isim cümlesindeki mübtedâ asıl, haber ona tâbi olarak değerlendirilse de bu iki öge İbn Cinnî (öl. 392/1002)'ye göre anlam itibariyle birbirinin aynıdır⁷³³ ve dolayısıyla haberin mübtedânın önüne geçmesi bu açıdan mümkündür.⁷³⁴ 'Ukberî bu duruma; وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ. ayetin⁷³⁵ tahlilinde değinmektedir. O bu bağlamda, haberin mübtedâdan önceki bir kelimede amel edebileceği kuralını, haberin de mübtedâdan önce gelebileceğinin delili olarak değerlendirmektedir.⁷³⁶

'Ukberî'ye göre ayetteki هم zamiri mübtedâdır ve te'kid amaçlı fasıl zamiri olarak dizilişte ortada gelmiştir. Ayetin bu kısmında, يوقنون kelimesi haber, بِالْآخِرَةِ ise haberin kendisinde amel ettiği ma'mûldür. (Burada haber fiil cümlesi olduğundan ilgili kelime, bu cümlede mef'ûl konumundadır.) Bu tahlîle göre haber aslî yerinde kalmakla beraber haberin ma'mûlü mübtedânın önüne geçmiştir. 'Ukberî'ye göre haberin ma'mûlü mübtedânın önüne geçebildiğine göre, daha evlâ

⁷³¹ Meryem 19/38.

⁷³² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:875. Bu konuda ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Ebu'l-Feth 'Osmân İbn Cinnî, *el-Luma 'fi'l-'arabiyye*, thk. Hâmid el-Mu'min (Beyrût: 'Alemlü'l-Kutub, 1985), 197-198.

⁷³³ İbn Cinnî, *el-Luma* ; 72.

⁷³⁴ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 37.

⁷³⁵ el-Bakara 2/4.

⁷³⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:19. Haberin ma'mûlünün mübtedânın önüne geçmesi ile ilgili değerlendirmeler için ayrıca bk. el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4:101-102.

olarak haber de mübtedânın önüne geçebilir.⁷³⁷ Müellifin yaptığı tahlile göre ayeti oluşturan kelimelerin aslî dizilişi هم يوقنون بالآخرة. Ancak Kur'an ayetlerindeki bu tür terkip örnekleri, Kur'ân'ın o dönemde muhatabı olan Araplara meydan okuyan i'câzının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Ukberî'ye göre câr-mecrûr haber olarak geldiğinde amel etme ihtimali artar. Bunun bir örneği; *أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ*.⁷³⁸ Zira ona göre bu ifadedeki *صلوات* kelimesi mukaddem haber olan *عليهم* câr-mecrûrunun etkisi ile merfû'dur. Bunun bir benzeri durum; *أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ*.⁷³⁹ de söz konusudur. Zira bu ifadede de *لعنة* kelimesi mukaddem haber olan câr-mecrûr ile merfû'dur.⁷⁴⁰

2.2.1.2. Fasil Zamirinin İkinci Mübtedâ Olması

Arapçada fasıl zamiri aslında, haberin tâbi (sıfat, te'kîd vb.) olmadığını göstermek için mübtedâ ile mâ'rife olan haberin arasını ayırmak amacıyla getirilen zamire denir. Bu zamire, mübtedâyı açıklayıp haberi tayin etme konusunda kendisine dayanıldığı (i'timâd) için *'imâd* da denilir.⁷⁴¹

'Ukberî mübtedâ ile haber arasına girmiş olan bu zamirin ikinci mübtedâ olarak değerlendirilebileceği görüşündedir. Bunun bir örneği; *وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ* ayetidir.⁷⁴² Ona göre bu isim cümlesinin ilk mübtedâsı *أُولَئِكَ* kelimesi, ikinci mübtedâsı ise *هُمُ* zamiridir.⁷⁴³ Bu değerlendirmeye göre birinci mübtedânın haberi *هُمُ* zamiri, ikinci mübtedânın haberi ise *المفلحون* ma'rife⁷⁴⁴ kelimesidir. 'Ukberî'nin bu değerlendirmesine göre birinci mübtedânın haberi, haberiyle beraber ikinci mübtedâdır. Yani burada mürekkebe bir isim cümlesi söz konusudur.

⁷³⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:19.

⁷³⁸ el-Bakara 2/157.

⁷³⁹ el-Bakara 2/161.

⁷⁴⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:129.

⁷⁴¹ Anṭuvân ed-Dahdâh, *Mu'cemu luġati'n-naḥvi'l-'Arabî* (Beyrût: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1993), 187.

⁷⁴² el-Bakara 2/5.

⁷⁴³ Bu zamirle ilgili olarak akla ilk gelen şey onun, anlamı te'kîd eden/pekiştiren bir fasıl zamiri olmasıdır. Nitekim 'Ukberî'nin ayetin i'râbıyla ilgili ikinci değerlendirmesi bu şekildedir. Ancak zamirin ikinci mübtedâ olduğu şeklindeki değerlendirme, metinden anlaşıldığına göre onun asıl görüşüdür. 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:21. ez-Zemaḥşerî (öl. 538/1143), 'Ukberî'nin asıl olarak tercih ettiği görüşü, ayetin gramer tahlili ile ilgili ikinci bir ihtimal olarak vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1:161.

⁷⁴⁴ Ma'rife vasfını özellikle kullandık çünkü 'Ukberî'nin bu değerlendirmesine göre haber de mübtedâ da ma'rife olmakta buna rağmen, araya fasıl zamiri girmemektedir.

2.2.1.3. Nekre Kelimenin Mübtedâ Olması

Arapçada genel kural olarak, mahkûmun ‘aleyh olması dolayısıyla hakkında verilecek bilginin muhatapta bir anlam ifade edebilmesi için mübtedânın ma‘rife olması gerekir. Zira bilinmeyen bir şey hakkında bilgi vermek anlamsız olur.⁷⁴⁵ Ancak bazı durumlarda mübtedâ nekre de olabilir.⁷⁴⁶ Bu istisnâî durumlara bakıldığında mübtedânın ma‘rife olmasa da ihtisâsa tabi tutularak ma‘rifeye yakın bir duruma geldiği görülür. Dolayısıyla mübtedâda ta‘rif veya tahsîsin şart olduğu söylenebilir.⁷⁴⁷ Bu iki yoldan birisi ile herhangi bir seviyede belirli hale getirilmemiş olan mübtedâ hakkında verilen hüküm, tam bir anlam ifade etmediğinden hükm-i lağv (geçersiz hüküm) olur.⁷⁴⁸ Ancak bu başlık altındaki en son örnekte görüleceği üzere ‘Ukberî’ye göre ta‘rif ve tahsîs sebeplerinden herhangi birisi olmadığı halde cümleden tam bir anlam anlaşılıyorsa da nekre bir kelime mübtedâ olabilir.

‘Ukberî *et-Tibyân*’da yeri geldikçe mübtedânın nekre olmasını mümkün kılan ihtisâs şekillerine ilgili ayetler bağlamında yer vermektedir. Sözelimi ona göre nefiy edatından sonra gelen nekre kelime umûm manası kazandığından mübtedâ olabilir. Nitekim; *فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ*.⁷⁴⁹ ayeti⁷⁴⁹ bunun örneğidir.⁷⁵⁰

Ayetteki خوف kelimesi nefiy edatından sonra geldiğinden müellife göre mübtedâ olabilir.

Bunun bir başka örneği ise; *مَوْلُودٌ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَارٍ عَنِ وَالِدِهِ شَيْئًا*.⁷⁵¹ ayetindeki⁷⁵¹ مولود kelimesidir. Zira bu kelime de nefiy edatından sonra geldiği için mübtedâ olmuştur. Bu durumda kendisinden sonra gelen isim cümlesi de haberdur.⁷⁵²

⁷⁴⁵ İbnu’s-Serrâc, *el-‘Usûl fi’n-naḥv*, 1:59; Cemâluddîn Ebû ‘Amr ‘Osmân b. ‘Omer İbnu’l-Ḥâcib, *Kitâbu’l-kâfiye fi’n-naḥv* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1995), 1:88.

⁷⁴⁶ Mübtedânın nekre olmasını mümkün kılan durumlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. er-Râcihî, *et-Taḥbîku’n-naḥvî*, 87-89.

⁷⁴⁷ ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:131; İbnu’l-Ḥâcib, *el-Kâfiye*, 1:88. Burada sözü edilen ihtisâs veya tahsîsle, mübhem bir zamirden sonra gelen ve kendisiyle anlam alanı oldukça geniş olan bu mübhem zamirin neye delalet ettiği açıklanan ihtisâsın farklı olduğunu ifade etmek isteriz. Ayrıntılı bilgi için bk. es-Seyyîd Şâdiq eş-Şîrâzî, *Şerhu’s-Suyûfî, tevâḥḥât li’l-Behçeti’l-merḍiyye fi şerhi’l-Elfiyye*, nşr. Yûsuf ‘Ali Budeyvî (by., Mektebetu Nûru’s-Şabâḥ, 2008), 2:118.

⁷⁴⁸ ‘Abbâs Hasan, *en-Naḥvu’l-vâfi*, 1:485.

⁷⁴⁹ el-Bakara 2/38.

⁷⁵⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:55.

⁷⁵¹ Lokmân 31/33.

⁷⁵² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1046.

‘Ukberî nekre ismin sıfat aldığı takdirde mübtedâ olabileceği görüşünü kabuk ederek; قَتَالَ فِيهِ كَبِيرٌ. قُلْ قَتَالَ فِيهِ كَبِيرٌ. 753 ayetindeki قتال kelimesinin bunun örneği olduğunu ifade eder. Zira ona göre bu ayette mübtedâ olan قتال kelimesi nekredir. Bu kelimenin mübtedâ olmasını mümkün kılan durum ise فيه (câr-mecrûru) ile vasıflanmış olmasıdır. 754

‘Ukberî’ye göre isim cümlesinin mübtedâsı vasıflanmamış bir nekre kelime de olabilir. Bu, kelimenin fiil anlamında olması durumunda geçerlidir. Bunun örneği; قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ. 755 ayetindeki إصلاح kelimesidir. Ona göre bu ifadenin takdîri: أَصْلَحُوهُمْ şeklindedir. Ayrıca ona göre burada ma‘rife ile nekre aynı sayılabilir, çünkü ilgili kelime cinstir. O bu durumu ilgili ifadenin i‘râbıyla ilgili bir vecih olarak zikreder. Aslında bu ifade ile mevsûf nekrenin mübtedâ olabileceğine dâir yukarıda verilen قُلْ قَتَالَ فِيهِ كَبِيرٌ. ifadesi gramer olarak aynı özellikleri göstermektedir. 756

Nekre bir kelimenin mübtedâ olması ‘Ukberî’ye göre bu kelimenin istifhâm hemzesine itimat etmesi yani soru hemzesinden sonra gelmesi durumunda da mümkündür. Bunun örneği; أَرَاغِبُ أَنْتَ. 757 ayetindeki أَرَاغِبُ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِنَا يَا إِبْرَاهِيمُ. ifadesidir. Zira ona göre bu ifadede رَاغِب kelimesi istifhâm edatından sonra geldiği için mübtedâdır. 758

‘Ukberî, buraya kadar zikrettiği sebeplerden herhangi birisi olmaksızın kendisi ile bir anlam hâsıl olması durumunda bile mübtedânın nekre olabileceğini ifade eder. O bu görüşünü; وَجُوهٌ يُؤْمِنُ بِنَاصِرَةٍ. 759 ayeti bağlamında dile getirir. 760

Ona göre ayetteki وَجُوه kelimesi yukarıda zikredilen sebeplerden hiç birisi olmaksızın nekre olmasına rağmen mübtedâdır.

753 el-Bakara 2/217.

754 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:174. ez-Zeccâc bu ayetin ilgili ifadesini tahlil etmek ve sadece ayetteki قتال kelimesinin ibtidâ ile ma‘rife olduğunu dile getirmekle yetinmekte ancak bu kelimenin nekre olmasına rağmen bunu mümkün kılan sebebin ne olduğuna değinmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1:289.

755 el-Bakara 2/220.

756 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:177.

757 Meryem 19/46.

758 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:876.

759 el-Kıyâme 75/22.

760 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1254.

2.2.1.4. Cümlelerin Haber veya Fâil Olması

Arapçada cümleler bazı durumlarda i'râb konusu olurken bazı durumlarda cümlelerin i'râbtan mahalli olmaz.⁷⁶¹ Ancak müellife göre anlamı kastedilen cümleler bunun istisnâsıdır. Bunun Kur'ân'dan örneği ona göre; *وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ*.⁷⁶²

Bu ayet nahiv açısından isim cümlesidir. Cümlelerin mübtedâsı *سواء* kelimesidir. Cümlelerin haberi ise ayetin *لا يؤمنون* cümlesine kadar⁷⁶³ geri kalan kısmıdır. Ancak Arapçada cümlelerin i'râbını lafzen görmek mümkün değildir. Dolayısıyla haber olan *أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ* ibâresi için mahallen merfû'dur denilir.⁷⁶⁴ Bu bağlamda 'Ukberî, bu cümlelerin i'râb almasını, cümlelerin anlamının kastedilmiş olmasına bağlayarak ayetin takdîrinin, *عِنْدَهُمُ الْإِنذَارُ وَتَرْكُهُ* şeklinde olduğunu ifade eder.⁷⁶⁵

Bu ayet, bir ayette birbirinden farklı gramer vecihlerinin olabileceğine dâir güzel bir örnektir. Zira ilgili ayetin haber ve mübtedâsı ile ilgili 'Ukberî beş farklı ihtimalden söz etmektedir. Ancak onun tercih ettiği yaklaşım yukarıda ifade edildiği gibidir.⁷⁶⁶

2.2.1.5. Mübtedâ-Haber Arasında Takdîm-Te'hîr

Mübtedâ-haber arasındaki takdîm-te'hîr örneklerinden birisi 'Ukberî'ye göre; *وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ*.⁷⁶⁷ Bu ayette *على أبصارهم* ifadesi mukaddem haber, *غشوة* kelimesi⁷⁶⁸ ise muahhar mübtedâdır ki, mübtedâsı nekre, haberi ise câr-mecrûr olan bir isim cümlesinde haberin takaddüm etmesi genel hatta zorunlu (vâcib) bir kuraldır. Bunu zorunlu kılan şey ise sadece mübtedânın nekre olmasıdır. Ona göre böyle yapılarak Arap dili mantığı gereği nekre olan mübtedâ, nekre bir kelime olan

⁷⁶¹ Cümlelerin i'râbı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Muşafâ el-Kücevî, *Şerhu Kâvâ'idî'l-i'râb l-İbni Hişâm*, thk. İsmâ'îl İsmâ'îl Merve (Beyrût: Dâru'l-Fikr el-Mu'âşır, 1995), 19-56; er-Râcîhî, *et-Ta'biķu'n-naħvî*, 329-348.

⁷⁶² el-Bakara 2/6.

⁷⁶³ Zira bu ifade kendi içinde ayrı bir cümledir.

⁷⁶⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:21.

⁷⁶⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:21.

⁷⁶⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:21.

⁷⁶⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:23. el-Bakara 2/7.

⁷⁶⁸ 'Ukberî, *غشوة* kelimesinin dört farklı kıraatini vermektedir. Birincisi zikri geçen şekildir. Diğer üçü; *غشوة*, *غشوة* ve *غشوة* şeklindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:23.

haberinin bulunması gereken yere aktarılmış ve ifadenin selîkası korunmuş olur.⁷⁶⁹ ez-Zemaşşerî'ye göre ise mübtedâsi nekre haberi zarf olmasına rağmen; سلامٌ عليكم ve ويلٌ لك gibi duâ ve bedduâ ifadeleri ise bu genel kuralın istisnâlarıdır.⁷⁷⁰

'Ukberî, el-Ahfeş'ten (el-Evsat) rivayetle bu ayette mübtedâyı ref' eden âmilin câr-mecrûrdan oluşan şibih cümle olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷¹ Bu görüşe göre fâ'il nasıl fiille merfû' oluyorsa mübtedâ da şibih cümle ile merfû' olabilir.⁷⁷²

'Ukberî bu duruma, benzer ifadelerin geçtiği farklı yerlerde de değinir.⁷⁷³

Bu tahlîle göre ayetin ilk kısmı على ألبصار هم ifade ile bitmiş ve على ألبصار هم ifadesi ile yeni bir cümle başlamıştır. Başlayan bu yeni cümle ibtidâiyye cümlesi olup i'râbtan mahalli yoktur. Ayrıca bu ayeti, nekre bir kelimenin mübtedâ olmasını

⁷⁶⁹ İbn Cinnî ilgili hükmü ifade ettikten sonra buna örnek olarak; عَلَيْكَ دَيْنٌ، عَلَيْكَ مَالٌ gibi cümleleri örnek verir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu'l-Feth 'Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâiş*, thk. Muhammed 'Ali en-Neccâr (Mısır: el-Hey'etu'l-Mişiyye el-'Âmme li'l-Kitâb, 1986), 1:300. 'Ukberî mübtedânın ma'rife olması durumunda da tekaddüm edebileceğini ifade ederek bunu mümkün kılan şeyin, haberin öge olarak fiil veya mef'ûl hükmünde olduğunu dile getirir. Zira ona göre bu iki öge de buldukları cümlede önce de sonra da gelebilir. Ayrıca o, bu şekildeki bir üslûbun, "idmâr kable'z-zikr" (isim zikredilmeden önce o isme ait olan zamiri söylemek) olacağı için doğru olmadığı şeklindeki itirazı da reddeder. Çünkü ona göre her ne kadar bu öge önce zikredilmişse de hükmen muahhardır. Ayrıntılı bilgi için bk. 'Ukberî, *el-Lubâb*, 1:142.

⁷⁷⁰ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 37. Burada ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki bu tür cümlelerde haber şibih cümledir dense de hakikatte haber, câr-mecrûr veya zarftan oluşan bu terkîbin alakalı olduğu mahzûf genel oluş bildiren bir fiil veya fiil kökenli bir kelimedir. Bu yüzden bu tür cümlelerin tahlîlinde bu câr-mecrûr veya zarfın mahzûf bir habere müteallik olduğu söylenir. Ayrıntılı bilgi için bk. er-Râcihî, *et-Taḥbîku'n-naḥvî*, 98.

⁷⁷¹ el-Ahfeş *Me'âni'l-Kur'ân*'da ayetin bu kısmının isti'nâfiyye cümlesi olduğunu ifade etmekte ancak ilgili kısımdaki غشوة kelimesinde ref' âmilinin ne olduğuna değinmemektedir. bk. el-Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1:36. Dolayısıyla 'Ukberî'nin, onun bu konudaki görüşlerine farklı bir kaynaktan muttali olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca el-Ahfeş'in ayetin ilgili kısmının isti'nâfiyye cümlesi olduğunu söylemesinin 'Ukberî'nin değerlendirmelerinin de doğru olduğuna bir dayanak teşkil edebilir. Zira cümle atıf cümlesi olarak kabul edilseydi ana cümlenin başındaki ختم fiilinin ma'mûlû ve غشوة kelimesi de merfû' değil mansûb olurdu.

⁷⁷² Bu şekildeki bir değerlendirme, 'Ukberî'nin sadece buradaki değerlendirmelerinden hareketle, - her ne kadar *et-Tibyân*'da mübtedâda ref' ameli yapan âmilin ne olduğuna dâir bir görüşüne yer vermese de- 'Abbâs Ḥasan'ın "nuhât mübtedânın öncesinde lafzî bir âmil bulamadıklarında kendileri bir âmil icâd ettiler ve buna manevî âmil dediler," şeklindeki eleştirisinden bir nebze olsun kurtulmuş olduğu gözüküyor. bk. 'Abbâs Ḥasan, *en-Naḥvu'l-vâfi*, 1:447. Ayrıca konu ibtidâ olunca şunu da ifade edelim ki isim cümlesinde ref' ameli yapan bu âmil, el-Müberrid'e göre, *el-Muḳtedab*'ta bu konuya tahsis ettiği ibtidâ adındaki müstakil başlık altında yaptığı açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla, cümlenin ifade ettiği ism-i mevsûl anlamıymış gibi gözükse de aynı eserin el-musned ve'l-musnedun ileyh başlığı altındaki açıklamalarından onun, ibtidânın cümlenin ifade ettiği tenbîh anlamı ve lafzî âmillerden arınmış olması hususu görüşünde olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Müberrid, *el-Muḳtedab*, 3:89-90; 4:126.

⁷⁷³ Nitekim, 'Ukberî'ye göre, فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (el-Bakara 2/2) cümlesinde هُدًى kelimesi فِيهِ هُدًى (el-Bakara 2/7) cümlesinde ise لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ، فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (el-Bakara 2/7) cümlesinde ise لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ، فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ ile merfû'dur. Bu bilgiler için bk. 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:14, 23.

mümkün kılan şeylerle ilgili başlık altında verilen bilgilerle irtibatlandırılacak olursa bu ayetin, ‘Ukberî’nin ilgili gerekçelerinin hiçbirisi olmamasına rağmen, cümleden tam bir anlam anlaşılıyorsa nekre kelime yine de mübtedâ olabilir, görüşünün başka bir örneği olarak da değerlendirilebilir.

Mübtedâ-haberle ilgili olarak ‘Ukberî, şayet mübtedâda şart anlamı varsa habere fânın biteceğini ifade etmektedir. Bunun için ona göre mübtedâ elif-lâmlı ise bu ta’rif harflerinin الذي anlamında olması gerekir. Bunun bir örneği; الْقَوَاعِدُ مِنْ النَّسَاءِ اللَّاتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ. Zira bu ayette ona göre mübtedâ, ism-i mevsûl anlamındaki elif-lâm takısını alarak şart anlamı kazanmış ve bu sebeple ليس ile başlayan haber cümlesinin başına fâ bitmiştir.⁷⁷⁵

2.2.1.6. Fiil ile Fâ’il Arasındaki Cins Uyumu

Arapça fiil cümlesinin fâ’ili hakîkî müennes değilse fiilin sonuna müenneslik alameti olan tânın getirilmesi de getirilmemesi de doğru bir kullanımdır.⁷⁷⁶ Ancak ‘Ukberî bu durumda fâ’ille fiil arasına fâsıla girdiğinde bu fiilin müzekker olabileceği kuralına işaretlerle⁷⁷⁷ bunun bir örneğinin; قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئْتَيْنِ الْأَتَقَاتِ. ayetindeki⁷⁷⁸ قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ ifadesi olduğunu ifade etmektedir. Zira burada nâkıs fiilinin ismi آيَةٌ müennes kelimesidir. İsim müennes olmasına rağmen fiil müzekker kalmıştır.

Yukarıda zikredilen iki sebep dışında bunun bir diğer sebebi de ‘Ukberî’ye göre آيَةٌ kelimesinin burada دليل anlamında kullanılmış olmasıdır.⁷⁷⁹ Buna göre

⁷⁷⁴ en-Nûr 24/60.

⁷⁷⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:978. ‘Ukberî’den yaklaşık bir asır önce vefat etmiş olan ez-Zemaşşerî, bu konuda mübtedânın mevsûle ve mevsûf nekre, sılanın veya sıfatın da fiil ya da zarf olması gerektiği tafsilatını vermekte ancak, ‘Ukberî’nin değindiği elif-lâmla ma’rife olmuş mübtedânın elif-lâmının الذي anlamına geldiğinde de aynı kuralın geçerli olacağı ayrıntısına değinmemektedir. Bununla beraber ‘Ukberî’nin muasırı sayılabilecek bir tarihte (H 646) vefat eden İbn Mâlik’te bu ayrıntıyı görmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 39; İbn Mâlik, *el-Kâfiye*, 101.

⁷⁷⁶ İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 80.

⁷⁷⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:242. İbn Cinnî (öl. 392/1002), bu şekildeki bir üslûbta müenneslik alâmetinin terk edilmesinin üslûb güzelliği açısından daha iyi olduğunu ifade eder. bk. İbn Cinnî (öl. 392/1002), *el-Luma* ‘, 80.

⁷⁷⁸ Âl-i ‘İmrân 3/13.

⁷⁷⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:242; Fâsılanın fiil-fâil uyumuna mâni olduğuna dâir bir örnek de Enfâl sûresinin; وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ. ayetidir. İlgili değerlendirmeler için bk. ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:627.

müellif nezdinde, ilgili kelime müzekker bir kelimenin anlamını taşıdığından fâilinin de müzekker olması mümkündür.

‘Ukberî’nin bu konuya değindiği yerlerin birisi de; كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ. 780 Burada da كَانَ fiili, ismi olan عاقبة kelimesinin hem مَعَاد anlamında olması hem de gayr-ı hakîkî müennes olması sebebiyle müzekker olmuştur. Ancak bu örnekte ilk örneğin aksine fiille ismi arasına fâsıla girmemiştir. 781

Bu meselenin bir başka örneği de ‘Ukberî’ye göre; لَا تُفْتَحْ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ. 782 Zira ona göre yine fâil olan أَبْوَاب kelimesi gayr-ı hakîkî müennes olduğu ve fiille fâil arasına fâsıla girdiği için تَفْتَحْ fiili müzekker sîgada okunabilir. 783

Burada fâ’ille ilgili şunu da ifade etmek gerekir. قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا. 784 ayetindeki فعله kelimesinde durulması gerektiği ve bu durumda fâ’ilin mahzûf olacağı görüşüne ‘Ukberî itiraz etmiştir. Zira fâ’ilin hazfî ona göre câiz değildir. 785

2.2.1.7. Fâ’il ile Mef’ûl Arasındaki Tertîb

‘Ukberî; فَتَذَكَّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى. 786 ayetindeki fâ’il ve mef’ûlün zâhiri i’râb alması mümkün olmayan kelimelerden olmasından hareketle dil âlimlerinin, bu tür ifadelerde ilgili öğelerin zâhirî i’râb almadıkları ve iltibas olma ihtimali bulunduğu durumda fâilin dâima mef’ûlden önce zikredileceği, iltibas söz konusu olmadığında ise mef’ûlün fâ’ilin önüne geçebileceği görüşünde olduklarını ifade etmiştir. Konunun devamında o, ayetin öncesi ile beraber düşünüldüğünde unutanın ve hatırlatacak olanın kim olduğu mübhem olduğundan, ayetin ilgili kısmında ilk olarak zikredilen kelimenin fâ’il, ikinci kelimenin ise mef’ûl, dolayısıyla anlam itibariyle de birincisinin (إحداهما) hatırlatıcı (الذكرة), ikincisinin (الأخرى) ise unutan (الناسية) olduğunu ifade etmiştir. 787

780 el-En’âm 6/11.

781 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:483. Başka bir örnek için bk., ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:528.

782 el-A’râf 7/40.

783 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:567.

784 el-Enbiyâ 21/63.

785 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:921.

786 el-Bakara 2/282.

787 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:229-230. ‘Ukberî, normal şartlarda fâilin mef’ûlden önce gelmesini, fâilin cümlelerin zorunlu bir öğesi ve fiilin bir cüzü hükmünde olmasına bağlamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:153.

‘Ukberî’ye göre zâhirî i‘râb almadığı halde iltibas söz konusu olmayan, dolayısıyla mef‘ûlün fâ‘ilin önüne geçmesinin mümkün olduğu duruma örnek ise; *كَسَرَ عِيسَى الْعَصَا*.⁷⁸⁸ Anlam itibariyle baston İsa’yı kıramayacağına göre bu cümle *كَسَرَ الْعَصَا عِيسَى* şeklinde mef‘ûl takdîm edilerek de kurgulanabilir.

Burada şunuda ifade etmek gerekir ki, ‘Ukberî’nin gramere dâir görüşlerini altında serdettiği ayetleri mukayese etmek için belirlediğimiz kaynakların hiç birisi bu ayetin ilgili kısmına dâir ‘Ukberî’nin yaptığı değerlendirmeye yer vermemektedir.⁷⁸⁹ Başka bir ifadeyle bu kaynaklar, *إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى* ibâresini maksûr kelimeler olan fâ‘il ile mef‘ûl arasındaki tertûbe örnek olarak ele almamaktadır.

2.2.1.8. **إِنَّ ve Benzerlerinin Haberi**

‘Ukberî’ye göre **إِنَّ** harfinin isminin ism-i mevsûl olması durumunda bu isimdeki ibhâmdan (anlam kapalılığı) dolayı haberinin başına fâ bitişir. Ancak ona göre bu durumda da, *لعل* ve *ليت* harfleri hariç, ibtidâ anlamı devam eder. Ona göre bunun örneği; *إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ*.⁷⁹⁰

Görüldüğü üzere ayette **إِنَّ** harfinin ismi ism-i mevsûl olduğundan haberi olan *فلا خوف* ibâresinin başına fâ bitişmiştir.

‘Ukberî, **أَنَّ** harfinin nefiy edatıyla beraber kullanılması durumunda haberinin başına zâid olarak bâ harfinin geleceğini ifade etmektedir. Ona göre nefiyle kullanılmaması durumunda bu geçerli değildir. Bunun örneği; *أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْزِبْ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى*.⁷⁹¹ Zira ayette **أَنَّ** nefiy edatından sonra gelmiş ve haberi olan *قادر* kelimesinin başına da zâid olarak bâ harfi bitişmiştir.⁷⁹²

⁷⁸⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:230.

⁷⁸⁹ Bu kaynaklar arasında tarihsel olarak en eskisi olan el-Kisâi, deyn ayetini hiç ele almadığından onunla alakalı bir referans veremiyoruz. Diğer kaynaklar için kronolojik olarak bakınız: el-Ferrâ (207/822), *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 89; el-Ahfeş (öl. 215/830), *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1:204-205; ez-Zeccâc (öl. 311/923), *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1:363-364; ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143), *el-Keşşâf*, 1:513. Son kaynakla ‘Ukberî arasında ilgili ayetteki *تَضَلَّ* ibâresinin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda da ciddi bir farkın olduğunu ifade etmek gerekir. ez-Zemaşşerî bu ifadenin hatırlatmaya mesned teşkil ettiği yani sebep olduğu için, *birisinin sapması sebebiyle* şeklinde müsbet bir anlam ifade ettiğini düşünmesine rağmen ‘Ukberîye göre Kur‘ân’daki bu tür yapılar lafzen müspet görünse de aslında menfidir. Yani ona göre bu ifade *لأن لا تضلَّ* demektir. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1:513; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:229-230.

⁷⁹⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1155. el-Ahkâf 46/13.

⁷⁹¹ el-Ahkâf 46/33.

⁷⁹² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1159.

Sîbeveyh (öl. 180/796)'in, ٱ ve benzerleri ve bunlarla ilgili konuları ele aldığı yerlerde 'Ukberî'nin yukarıda değindiği ayrıntılara dâir bir görüş beyan etmediği görülmektedir.⁷⁹³ Benzer durum el-Müberrid'de (öl. 286/900)⁷⁹⁴ ve İbn Cinnî (öl. 392/1002)'de de görülebilir.⁷⁹⁵

Nahiv tarihinin ilk döneminin bu üç önemli kaynağında görmediğimiz bu ayrıntıyı, modern dönemde yazılmış eserlerde de tetkik edebilmek amacıyla örnek olarak 'Abbâs Hâsan'ın *en-Nahvu'l-vâfi* adlı eseri ile eserinde hurûfu'l-müşebbehe bi'l-fi'li ve bu harflerin kullanımlarındaki özel durumları da tek tek ele alan el-Anţâkî'nin *el-Muhtâ* adlı eserini incelediğimizi ancak bu iki eserin de ilk üçünde olduğu gibi 'Ukberî'nin değindiği bu hususlara işaret etmediklerini ifade etmek isteriz.⁷⁹⁶ Bu bilgilerden hareketle, her ne kadar bu kadar dar bir tetkikten sonra 'Ukberî'nin nahve dâir yeni bir kural ihdas ettiğini söyleme cesaretinde bulunamasak da, onun Kur'ân ayetlerine dâir yapmış olduğu tahlillerin ne kadar dakik olduğu sonucuna varabiliriz.

2.2.1.9. Mekûlu'l-Kavl

Mekûlu'l-kavl meselesi çalışmamız açısından ayrı bir başlık açılmasını gerektirecek öneme haizdir. Zira ister mâlum ister meçhul sîgasıyla olsun قال ile başlayan ayetlerin bu başlık altında değerlendirilmesi gerekir. Ancak bu, bu fiille başlayan bütün ayetlerin burada inceleneceği anlamına gelmez. Çünkü bu, ne bu çalışmanın hacmi açısından mümkündür ne de çalışmanın konusu olan *et-Tibyân* adlı eserin üslûbu buna izin verir. Nitekim eserin tanıtımı sadedindeki birinci bölümün ilgili başlığı altında ifade edildiği gibi eserin müellifi tekrar eden ayetleri ele almamaktadır.

Mekûlu'l-kavl konusunu merfû'ât başlığı altında değerlendirmemizin sebebi, meçhûl قيل sîgasının cevabı olan cümlelerin 'Ukberî tarafından nâibu'l-fâil

⁷⁹³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2:131-141; 3:142-151.

⁷⁹⁴ el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4:107-114. Ayrıca kitabın IV. cildindeki ayrıntılı konu fihristine de bakılabilir.

⁷⁹⁵ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*'te bu konuya başlık olarak da hiç ele almaması yanında zaten özet bir nahiv eseri mahiyetinde olan *el-Luma* 'da konu başlık olarak bulunsa da orada 'Ukberî'nin ٱ ve ٱ ile ilgili değindiği ayrıntılara dâir bir şey söylememektedir. bk. İbn Cinnî, *el-Luma* ; 92-97.

⁷⁹⁶ 'Abbâs Hâsan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 1:630-685; el-Anţâkî, *el-Muhtâ*, 2:22-33.

olarak değerlendirilmesidir. Bunun örneği; *وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا* و إِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا
.⁷⁹⁷ *أَيَّتِهِمْ هُمُ السُّفَهَاءُ إِلَّا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ.*

‘Ukberî’ye göre Arapçada mekûlu’l-kavl, kendisinden önce geçen ve bir giriş cümlesi sadedinde olan mechûl *وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ* ifadesini açıklayan *müfessire cümlesidir*. Yine ‘Ukberî’ye göre emir ve nehiy ifadeleri de *kavldir*.⁷⁹⁸ Bundan dolayı olsa gerek bu ayette olduğu gibi *قِيلَ*’nin cevabı/müfessire cümlesi emir ve nehiy sîgası olarak da gelebilir.

er-Râcihî, dil âlimlerinin mechûl yapıdaki kavlden sonra gelen cümlenin, nâibu’l-fâil olup ref’ konumunda olduğu konusunda ittifak ettiklerini söylemekte ancak bu şekildeki cümlenin müfessire cümlesi diye isimlendirildiğine dâir bir bilgi vermemektedir.⁷⁹⁹ el-Anţâkî ise, bazılarına göre bu tür ifadelerde nâibu’l-fâ’ilin, kavlden sonra gelen cümle değil bizzat bu mechûl fiilden masdara râci olan müstetir zamir olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bu konuda ona göre bir ittifaktan söz edilmesi mümkün gözükmemektedir.⁸⁰⁰

‘Ukberî’nin görüşünden farklı bir yaklaşıma işaret eden bu önemli fark, kavlden sonra gelen cümlenin mahiyetinin ne olduğu ile ilgili bir soruyu da akla getirmektedir: Nâibu’l-fâil müstetir zamir ise kavlin cevabı olan cümlenin hükmü nedir? Çünkü el-Anţâkî’nin verdiği ayrıntıya göre mechûl fiil ile ‘Ukberî’nin nâibu’l-fâil olarak değerlendirdiği ve müfessire cümlesi olarak isimlendirdiği ifade arasına bir fâsıla girmiş olmaktadır. el-Anţâkî ayrıca, ilgili görüşün sahibi olan dilcilere göre müfessire olan ögenin kavlden sonra gelen cümle değil bizzat söz konusu müstetir zamir olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla hükmen bu zamirden sonra gelen cümle de i’râbtan mahalli olmayan ve bu zamiri açıklayan müfessire cümlesidir.⁸⁰¹

2.2.1.10. Câr-Mecrûrun Ref’ Etme Durumu

Bu başlık altında tek bir ayetten hareketle ‘Ukberî’nin ilgili görüşüne yer verilecektir. Örneğe geçmeden önce konunun, amel etme özelliği olan bir kelimeye sıfat olan câr-mecrûrun da amel edebileceği şeklinde özetlenebileceğini ifade etmek

⁷⁹⁷ el-Bakara 2/13.

⁷⁹⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, :30.

⁷⁹⁹ er-Râcihî, *et-Taţbîku’n-naĥvî*, 334.

⁸⁰⁰ el-Anţâkî, *el-Muĥîţ*, 3:361.

⁸⁰¹ el-Anţâkî, *el-Muĥîţ*, 3:361.

gerekir. ‘Ukberî bu konuya; أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ. Nitekim ayetteki ظلمات فيه ibâresindeki ayetin⁸⁰² tahlîli sadedinde değinmektedir. Nitekim ayetteki ظلمات فيه kelimesi فيه (câr-mecrûr) ile merfû’dur. Ukberî’ye göre burada câr-mecrûrun amel etmesini mümkün kılan husus, bu câr-mecrûrun صَيِّب kelimesinin sıfatı olmasıdır. Zira فيه ifadesindeki zamir صَيِّب kelimesine râcidir.⁸⁰³ Nitekim müellif her ne kadar burada ayrıntıya girmese de, *el-Lubâb*’ta zarf başlığı altında ele aldığı bu kural için câr-mecrûrun yedi özellikten birisine sahip olması gerektiğine işaret etmektedir. Bu yedi özellik; mübtedâ’nin haberi, sıfat, sıla, hâl olması, istifhâm edatı veya nefiy harfiden sonra gelmesi ya da أن ve fiilinde amel etmiş olmasıdır.⁸⁰⁴

2.2.2. ‘Ukberî’nin Mansûbâtla İlgili Konulardaki Görüşleri

Mansûbât kavramı ile Arap dilinde genel olarak, bilgi (haber) vermeyi mümkün kılan iki temel öge (müsned-müsned ileyh) dışındaki mütemmim cüz mesabesindeki ögeler kastedilir. Bu ögeler bütün türleri ile mef’ûl, hâl, temyiz, müstesnâ, Nakıs fiillerin haberleri إِنَّ ve benzerlerinin ismi, nefy-i cins lâsının ismi ve bütün bunlara tabi olanlardır.⁸⁰⁵

Arapça söz-diziminde cümlenin iki temel ögesi *müsned* ve *müsnedun ileyhtir*. Arapçada müsned kavramıyla fiil ve haber vb. ögeler kastedilir. Bunlar, cümlenin en temel ögesi olan müsnedun ileyh’in durumunu ifade ederler. Dolayısıyla müsnedun ileyh ile mübtadâ ve fâ’il gibi kendisi hakkında hüküm verilen ögeler kastedilir. Mansûbâtta olan mef’ûl, hâl, temyîz vb. gibi müsnedin veya müsnedun ileyh’in durumunu ifade eden veya müsnedin yaptığı eylemden etkilenen ögeler ise Arapça cümle yapısının yan unsurlarıdır.

2.2.2.1. Hâl

Arapça’da hâl, cümlenin anlamını destekleyici yan unsurlardandır. Gramer açısından ise hâl, lafzen veya ma’nen mef’ûl hükmünde olduğu için mansûptur. Nitekim; جَاءَنِي زَيْدٌ مَّائِيًّا. denildiğinde Zeyd’in gelişinin hangi hâl içerisinde

⁸⁰² el-Bakara 2/19.

⁸⁰³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:35.

⁸⁰⁴ Müellif, zarfın أن ve fiilinde amel etmiş olması şartını da i’timât edilecek şeyler içerisinde saymıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:143.

⁸⁰⁵ Muştafâ el-Ğalâyînî, *Câmi ‘u’ d-durûsi’l- ‘arabiyye* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2004), 3:5.

gerçekleştiği haber verilmek istenir.⁸⁰⁶ Bu açıdan bakıldığında hâlin yanında, temyîz, müstesnâ, إِنَّ'nin ismi ve كَانَ'nin haberi de mansûbât bâbındadır.⁸⁰⁷

‘Ukberî’ye göre hâlde nasb ameli yapan zâhir bir kelime olabileceği gibi bu âmil cümleden anlaşılan bir anlam da olabilir. O, bununla ilgili bir değerlendirmesine; ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ. ayeti⁸⁰⁸ ile ilgili tahlîlinde yer vermektedir. Nitekim bu ayetteki هدى kelimesinin i‘râbıyla ilgili vecihlerin birisi de bu kelimenin hâl olmak üzere mansûb olmasıdır. Buna göre هدى hâlinin zi’l-hâli فيه câr-mecrûrundaki mecrûr هـ zamiridir. Dolayısıyla هدى masdarı ism-i fâ’il manasındadır ve ayetin takdîri de لا ريب فيه هاديًا şeklindedir. Bu durumda ayetin anlamı *hidayet edici olarak onda/bu kitapta hiçbir şüphe yoktur* şeklinde olur.

‘Ukberî buraya kadar hâlin sahibi yani zi’l-hali göstererek ilgili anlamı ortaya koymuştur. Peki hâlde nasb amelini yapan nedir? O bu soruya “cümlelerin ifade ettiği anlamdır.” cevabını vermektedir. Bu anlam ise ona göre يا حَقِّقْهُ هَادِيًا cümlesinin ifade ettiği anlamdır veya cümlelerin ifade ettiği tenbîh/dikkat çekme anlamı ya da ذَلِكَ kelimesinin ifade ettiği işaret anlamıdır.⁸⁰⁹

et-Tibyân’da hâl cümlesi örneği olarak ele alınan örneklerden birisi de; يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ. ayetidir.⁸¹⁰ Ancak o bu ayeti, bir önceki ayetin⁸¹¹ devamı olarak görmüş ve ayetin gramer tahlîlini, önceki ayet bağlamında ele almıştır.

Müellife göre ayetin başındaki يَخَادِعُونَ ifadesi bir önceki ayetin ilgili mercîlerinin hâlini ifade eden bir hâl cümlesidir. Ancak burada nahiv açısından

⁸⁰⁶ el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 4:299-300.

⁸⁰⁷ İbn Cinnî, *el-Luma* ; 116.

⁸⁰⁸ el-Bakara 2/2.

⁸⁰⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:16. Buna benzer bir değerlendirme de Bakara sûresinin 2/26. ayeti ile ilgili olarak geçmektedir. Şu farkla ki bu ayetin değerlendirmesinde ‘Ukberî, hâlde nasb amelini bir ismin manasının da yapabileceğini söylemektedir. İlgili değerlendirmeler için bk. ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:43. ez-Zemaḥşerî (öl. 538/1143)’ye göre ise âmil olan kelime fiil veya müştaklarıdır. bk. ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, 79. el-Müberra, hâlde nasb ameli yapan ve cümleden hâsıl olan anlamın ise ancak bir fiil anlamı olabileceğini ifade eder. el-Müberra (öl. 286/900), *el-Mukteḍab*, 4:307. Ve bu konuyu ele aldığı başka bir başlık altında hâlde amel eden kelimenin zâhir fiil olması dışındaki durumlarda hâlin bu âmilden sonra gelmesi gerektiğini dile getirir. el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 4:300. Bu ayetteki hâldeki âmilin, cümlelerin ifade ettiği anlam olduğunu belirten müellif, *el-Lubâb*’ta, hâlde âmilin fiil ya da fiilin anlamı olacağına işaret edmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:288.

⁸¹⁰ el-Bakara 2/9.

⁸¹¹ el-Bakara 2/8.

değnilmesi gereken problem ona göre bu hâl cümlesinin *zi'l-hâli* ve bu hâl cümlesinde nasb amelini yapan *âmilin* ne olduğudur. 'Ukberî'ye göre bu ayetin i'râbıyla ilgili iki vecih vardır:

a- Bu ayet isti'nâfiye (başlangıç) cümlesidir. Dolayısıyla bu durumda cümlenin i'râbtan mahalli yoktur.⁸¹²

b- Bu ayet bir önceki ayetteki bir kelimenin hâlidir. Ancak bu durumda iki soru gündeme gelir. Bu iki soru şudur: sonraki ayetin başındaki fiilin *zi'l hâli* ve bu fiilde nasb amelini yapan *âmil* nedir? 'Ukberî'ye göre *zi'l-hâl* önceki ayetin sonunda geçen *بمؤمنين* cemi müzekker kelimesinin aslında var olan *vâv* zamiridir. Bu durumda 'Ukberî'ye göre hâl cümlesinde nasb ameli yapan kelime ise bu cemi müzekker şeklindeki ism-i fâ'ilin kendisidir. Bu durumda ayetin takdîri, *وَمَا هُمْ* . *Onlar bu aldatma/hile/kandırma halleri içinde hakiki mü'minler değildirler.* şeklinde olur. 'Ukberî bunu ifade etmek için şu ifadeyi kullanır ⁸¹³”المعنى على إثبات الخداع.“

'Ukberî'ye göre yukarıdaki ayetteki hâl cümlesi; *وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ* ve *وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ* ayetindeki ⁸¹⁴ *آمَنَّا* fiilindeki zamirin hâli olamaz. Zira buradaki *نا* zamiri, *يقول* fiili ile düşünceleri aktarılan ancak *هم* takdîrinde olan müşriklerden bahseder. Bu durumda *يقول* ile başlayan cümle *mahkî cümle*, müşriklerden bahseden takdîri *هم* zamiri de *mahkî zamir*dir ve sonuç olarak 'Ukberî'ye göre *mahkî* zamir *zi'l-hâl* olamaz. Çünkü bir sonraki ayetteki hâl cümlesi *هم* zamirinin hâli olsa *mahkî zi'l-hâlin mahkî hâli* olmuş olur ki bu da ayetin anlamını içinden çıkılmaz şekilde muğlak bir hale getirir. Çünkü bu, iki muhal duruma sebep olur. Bu iki muhal durumdan birincisi şudur: Ayetin zâhirine göre müşrikler *آمَنَّا* ve *خَدَعْنَا* dememişlerdir. Bu iddia onlardan (müşriklerden) *mahkî* (hikâye edilerek) olarak aktarılmaktadır⁸¹⁵. Yani onlar -ilgili ayet bağlamında- ağızlarıyla böyle bir söz söylememiş olsalar da bu söz onlardan sadır olmuş gibidir. Onlar verilen bu hükmü sergiledikleri halleriyle hak etmektedirler. Buraya kadar yapılan değerlendirmeler ikinci muhal durumu ortaya çıkarmaktadır ki o da, müşriklerin dilleriyle *نُخَادِعُ*

⁸¹² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:25.

⁸¹³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:25-26.

⁸¹⁴ el-Bakara 2/8.

⁸¹⁵ Ayetin zahirine göre *mahkî* olan bir durum hakikatte böyle bir şey olmadığı anlamına gelmez. Zira Kur'an'ın tamamı bu tür iddiaların müşriklerden çokça sadır olduğunu gösterir.

dememiş olmalarıdır. Netice itibariyle bu değerlendirmelerden şu sonuca ulaşılır ki; Arapçada mahkî zamirden mahkî hâl yapılamaz.⁸¹⁶

Burada bu ayetin, ‘Ukberî’nin değerlendirmelerini mukayese için belirlenen Kur’ân i‘râbına dâir kaynakların hiçbirisinde müellifin yaptığı gibi mahkî zamir ve bu mahkî zâmirin zi’l-hâl olup olamayacağı bağlamında ele alınmadığını ifade etmek gerekir.⁸¹⁷ Ayrıca ‘Ukberî’nin sözünü ettiği bu mahkî zamir ve onun zi’l-hâl olamaması meselesinin izi kendisinden önce kaleme alınmış bazı önemli gramer kitaplarında sürüldüğünde de böyle bir ayrıntıdan söz edilmediği görülmektedir.⁸¹⁸

Buna, ‘Abbâs Hâsan ve el-An‘âkî’nin de eserlerinin ilgili bölümlerinde, nelerden zi’l-hâl olabileceğini tartışmakla beraber, ‘Ukberî’nin zikrettiği hususa işâret etmedikleri eklendiğinde,⁸¹⁹ birinci bölümün ilgili yerinde ifade edildiği gibi müellifin eseri için kullanılan alanının en meşhûr eserlerinden birisi olduğu nitelemesinin haklı olduğu görülmektedir. Hatta müellifin bu eserde gramere dâir yeni şeyler söyleme eğiliminde olduğu da söylenebilir.

‘Ukberî’nin hâl ile ilgili dile getirdiği görüşlerden birisi de bir âmilin iki hâlde amel edemeyeceği şeklindedir (لأنَّ العامل الواحد لا يعمل في حالين). Onun bu konuyu, tahlîli bağlamında gündeme getirdiği ayetlerden birisi şu şekildedir:

اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ.⁸²⁰

Bu ayette hâl يعمهون cümlesidir. Zi’l-hâl ise يمدهم ibâresindeki هم zamiridir. طغيانهم ifadesi ise ‘Ukberî’ye göre ya يمدهم ya da يعمهون fiillerine müte‘alliktir. Ancak az önce ifade edilen, bir âmilin iki hâlde amel edemeyeceği ilkesinden hareketle ona göre bu iki ibâre (في طغيانهم ve يعمهون) aynı anda يمدهم kelimesindeki

⁸¹⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:25-26.

⁸¹⁷ Kûfe ekolünün iki önemli ismi el-Kisâi ve el-Ferrâ bu ayeti hiç ele almamaktadır. Diğerlerinin değerlendirmeleri için bk. el-Ahfeş, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1:40; ez-Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1:85; ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1:169-175.

⁸¹⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1:44-45, 370-373, 378-380, 384-387; el-Müberrid, *el-Mukte‘âb*, 4:169, 300; Ebû ‘Ali el-Hasan b. Aḥmed b. ‘Abdulgaffâr el-Fârîsi, *et-Ta‘lîkât ‘alâ kitâbi Sibeveyh*, thk. ‘Avḍ b. Hâmed el-Ḳûzî (Kahire: Matba‘atu’l-Emâne, 1990), 1:78; İbn Cinnî, *el-Luma‘*, 116-118; ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, 79-83. el-Müberrid’in eserinde hâl konusunun işlendiği yerle alakalı ayrıntılı fihriste de bakılabilir. Biz bu kaynağın ilgili tüm referanslarını vermedik.

⁸¹⁹ ‘Abbâs Hâsan, *en-Naḥvu’l-vâfi*, 2:402-407; el-An‘âkî, *el-Muḥît*, 2:166-175.

⁸²⁰ el-Bakara 2/15.

zamirin hâli olamaz.⁸²¹ Dolayısıyla يَمَدَّ âmili de sadece يعمهون cümlesinde amel eder ve onu mahallen nasb eder.

‘Ukberî’nin bu hususu, bu sefer (لا يكون حالان لعامل واحد) şeklinde dile getirdiği yerlerden bir diğeri ise; وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ. ⁸²² Ona göre ayetteki بالحق kelimesi الكتاب isminin hâlidir. مصدقا kelimesi ise ona göre الكتاب isminin değil بالحق kelimesindeki gizli zamirin hâlidir.⁸²³

‘Ukberî’nin burada değindiği şey el-Müberrid (öl. 286/900)’in, hâlin birden çok olması için zi’l-hâlin de birden fazla olması gerektiğine dâir dile getirdiği görüşten biraz farklı gözükmetedir. Zira ‘Ukberî’nin söylediklerinden anlaşılan hâlin taaddüdü, âmilin taaddüdüne bağlıyken el-Müberrid (öl. 286/900)’in söylediklerinden anlaşıldığına göre bunun için âmilin değil zi’l-hâlin teaddüdü gerekmektedir. Nitekim el-Müberrid’e göre; رَأَيْتُ زَيْدًا مُصْعِدًا مُنْحَدِرًا. ifadesinde رأى âmilinin مصعدا ve منحدرًا kelimelerinde hâl olarak nasb ameli yapmasını mümkün kılan şey, aynı âmilin zi’l-hâl olarak mütekellim ref’ zamiri ile زيدا kelimelerinde de amel etmiş olmasıdır.⁸²⁴ Dolayısıyla buradan hareketle el-Müberrid (öl. 286/900)’e göre tek âmilin birden fazla hâlde amel etmesi, ancak aynı âmilin birden çok zi’l-hâlde de amel etmesi ile mümkün olur denilebilir.

‘Ukberî’ye göre hâlde âmil olan şey bir kelimenin ifade ettiği anlam da olabilir. Ona göre bunun örneği; هَذِهِ نَاقَةٌ لِلَّهِ لَكُمْ آيَةٌ. ⁸²⁵ Zira bu ayetteki آية kelimesinde âmil olan şey ona göre هذه zamirinin ifade ettiği tenbîh ve işâret anlamlarıdır.⁸²⁶

⁸²¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:31. Bu ayette hâl, في طغيانهم ifadesi kabul edilirse anlam, “Allah onları azgınlıklarında bırakır.” olurken, يعمهون cümlesi olarak kabul edilirse bu sefer anlam. “Allah onları azgınlıklarında debelenir halde bırakır.” olur. Müellif *el-Lubâb*’ta tek âmilin birden fazla hâlde amel edeceği meselesine müstakil bir başlık açmış ve önce bunun mümkün olduğunu ortaya koyan bir izah getirmiştir. Ancak konunun devamında Basrâluların bunun mümkün görmediklerini, onlara göre bir âmilin sadece bir hâlde amel edebileceğini düşündüklerini ifade etmiştir. Burada ilginç olan, müellifin, Basrâluların bu görüşünü aktardıktan sonra, ilk zikrettiği görüşünü, “durum böyle olunca ben de (birinci görüşümde zikrettiğim) ikinci hâlin ya birinci hâlin bedeli ya da birinci hâldeki zamirin hali olduğunu söylerim.” şeklinde düzeltmesidir. Bu örnek aslında ‘Ukberî’nin Basra Ekolüne ne kadar yakın olduğunu bir örneği olarak değerlendirebilir. Ayrıntılı bilgi için bk. ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 292-293.

⁸²² el-Mâide 5/48.

⁸²³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:440.

⁸²⁴ el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4:169.

⁸²⁵ el-A‘râf 7/73.

⁸²⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 4:579.

Benzer bir durum ona göre; هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ. تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ. 827 de söz konusudur. Zira ikinci ayetin başındaki وَرَحْمَةً هُدًى kelimeleri ona göre hâldir. Bu kelimelerde âmil olan şey ise, تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ şeklindeki ikinci ayetin ifade ettiği işaret anlamıdır. 828

‘Ukberî burada âmil olan şeyi doğrudan tenbîh ve işâret anlamı olarak vermektedir. Ancak İbn Cinnî (öl. 392/1002)’ye göre her ne kadar bu tür ifadelerde bu anlamlar olsa da âmil olan şey doğrudan bu anlamlar değil bu anlamların işaret ettiği fiillerdir. Dolayısıyla ona göre burada âmil عليه وَاَنْتَبَهْ ve أشير إليه fiilleridir. Zira İbn Cinnî (öl. 392/1002)’ye göre hâlde âmil olan ya mutasarrıf veya mutasarrıf olmayan fiildir. 829 Burada ifade edilen husus ikinci kısma dâhildir. ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143)’nin de hâlde âmil olan şeyin ancak fiil, şibh-i fiil veya ma‘na fiil olduğu 830 ve buradan hareketle onun da İbn Cinnî (öl. 392/1002) gibi âmil olan anlamın bir lafza ircâ edilmesi yaklaşımında olduğunu eklersek, ‘Ukberî’nin bu konuda da farklı bir yaklaşım içerisinde olduğu söylenebilir. Zira onun, hâlde âmil olan şeyin, onu herhangi bir fiile ircâ etmeksizin doğrudan bir anlam olabileceği yaklaşımını benimsediği görülmektedir. Kendisi bunun sebebi ile ilgili bir izahta bulunmasa da bu konuyu o, mübtedâda ref‘ ameli yapan şeyin, manevî âmil (ibtidâ) olmasına kıyas yapmış olabilir.

‘Ukberî’ye göre fâ harfinden sonra gelen cümle hâl cümlesi olmaz. Bu nedenle; فَهْمٌ لَا يَرْجَعُونَ 831 ayetindeki صُمْ بَكُمْ عُمِّي فَهْمٌ لَا يَرْجَعُونَ. 832 el-Müberrid (öl. 286/900)’in *tas’îr* olarak ifade ettiği ve ‘Abbâs Hâsan’ın cümlenin ifade ettiği anlamda tedricî bir artma veya azalmayı ifade eden bir durum olarak tanımladığı hâlin başına fânın gelmesinin müfred halde mümkün

827 Lokmân 31/2-3.

828 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1043. ‘Ukberî’nin bahsettiği bu işaret anlamının kaynağı birinci ayetin başındaki تِلْكَ zamiri olsa gerektir.

829 İbn Cinnî, *el-Luma* ; 117. el-Müberrid de fiil anlamının hâlde amel edebileceği görüşündedir. O ‘Ukberî’nin ele aldığı A‘râf 7/73. ayetini bu bağlamda ele almakta ve ayetteki âmil olan anlamın انتبه fiiline ircâ edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Müberrid, *el-Muhteşab*, 4:307.

830 ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 79.

831 el-Bakara 2/18.

832 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:34.

olduğunu görmekteyiz.⁸³³ Buradan hareketle ‘Ukberî’nin ifade ettiği hüküm, cümle olarak gelen hâlin başına fâ gelemeyeceği şeklinde ifade edilebilir.

Yine ona göre muzâfun ileyh konumundaki zamir de zi’l-hâl olamaz. Buna göre فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ. ha zamiri değil النار kelimesidir.⁸³⁴

Zi’l-hâlin zamir olmadığı durumlarda bile ‘Ukberî’ye göre mutlak olarak muzâfun ileyhin zi’l-hâl olması kıyas açısından zayıf, kullanım açısından da azdır. O, bu görüşünü; قُلْ بَلْ مَلَأَ بَرَإِهِمَ حَنِيْفًا. ayeti⁸³⁵ ile ilgili olarak dile getirmektedir. Ona göre حَنِيفًا kelimesi إبراهيم isminin hâli olmasına rağmen, dile getirdiği gibi bu kullanım kıyas açısından zayıf, kullanım açısından ise azdır. Onun buna gerekçe olarak zikrettiği husus şudur: “Hâle bir âmil gereklidir.” Yukarıdaki ayette ise hâlde âmil olan şeyin zi’l-hâlde de âmil olan ملة kelimesi olduğu görülür. Ancak ona göre bu şekildeki bir durumda muzâfun hâlde amel etmesi doğru değildir.⁸³⁶

Buraya kadar aktardığımız değerlendirmelere dil âlimlerinin zi’l-hâlin muzâfun ileyh olabilmesi için birtakım şartlar ileri sürdüklerini de eklersek ‘Ukberî’nin yaklaşımının bir temele dayandığı ortaya çıkar. Buna göre bu tür ifadelerde muzâfun ileyh olan zi’l-hâlin muzâfı ya onun hakîkî bir cüz’ü veya bu hükümde olmalı ya da muzâfun ileyhte âmil olmalıdır.⁸³⁷ Dolayısıyla zi’l-hâlin muzâfun ileyh olmasının bazı şartlara bağlanması, bu konuda geçerli kuralın zi’l-hâlin muzâfun ileyh olmaması gerektiğini ortaya koyar ki ‘Ukberî’nin bu konuda dile getirdiği şey de özetle budur.

‘Ukberî’nin muzâfun ileyhin zi’l-hâl olmasını nâdirattan kabul etmesinin sonucu olarak ona göre hâlin muzâfun ileyh olan zi’l-hâlin önüne geçmesi de mümkün değildir. Bu sebeple ona göre; مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ. ayetindeki⁸³⁸ مِنْهَا ifadesi حَيْث kelimesinin hâli olamaz. Çünkü حَيْث kelimesi ancak muzâfun ileyh ile

⁸³³ el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 3:255; ‘Abbâs Ḥasan, *en-Naḥvu’l-vâfi*, 2:410.

⁸³⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:40-41, 61.

⁸³⁵ el-Bakara 2/135.

⁸³⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:120.

⁸³⁷ ‘Abbâs Ḥasan, *en-Naḥvu’l-vâfi*, 2:404-405.

⁸³⁸ Yûsuf 12/56.

tamamlanır ve hâlin de zikredildiği gibi muzâfun ileyhın önüne geçmesi de doğru değildir.⁸³⁹

Aynı şekilde ona göre hâlin istisnâ edatının önüne geçmesi de zayıf bir kullanımdır. ‘Ukberî bunu; *أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ*.⁸⁴⁰ ayetindeki *فِي بُطُونِهِمْ* ifadesinin istisnâ edatından sonra gelen *النَّار* kelimesinin hâli olduğu şeklindeki bir görüşe itiraz olarak dile getirmektedir. Bu görüşe göre ayetin takdiri: *مَا يَأْكُلُونَ إِلَّا النَّارَ*: *ثَابِتَةٌ أَوْ كَائِنَةٌ فِي بُطُونِهِمْ*. Ancak ona göre bu yaklaşım doğru değildir. Zira kendisi bu ayette hâlin mukadder, ilgili görüşe göre hâl olduğu söylenen câr-mecrûrun ise ayetteki fiilin zarfı olduğu görüşündedir.⁸⁴¹

‘Ukberî zi’l-hâlin ma‘rife olması gerektiği görüşüne işaret ettikten sonra, mevsûf nekrenin sıfat almış olduğundan ma‘rifeye yakın olduğunu ve bu sebeple zi’l-hâl olabileceğini ifade eder.⁸⁴² Bunun örneği ona göre; *وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ*; *مُصَدِّقًا*.⁸⁴³ ayetinin bir şâz kıraatidir.

Ayetin sonundaki *مُصَدِّقًا* kelimesinin nasb okunuşu bir şâz kıraattir ve ‘Ukberî’ye göre bu şekliyle bu kelime kendisinden önce geçen ve mevsûf nekre olan *كِتَاب* kelimesinin hâlidir. Ona göre *كِتَاب* kelimesinin zi’l-hâl olmasını mümkün kılan şey de bu kelimenin vasıflanarak ma‘rifeye yaklaşmış bir nekre olmasıdır. Bu şekliyle ayetin anlamı: *Kendilerine Allah katından tasdik ederek (hâl) bir kitap geldiği zaman...şeklinde* olur. Hâl olan kelimenin sahih kıraati ise *مُصَدِّقٌ* şeklindedir. Bu durumda ise bu kelime *كِتَاب* kelimesinin sıfatı olmuş olur ve anlam da: *Kendilerine Allah katından tastikleyen (sıfat) bir kitap geldiğinde...şeklinde* olur.

‘Ukberî’nin hâl cümlesi bağlamında değindiği konulardan birisi de hâl cümlesinin mâzi bir fiille başlaması durumunda başına *قَدْ* edatının gelmesidir. Şayet

⁸³⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:619, 736. Arapça’da bir isim yâ izâfet ya da harf-i cerle mecrûr olur. ‘Ukberî burada bunlardan izâfetle mecrûr olan zi’l-hâli ele almıştır. el-Müberrid ve İbn Cinnî’nin ifadesine göre hâl, harf-i cerle mecrûr olmuş zi’l-hâlin de önüne geçemez. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Müberrid, *el-Muhteḍab*, 4:171, 303; İbn Cinnî, *el-Luma*‘, 118.

⁸⁴⁰ el-Bakara 2/174.

⁸⁴¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:142.

⁸⁴² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:90. ez-Zemaḥşerî (öl. 538/1143) de zi’l-hâlin nekre olmasının hoş olmayan bir kullanım olduğunu ve bunun ancak hâl kendisinden önce geldiğinde mümkün olduğunu ifade eder. bk. ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, 80-81. İbn Cinnî (öl. 392/1002) şâz kıraatleri incelediği *el-Muhteṣeb* adlı eserinde bu ayeti ele almamaktadır.

⁸⁴³ el-Bakara 2/89.

böyle bir cümle başına قد gelmemişse de, ona göre bu harf kastedilmiştir.⁸⁴⁴ Başka bir ifade ile bu edat cümlede takdirendir. Müellif bu konuya; وَأَشْرَبُوا فِي 845 ayetinin tahlili sadedinde değinmektedir. Zira ona göre ayetin bu kısmı hâl cümlesidir ve cümle takdîri وقد أشربوا şeklinde.⁸⁴⁶

Ayrıca ona göre nekre bir kelimenin sıfatı, bu kelimenin önüne geçince hâl olur.⁸⁴⁷ Ona göre; وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ 848 ayeti bunun bir örneğidir.⁸⁴⁹ Zira müellife göre bu ayetin takdîri درجة (كائنة) عليهم. درجة kelimesi mevsûf, câr-mecrûr sıfat, كائنة kelimesi ise cârın müte'allakıdır. Buna göre sıfat olan câr-mecrûr mevsûfun önüne geçince hâl olmuştur.

Bunun bir başka örneği de; وَلَا يَجِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا 850 ayetidir. Bu ayette de مِمَّا kelimesi aslında ayetin sonunda geçen شَيْئًا mef'ûlünün sıfatı idi ancak kendisinin önüne geçince hâl olmuştur.⁸⁵¹

'Ukberî İN harfinin hâlde amel edemeyeceği görüşündedir. O bunu; إِنَّ الدِّينَ 852 ayetindeki عند zarfının i'râbı konusunu incelerken dile getirmiş ve bu zarfta İN'nin değil الدين kelimesinin amel ettiğini ifade etmiştir.⁸⁵³

⁸⁴⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:94; a.mlf., *el-Lubâb*, 1:293.

⁸⁴⁵ el-Bakara 2/93.

⁸⁴⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:94. Tevbe sûresinin 9/93. ayetindeki رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ ifadesi ile bir görüşe göre aynı sûrenin 9/102. ayetindeki خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا. 'Ukberî'ye göre başında قد murad edilmiş hâl cümleleridir. bk. 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:655, 658. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bk.: el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4:120-124; ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, 82.

⁸⁴⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:181, 182, 241, 273, 278, 283.

⁸⁴⁸ el-Bakara 2/228.

⁸⁴⁹ el-Bakara 2/228.

⁸⁵⁰ el-Bakara 2/229.

⁸⁵¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:182. 'Abbâs Ḥasan, 'Ukberî'nin sıfattan hâlde dönüşmenin sebebi olarak zikretmiş olduğu bu durumu, kural olarak ma'rife olması gereken zi'l-hâlin nekre olmasını geçerli kılan gerekçelerden birisi olarak ele alır. Ayrıntılı bilgi için bk. 'Abbâs Ḥasan, *Naḥvu'l-vâfi*, 2:402-403. Yani bu konuda, ona göre nekre bir kelimenin sıfatı kendi önüne geçince hâl olur ifadesinden ziyade, bir nekre kelimenin zi'l-hâl olmasını mümkün kılan sebeplerden birisi de hâlin bu nekre zi'l-hâlin önüne geçmiş olmasıdır, demek daha doğrudur.

⁸⁵² Âl-i 'İmrân 3/19.

⁸⁵³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:248. el-Müberrid, bunun إِنَّ زَيْدًا قَائِمًا فِي الدَّارِ şeklindeki ifadelerde söz konusu olduğunu ifade eder. Çünkü ona göre bu tür ifadelerde İN'nin hâlde nasb ameli yapabilmesi için cümlelerin ifade ettiği anlamın tamamlanmış olması gerekir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4:301.

‘Ukberî’ye göre harfler zi’l-hâl olamaz. Bu yüzden; **وَتُودُوا أَنْ تَتَكُمُ الْجَنَّةُ** ayetindeki **الجنة** kelimesiyle başlayan cümle kef ve mîmin (كم zamirinin) hâli olamaz.⁸⁵⁵

2.2.2.2. **إِلَّا** İle Yapılan İstisnâ

Arapçada istisnâ, bir şey hakkında dile getirilen bir hükümden onun dışındakileri veya başkaları hakkında verilen bir hükümden o şeyi çıkarmak olarak tanımlanır.⁸⁵⁶

‘Ukberî’ye göre menfî cümlede **إِلَّا** ile yapılan istisnâdan sonra gelen müstesnâ, mef’ûl hükmünde olduğu için,⁸⁵⁷ başka bir ifade ile, cümlenin başındaki fiilin etkisi ile mansûb olur.⁸⁵⁸ Bunun örneği ona göre; **وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ**.⁸⁵⁹ Müellife göre ayetteki **الفاستقين** kelimesi mef’ûl olduğu için mansûbtur. Kelime cemi müzekker sâlim olduğundan nasb alameti de mâ kabli kesreli yâdır.⁸⁶⁰

Müellife göre bunun bir başka örneği de; **وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا** **اللَّهِ** ayetidir.⁸⁶¹

Müellifin bu konuyu ele aldığı örnek ayetlere bakıldığında müstesnâ minhin zikredilmediği görülmektedir.

‘Ukberî’den önceki dil âlimlerinin bazıları bu tür ifadelerde müstesnânın açık bir şekilde mef’ûl olduğunu söylemeseler de burada “Müstesnâ, istisnâ edatı başına getirilmeden önce hangi konumdaysa ondan sonra da aynı hükümdedir.” diyerek ‘Ukberî’nin dile getirdiği şeyi farklı bir üslûpla ifade etmektedirler. Zira onlara göre; **مَا لَقِيْتُ زَيْدًا** cümlesindeki aynı kelimenin mansûb olmasının sebebi de aynıdır.⁸⁶² Ancak burada verilen örnekten hareketle, cümlenin menfî, müstesnâ minhin de zikredilmemiş olması gerektiğini ifade etmek gerekir.

⁸⁵⁴ el-A‘râf 7/43.

⁸⁵⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:570.

⁸⁵⁶ İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 121; ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:302.

⁸⁵⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:26, 44, 84.

⁸⁵⁸ ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:303.

⁸⁵⁹ el-Bakara 2/26.

⁸⁶⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:42.

⁸⁶¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:83; el-Bakara 2/83.

⁸⁶² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1:310; el-Müberrid, *el-Muqteḍab*, 4:389; ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaḥşsal*, 88. Ayrıca bu tür istisnâlarda müstesnânın mansûb olması kural, müstesnâ minhten bedel olması ise nâdirattandır (قد يكون). bk. İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 122.

Arapçada istisnâ olgusu, müstesnâ, müstesnâ minh ve istisnâ edatından oluşur. Şayet istisnâ edatından sonra gelen müstesnâ, müstesnâ minhle aynı cinsten değilse bu istisnaya munkatı‘ istisnâ denir. ‘Ukberî’ye göre; وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ اyetindeki⁸⁶³ istisnâ da böyledir.⁸⁶⁴

Müellife göre bu istisnânın munkatı‘ olmasının sebebi, İblis’in meleklerle aynı cinsten olmamasıdır.⁸⁶⁵ Ayrıca ona göre munkatı‘ istisnâda müstesnânın istisnâ edatının öncesine dâhil olmaması, onun isti’nâf (yeniden başlama) hükmünde olduğu anlamına gelir.⁸⁶⁶

Ayrıca ‘Ukberî, munkatı‘ istisnâda istisnâ edatından önceki ögenin bu edattan sonra gelen kelimedede amel edemeyeceği görüşündedir. Bunun örneği ona göre; وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ. ayetindeki⁸⁶⁷ istisnâdır. Zira ona göre ayetteki إِلا istisnâ edatından sonra gelen مِنْ harf-i ceri bu edattan önce geçen يكلمه fiiline, zikredilen sebepten dolayı, müte‘allik değildir.⁸⁶⁸ Aksi takdirde ilgili fiil istisnâ edatından sonra gelen kelimedede amel etmiş olurdu.

‘Ukberî’ye göre birbirini takip eden istisnâlarda ikinci müstesnâ mübtedâyâ muzâf olur.⁸⁶⁹ O, bu duruma; إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَرْنَا إِنِّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ. şeklindeki ayetleri⁸⁷⁰ örnek vermiştir.

Burada ikinci ayetin başında gelen ikinci müstesnâ mübtedâ olan zamire muzâf olmuştur.

‘Ukberî’nin verdiği bilgiye göre bazı dil âlimleri nekre olan cemi isimlerden istisnâ yapılamaz görüşündedir. Çünkü bu kelimeler istisnâ olmadığı

⁸⁶³ el-Bakara 2/34.

⁸⁶⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:51. Ayrıca bu tür istisnâlarda müstesnânın mansûb olması kural, müstesnâ minhten bedel olması ise istisnadır. bk. el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4:412; İbn Cinnî, *el-Luma’*, 122.

⁸⁶⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:51. ez-Zemaḥşerî’ye göre bu istisnâ, he ne kadar munkatı‘ olması caiz olsa da, muttasıldır. Ona göre, İblis meleklerden birisi sayılabilecek kadar onlar arasında kalan tek cinnîdir. Ayrıca ayetin başındaki fiilin de hepsini içerisine alacak şekilde gelmesi bunun bir başka gerekçesidir. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1:254. el-Aḥfeş’e göre ise bu ayete إبليس kelimesinin mansûb olmasının sebebi, fiilin fâil hükmündeki bir kelime ile (الملائكة) meşgul olduğundan bu kelimenin mef’ûl hükmünde olmasıdır. bk. el-Aḥfeş, *Me’âni’l-Ḳur’ân*, 1:64.

⁸⁶⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:343.

⁸⁶⁷ eş-Şûrâ 42/51.

⁸⁶⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:796, 1136.

⁸⁶⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:785. ‘Ukberî’nin dile getirdiği bu kurala, el-Müberrid istisnânın tekrarına dâir açtığı müstakil bâb yer vermemektedir. bk. el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 2:424-425.

⁸⁷⁰ el-Hicr 15/59-60.

takdirde müstesnânın da içine girebileceği şekilde umûm ifade etmez. Bu sebeple ona göre; *لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا*.⁸⁷¹ ayetindeki *الله* ismi *آلهة* kelimesinden istisnâ değildir.⁸⁷² Dolayısıyla Allah, hakikatte var olmayan ilahlardan istisnâ edilmemiş, başka bir ifade ile mevhûm ilahlar reddedilerek aslında burada bir istisnânın olmadığı anlaşılmış olur.

2.2.2.3. Şart Üslûbu

Bu başlık altında, ‘Ukberî’nin şart üslûbu kapsamında mansûb olarak değerlendirdiği ifade şekillerine yer verilecektir.

2.2.2.3.1. إذا Edatı

‘Ukberî bu konuyu; *وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ*.⁸⁷³ bağlamında ele almaktadır.

Ona göre bu ayette ilgili şart edatı cevap cümlesinin etkisiyle nasb konumundadır. Zira bu edat cevap cümlesindeki fiilin zarfıdır.⁸⁷⁴ ‘Ukberî’ye göre şart edatında şart cümlesi âmil olmaz. Çünkü şart cümlesi şart edatının izafetiyle mecrûrdur. Buna göre şart edatının ma‘mûlû konumundaki şart cümlesi -ki muzâfun ileyhtir- aynı zamanda kendisinin âmili olan kelimedede amel edemez. Çünkü muzâfun ileyh, muzâfta âmil olamaz. ‘Ukberî’ye göre şart edatında şart cümlesinin âmil olabileceğine dâir görüş bir *kîl* kadar değersiz ve hatalıdır.⁸⁷⁵

2.2.2.3.2. Şart Anlamındaki Emir ve Nehyin Cevabı

‘Ukberî’ye göre şart üslûbunda emir ve nehyin cevabının başına fâ gelirse mansûb olur. Aynı ifade atıf harfî ile gelmişse meczûm olması da mümkündür. Ona

⁸⁷¹ el-Enbiyâ 21/22.

⁸⁷² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:915.

⁸⁷³ el-Bakara 2/11.

⁸⁷⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:27.

⁸⁷⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:27-28. Şart cümlesinin şart edatıyla, cevap cümlesinin ise şart edatı ve cümlesi ile meczûm olduğuna dâir bk. el-Müberrid, *el-Muktedab*, 2:48; İbn Cinnî, *el-Luma*, 193-194. إذا’nin kendisinden sonra gelen fiil-fâile (fiil cümlesi) ve mübtedâ-habere (isim cümlesi) muzâf olacağına dâir bk. Ebu’l-Kâsım ‘Umer b. Şâbit eş-Şemânîni en-Nahvî, *Şerhu’l-Luma ‘l-İbni Cinnî*, thk. Fethî ‘Ali Hasaneyn (Kahire: Dâru’l-Haram li’t-Turâs, 2010), 2:702. Bu edatın farklı kullanımlarını veren İbn Nûruddîn, kendisinden sonra gelen şart cümlesinin bu edatla mecrûr olacağına dâir herhangi bir bilgi vermemektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Nûruddîn Muhammed b. ‘Ali b. İbrâhîm b. el-Haţîb el-Mevzi‘î, *Meşâbîhu’l-meğânî fi hurûfi’l-me‘ânî*, thk. ‘Aid b. Nâfi‘ b. Dayfullah el-‘Umerî (by., Dâru’l-Menâr, 1993), 84-89.

göre; وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ. ayeti⁸⁷⁶ nehyin cevabının fâli gelip mansûb olmasının örneğidir.⁸⁷⁷

Bu ifadenin şart üslûbu kapsamında değerlendirilmesinin sebebi ‘Ukberî’ye göre ayetin takdîrinin *إن تقربا تكونا* şeklinde olmasıdır.⁸⁷⁸

‘Ukberî’nin kaynaklarından biri olan el-Ahfeş (öl. 215/830) bu ayetin üslûbu ile ilgili biraz daha tafsilâta girip, emir, nehiy, istifhâm, temennî, nefiy ve cuhûd cümlelerinin tamamının cevabının fâli geleceğini ve fâdan sonra gelen fiilin mansûb olmasının sebebinin ise gizli أَنْ olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷⁹

‘Ukberî’nin eserinde atıfta bulunduğu kaynaklarından bir diğeri olan Sîbeveyh (180/796), el-Ahfeş (öl. 215/830)’in zikrettiği ifadelerle ek olarak ‘arzi⁸⁸⁰ da dile getirir. Ona göre bu tür ifadelerin şart anlamında değerlendirilmesinin sebebi Arapların bu tür ifadelerde, iki cümle arasında zorunlu bir sebep-sonuç ilişkisine işaret etmeleridir. Bu da bir bakıma şarta bağlama gibidir. Zira Sîbeveyh (öl. 180/796)’in, el-Hâlîl b. Aḥmed (öl. 175/791)’den aktardığına göre bütün bu ifadelerde *إن* anlamı vardır.⁸⁸¹

2.2.2.3.3. Şart Cümlesi ile İlgili Genel Değerlendirmeler

‘Ukberî’ye göre şart cümlesinde şart fiili mâzi ise isim cümlesi şeklinde gelen cevap cümlesinin başına *fâ* gelmeyebilir. Bunun örneği; *وَأِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ* ayetidir.⁸⁸²

⁸⁷⁶ el-Bakara 2/35.

⁸⁷⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:52.

⁸⁷⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:52.

⁸⁷⁹ el-Ahfeş, *Me ‘âni’l-Kur‘ân*, 1:65. Bu ayette fâli cevabın, mansûb kabul edilebileceğine dâir ayrıca bk. el-Ferrâ, *Me ‘âni’l-Kur‘ân*, 1:26. el-Kitâb’ın ayetleri arasında bu ayeti göremememize rağmen ez-Zeccâc’ın bu ayetteki fâli cevabın mansûb olmasının sebebinin gizli أَنْ olduğunu el-Hâlîl (b. Aḥmed) (öl. 175/791) ve Sîbeveyh (öl. 180/796)’e dayandırdığını da ifade etmemiz gerekir. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zeccâc, *Me ‘âni’l-Kur‘ân*, 1:114.

⁸⁸⁰ ‘Arz, birisinden bir şeyin yapılmasını yumuşak bir üslûbla talep etme anlamına gelen bir ifade tarzıdır. Ahmed Maṭlûb, *Mu‘cemu’l-muşalaḥâti’l-belâğiyye ve teṭavvuruhâ* (Beyrût: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1996), 531.

⁸⁸¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3:93-94. İbn Cinnî bu ifadelerle duâyı da ekler. bk. İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 196. Sîbeveyh’in el-Ahfeş’ten farklı olarak yer verdiği ‘arz, أما veya لا harfleri kullanılarak yumuşak ve dostça dile getirilen bir tür talep anlamına gelir. bk. ed-Dakr, *Mu‘cemu’l-ḳavâ‘idi’l-‘Arabîyye*, 312. Bu tür ifadelerde şart anlamı olduğu için değil, şart mahzûf olduğu için cezm amelinin ortaya çıktığına dâir farklı bir görüş için bk. Ebû ‘Alî Ḥâsen b. Aḥmed b. ‘Abdulḡffâr el-Fârisî, *Kitâbu’l-îḏâḥ* (Beyrût: ‘Aleml’l-Kutub, 2011), 253.

⁸⁸² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:536. el-En‘âm 6/121. el-Anṭâkî, aynı ayeti cevap cümlesinin başına *fâ* harfinin gelmesi için gerekli tüm şartlar bulunmasına rağmen bu cümlemin fâsız da gelebileceğinin örneği olarak vermekte ancak ‘Ukberî’nin bu konuda dile getirdiği kâideye atıfta bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Anṭâkî, *el-Muḥîṭ*, 2:79.

Müellifin, cümlenin ifade ettiği anlamla lafzın birbirine denk olmasının bir gereği olarak şart cümlesinde şart edatı 'in' ile te'kîd edilmesi durumunda cümlenin fiilinin de te'kîd nûnu ile pekiştirilmesi gerektiği görüşündedir. Ona göre bu şekilde cümlenin iki tarafı da anlam açısından birbirine denk olur.⁸⁸³ Bunun örneği şu ayetlerdir:

فَأَمَّا تَنْفَعْنَهُمْ فِي الْحَرْبِ فَسَرَدُ بِهِمْ مَنْ خَلَفَهُمْ⁸⁸⁴.
وَأَمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ⁸⁸⁵.

Her iki ayet de 'in' ile te'kîd edilmiş 'in' edatıyla başlamakta ve devamında nûn ile te'kîd edilmiş şart fiili gelmektedir.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki 'Ukberî'ye göre 'in' edatı nefiy 'ma'sına bitişmez. Çünkü bu iki kelime arasında zaman açısından ihtilaf vardır. Zira 'in' gelecek zaman, 'ma' ise hâl içindir. Ancak bu harf nefiy 'la'sı ile kullanılabilir. Bunun sebebi ise ona göre her ikisinin de gelecek zaman ifade etmesidir. Bunun örneği; *وَالْأَنْتِ تَغْفِرُ لِي وَتَرْحَمُنِي أَكُنْ مِنَ الْخَاسِرِينَ*.⁸⁸⁶

Ayrıca 'Ukberî'ye göre 'in' harfi, 'kan' hariç, ifade ettiği zaman anlamı itibariyle mâzi fiilin başına gelmez. Ona göre ilgili edatın bu fiilin başına gelmesinin sebebi ise kesret-i isti'mâldir. 'Ukberî bu değerlendirmeyi; *وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ*; 'Ukberî bu değerlendirilmeyi; *وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ* ile ilgili olarak dile getirir.⁸⁸⁸ Dolayısıyla Kur'an'daki benzer ifadelerin hepsi aynı bağlamda değerlendirilebilir. Ayrıca müellifin, bu edatın 'kan' dışındaki bir mâzi fiilin başına gelemeyeceği şeklindeki kaydını, bu fiillerin geçmiş zaman ifade etmeye devam ettikleri takdirde şeklinde anlamak gerekir. Zira şart edatları, gelecek zaman ifade edecek şekilde mâzi fiillerin başına gelebilir.

⁸⁸³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:628. el-Ahfeş (öl. 215/830), bu şekildeki kullanımın sebebinin sadece üslûp güzelliğini temin için olduğu görüşündedir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'an*, 1:74-75. ez-Zeccâc (öl. 311/923) ise, bu üslûbun iki tarafının da, zâid harf ve te'kîd nûnları ile desteklenmesinin anlamın pekiştirilmesi için olduğunu söylese de hangisinin diğerine karşılık getirildiği konusunda 'Ukberî'den farklı düşünür. Zira ona göre 'in' harfine 'ma' bitiştiği için fiile sakil veya hafif te'kid nûnu bitişmiş değil, aksine şart edatından sonra nûnla te'kidlenmiş fiil geldiği için şart edatına 'ma' ziyadesi yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 1:117.

⁸⁸⁴ el-Enfâl 8/57.

⁸⁸⁵ el-Enfâl 8/58.

⁸⁸⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:702; Hûd 11/47.

⁸⁸⁷ el-Bakara 2/23.

⁸⁸⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:39.

Yine ona göre مَنْ edatı umûm ifade edip kendisinde ibhâm olduğu zaman şart anlamına gelir. Ona göre; إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ.⁸⁸⁹ مَنْ bunun örneğidir.⁸⁹⁰

Şart üslûbuyla ilgili olarak ‘Ukberî’nin dile getirdiği bir diğer husus da şart üslûbunda cevap cümlesinin şart cümlesinden ya fiil ya fâil ya da her ikisi açısından farklı olması hususudur. Zira إِنَّ يُقِيمُوا يُقِيمُوا veya قَمْ تَقُمْ gibi ifadeler doğru değildir. ‘Ukberî bu değerlendirmeyi; قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ.⁸⁹¹ يَقِيمُوا ibâresinin قُلْ لَهُمْ أَقِيمُوا يَقِيمُوا takdîrinde olduğuna dâir bir görüşe itiraz olarak dile getirmektedir.⁸⁹²

Şart cümlesinin fiili mâzi ise cevap cümlesinin fiili muzâri dahi olsa meczûm olmayabilir. Başka bir ifadeyle şart cümlesinde cezm zâhir değilse cevap cümlesinde cezm de ref’ de câizdir.⁸⁹³ ‘Ukberî bu değerlendirmelere şu ayetler ile ilgili olarak yer vermektedir:

وَمَا عَمِلْتُ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا.⁸⁹⁴
لَإِنْ أُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ وَلَإِنْ قُوتِلُوا لَا يَنْصُرُونَهُمْ.⁸⁹⁵

Bu ayetin her iki kısmı da ‘Ukberî’nin ifade ettiği duruma örnektir. Zira birinci ayette şart cümlesi mâzi fiil olan عملت ile başladığından cevap cümlesindeki تَوَدُّ fiili merfû’ olmuştur. İkinci ayette de şart cümlesi, أُخْرِجُوا meçhul mâzi fiili olduğundan cevap da merfû’ يخرجون fiili olarak gelebilmiştir.

⁸⁸⁹ Yûsuf 12/90.

⁸⁹⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:744.

⁸⁹¹ İbrâhim 14/31.

⁸⁹² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:769-770. Bu şekildeki değerlendirme el-Müberrid’e aittir. el-Müberrid’in bu ayet ve benzeri bir ayetle ilgili değerlendirmeleri için bk. el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 2:81-82.

⁸⁹³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:253; 2:1216.

⁸⁹⁴ Âl-i ‘İmrân 3/30. Bu ayetin başındaki مَا ile ilgili ‘Ukberî iki vecihten söz eder. Birincisine göre bu harf mevsûle, ikincisine göre ise şart edatıdır. ez-Zemaḥşerî (öl. 538/1143) de ayetin bu kısmı ile ilgili farklı bir gramer ihtimalinden söz etmekte ve ayetin bu kısmındaki عملت fiilinin ayetin ilk kısmındaki birinci عملت fiiline ma’tûf, dolayısıyla bu durumda, ‘Ukberî’ye göre مَا’nın cevabında gelen meczûm olmamış, تَوَدُّ fiili de hâl olabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1:546.

⁸⁹⁵ el-Haşr 59/12. el-Aḥfeş (öl. 215/830)’e göre bu ayetteki يخرجون لا fiilinin merfû’ gelmesinin sebebi yemin ifadesine dayalı olarak gelmesidir. Zira ona göre ayetin başındaki lâm yemin için kullanılır. bk. el-Aḥfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2:539.

‘Ukberî, art arda iki şart cümlesi gelmesi durumunda ikinci şart cümlesi ile cevabının birinci şart cümlesinin cevabı olacağı görüşündedir.⁸⁹⁶ Bunun örneği şu ayettir:

وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ.⁸⁹⁷

Bu ayette; إن أردت أن أنصح لكم إن كان الله cümlesi, şart ve cevabıyla beraber إن أردت cümlesinin cevabıdır.

ez-Zemaşşerî’nin bu ayetteki şart üslûbu ile ilgili olarak ‘Ukberî’den farklı bir değerlendirme yaptığını görmekteyiz. Zira ona göre إن كان الله يريد şart cümlesinin cevâbı/cezası ayetin başında gelen ولا ينفعكم نصحي ifadesinin delâlet etmiş olduğu anlamdır.⁸⁹⁸ Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki ez-Zemaşşerî’nin yaptığı bu izah, şartla cevap arasındaki ikinci şart cümlesinin cevabının ne olduğu sorusuna cevap teşkil etmemektedir. Zaten kendisi de ilgili yerde bununla alâkalı bir izah getirmemektedir. Dolayısıyla ‘Ukberî’nin iki şart üslûbunu da dikkate alarak yapmış olduğu izah daha makul gözükmemektedir.

‘Ukberî’ye göre kendisiyle şart koşulan ve mübtedâ konumunda bulunan her ismin haberi cevap değil şart fiilidir. Bunun örneği ona göre; فَإِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَإِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى. Zira ona göre bu ifadenin başındaki من ibtidâ ile merfû’dur. تبع fiili ise مَنْ ile meczûm olup şart fiilidir. Cevap cümlesi ise فلا خوف عليهم ifadesidir.⁹⁰⁰

‘Ukberî’nin kıraat farklarından hareketle şart üslûbuna dâir yapmış olduğu bir izah da; أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى. ile ilgilidir. Zira ayetin başındaki أن edatı onun aktardığı bir kıraate göre şart edatı إن olarak da okunabilir. Bu durumda şartın cevabı فتذكر cümlesidir ve merfûdur. Cevabın merfû’ olmasının sebebi ise başında fâ olmasıdır.⁹⁰²

⁸⁹⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:696. Bu tür ifadelerin mümkün olacağına dâir tafsilat olmaksızın el-Müberrid’in örneği için bk. el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 2:300.

⁸⁹⁷ Hûd 11/34.

⁸⁹⁸ ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3:196.

⁸⁹⁹ el-Bakara 2/38.

⁹⁰⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:54-55. el-Kisâî (öl. 189/805), ilgili cevap cümlesinin kendisinden önce geçen her ikisinin de cevabı olduğu görüşündedir. bk. el-Kisâî, *Me’âni’l-Ḳur’ân*, 68. ez-Zeccâc (öl. 311/923)’ın da bu konuda ‘Ukberî’yle benzer değerlendirmeler yaptığını görmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Ḳur’ân*, 1:117-118.

⁹⁰¹ el-Bakara 2/282.

⁹⁰² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:229. Bu okuyuş, kıraat imamlarından Hamza’ya aittir. bk. Ebû ‘Alî el-Fârisî, *el-Huce*, 2:418.

‘Ukberî’ye göre şart cümlesi haber olabileceği gibi sıla, sıfat ve hâl de olabilir. O, bu değerlendirmesini; وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ⁹⁰³ ayetindeki مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ ibâresinin tahlili sadedinde yapmaktadır. Ona göre ilgili kısımdaki مَنْ mevsûlesi mevsûf, bu mevsûleden sonra gelen şart edatı şart ve cevabı ile bu mevsûlenin sıfatıdır.⁹⁰⁴

2.2.2.4. إِنَّ ve Benzerlerinin İsmi

Özellikle إِنَّ için söylenecek olursa bu harfin ifade ettiği anlamın ibtidâ olduğunu belirtmek gerekir.⁹⁰⁵ Ancak bu üslûp dile getirilen hükmü pekiştirmek için kullanılır.⁹⁰⁶ İ‘râb açısından bu harfin, nasb ettiği ismi mef‘ûle, ref‘ ettiği haberi ise fâile benzer.⁹⁰⁷

‘Ukberî bu konuyu ayrıntılı olarak ilk defa; قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْرَؤُونَ. ayeti⁹⁰⁸ bağlamında ele alır. Ona göre ayetin başındaki إِنَّا ifadesinin aslı إِنَّا’dır. Ancak o, bu ifadenin aslındaki nûnlardan birisinin hazfedildiği görüşünü tercih etmektedir. Burada نا mansûb zamiri, إِنَّ’nin ismi, معكم câr-mecrûru da şibih cümle haberdir. İfadenin takdîri ise إِنَّا كَانْتُمْ مَعَكُمْ şeklindedir.⁹⁰⁹

⁹⁰³ Âl-i ‘İmrân 3/75.

⁹⁰⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:272. es-Şemânîni, şart ve hâl cümlesinden mürekkep olarak kurulmuş olan şart cümlesindeki hâlin şart fiilinin fâilinin hâli olacağını ifade etmektedir. O, buna; إِنْ تَأْتِي تَكْرُمِي إِنْ تَأْتِي تَكْرُمِي cümlesini örnek verir ve bu cümledeki تَكْرُمِي cümlesinin takdîrinin مَكْرُمًا olduğunu ifade ederek dolayısıyla hâl cümlesinin mansûb isim konumunda olduğunu dile getirir. Ayrıntılı bilgi için bk. es-Şemânîni, *Şerhu’l-Luma* ; 2:709. el-Antâkî, şart üslûbunda şart cümlesi ile ilgili meseleleri incelediği bölümde ‘Ukberî’nin verdiği bu bilgilere dâir bir açıklama yapmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Antâkî, *el-Muhtâf* 2:74-79. ez-Zeccâc da bu ayetin gramatik yapısından ziyade بؤد ibâresinin sonundaki hâ zamiri ile başındaki yâ harfinin kıraat vecihleri üzerinde durmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1:431-433. ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143) de bu ayetle ilgili olarak sadece ayetin nâzil olmasına sebep olan borç olayına dâir rivayetleri vermekle yetinmektedir. bk. ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1:571.

⁹⁰⁵ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3:120; el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4:107; ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 347.

⁹⁰⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 349.

⁹⁰⁷ İbn Cinnî (öl. 392/1002)’nin yaptığı bu kıyaslama tamamen i‘râbla ilgili olarak anlaşılmalıdır. Bu sebeple metne *İ‘râb açısından* kaydını koyduk. Zira fiil cümlesinde merfû‘ olan fâil cümlelerin temel ögesi konumundaki müsnedun ileyih iken, bu harflerin merfû‘ ögesi olan haber ise müsned konumundadır. İbn Cinnî (öl. 392/1002)’nin ilgili görüşü için bk. İbn Cinnî, *el-Luma* ; 92. el-Müberrid (285/898) de bu harfleri mef‘ûlü takdîm edilmiş fiile benzeter. bk. el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4:109.

⁹⁰⁸ el-Bakara 2/14.

⁹⁰⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:31. İlgili kelimenin aslının إِنَّا şeklinde olduğuna dâir benzer bir değerlendirme için bk. ez-Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1:89. ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143), münâfıkların, ayetin geçtiği bağlam dikkate alındığında, müslümanlara inandıklarını söyledikleri ifade edilirken niçin fiil cümlesi, kendileri gibi inkar edenlere onlarla beraber oldukları aktarılırken ise niçin isim cümlesi kullanıldığını izah sadedinde te’kidli bir ifade olan إِنَّا مَعَكُمْ ibâresini açıklamakta ancak bu ibârenin aslının إِنَّا olduğuna dâir herhangi bir işarete bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1:184-185.

Benzer bir durum ‘Ukberî’ye göre; وَإِنَّ كُلَّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ.⁹¹⁰ de söz konusudur. Bu ayetin başındaki إِنَّ’in aslı da إِنَّ’dır. Ancak kelimenin nûnlarından birisi hazfedilmiş ve muhaffef olarak kalmıştır. Zaten bu sebeple ilgili kelime amelden düşmüş ve ismi merfû‘ olmuştur.⁹¹¹ Buradan hareketle ‘Ukberî’nin إِنَّ’nin, tahfif edilmesi durumunda mülğâ olacağı görüşüne katıldığı sonucu çıkarılabilir.⁹¹²

‘Ukberî’ye göre إِنَّ harfinden önce gelen kelime kendisinden sonra gelen kelimedede amel edemez. Bu sebeple; يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ.⁹¹³ başındaki وعد مخلف veya مَخْلَف⁹¹⁴ ayetindeki فَلَا تَحْسِبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفًا وَعْدَهُ رُسُلَهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ. kelimesi; و قَالَوا إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَذًا ضَلَلْنَا فِيهَا.⁹¹⁵ Aynı şekilde ona göre إِنَّ’dan sonra gelen kelime إِنَّ’dan önce gelen kelimedede amel etmez.⁹¹⁶ Bunun örneklerinden birisi de; إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَذًا ضَلَلْنَا فِيهَا.⁹¹⁷ Zira bu ifadede geçen إِذَا edatında amel eden âmîl ‘Ukberî’ye göre إِنَّا ile başlayan cümlelerin ifade ettiği anlamdır. Ona göre bu edatta sadece جديد kelimesinin amel etmesi ise az önce zikredilen gerekçeden dolayı mümkün değildir.⁹¹⁸

⁹¹⁰ Yâsîn 36/32.

⁹¹¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:31.

⁹¹² Tahfif edilerek amelden düşen إِنَّ’nin haberinin başına, nefiy anlamında olan ve ما gibi amel eden إِنَّ ile karışmaması için lâm gelir. Zira Sîbeveyh (öl. 180/796) bu ayetteki muhaffef إِنَّ’nin haberi olan لَمَّا ibâresindeki لَمَّا’nın lağv (o bununla muhtemelen zâid oluşunu kastetmektedir.) ve haberin aslının da لَمَّا şeklinde olduğunu ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2:139. Benzer bir değerlendirme için ayrıca bk. ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 353-354. إِنَّ tahfif edilmediği halde yine haberine lâm bitişebilir. Bu, anlamın pekiştirilmesi amacı ile diğer benzerlerinden farklı olarak إِنَّ’ye has bir üslûptur. bk. İbn Cinnî, *el-Luma* ; 94.

⁹¹³ İbrâhim 14/48.

⁹¹⁴ İbrâhim 14/47.

⁹¹⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:774. ez-Zeccâc’a göre de ayetteki يوم kelimesinin mansûb olmasının sebebi ya bu kelimenin, يوم يقوم الحساب takdîrindeki bir cümlelerin sıfatı veya إِنَّ harfinden sonra gelen نُو ibâresinin zarfı olmasıdır. İlgili değerlendirmeler için bk. ez-Zeccâc, *Me’âni'l-Kur’ân*, 3:169. ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143) de ilgili kelimenin mansûb olması ile ilgili olarak ez-Zeccâc (öl. 311/923) gibi kelimenin انتقام kelimesinin zarfı olması ihtimaline değinse de ondan farklı olarak bu kelimenin 14/44. ayetinde geçen يوم يأتيهم ibâresindeki aynı kelimededen bedel olmasına da işaret eder. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3:391-393. Ancak her hâlükârda iki müellifin de ayetle ilgili olarak إِنَّ harfî bağlamında ‘Ukberî’nin yaklaşımına benzer bir tahlilde bulunmadıkları kesindir.

⁹¹⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:751, 1048, 1063.

⁹¹⁷ es-Secde 32/10.

⁹¹⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1048.

2.2.2.5. كان'nin Haberi

Bu kelime her ne kadar vezin ve çekim açısından fiile benzese de hakikaten fiil değildir.⁹¹⁹ Zira fiil ile ilgili tam ve nâkıs ayrımı yapılarak bu ve benzerlerinin nâkıs kısmında ele alınması da bunun bir göstergesidir. İlgili bâb içerisinde değerlendirildiğinde kastedilen anlamı aktarmak için habere zorunlu ihtiyaç duyması bunun bir sebebi olarak değerlendirilebilir.⁹²⁰

'Ukberî, كان'nin haberinin ma'mûlünün kendisi önüne geçtiği için haberinin de kendisinin önüne geçebileceğini ifade eder.⁹²¹ Bunun sebebi takdîm te'hîr konusunda, başka bir benzerlik alanı olarak, bu fiilin sıradan bir fiilden farkının olmamasıdır.⁹²²

Bu durumun bir örneği; *فُلُّ أِبِلَّهِ وَأَيَّاتِهِ وَرَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ.*⁹²³ Zira ayetteki كان'nin haberinin ma'mûlü olan *بِاللَّهِ* kelimesi كان'nin önüne geçtiği için كان'nin haberi de kendisinin önüne geçmiştir.

يَعْبُدُونَ de كان'nin haberi olan *تُمْ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَهْؤُلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ.*⁹²⁴ de كان'nin haberi olan *يَعْبُدُونَ* fiilinin ma'mûlü *إِيَّاكُمْ* ibâresi كان'nin önüne geçmiştir.

2.2.2.6. Emrin Cevabı

Emir ifadesinin cevabının başına fâ geldiğinde normal şartlarda bu cevap ifadesindeki muzâri fiil mansûb olur.⁹²⁵ Ancak 'Ukberî'ye göre emrin cevabı emirden ya fiil ya fâil ya da her ikisi açısından farklı olmalıdır. Aksi takdîrde bir şeyin kendisinin şartı olması gibi bir durum ortaya çıkar ki bu şekildeki bir cümle kurulumu ona göre Arapçada mümkün değildir. 'Ukberî bu değerlendirmesine; *وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ.*⁹²⁶ emir ve cevabı ile ilgili olarak yer vermektedir. Müellifin aktardığına göre dil âlimleri genelde, bu ayetteki *فَيَكُونُ* cevabının, ya *يَقُولُ* fiiline atfen veya *فَهُوَ* takdîrindeki bir isti'nâf ifadesi olduğu

⁹¹⁹ el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 3:33.

⁹²⁰ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1:45.

⁹²¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:650, 1070.

⁹²² Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1:45; 'Ukberî, *el-Lubâb*, 1:167.

⁹²³ et-Tevbe 9/65.

⁹²⁴ Sebe 34/40.

⁹²⁵ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, 303. Fâsız gelen yani yalın haldeki talebin cevabı meczûmdur. bk. el-Antâkî, *el-Muḥîṭ*, 1:342. Biz emrin başka bir ifade ile talebin cevabına, 'Ukberî bu meseleye ilgili ayetteki cevabın mansûb kıraatinden hareketle yer verdiği için mansûbat başlığı altında yer verdik.

⁹²⁶ el-Bakara 2/117.

için merfû olduğu görüşündedir. O, yukarıdaki değerlendirmesini ise ilgili ifadenin كُن emrinin cevabı olduğu için mansûb okunması gerektiği şeklindeki kıraate⁹²⁷ itiraz sadedinde dile getirmektedir. Zira bu durumda hem fiiller hem de fâiller aynı olduğu için mansûb okumak onun şartlarına göre doğru olmaz. Müellif az önce yer verilen gerekli şartlara şu cümleleri örnek vermektedir:⁹²⁸

إِذْهَبْ يَنْفَعَكَ زَيْدٌ. *Git ki Zeyd'in sana bir faydası dokunsun!* (Cevap cümlesi hem fiil hem de fâili açısından emirden farklı.)

إِذْهَبْ يَذْهَبْ زَيْدٌ. *Git ki Zeyd de gitsin!* (Fiiller aynı failler farklı.)

إِذْهَبْ تَنْتَفِعْ. *Git ki faydalan!* (Failler aynı fiiller farklı.)

Bu üç şekildeki ifade tarzı 'Ukberî'ye göre mümkündür. Ancak şu şekilde bir ifade kurulumu doğru değildir:

إِذْهَبْ تَذْهَبْ. *Git ki gidesin!* Fiiller de failler de aynı.

'Ukberî bunun dışında muzâri fiilin mansûb olacağı iki durumdan daha söz eder. Bunların birincisi nehyin cevabında gelen muzâri fiildir.⁹²⁹ Bunun bir örneği ona göre; وَيَلْكُمْ لِأَنْتَفَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيُسْحِكُمْ بِعَذَابٍ. ayetindeki⁹³⁰ فَيُسْحِكُمْ fiilidir. Zira bu fiil لَاتْفَتَرُوا nehyinin cevabında gelmiş ve mansûb olmuştur.

Diğeri ise bu fiilin temennî ifadesine cevap olarak gelmesidir. Bunun bir örneği ona göre; وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهٗ يَزْكَىٰ. أَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرَىٰ. ayetleridir.⁹³¹

'Ukberî'ye göre ikinci ayetteki فتنفعه fiilinin mansûb olmasının sebebi anlam itibariyle birinci ayetteki temennîye cevap olmasıdır.⁹³²

⁹²⁷ Bu kıraat sadece İbn 'Amir'in tercihidir. bk. Ebû 'Ali el-Fârisî, *el-Hucce*, 2:203.

⁹²⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:109. 'Ukberî'nin كُن emrinin, oluşmuş olduğundan (مَنْكُون) mevcûda, var olmadığı için de ma'dûma yönelik olamayacağından hareketle bu ayette sırf bir lafızdan ibâret olan emir sîğasının kaldığına ve sîğası emir olup da kendisinden emir murâd edilmeyen lafızların da Kur'ân'da bulunduğu dâir yapmış olduğu bir bakıma felsefî tahlilin de önemli olduğunu düşünüyoruz. bk., 'Ukberî, ay. el-Ahfeş (öl. 215/830)'in da bu ayeti, benzer üslûba sahip başka ayetlerin örnekliğinde ele aldığını ancak onun da 'Ukberî gibi فَيَكُون ibâresinin emrin cevabı olabileceği görüşüne sahip olmadığını görmekteyiz. Zira o da bu ibârenin ya يقول fiiline atfen veya ibtidâen merfû' olduğu görüşündedir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1:152.

⁹²⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:894.

⁹³⁰ Tâhâ 20/61.

⁹³¹ 'Abese 80/3-4.

⁹³² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1271. ez-Zeccâc (öl. 311/923) da bu fiilin hem لَعَلَّ'nin cevabı olarak mansûb hem de öncesindeki يَزْكَى fiiline atıfla merfû' okunabileceği görüşündedir. bk. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5:283. ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143) de ilgili fiilin bâbı konusunda ez-Zeccâc (öl. 311/923)'la aynı görüşte olsa da o ref' kıraati seçeneğinde ma'tûfun 'aleyhin يَزْكَى değil يَذَّكَّر fiili olduğu görüşündedir. bk. ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 6:314.

2.2.2.7. İğra

İğrâ, muhatabı yapılması istenilen iyi bir işe teşvik etmek için kullanılan bir üslûbdur. Muğrâ bih denilen üslûptaki telaffuz edilen öge cümlenin sîyâkına uygun mahzûf bir fiil ile mansûbtur. Zira bu kelime, merfû‘ ögesi ile mahzûf olan bu fiilin mef‘ûlü konumundadır. Bu üslûb, kendisiyle bir çeşit talep kastedilen inşânın bir türüdür. Şayet talep anlamı yoksa üslûb habere dönüşür.⁹³³ İğrâ için عليك , عندك ve دونك gibi ifadeler kullanılır.⁹³⁴

‘Ukberî iğrâya; فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا. ayeti⁹³⁵ ile ilgili olarak yer değinmektedir. Zira ayetteki عليه ibâresinin iğra olmasına imkân yoktur. Çünkü iğrâ ona göre hitap ile beraber gelir. Burada ise hitap yoktur.⁹³⁶ Müellifin ifade ettiği bu hitaptan, yukarıda dile getirilen iğrânın inşâi bir üslûb olması için gerekli olan muhataba yönelik talep anlamı anlaşılmalıdır. Zira ilgili ayetteki عليه ibâresinin iğrâ olarak değerlendirilmemesinin sebebi de burada bir talebin sözkonusu olmamasıdır. Bundan dolayı üslûb inşâ değil haberdir.

2.2.2.8. Nefy-i Cins لا’sının İsmi

‘Ukberî’ye göre, normalde feth üzere mebnî olan nefiy cins لا’sının ismi şayet kendisinden sonraki kelimedede amel ederse mebnî olmaz. Başka bir ifadeyle bu isim mebnî olduğunda kendisinden sonraki kelimedede amel etmez. Bu sebeple ona göre; لَا غَالِبَ لَكُمْ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ. ayetindeki⁹³⁷ اليوم kelimesi غالب ile mansûb değildir. Buna göre من الناس ifadesi de غالب kelimesindeki zamirin hâli olmaz. Çünkü ifade edildiği gibi her iki durumda da nefiy cins لا’sı amel etmiş olacak ve böylece mebnî olamayacaktır.⁹³⁸ Nitekim; بَيْنَهُمْ فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ. ayetindeki⁹³⁹ بينهم kelimesindeki âmîl de ‘Ukberî’ye göre nefiy cins لا’sının ismi olan أنساب kelimesi

⁹³³ ‘Abbâs Hâsan, *en-Naħvu’l-vâfi*, 4:136-137.

⁹³⁴ ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:459; İbn Hişâm, *Şerhu Cumeli’z-Zeccâc*, 323.

⁹³⁵ el-Bakara 2/158.

⁹³⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:130. ‘Ukberî ayetle ilgili bu değerlendirmesinde ilgili ibârenin iğrâ olduğuna dâir herhangi bir muhalif görüŖe yer vermemektedir. Anlam itibariyle de ilgili yerin iğrâ olmasına zaten imkân yoktur. Ancak yine de o bu değerlendirmeyi yapmaya ihtiyaç duyduğu halde bu Ŗâz görüŖe iŖaret etmemesi, bu görüŖü ne kadar yersiz gördüğüne dâir bir imâ olarak anlayabiliriz. İğra ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1:273-276.

⁹³⁷ el-Enfâl 8/48.

⁹³⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:627.

⁹³⁹ el-Mu’minûn 23/101.

değildir. Zira ona göre bu isim az önce zikredildiği gibi mebnî olduğunda amel etmez.⁹⁴⁰

2.2.2.9. Münâdâ

Nidâ, zikredilmemiş (المتروك إظهاره) bir fiil ile nasb konumunda olduğundan⁹⁴¹ mansûbât başlığı altında ele alınır. Nidânın başında zikredilen nidâ edatı ise bu zikri metrûk fiilin yerine getirilmiş harftir.⁹⁴²

‘Ukberî’ye göre nidâ edatından sonra gelen أي kelimesi her kelimededen önce geldiği için mübhem bir isimdir ve nidâ edatı doğrudan elif-lâmlı münâdanın başına gelemeyeceği için nidâ edatıyla ma’rife münâdânın arasını birleştirir.⁹⁴³ Münâdanın başına elif-lâm gelmemesi veya nidâ edatının doğrudan elif-lâm ile ma’rife olmuş bir kelimeye bitişmemesinin sebebi, başına nidâ edatı gelmiş olan kelimenin zaten işaret anlamı ile ma’rife konumuna gelmiş olmasıdır.⁹⁴⁴

‘Ukberî yukarıda verilen bu değerlendirmelerine; يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمْ ayeti⁹⁴⁵ ile alakalı olarak yer vermektedir.⁹⁴⁶

Ayrıca müellif; يَا لَيْتِي⁹⁴⁷ ayetindeki يَا لَيْتِي⁹⁴⁷ ayetindeki يا قوم لَيْتِي ise ibâresindeki münâdânın da mahzûf ve bu tür ifadelerin takdîrinin ise ya قوم لَيْتِي şeklinde⁹⁴⁸ olduğunu dile getirerek açıkça ifade etmese de nidâ edatlarının, fiillerin başına gelemeyeceğini imâ etmektedir.

⁹⁴⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:960. Sibeveyh (öl. 180/796) bu durumu, nefiy cins لا’sının isminden sonra gelen kelimenin, bu ismin kapsamına girmesi durumunda tenvîn (i’râb) alması gerektiği şeklinde izah eder ve şu cümleleri örnek verir: لَا ضَارِبًا زَيْدًا لَكَ ve لَا خَيْرٌ مِنْهُ لَكَ، وَلَا حَسَنًا وَجْهَهُ لَكَ. Konunun daha iyi anlaşılması için ise aynı anlama gelen ancak her iki i’râb durumunu da gösteren şu iki cümleyi de ayrıca örnek verir: لَا أَمْرًا مَعْرُوفًا لَكَ. (mu’reb isim). (mebnî isim). Ayrıntılı bilgi için bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 2:287. Bu harfin isminin mebnî olması durumu, harf ile kendisi arasına fâsıla girdiğinde ortadan kalkar. Bu ve bunun sebepleri ile ilgili izahlar için bk. eş-Semânîni, *Şerhu’l-Luma*; 1:413-415.

⁹⁴¹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 2:182.

⁹⁴² el-Müberriid, *el-Mukteḍab*, 4:202; ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:329.

⁹⁴³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:38. Bu durumda أَي kelimesi münâda, kendisinden sonra gelen ma’rife isim ise bu mübhem أَي kelimesinin sıfatı olur. Zira mübhem kelimeler ancak elif-lâmlı kelimelerle vasıflanır ve her ikisi beraber tek bir isim hükmünü alarak i’râb açısından da ortak olurlar. Zira bu şekildeki bir ifade olan يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ Cümlesinde hem mevsûf (أَيُّ) kelimesi hem de sıfat (الرجل) kelimesi merfû’dur. Ayrıntılı bilgi için bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 2:188-189; el-Müberriid, *el-Mukteḍab*, 4:258-259.

⁹⁴⁴ el-Müberriid, *el-Mukteḍab*, 4:239.

⁹⁴⁵ el-Bakara 2/21.

⁹⁴⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:37-38.

⁹⁴⁷ en-Nisâ 4/73.

⁹⁴⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:372.

2.2.3. ‘Ukberî’nin Mecrûrâtla İlgili Konulardaki Görüşleri

Arapçada kural olarak bir harf-i cer, anlamının anlaşılabilmesi için bir fiil veya fiilimsiye (şibh-i fiil) ta‘alluk etmelidir. ‘Ukberî’ye göre Arapçada harf-i cerin ta‘alluk ettiği bu kelime kendisinden sonra da gelebilir. Ona göre bunun örneği وَمَا 949 رزقناهم يُنفقون. 950 ile وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ. Birinci ayetteki مِمَّا’daki مَنْ harfi cerri kendisinden sonra gelen ينفقون muzâri fiiline ta‘alluk etmektedir. İkinci ayetteki بِالْآخِرَةِ’daki bâ harf-i cerinin ta‘alluk ettiği kelime ise kendisinden sonra gelen يوقنون muzâri fiilidir. Her iki durumda da mef‘ûlun bih kendisini nasb eden fiilin önüne geçmiştir.⁹⁵¹

Malûm olduğu üzere Arapça’da bir isim ya kendisinden önce bir harfi cer gelmesi ya da kendisine başka bir kelimenin muzâf olması durumunda mecrûr olur. Bu sebeple bu başlık altında ‘Ukberî’nin izâfete dâir görüşlerine de yer verilecektir. Konuya geçmeden önce şunu ifade etmek gerekir ki ‘Ukberî’nin de ifade ettiği üzere muzâf ile muzâfun ileyh tek bir kelime hükmündedir.⁹⁵² Çünkü muzâfûn ileyh, muzâfın bir cüzü mesabesindedir.⁹⁵³

أولئك 954 اُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ. ‘Ukberî; kelimesinden hareketle izâfete alakalı bir değerlendirmesine yer verir. Ona göre bu kelimedeki kâfın i‘râbı ile ilgili farklı ihtimaller söz konusudur. Ancak bu ihtimallerden birisi olan bu harfin izâfete mecrûr olması seçeneği doğru değildir. Zira ona göre hitap kâfi olan bu harften önce geçen اُولَئِكَ kelimesi mübhemdir ve mübhemât muzâf olmaz.⁹⁵⁵

⁹⁴⁹ el-Bakara 2/3.

⁹⁵⁰ el-Bakara 2/4.

⁹⁵¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:18. ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143), bu ayetteki câr-mecrûrun, müte‘allakının öne geçmesinden bir kural çıkarmasa da buradaki takdîm-tehîrin muhatap olan ehli kitaba yönelik bir ta‘rîz ve ahiretle ilgili hakikatın kendilerinin zannettiklerinin hilafına olduğuna dâir bir imâ için olduğunu ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1:157.

⁹⁵² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:290.

⁹⁵³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:714.

⁹⁵⁴ el-Bakara 2/5.

⁹⁵⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:20. Mübhem kelimelerin muzâf olamayacağına dâir ayrıca bk. el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4:265. ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143) bu konuda farklı düşünmektedir. Zira ona göre bu kelimeler muzâf olabilir, ancak yine de ma‘rife olmaz, nekre kalırlar. bk. ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 107. ez-Zeccâc (öl. 311/923) da bu kelimenin ism-i işâret olması sebebiyle i‘râb alamayacağı görüşündedir. Ancak ‘Ukberî’nin yaklaşımına benzer bir yorumda bulunmamaktadır. bk. ez-Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1:74. Kelimenin mübhem ism-i işâretlerden olduğuna dâir bk. el-Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3:186.

‘Ukberî’ye göre muzâfun ileyh kendisinden önceki bir kelimedede amel etmez,⁹⁵⁶ ancak ona göre izafette غير kelimesinin bulunması durumu bunun istisnâsıdır. Bunu mümkün kılan şey de غير kelimesinde nefiy anlamının olmasıdır. Nitekim, وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ. ayeti⁹⁵⁷ buna örnektir. Müellife göre buradaki izafette, muzâf غير kelimesi olduğundan muzâfun ileyh olan مبین kelimesi kendisinden önce geçen câr-mecrûr الخصام في ibâresinde amel eder. Buna göre ifadenin takdîri: وهو لا يبين في الخصام.⁹⁵⁸

Burada izafetle ilgili ‘Ukberî’nin değindiği son bir şeye daha yer vermek gerekir. O da, ona göre bir kelimenin anlam itibariyle kendisinin aynısı olan başka bir şeye izafetinin mümkün olmamasıdır. Bunun örneği ona göre; وَمَا كُنْتُ بِجَانِبِ الْجَانِبِ الْغَرْبِيِّ. ayetindeki⁹⁵⁹ جانب الغربي terkîbidir. Bu ibârenin aslı ‘Ukberî’ye göre الجانب الغربي şeklinde idi. Ancak anlam itibariyle birbirinin aynısı olması sebebiyle ve mevsûfun sıfata muzâf olmasının mümkün olmamasından dolayı الجانب الغربي kelimesi mahzûf bir kelimenin sıfatı kabul edilmiş ve جانب kelimesi de ona muzâf kılınmıştır. Dolayısıyla ona göre bu ibârenin takdîri: جانب المكان الغربي şeklindedir.⁹⁶⁰

2.3. ‘UKBERÎ’NİN İSİM TÜRLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Çalışmanın bu bölümünde, hurûf-u mukatta‘a ve nahiv açısından fiilden türeyen fiilimsilerden (ism-i fâil, ism-i mef‘ûl, masdar vb.) söz edilecektir.

2.3.1. Hurûf-u Mukatta‘a

‘Ukberî’ye göre hurûf-u mukatta‘aları oluşturan harflerin her biri isimdir. Çünkü ona göre bu harflerin her biri bu kompozisyon içerisinde kendisine ait bir anlam ifade etmektedir. Ayrıca ona göre bu harfler, kendileri ile ilgili bir bilgi verilmesi murâd edilmediğinden dolayı mebnîdirler.⁹⁶¹

⁹⁵⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân.*, 2:950, 1113.

⁹⁵⁷ *ez-Zuhrûf* 43/18.

⁹⁵⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân.*, 2:1038. Bu kelimenin çeşitli kullanımlarını ve bu kullanımlara göre taşıdığı özellikleri ayrıntılı olarak ele alan Sibeveyh, *el-Mevze‘î* ve *el-Anţakî*, ‘Ukberî’nin değindiği kelimenin bu özelliğinden söz etmemektedirler. Ayrıntılı bilgi için bk. Sibeveyh, *el-Kitâb.*, 2:343-347; *el-Mevze‘î*, *Meşâbihu’l-meğânî*, 299-302; *el-Anţakî*, *el-Muhtâş*, 3:167-170.

⁹⁵⁹ *el-Kasas* 28/44.

⁹⁶⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân.*, 2:1022; a.mlf., *el-Lubâb*, 1:391. Bir şeyin kendi kendine, başka bir ifade ile aynı anlamı ifade ettikleri için tek şey hükmünde olan kelimelerin birbirine muzâf olamayacağına dâir ayrıca bk. *ez-Zemaşşerî*, *el-Mufaşşal*, 113.

⁹⁶¹ Burada ‘Ukberî, mebnîlikle haber oluş arasında bir bağlantı kurmaktadır. Nitekim ona göre kendisi hakkında bilgi verilmesi murad edilmeyen kelimeler mebnî olurlar. bk. ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:14. es-Suyûtî (öl. 911/1505), sûrelerin başlarında bulunan bu tür harflerle ilgili genel tercihin, bunu eş-Şa‘bî (öl. 104/722)’den bir rivayetle destekleyerek, bunların anlamı

‘Ukberî’ye göre sûre başlarındaki hurûf-u mukatta‘aların i‘râb açısından üç vechi vardır.

1- Bu harfler ibtidâ yerinde olduklarından mübtedâ olmak üzere merfû‘durlar.⁹⁶²

2- Hazfedilmiş yemin edatının fiilinin etkisi ile veya mahzûf bir fiilin mef‘ûlun bihi olmak üzere mansûbtur. Bu durumda ilgili hurûf-u mukatta‘anın takdîri الم أثل gibidir.

3- Mahzûf bir yemin edatından dolayı mecrûrdurlar. اللهُ لِأَفْعَلَنَّ كَذَا. cümlesi bu şekildeki cerrin örneğidir.

2.3.2. İsm-i Fâ‘il ve İsm-i Mef‘ûl

‘Ukberî’ye göre ism-i fâil ve ism-i mef‘ûl kendisinden sonraki kelimedede amel ettiğinde sâlim cemi olmaz. Bu sebeple ona göre; صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ; ayetindeki المغضوب⁹⁶³ kelimesi önceki ayette sözü edilen grupları nitelenmesine rağmen sâlim cemi sîgasında gelmemiştir. Zira bu kelime kendisinden sonra gelen عليهم ibâresinde amel etmiştir.⁹⁶⁴

Ayrıca ona göre kendisiyle hâl ve istikbâl kastedildiğinde ism-i fâ‘il sîgası izafetle ma‘rife olmaz. Dolayısıyla; مالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ayetindeki⁹⁶⁵ مالِك kelimesi istikbâl ifade ettiğinden izafetle ma‘rife olmamış bu yüzden de اللهُ kelimesinin sıfatı değil bu

bilinemeyen birer sır oldukları şeklinde olduğunu ifade eder. Bu sebeple olsa gerek o, bu konuyu müteşâbihât başlığı altında ele alır. Bununla beraber yine onun yer verdiği İbn ‘Abbâs (ra)’tan aktarıldığı söylenen bir rivayete bakıldığında ‘Ukberî’nin hurûfu mukatta‘a ile ilgili yaklaşımının mesnedsiz olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zira bu rivayete göre İbn ‘Abbâs (öl. 68/687-88)(ra); الم terkibinin أنا اللهُ أعلم ve أنا اللهُ أفضل terkibinin ise أنا اللهُ أرى terkibinin anlamında olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla bu bilgiye göre de bu harflerin herbirinin tekabül ettiği bir anlam bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Celâluddîn ‘Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-‘Kur‘ân*, nşr. Muşafâ Dîb el-Buğâ (Dimaşk: Dâru İbn Keşîr, 2002), 1:658.

⁹⁶² el-Ferrâ’ya göre bu harfler vukûf niyeti ile meczûmdur ve bu tür harf bileşimlerinin sayısı ne olursa olsun Kur‘ân’ın tamamında bu geçerlidir. İlgili değerlendirmeler için bk. el-Ferrâ (öl. 207/822), *Me‘âni’l-‘Kur‘ân*, 1:368. ez-Zeccâc (öl. 311/923)’a göre ise vakıf üzere mebnîdirler. bk. ez-Zeccâc, *Me‘âni’l-‘Kur‘ân*, 1:59. Her iki kaynağın da bu harflerin mebnî oluşlarına dâir ileri sürdükleri gerekçelerin ‘Ukberî’den farklı olduğunu görmekteyiz. Zira bu kaynaklardan farklı olarak müellife göre mebnîlik sebebi vukuf niyeti değil bu harflerin isnâda konu olmamasıdır.

⁹⁶³ el-Fâtîha 1/7.

⁹⁶⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:10.

⁹⁶⁵ el-Fâtîha 1/4.

kelimeden bedel olmuştur. Çünkü nekre bir kelime ma'rife bir kelimenin sıfatı olamaz.⁹⁶⁶

Bunun yanında müellif, ism-i fâ'ilin gelecek zaman ifade ettiğinde amel edeceği görüşündedir.⁹⁶⁷ Bunun örneği; *إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً*.⁹⁶⁸ Ayetteki *جَاعِلٌ* kelimesi gelecek zaman ifade ettiğinden *خليفة* kelimesini nasb etmiştir.

'Ukberî'ye göre fiilimsiler (ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl vb.) kendilerinden önce geçen kelimelerde amel edemezler. Ona göre bunun örneği; *وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا*.⁹⁶⁹ ayetidir.

Burada mesele *في* harfinin ta'alluk ettiği kelimenin hangisi olduğudur. 'Ukberî bir görüşe göre bu kelimenin *بليغا* olduğunu aktardıktan sonra bunun mümkün olmadığını ifade etmektedir. Zira o, bu durumda *بليغا* kelimesinin kendisinden önceki bir kelimede amel etmiş olacağını ancak fiilimsileri için (ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl vb.) bunun mümkün olmadığını ifade etmektedir.⁹⁷⁰

'Ukberî, tercih edilen görüşe göre sıfat almış ism-i fâ'ilin amel edemeyeceğini ifade eder. Ona göre bunun örneği; *وَلَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ*.⁹⁷¹ O, ayetteki *يَبْتَغُونَ* kelimesinin *آمِينَ* ism-i fâ'ilindeki zamirin hâli olduğunu, *آمِينَ* ism-i fâ'ilinin sıfatı olmadığını, çünkü sıfat almış ism-i fâ'ilin amel edemeyeceğini ifade etmektedir.⁹⁷² Şayet müellifin dediğinin aksine ayetteki fiil, ism-i fâ'ilin sıfatı olmuş olsaydı belirttiği kural gereği ism-i fâ'il *البيت الحرام* terkibinde nasb ameli yapamayacaktı.

'Ukberî'ye göre cemi sîgasındaki ism-i fâ'ilin nûnu tahfîf için hazfedilebilir. Bu sebeple; *وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ*.⁹⁷³ ayetindeki *المقيمي* ism-i fâ'ilinin nûnu bir kiraate göre

⁹⁶⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:6. el-Ahfeş (öl. 215/830) bu konuda 'Ukberî'den farklı düşünmektedir. Zira ona göre ilgili kelime *الله* kelimesinin sıfatı olduğu için mecrûrdur. İlgili değerlendirmeler için bk. el-Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1:13.

⁹⁶⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*., 2:47. Müellifin bununla ilgili değerlendirmeleri ve bu konudaki farklı görüşler için ayrıca bk. a.mlf., *el-Lubâb*, 1:437-438.

⁹⁶⁸ el-Bakara 2/30.

⁹⁶⁹ en-Nisâ 4/63.

⁹⁷⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*., 1:368. el-Müberrid (öl. 285/898), bu tür kelimeler türetildikleri fiillerin anlamını taşıdıklarından, ma'rife ism-i fâ'ili istisnâ ederek, bu tür takdîm te'hîrlerin mümkün olduğunu söyler. İlgili değerlendirmeler için bk. el-Müberrid, *el-Mukte'dab*, 2:119, 3:197, 4:165.

⁹⁷¹ el-Mâide 5/2.

⁹⁷² 'Ukberî, *et-Tibyân*., 1:416.

⁹⁷³ el-Hacc 22/35.

izâfetten dolayı değil tahfifen hazfedilmiştir. Bu sebeple o kıraate göre الصلاة kelimesi de mansûb okunabilir.⁹⁷⁴

2.3.3. Masdar

Arapçada masdar, ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûl manasında kullanılabilir. İsm-i fâil ve ism-i mef'ûl de muzârî fiil manasına gelebilir. 'Ukberî'nin bu minvaldeki bir değerlendirmesi için; إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ. ayetine⁹⁷⁵ bakmak gerekir. İlgili ayette geçen سواء kelimesi⁹⁷⁶ ona göre مُسْتَوٍ olarak da anlaşılabilir ve dolayısıyla يستوي anlamına gelebilir. Ancak masdarla diğer türdeşleri arasındaki fark masdarın tesniye ve cemi olmamasıdır.⁹⁷⁷

Müellife göre masdarın ism-i fâil anlamında kullanıldığı yerlerden birisi; متاع الحياة الدنيا ayetindeki⁹⁷⁸ الخصام kelimesidir.⁹⁷⁹ Bir başka örnek de; متاع ayetindeki⁹⁸⁰ ممتع kelimesidir. Buna göre bu kelime ممّعات şeklinde anlaşılabilir.⁹⁸¹

⁹⁷⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:942. ez-Zeccâc (öl. 311/923) الصلاة kelimesinin izâfetle mecrûr olduğunu ifade etmekle beraber bu kelimenin, muzâf olan المقيمى kelimesinin nûnu hazfedilmeyerek mansûb okunmasının da mümkün olduğunu ifade eder. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3:427. ez-Zemaşerî (öl. 538/1143) de, 'Ukberî'nin nûn takdîri ile mansûb okunduğunu söylediği bu okuyuşun el-Hasan(-ı Başrî) (öl. 110/728)'ye ait olduğu bilgisini verir. bk. ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2:195. ez-Zemaşerî (öl. 538/1143) eserinde bu ismi sadece el-Hasan diye vermektedir. Ancak Hasan-ı Başrî (öl. 110/728)'nin ilk yedi ve on kişilik kıraat imamları listesinde olmasa da on dördlük listede kıraat imamlarından birisi sayıldığı bilinmektedir. Bu bilgidен hareketle biz bu imamın o olduğu bilgisini verdik. Zira o bazı çalışmalarda on üçüncü kıraat imamı olarak değerlendirilmektedir. bk. Muhammed Fahd Hârûf, *el-Muyesser fi'l-ğarâti'l-erbe'ate 'aşar* (Dimeşk: Dâru İbn Keşîr, 2006), 566.

⁹⁷⁵ el-Bakara 2/6.

⁹⁷⁶ سواء kelimesinin aslı 'Ukberî'ye göre سوى fiilidir. Bunun örneği de شوى ve طوى fiilleridir. Dolayısıyla سواء kelimesindeki elif yâdan dönüşmüştür. İlgili kelimenin masdarın ism-i fâil anlamında kullanılabileceği bağlamında مستوي anlamında olduğuna dâir ayrıca bk. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1:77. Benzer ayetlerden hareketle bir mukayese için bk. ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1:162.

⁹⁷⁷ Müellif *et-Tibyân*'da mutlak olarak zikrettiği bu hususa dâir *el-Lubâb*'ta bir şart getirir. Ona göre masdarın tesniye ve cemi olarak kullanılmasına engel olan şart ilgili kelimenin cins anlamında olmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. 'Ukberî, *el-Lubâb*, 1:264; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:166.

⁹⁷⁸ el-Bakara 2/204.

⁹⁷⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:166. Kelimenin iştikâkı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1:277; ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1:416.

⁹⁸⁰ Yûnus 10/23.

⁹⁸¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:671. Başka bir örnek için bk. 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:678. Masdarın ism-i fâ'il anlamında kullanılabileceğine ve aralarındaki farklara dâir ayrıca bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1:189-190,192. ez-Zeccâc (öl. 311/923) ve ez-Zemaşerî (öl. 538/1143) ifadenin takdîrinin تتمعون şeklinde olduğunu ifade eder. Bu iki âlimin bu konudaki farkı ise birincisi kelimenin merfû' okunuşunu asıl, mansûb okunuşunu ilgili fiil ile bir ihtimal, ikinci âlim ise kelimenin fiil takdîri ile mansûb okunuşunu asıl, ibtidâ ile merfû' okunuşunu ise bir ihtimal olarak dikkate almasıdır. bk. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3:14; ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 3:127.

Masdarın ism-i mef'ûl anlamında kullanılmasının örneklerinden birisi ona göre; *أَنْ يَفْتَرِي* müevvel masdardır. *أَنْ يَفْتَرِي* ayetindeki⁹⁸² *وَمَا كَانَ هَذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَى مِنْ دُونِ اللَّهِ*. Nitekim bu masdar ona göre *مفترى* anlamındadır.⁹⁸³ Bu kelimeyi el-Kisâî (öl. 189/805) ve ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143)'nin doğrudan *افتراء* anlamında anlayarak müevvel masdarı normal masdara çevirdikleri, ez-Zeccâc (öl. 311/923)'ın ise *أَنْ يَفْتَرِي* şeklinde anlaşılmasını tercih etmekle beraber ilk iki âlim gibi anlamının da mümkün olacağı görüşünü kabul ettiği görülmektedir.⁹⁸⁴ el-Ferrâ (öl. 207/822) ve el-Ahfeş (öl. 215/830)'in de ayetin bu kısmını ele almadıklarını düşünürsek 'Ukberî'nin farklı bir yaklaşımına daha şahit olduğumuzu söyleyebiliriz.

Ayrıca 'Ukberî'ye göre mef'ûlun mutlak konumunda olan masdarın sıfatı kendisinden öne alınır ve kendisine muzâf olursa mansûb olur. Bunun örneği ona göre; *حَقَّ تِلَاوَتِهِ* ifadesidir. *وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ* ayetindeki⁹⁸⁵ *حَقَّ تِلَاوَتِهِ* ifadesidir. Zira 'Ukberî'ye göre *حَقَّ* kelimesi aslında muzâf olduğu *تِلَاوَتِهِ* kelimesinin sıfatıdır. Buna göre ilgili ifadenin takdîri *حَقًّا تِلَاوَةً* şeklindedir.⁹⁸⁶

'Ukberî'ye göre te'kîd edilmiş masdar amel etmez. Ancak mahzûf bir fiilin nasb ettiği masdar amel edebilir. Buna göre; *حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ* ayetindeki⁹⁸⁷ *حَقًّا* harf-i cer masdarına ta'alluk etmez. Mahzûf fiilin nasb ettiği masdarın amel etmesinin örneği ise 'Ukberî'ye göre *ضَرْبًا زَيْدًا* ifadesidir ki bu ifadenin başındaki masdarın amel etmesinin sebebi ifadenin takdîrinin *اضْرِبْ ضَرْبًا* olmasıdır.⁹⁸⁸ Bir bakıma bu tür ifadelerde emir fiil hazfedilir ve masdar ona niyabeten amel eder.⁹⁸⁹ Ayrıca ona

⁹⁸² Yûnus 10/37.

⁹⁸³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:675. Bunun bir başka örneği; *يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ شِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ*. Ayetindeki (Yûnus 10/57) *شِفَاءٌ* masdardır. Ancak 'Ukberî'nin üslûbuna bakıldığı takdîrde bu masdarın ism-i fâ'il anlamında olması seçeneği ism-i mef'ûl olması ihtimalinden daha kuvvetli gözükmektedir. Masdar birinci ihtimale göre *شاف* ikinci ihtimale göre *المشفي به* anlamındadır. Değerlendirmeler için bk. 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:678.

⁹⁸⁴ el-Kisâî, *Me'âni'l-Kur'ân*, 158; ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3:20; ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3:137.

⁹⁸⁵ el-Bakara 2/121.

⁹⁸⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:111.

⁹⁸⁷ el-Bakara 2/180.

⁹⁸⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:147.

⁹⁸⁹ 'Abbâs Hâsan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 3:211.

göre masdar sıfat aldığında amel etmediği gibi⁹⁹⁰ kendisinden önceki kelimelerde de amel etmez.⁹⁹¹

‘Ukberî, masdarın ma‘mûlünün kendisinin önüne geçemeyeceği görüşündedir. Bu sebeple ona göre أَجَلٌ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثِ. ayetindeki⁹⁹² لَيْلَةَ kelimesi وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ ukberî, aynı durumu; إِذَا edatında neyin âmîl olduğu tartışmasında da gündeme getirmektedir. Ona göre إِذَا da amel eden kelime أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ. ifadesindeki⁹⁹⁴ إِذَا edatında neyin âmîl olduğu tartışmasında da gündeme getirmektedir. Ona göre إِذَا da amel eden kelime أَنْ تَحْكُمُوا ibâresi olamaz. Zira masdarın ma‘mûlû kendisinden önce gelemez.⁹⁹⁵

‘Ukberî’nin masdarın amel etmesi önündeki engellere dâir zikretmiş olduğu bu kayıtların altında genel olarak masdarın fiile benzerliğinin tam olmaması gerçeği vardır.⁹⁹⁶ Zira bir kelimenin başka bir kelimeye benzerliğinin nâkıs olması, asıl olan kelimenin sahip olduğu selâhiyetlerin bu fer‘de de nâkıs olmasına sebep olur. Dahası selâhiyetin nâkıs oluşu için kelimeler arasında bu asıllık fer‘îlik ayrımı bile tek başına yeterlidir. Bu ayrımı Arap Dili gramerinin bâblarını oluşturan tüm kelime türleri arasında görmek mümkündür.⁹⁹⁷

‘Ukberî’nin masdarla ilgili olarak dile getirdiği bir diğer husus ise şudur: Masdar, bir haberin mahkûmun aleyhi konumunda ise haberden sonra gelen kelimedede amel etmez. Bunun örneği ona göre; إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي عِدَّةِ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ. ayetidir.⁹⁹⁸ Zira bu ayetin başındaki عِدَّة kelimesi mahkûmun aleyhtir. عِدَّة kelimesi de bu masdarın ma‘mûlûdür. Ancak فِي كِتَابِ اللَّهِ ibâresi masdarın ma‘mûlû

⁹⁹⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:149.

⁹⁹¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:391. ‘Ukberî’nin mutlak olarak ifade ettiği bu şarta, “ma‘mûlünün şibih cümle olması durumu hariç” kaydı konulabilir. Zira masdar, kendisinden öne geçmiş şibih cümlede amel edebilir. Bunun Kur‘ân’dan örneği: فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ لَا يَبْتَغُونَ عَنْهَا (es-Saffât 37/102) ve وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ جَوْلًا (el-Kehf 18/108) ve وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ (en-Nûr 24/2) ayetleridir. Ayrıntılı bilgi için bk. ‘Abbâs Hasan, *en-Naḥvu’l-vâfi*, 3:215-216.

⁹⁹² el-Bakara 2/187.

⁹⁹³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:154.

⁹⁹⁴ en-Nisâ 4/58.

⁹⁹⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:366; a.mlf., *el-Lubâb*, 1:451.

⁹⁹⁶ el-Anṭâkî, *el-Muḥîṭ*, 3:67.

⁹⁹⁷ Örnek olarak hurûfu’l-müşebbehe bi’l-fi’l bâbında asıl olan إِنَّ ile benzerlerinin amel etme şartları ile yine nasb ameli yapan nefiy cins lâsının ameli konusundaki kayıtlar ve şart üslûbunda asıl olan إِنَّ edatı ile diğer şart edatlarının amel etme selâhiyetleri arasındaki farklara ve bunların sebeplerine bakılabilir.

⁹⁹⁸ et-Tevbe 9/36.

değil, اثنا عشر terkîbinin sıfatıdır. Masdar bu ibârede amel edemez. Çünkü, ilgili ibâre masdarın haberinden sonra gelmektedir.⁹⁹⁹

‘Ukberî’nin masdarla ilgili dile getirdiği bir diğer kurala göre masdarla, amel ettiği kelime arası haberle ayrılamaz. Bu sebepten ona göre; فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا وَأَعَدَّتْ لِلْكَافِرِينَ. ayetindeki¹⁰⁰⁰ أعدت kelimesi وقودها ibâresindeki zamirin hâli olamaz. Çünkü bu durumda masdar ile masdarın ma‘mûlü arasına fâsıla girmiş olur.¹⁰⁰¹

فيضاعفه¹⁰⁰² ayetindeki مَن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً. müellife göre, bir أن takdîriyle öncesinde geçmiş olan masdara (قرضًا) atfedilemez. Zira te’kid edilmiş قرضًا حسنًا masdarı, أن ve fiili olarak (فإن يضاعفه) takdîr edilemez.¹⁰⁰³

‘Ukberî masdarların farklı olmalarına rağmen birbirleri yerine kullanılabilceği kuralına işaret ederek; وَتَبَيَّنَ إِلَيْهِ تَبَيُّنًا. ayetini¹⁰⁰⁴ bu minvalde ele almıştır¹⁰⁰⁵. Zira bu ayetin başındaki emir fiil tefe‘ul babından iken, ifadenin sonun da te’kîd için getirilmiş olan masdar tef‘îl bâbındandır.

Ayrıca ona göre masdarlar zarflarla vasıflanabildikleri gibi zarflar da masdarların haberi olabilir. Bunun bir örneği; رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ. ayetidir.¹⁰⁰⁶ Zira bu ifadedeki بعد zarfı ona göre حجة masdarının sıfatı olabilir.¹⁰⁰⁷ Ayrıca ‘Ukberî’ye göre elif-lâm takısı ile ma‘rife olmuş masdar kendi başına âmîl olabilir.¹⁰⁰⁸

⁹⁹⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:642.

¹⁰⁰⁰ el-Bakara 2/24.

¹⁰⁰¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:41. Bu şart için ayrıca bk. ‘Abbâs Hasan, *en-Naḥvu’l-vâfi*, 3:216.

¹⁰⁰² el-Bakara 2/245.

¹⁰⁰³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:195.

¹⁰⁰⁴ el-Müzzemmil 73/8.

¹⁰⁰⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:216.

¹⁰⁰⁶ en-Nisâ 4/176.

¹⁰⁰⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:410.

¹⁰⁰⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:919. Masdarın amel ettiği durumlar ile ilgili üç hâl söz konusudur: Nekre (tenvinli), Elif- lâm ile ma‘rife, izâfetle ma‘rife (muzâf). Bu üçü arasında amel etme açısından bir sıralama yapan el-Anṭâkî, nekre durumunun, muzâf oluşundan, bu hâlinin de elif-lâmlı hâlinde daha çok amel ettiğini söyler. el-Anṭâkî, *el-Muḥîṭ*, 3:68. Bu sıralamadan hareketle ‘Ukberî’nin niçin elif-lâmlı masdarın amel edebileceğine vurgu yaptığı daha iyi anlaşılmaktadır. Zira masdarın bu hâli amel etme ihtimâli en az olanıdır.

2.3.4. İsm-i Tafdîl

‘Ukberî’ye göre ism-i tafdîl kendisinden sonra gelen kelimeye, ancak bu kelime, kendisinden önce geçenle aynı cinsten olması durumunda muzâf olur. Şayet kendisinden sonra gelen kelime mansûb ise bu kelime kendisinden önce gelenden başkadır. Buna göre; فَادْكُرُوا اللّٰهَ كَدْكُرْكُمْ اَبَاءَكُمْ اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًا. ¹⁰⁰⁹ ism-i tafdîlden önceki ذِكْر ile sonraki aynı değildir. ¹⁰¹⁰

Müellifin bu değerlendirmesinden hareketle bu ayette أَشَدَّ ذِكْرًا kısmı ile işaret edilen Allah’ı anma eylemi ile كَدْكُرْكُمْ اَبَاءَكُمْ kısmındaki ataları anma eyleminin mahiyetinin aynı olamayacağı veya olmaması gerektiğinin ifade edilmek istendiği sonucuna varılabilir. Zira iki zikir de aynı olmuş olsaydı müellifin değerlendirmesine göre ayetin sonundaki ifade أَشَدَّ ذِكْرٌ şeklinde izafetle gelmesi gerekirdi. ¹⁰¹¹

el-Müberrid (öl. 285/898)’in, ism-i tafdîlin kendisinden sonraki isme, ancak bu isim, ism-i tafdîlin kendisinin nitelediği şeyin kapsamında olması durumunda muzâf olabileceği şeklindeki değerlendirmesi de bu minvalde ele alınabilir. Zira ona göre izâfet terkîbini kullanarak الخَلِيفَةُ أَفْضَلُ بِي هَاشِمٍ denilebilmesini mümkün kılan şey halifenin zaten Benî Hâşim’in bir üyesi olmasıdır. Aslında burada ‘Ukberî’nin değinmiş olduğu ism-i tafdîlin öncesi ile sonrası arasında bir ayniyet sözkonusudur. el-Müberrid (öl. 285/898) devamla, şayet ism-i tafdîlin öncesi ile sonrası arasında bir ba‘ziyet (‘Ukberî’nin ifadesi ile ayniyet) ilişkisi yoksa, izâfet terkîbini kullanmak muhâl olur. Bu durumda مِنْ harf-i cerini kullanmak gerekir ve şöyle demek icâb eder: ¹⁰¹² الخَلِيفَةُ أَفْضَلُ مِنْ بَنِي تَمِيمٍ.

el-Müberrid (öl. 285/898)’in bu değerlendirmelerinden hareketle ‘Ukberî’nin bu konuyu gündeme getirdiği ayete tekrar dönecek olursak, ayetteki ism-i tafdîlin öncesi ile sonrası arasında ba‘ziyet veya ayniyet ilişkisi bulunmadığından ayetin son kısmının takdîrinin; أَشَدُّ مِنْ ذِكْرِكُمْ اَبَاءَكُمْ şeklinde olduğu

¹⁰⁰⁹ el-Bakara 2/200.

¹⁰¹⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:164.

¹⁰¹¹ Ayetin nuzûl sebebi olarak aktarılan vakıa da bu yorumu desteklemektedir. bk. ez-Zeccâc, *Me ‘âni’l-‘Kur’ân*, 1:274.

¹⁰¹² el-Müberrid’in değerlendirmeleri için bk. el-Müberrid, *el-Muktedab*, 3:38. Benzer bir değerlendirme için bk. ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 111.

da rahatlıkla söylenebilir. Bu da yukarıda ayetin ifade ettiği anlama dâir yapılan değerlendirmenin yerinde olduğunu gösterir.

Ayrıca ‘Ukberî’ye göre ism-i tâfdîl zâhir ismi nasb etmez. O bununla ilgili değerlendirmesini; *إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ*.¹⁰¹³ *مَنْ* kelimesi ile ilgili olarak dile getirmiştir. Ona göre bu kelime, az önce zikredilen gerekçeden dolayı, ister mevsûle isterse de nekre mevsûfe olsun *أَعْلَمُ* kelimesinin kendisiyle değil delâlet ettiği bir fiil ile mansûbtur.¹⁰¹⁴

2.4. ‘UKBERÎ’NİN FİİLLE İLGİLİ MESELELER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Bu başlık altında ‘Ukberî’nin et-Tibyân’da fiillerin nahiv açısından değerlendirilmesi gereken bazı durumlarına dâir tespit edilen görüşlerine yer verilecektir. Bu görüşler; mukârabe fiilleri, nâkıs fiiller, muzâri fiili cezm eden edatlar, muzâri fiile te’kîd nûnunun bitişi, medih ve zemm fiilleri ve esmâ-i ef’âl başlıkları altında ele alınacaktır.

2.4.1. Nâkıs Fiiller

Nâkıs fiil, ismi ile ifade ettiği anlam tamamlanmadığı için habere ihtiyaç duyan fiillerdir.¹⁰¹⁵ Bu fiiller mübtedâ ve haberden oluşan isim cümlesinin başına gelerek mübtedâyı ref’ ederler ki bu fâile, haberini nasb ederler ki bu da mef’ûle benzer.¹⁰¹⁶ Bu başlık altında ‘Ukberî’nin nâkıs fiillerle alakalı sırf fiil olmaları açısından, bazı ayetlerle ilgili yapmış olduğu değerlendirmelerine yer verilecektir.

¹⁰¹³ el-En’âm 6/117.

¹⁰¹⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:534. el-Kisâi ism-i tafdilîn zâhir isimde nasb ameli yapmayacağını söylemeye de bu ayette *مَنْ* kelimesinin mübtedâ olduğu için ref’, bu kelime ve sılasından oluşan cümlelerin ise bütünüyle *أَعْلَمُ* kelimesinin etkisi ile nasb konumunda olduğunu söylemektedir. bk. el-Kisâi, *el-Me’âni’l-Ķur’ân*, 135. el-Ferrâ (öl. 207/822) da bu konuda hocasıyla aynı görüştedir. bk. el-Ferrâ, *el-Me’âni’l-Ķur’ân*, 1:352. Dilcilerin ism-i tafdilîn mef’ûlu mutlak ve mef’ûlun bihte amel etmeyeceği konusunda icma’ ettiklerine dâir bk. eş-Şîrâzi, *Şerhu’s-Suyûfi*, 2:41.

¹⁰¹⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1:45.

¹⁰¹⁶ İbn Cinnî, *el-Luma* ; 85. Sîbeveyh *كان* ve benzerleri konusunu; *كان* ve muzârisi, *صار*, *مادم* ve *ليس* üzerinden ele alır. Bunun sebebi muhtemelen bu fiillerin hükümlerinin aynı olmasıdır. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1:45. İbn Cinnî (öl. 392/1002)ise bu grup içerisindeki *ما*’lı fiillerin tamamına yer verir. Ancak oldukça özet bir nahiv kitabı mahiyetinde olduğundan olacak ki, tek tek bu fiillerin kullarımlarına has durumlara yer vermeden sadece birer örnekle yetinir ve konuyu bâbın asıl fiili olan *كان* özelinde ele alır. bk. İbn Cinnî, *el-Luma* ; 85-90. ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143), Sîbeveyh (öl. 180/796)’e atıfla bâbın başlangıcında aynı fiillere yer vermekle beraber devamında tek tek Sîbeveyh (öl. 180/796)’in yer vermedikleri de dahil bu fiilleri ele almaktadır. Bu manada o, başında nefiy edatı *ما* olan nâkıs fiillerin istimrâr anlamı ifade ettiklerini ve bu nefiy edatının başına gelmesi ile icâp (müspet) anlamı kazanıp *كان*’nin hükmünü aldıklarını ifade eder. bk. ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 314-321.

‘Ukberî’nin bu konuda ilk olarak ele aldığı fiil *فَتَا*’dır. *قَالُوا تَاللّٰهِ تَفْتًا تَذَكَّرُ يُوسُفَ* ayetinde *تَفْتًا*¹⁰¹⁷ şeklinde muzâri olarak geçen bu fiil aslında nefiy edatıyla kullanılır. Ancak ‘Ukberî’ye göre bu ayette bu nefiy edatının hazfedilmesinin sebebi, biliniyor olmasıdır.¹⁰¹⁸

*فَأَمِنُوا خَيْرًا*¹⁰¹⁹ ayetindeki *خيرًا* kelimesinin durumu ile ilgili farklı görüşler arasında ‘Ukberî, Basralılara da atıfta bulunarak bu kelimenin mahzûf bir *كان* fiilinin haberi olabileceği şeklindeki görüşü kabul etmez. Çünkü ona göre *كان*’nin kendisiyle ismi hazfedilerek haberi bırakılmaz.¹⁰²⁰

‘Ukberî eserinde mukârebe fiilleri ile ilgili de bazı meseleleri ele almaktadır. Mukârebe fiilleri haberde anlatılan işin veya olayın yaklaştığını ancak gerçekleşmediğini ifade etmek için mübtedâ ve haberin başına getirilir. Örneğin; *اقترب الولد من اتصافه كاذ الولد يسقط* *Çocuk neredeyse düşecekti (ama düşmedi)*. cümlesi, *كاذ الولد يسقط* demektir.¹⁰²¹ Buradan hareketle mukârebe fiillerinin cümlenin eyleminin sırf zamanı ile ilgili bir bilgi vermekten daha çok *haberini ifade ettiği anlamın mübtedâyaya isnâdının durumunu izah* için kullanıldığı ifade edilebilir.

‘Ukberî bu konuyu ilk defa; *يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ*¹⁰²² ayeti ile ilgili olarak ele almaktadır. Müellif bu ayetteki *يَكَادُ* fiilinin mukârebe fiillerinden olduğu için haberi olan *يَخْطَفُ* fiilinin başına *أَنْ* gelmediğini ifade etmiştir. Zira ona göre *أَنْ*, muzâri fiilin zamanını gelecek zamana (istikbâl) tahsis eder.¹⁰²³ Başka bir ifade ile

¹⁰¹⁷ Yûsuf 12/85.

¹⁰¹⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:743. Nefiy edatı ile başlayan nâkıs fiillerin, bu edat hazfedildiğinde de amel edeceğine ve aynı örneğe dâir bk. ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 319-320. el-Kisâî (öl. 189/805) de ayetteki ilgili kelimenin *ما زلت* anlamında olduğunu söyleyerek benzer bir yorum yapar. bk. el-Kisâî, *Me ‘âni’l-Kur’ân*, 170. el-Ferrâ, ilgili yerdeki nefiy edatının mahzûf olmasına farklı bir yaklaşım getirerek *لَا*’nın yeminin haberinde gelmesi durumunda hazfedileceğini söylemektedir. el-Ferrâ, *Me ‘âni’l-Kur’ân*, 187.

¹⁰¹⁹ en-Nisâ 4/70.

¹⁰²⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:411. Ayetlerle ilgili benzer bir değerlendirme için bk. el-Kisâî, *Me ‘âni’l-Kur’ân*, 122. *كان*’nin mahzûf olarak amel edebileceğine dâir bk. el-Müberraîd, *el-Muhtedâb*, 3:250. ez-Zemaşşerî ise ilgili kelimenin mahzûf bir fiilin mef’ûlü olduğu görüşündedir. bk. ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2:181.

¹⁰²¹ el-Antâkî, *el-Muhtet*, 2:19; ‘Abbas Hâsan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 1:614.

¹⁰²² el-Bakara 2/20

¹⁰²³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:36. Bu fiilin kullanımı ile alakalı olarak bk. ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 322; el-Antâkî, *el-Muhtet*, 2:19.

fiilin anlamının hâle delâlet edecek şekilde kalması için bu kelimenin haberinin başına أَنْ gelmez.¹⁰²⁴

Dolayısıyla başında geçmiş zaman ifade eden bir nâkıs fiil bulunan bir cümlenin haberinin istikbâle delâlet edecek bir yapıda olması cümleyi anlaşılması zor bir hâle dönüştürecektir. Zaten cümlenin haberinde bulunan muzârî fiilin zamanını hâle oldukça yakın bir zamana dönüştüren bu fiilin haberine böyle bir edatın gelmesine de anlam itibariyle gerek yoktur.¹⁰²⁵

Bu fiil, başına nefiy edatı geldiğinde ifade ettiği eylemin veya olayın gerçekleştiğini, nefiy edatı yoksa ilgili eylem veya olayın gerçekleşmediğini ancak gerçekleşmesinin yakın olduğunu ifade eder.¹⁰²⁶

Normalde şurû‘ (başlama) fiilleri kapsamında ele alınan¹⁰²⁷ طفق fiili de ‘Ukberî’ye göre كاد hükmündedir ve anlamı bir fiili yapmaya başlamaktır. Bunun örneği; وَطَفَقَا يَحْسِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ. ayetidir.¹⁰²⁸ ‘Ukberî’nin, “ كاد طفق fiili de كاد hükmündedir.” sözünden kastı bu fiilin de haberine أَنْ edatının gelmemesi olsa gerektir. Zira anlam olarak birisi eylemin/olayın yaklaştığını ifade ederken diğeri eyleme başlama anlamına gelir.

Başka bir açıdan ‘Ukberî’nin burada başlama ile iktirâbı (başlamasının yaklaşması) birbirinin aynısıymış gibi değerlendirdiğinden hareketle şöyle bir yorum yapılabilir: Aslında, كاد ile ilgili yerde açıklandığı gibi, bu fiil cümlenin muzârî fiilinin anlamının şimdiki zamana oldukça yakın bir hâle dönüşmesine sebep olur. Bu da aslında bir bakıma, yine aynı yerde ifade edildiği gibi, mübtedânın haberin ifade ettiği anlamla ittisâfının *başlama sürecine girdiği* anlamına gelir ki bu da iki fiil arasında lafzî kullanım yanında ciddi bir anlam yakınlığının da olduğunu gösterir. ‘Ukberî muhtemelen bu yakınlıktan dolayı ikisini de aynı hükümde değerlendirmiştir.

¹⁰²⁴ Ayrıca bu fiilin haberinin başına أَنْ gelmesi şâz bir kullanımdır. Şayet gelmişse bu durumda ilgili kelime عسى fiiline hamledilir. Ayrıntılı bilgi için bk. ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:194.

¹⁰²⁵ ‘Abbas Hasan, *en-Naḥvu ’l-vâfi*, 1:614, (4. Nolu dipnot).

¹⁰²⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:36.

¹⁰²⁷ el-Antâkî, *el-Muḥîṭ*, 2:18; ‘Abbâs Hasan, *en-Naḥvu ’l-vâfi*, 1:620.

¹⁰²⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:561. el-A‘râf 7/22. Bu ayette طفق fiilinin أخذ ve جعل anlamında olduğuna dâir bk. ez-Zeccâc, *Me‘âni ’l-Kur‘ân*, 2:327; ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 2:434.

2.4.2. Muzâri Fiili Cezm Eden Edatlar

1029 *ayeti* فَأَنْفَعُوا وَ لَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ sadedinde gündeme getirdiği bu konuda ‘Ukberî, bir muzâri fiili cezm eden لم edatıyla iki muzâri fiili cezm eden اِنْ edatını kıyaslar. Kendi bâblarının asıl edatları olan bu iki harfin temsil ettiği gruplar da cezm ameli yaptıklarından nahiv kitaplarında genelde peş peşe ele alınır.¹⁰³⁰ Peki bu iki edat aynı muzâri fiilin başında peş peşe geldiklerinde ne olur?

Müellife göre bu ayette muzâri fiili cezm eden اِنْ değil لم edatıdır. Çünkü لم edatı ma‘mûlüne şiddetle bağlı olan ve sadece muzâri fiile bitişen bir harf iken, اِنْ edatı hem mâziye hem de muzâriye bitişir ve kendisinden sonra isim de gelebilir.¹⁰³¹ Dolayısıyla bu ayette ona göre amel önceliği لم edatıdır.

2.4.3. Muzâri Fiiline Te’kîd Nûnunun Bitişi

Muzâri fiile te’kîd nûnu bitiştiğinde muzâri‘ fiil feth üzere mebnî olur.¹⁰³² ‘Ukberî’ye göre bunun sebebi bu harflerin ilgili fiilin fiillliğini pekiştirip onu aslına, yani fiillerde asıl olan i‘râb almama özelliğine geri çeviririr.¹⁰³³

Müellife göre Kur‘ân’da اِنَّمَا’dan sonra gelen şart cümlelerindeki muzâri‘ fiillerin nûnla te’kîdlenmiş olarak gelmesi kıyastır. اِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى. ayetinde¹⁰³⁴ olduğu gibi, şart edatı اِنْ’e ma’nın bitişmesi şart cümlesindeki fiile de te’kîd nûnunun gelmesini gerektirmiştir.¹⁰³⁵

2.4.4. Medih ve Zemm Fiilleri

نعم ve بس özelinde ele alınan bu kelimeler, abartılı övgü ve yergi ifade eden mutasarrıf olmayan (câmid) mâzi fiil olarak kabul edilirler.¹⁰³⁶ ‘Ukberî’ye göre bu

¹⁰²⁹ el-Bakara 2/24.

¹⁰³⁰ İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 192-196; ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 302-305.

¹⁰³¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:40. ez-Zeccâc (öl. 311/923) bu ayette amel önceliğinin لم edatına ait olduğu görüşüne katılmaktadır. Ayrıca o, ayetin ilgili kısmının اِنْ لَمْ takdîrinde olduğunu söyler. bk. ez-Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1:100-101.

¹⁰³² İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 259.

¹⁰³³ ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 2:66.

¹⁰³⁴ el-Bakara 2/38.

¹⁰³⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:54. Sîbeveyh (öl. 180/796) bu kuralın, müellifin ifade ettiği gibi, şart edatı ile (şart) fiili arasına ما harfinin girdiği durumlar için geçerli olduğunu ifade eder ve ‘Ukberî’nin değindiği ayet dışında; وَإِنَّمَا تَعْرِضَنَّ عَنْهُمْ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ. (el-İsrâ 17/28) ve فَإِنَّمَا تَرِيَنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا. (Meryem 19/26) ayetlerini de örnek verir. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3:514-515.

¹⁰³⁶ İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 200; ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143), bu kelimelerin ifade ettikleri anlam için mübâlağa yerine genel övgü ve yergi ifadesini kullanır. bk. ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 325. Benzer bir tanım için ayrıca bk. ‘Abbâs Hâsan, *en-Naḥvu'l-vâfi*, 3:368.

fiillerin câmid olmasının iki sebebi vardır: Birincisi; bu fiiller, belli bir anlam için vaz' edilmeleri ve sırf bu anlama delâlet etmeleri açısından harfe benzerler. İkincisi ise bu kelimelerin mübalağa ifade etmeleridir.¹⁰³⁷

Müellif, ¹⁰³⁸ بِئْسَمَا اشْتَرَوْا. gibi kullanımlarda ما ile ilgili üç vecih olduğunu ifade eder: Birincisine göre bu ما nekre-i gayr-ı mavsûfedir ve temyîz olmak üzere mansûbtur. Bu durumda ما'dan sonra gelen kelime mahzûf bir kelimenin sıfatıdır. Bu mahzûf kelime mahsûsun bi'z-zemmdir ve بئس'nin fâili kendisinde gizli olan zamirdir. İkinci veche göre ise ما nekre-i mevsûfedir ve kendisinden sonra gelen kelime onun sıfatıdır. Son vecihe göre ise ما الذي anlamındadır ve bu fiilin ismidir.¹⁰³⁹

¹⁰⁴⁰ اِنَّ اللّٰهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ. ayetindeki ما ile ilgili de 'Ukberî farklı vecihlerin olduğunu ifade eder. Bunların birincisine göre ما الشيء anlamında tam bir ma'rifedir. İkincisine göre ما الذي anlamındadır ve sonrasındaki ifade sılasıdır. Üçüncü veche göre ise ما nekre-i mevsûfedir.¹⁰⁴¹

2.4.5. İsim Fiiller

İsim fiiller genelde emir ve nehiy bazen de haber anlamına gelen, yerine göre müte'addî veya lâzım olan¹⁰⁴² kalıp ifadelerdir. Bunlar kalıp ifadelerdir zira ne fiil gibi çekimlenirler ne de masdarları vardır. Ayrıca belli eylemlere delâlet için

¹⁰³⁷ 'Ukberî, *el-Lubâb*, 1:183.

¹⁰³⁸ el-Bakara 2/90.

¹⁰³⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:91. بئس'den sonra gelen ما'nın temyîz olabileceğine dâir bk. 'Abbâs Hasan, *en-Naḥvu'l-vâfi*, 3:372. el-Kisâî (öl. 189/805) ilgili kelimedeki ما'nın شيء anlamında olup ayetin takdîrinin بئس شئيًا ما تفعلون şeklinde olduğunu ifade etmekte ve ما ile sılasında gelen cümlelerin beraberce tek isim hükmünde olup mahallen merfû' olduğunu söylemektedir. bk. el-Kisâî, *Me'âni'l-Kur'ân*, 75-76. Her ne kadar ilgili harfin ve terkinin i'râbıyla ilgili tafsilatlı değerlendirme yapmasa da Basra ekolünün bir temsilcisi olan el-Aḥfeş (öl. 215/830)'ın ما konusunda Kûfeli el-Kisâî (öl. 189/805)'den farklı düşündüğünü ve bu harfin tek başına bir isim olduğunu savunduğu görülmektedir. bk. el-Aḥfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 144. Ayetin ilgili kısmıyla alâkalı yaptığı değerlendirmeye bakılırsa ez-Zemaḥşerî (öl. 538/1143) ayetteki ما'nın, 'Ukberî'nin birinci vecih olarak verdiği şekilde olduğu görüşündedir. bk. ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1:297.

¹⁰⁴⁰ en-Nisâ 4/58.

¹⁰⁴¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:367. ez-Zemaḥşerî (öl. 538/1143) de ما'nın, 'Ukberî'nin yer verdiği ikinci veya üçüncü vecihte olabileceğini söylemekte ve ikinci vecihte olduğu düşünülürse ayetin takdîrinin; نعم شئيًا يعظكم به, üçüncü vecihte olduğunda ise نعم الشئ الذي يعظكم به. şeklinde olacak bilgisini ekler. bk. ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 2:94. Burada her iki takdîrde de ayetin anlamının aynı olduğunu ifade etmek gerekir. Zira nekreden sonra gelen sıfat da mevsûleden sonra gelen cümle de sıladır ve öncesindeki ismin bir niteliğini belirtir. Bu ayette ما harfinin شيء anlamına geldiğine dâir ayrıca bk. ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, 327. بئس'den sonra gelen ما'nın durumları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. 'Abbâs Hasan, *en-Naḥvu'l-vâfi*, 3:374; el-Antâkî, *el-Muḥîṭ*, 3:9-10.

¹⁰⁴² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1:241; ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, 184.

vaz' edilmeleri, delâlet ettikleri bu fiilin yerine geçmeleri ve fiil gibi çekimlenmemeleri sebebiyle takdîm ve te'hîre konu olmayan fiil anlamındaki isimlerdir.¹⁰⁴³ 'Ukberî'nin *et-Tibyân*'da ele aldığı bazı isim-fiiller şunlardır:

1- آمين: 'Ukberî'nin *et-Tibyân*'da isim-fiil olarak değerlendirdiği ilk kelime, sûrenin aslından olmasa da Fâtiha okunduktan sonra her zaman zikredilen آمين kelimesidir. Bu kelime ona göre اللهم استجب anlamında olup bulunduğu konum itibâriyle mebnîdir. Son harfinin fethalı olmasının sebebi ise ona göre sondan bir önceki harfinin yâ olması nedeniyle أَيْنَ kelimesine benzerliğidir. 'Ukberî, bu kelimenin aslında Allah'ın bir ismi olup ifadenin de يا آمين şeklinde anlaşılması gerektiğine dâir kıl kaydıyla verdiği görüşü doğru kabul etmemiştir.¹⁰⁴⁴

2- أَف: Aslı أَفَّ veya نُفَّ olan bu kelime tâsız ve müfred olarak kullanıldığında feth, kesr veya damm üzere mebnî olur. Nekrelik kastedildiğinde tenvinli kullanılır.¹⁰⁴⁵ 'Ukberî'ye göre bu kelime تَضَجَّر (bıkma, sıkılma, rahatsız olma) ya da كراهة (hoşlanmama) anlamına gelen bir isim fiildir. ¹⁰⁴⁶فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفٍ. Bu ayetlerdeki bu kelimenin anlamı 'Ukberî'ye göre أَفَّ veya أَفَّكَ şeklindedir.¹⁰⁴⁷ Bu ayetlerdeki isim fiilden sonra gelen câr-mecrûr ona göre tebyîn içindir.¹⁰⁴⁸

3- عَلَيْكُمْ أَنْفُسِكُمْ: 'Ukberî'nin; ¹⁰⁴⁹يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسِكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مِنْ ضَلَّ. bağlamında değindiği bu ibâredeki عَلَيْكُمْ kelimesi isim-fiildir ve أَنْفُسِكُمْ kelimesinde nasb ameli yapmaktadır. Bu ifadenin anlamı ona göre احفظوا أنفسكم şeklindedir.¹⁰⁵⁰

4- هَاؤُمْ: Bu kelimenin aslı هاء şeklindedir. Ancak hitap edilen kişiye göre kelimenin sonuna bazı harfler bitişir. Örnek ayetten hareketle başlığa esas alınan

¹⁰⁴³ el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 3:202.

¹⁰⁴⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:11.

¹⁰⁴⁵ el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 3:222-223; ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, 198; el-Anṭâkî, *el-Muḥîṭ*, 3:93.

¹⁰⁴⁶ el-İsrâ 17/23.

¹⁰⁴⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:817. 'Ukberî'nin bu kelimeyi ele aldığı diğer ayetler için bk. el-Enbiyâ 21/67; el-Ahkâf 46/17.

¹⁰⁴⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1156.

¹⁰⁴⁹ el-Mâide 5/105.

¹⁰⁵⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:465. el-Müberra (öl. 285/898) de كِتَابِ اللَّهِ عَلَيْكُمْ ifadesindeki كِتَابِ kelimesinin isim-fiilden dolayı değil masdar anlamında olduğundan mansûb olduğunu ifade eder. bk. el-Müberra, *el-Mukteḍab*, 3:203. Zira konu başlığı altında verdiğimiz bilgiler hatırlanacak olursa isim-fiillerde takdîm-te'hîr olmaz. Bu kelime aynı zamanda yapışma, önem verme (الزومه) anlamına da gelir. bk. el-Anṭâkî, *el-Muḥîṭ*, 3:163; er-Râcihî, *et-Taḥîku'n-naḥvî*, 56.

kullanımı ise müzekker cemiye hitap edildiğinde aldığı şekildir.¹⁰⁵¹ هَاؤُمْ أَفْرُؤُوا كِتَابِيَهٗ. ¹⁰⁵² geçen bu kelime de ‘Ukberî’ye göre خُدُوا anlamında bir isim-fiildir.¹⁰⁵³

5- هَلَمْ: Hangi kelimelerden mürekkebe olduğuna dâir hakkında farklı görüşler olan¹⁰⁵⁴ bu kelime ile ilgili ‘Ukberî’ye göre Arapların iki kullanımı vardır. Birisi; هَلْمًا، هَلْمُوا، هَلْمِي، هَلْمُنَّ şeklindeki normal çekimli emir fiildir ki bu, bu başlığın konusu değildir.¹⁰⁵⁵ Diğer müfred, tesniye, cemi, müzekker ve müennes için aynı lâfızla kullanılmasıdır ki bu isim fiildir. هَاتِ، أَحْضُرْ veya أَعْطِنِي أَقْبِلْ şeklinde¹⁰⁵⁶ emir fiil anlamında olduğundan mebnî kabul edilen bu kelimenin ‘Ukberî’ye göre müte‘addî ve lâzım kullanımları vardır. Müte‘addî kullanımına örnek; قُلْ هَلَمْ شَهَدَاءَكُمْ؛ وَالْأَقَابِلِينَ لِأَحْوَانِهِمْ هَلَمْ؛ اَيَّتِي، اَيَّتِنَا.¹⁰⁵⁷ اَيَّتِي، اَيَّتِنَا.¹⁰⁵⁸ اَيَّتِي، اَيَّتِنَا.¹⁰⁵⁹

6- هَيْتَ لَكَ: Müellif; وَرَأَوْتُهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ. ¹⁰⁶⁰ ayeti bağlamında ele aldığı bu kelime ile ilgili de Arapların farklı okuyuş biçimleri olduğunu ifade ederek bunlardan هَيْتَ، هَيْتِ، هَيْتُ ve هَيْتُ şekillerinin isim-fiil olduğunu zikreder. Ona göre هَلَمْ، أَقْبِلْ veya أُسْرِعْ anlamlarında emir fiil olduğundan bu kelime de mebnîdir.¹⁰⁶¹ Bu isim-fiilin ayette olduğu gibi câr-mecrûrlu kullanımında harf-i cerin müte‘allik olduğu kelime mahzûf bir mübtedânın yine mahzûf bir haberidir. Bu durumda ifadenin takdîri; دَعَائِي كَائِنٌ لَكَ şeklinde olur. Ya da هَيْتَ emir fiili تَهَيَّأَتْ şeklinde mâzi fiil anlamında kabul edilirse bu durumda ise câr-mecrûr mâzi anlamındaki bu isim fiile müte‘allik olur.¹⁰⁶²

7- هَيْهَاتَ: هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ. ¹⁰⁶³ geçen bu isim fiil ‘Ukberî’ye göre cümledeki konumu itibariyle بَعْدَ anlamına gelen bir haberdir. ‘Ukberî ilgili

¹⁰⁵¹ el-Anţâkî, *et-Taţbîku'n-naĥvî*, 3:243.

¹⁰⁵² el-Hâkka 69/19.

¹⁰⁵³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1237.

¹⁰⁵⁴ Bu kelimenin terkîbi ile ilgili bk. ez-Zemaĥşerî, *el-Mufaşşal*, 185.

¹⁰⁵⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:546-547.

¹⁰⁵⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1:241; el-Müberrid, *el-Mukteĥab*, 3:202; ez-Zemaĥşerî, *el-Mufaşşal*, 184; ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 2:89; el-Anţâkî, *el-Muĥîţ*, 3:248.

¹⁰⁵⁷ el-En’âm 6/150.

¹⁰⁵⁸ el-Aĥzâb 33/18.

¹⁰⁵⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:546; a.mlf., ae., 2:1054.

¹⁰⁶⁰ Yûsuf 12/23.

¹⁰⁶¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:728; a.mlf., *el-Lubâb*, 2:91.

¹⁰⁶² el-Anţâkî, *el-Muĥîţ*, 3:249-250.

¹⁰⁶³ el-Mu’minûn 23/36.

ayette bu kelimenin fâ‘ilinin ne olduğu ile ilgili farklı ihtimallerden söz eder. Birinci ihtimale göre fâili müstetir zamirdir ve ayetin takdîri: *بَعْدَ التَّصْدِيقِ لِمَا تَوَعَدُونَ أَوْ الصَّحَّةِ* şeklindedir. Bu durumda kelimenin i‘râbtan mahalli yoktur ve kelimenin müfred murad edildiği düşünülerek *هَيْهَاتَ*, çokluk murad edilerek *هَيْهَاتًا* ve cemî’ müennes kastedilerek *هَيْهَاتٍ* şeklinde farklı kıraatleri vardır. İkinci ihtimale göre ise fâ‘il ma’dır, lâm ise zâiddir. Kelimenin *البعء* anlamında olup mübtedâ olduğu şeklindeki görüş ise ‘Ukberî’ye göre doğru değildir.¹⁰⁶⁴

8- *وَرَاءَكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا*.¹⁰⁶⁵ geçen bu kelime de ‘Ukberî’ye göre isim-fiildir. Fâil, kendisinde gizli zamir olan bu ibârenin takdîri ona göre *ارجعوا* şeklindedir. Müellife göre *وراء* kelimesinin bu ayyette zarf olma ihtimali, pek bir anlam ifade etmeyeceğinden dolayı mümkün değildir.¹⁰⁶⁶

2.5. ‘UKBERÎ’NİN ZAMİRLER, EDATLAR ve HARFLER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Bu başlık altında ‘Ukberî’nin, *et-Tibyân*’da değindiği Arapçadaki bazı kelime türleri hakkındaki görüşlerine yer verilecektir.

1- Zamirler

Bu başlık altında ‘Ukberî’nin *هـ*, *هـ*, *نحن* ve *أنتم* zamirleri ile ilgili görüşlerine ve genel olarak zamirlerle ilgili bazı değerlendirmelerine yer verilecektir.

a- *هـ* Zamiri

Kelime sonuna bitişen bu zamir öncesindeki harf kesreli olur veya öncesinde yâ harfi bulunursa kesreli okunur diğer durumlarda ise dammeli okunur.¹⁰⁶⁷

‘Ukberî’ye göre zamirler kendilerinden önce geçen bir zâhir isme ihtiyaç duydukları için mebnîdir.¹⁰⁶⁸ Onun bu görüşünden hareketle kelimelerin taşıdıkları müphemlik (anlam kapalılığı) mebnîlik sebeplerinden birisi olduğu söylenebilir. Bu müphemlik en bariz şekilde harflerde görülür. Bundan dolayıdır ki tüm harfler mebnîdir. Çünkü harflerde müphemlik en zirve noktadadır. Zira harflerin

¹⁰⁶⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:954; ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 194-195; el-Anţâkî, *el-Muĥîţ*, 3:250.

¹⁰⁶⁵ el-Hadîd 57/13.

¹⁰⁶⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1208. Bu isim fiilin tahzîr anlamında olduğuna dâir bk. el-Müberrid, *el-Muĥteĥab*, 3:202. Teahĥur anlamında olduğuna dâir bk. el-Anţâkî, *el-Muĥîţ*, 3:255; er-Râcîhî, *eĥ-Ĥatbîku’n-naĥvî*, 57.

¹⁰⁶⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:11.

¹⁰⁶⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:29.

kendilerine ait belli bir anlamı yoktur. Harfler anlamını beraber kullanıldığı diğer kelimelerden yani terkipten alırlar.

b- أَنْتُمْ Zamiri

‘Ukberî’ye göre bu zamirin kendisinden oluştuğu üç harften; أَنْ isim, تاء hitap harfi, م ise cemi harfidir. Dolayısıyla bu zamirde, anlam açısından, أَنْ ve م olmak üzere iki harf vardır.¹⁰⁶⁹

Müellif, genel olarak zamirlerin sıfat alamayacağına işaretler; وَالْهَيْكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا وَ إِلَهٌ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ. ayetindeki¹⁰⁷⁰ هو الرحمن ibâresini ele almaktadır. Zira ona göre bu ayetteki الرحمن kelimesi ya هو zamirinin bedeli ya da mahzûf¹⁰⁷¹ bir mübtedânin haberidir. Zikredilen kural gereği, ilgili kelimenin هو zamirinin sıfatı olma imkânı ise yoktur.¹⁰⁷²

c- نَحْنُ Zamiri

‘Ukberî; قَالَوَا إِنَّمَا نَحْنُ مُصَلِّحُونَ. ayetindeki¹⁰⁷³ نحن zamirini son harfinin harekesi bağlamında ele almaktadır. Ona göre bu zamirin sonunun harekeli olmasının sebebi iltikâ-i sâkineynden kurtulmak, hareketin damme olmasının sebebi ise zamirin merfû‘ mütekellim bir kelimenin yerini tutmasıdır. Zira ayette نحن zamiri mübtedâ, مصلحون kelimesi ise haberdir.¹⁰⁷⁴

2- Edatlar

Bu başlık altında ‘Ukberî’nin *et-Tibyân*’da hakkında açıklamalarda bulunduğu edatlar, ilgili ayetlere de yer verilerek ele alınacaktır.

a- غَيْر

‘Ukberî’ye göre bu edat ma‘rife olan iki zıt kelime arasında geldiğinde izafetle ma‘rife olur. Bunun örneği; صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ. ayetidir.¹⁰⁷⁵ Bu ayetteki غير edatı ismi mevsûlle başlayan ve المنعم عليهم şeklinde

¹⁰⁶⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:39.

¹⁰⁷⁰ el-Bakara 2/163.

¹⁰⁷¹ Mahzûf kaydı muhakkike aittir.

¹⁰⁷² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:133.

¹⁰⁷³ el-Bakara 2/11.

¹⁰⁷⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:29; a.mlf., *el-Lubâb*, 1:475.

¹⁰⁷⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:10; el-Fâtiha 1/7. İbn Hişâm (öl. 761/1360)’a göre bu şekildeki kullanımı bu kelimenin ibhâmiyetini azaltır. Dolayısıyla ma‘rifeye yaklaşmış olur. bk. İbn Hişâm el-Enşârî, *Muğni’l-lebîb ‘an kutubi’l-e‘ârîb*, thk. Muḥammed Muḥyiddîn ‘Abdulḥamîd (Beyrût: el-Mektebetu’l-‘Aşriyye, 1992), 1:180. el-Aḥfeş (öl. 215/830)’e göre bu kelime öncesindeki ifadenin ya sıfatı ya da bedelidir. Ancak bedel olarak değerlendirilmesi daha doğrudur. bk. el-Aḥfeş, *Me‘âni’l-Ḳur‘ân*, 1:16-17. el-Ferrâ’ya göre bu kelimenin kendisinden önceki ma‘rifenin

ma‘rife olan *عليهم* *أنعمت* *الذين* *المغضوب* kelimesi arasında geldiği ve bu ibâreler birbirine zıt olduğu için ma‘rife olmuştur.¹⁰⁷⁶

b- ما ve Kullanımları

ما edatının Arapçada ondan fazla kullanım şekli vardır. Bu kullanım çeşitliliği, kendisine râcî zamirin ve cümle terkîbinin delâlet ettiği kârinenin durumuna göre bazen isim bazen de harf olarak değerlendirilmesinden kaynaklanır.¹⁰⁷⁷ Burada bu kelimenin ‘Ukberî’nin et-Tibyân’da söz konusu ettiği kullanımları verilecektir. Bunlar şu şekildedir:

ba- ma’nın Nekre Mevsûfe Olması

‘Ukberî ma’nın bu kullanımına; وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ. ayetin¹⁰⁷⁸ tahlilini yaparken değinmektedir.

Ona göre bu ayetteki ما “şey” anlamında mevsûf nekre bir isimdir. Sonra gelen *رزقناهم* cümlesi ise onun sıfatıdır. Dolayısıyla ilgili ibârenin anlamı *rızık olarak verdiğimiz şey* şeklindedir.¹⁰⁷⁹

bb- ma’nın Mevsûle Olması

ma’nın mevsûle olması, anlam itibariyle *الذي* kelimesine denk olması demektir. Ancak, bu durumda ما nâkıs ma‘rife kabul edildiğinden; sılâ, âid zamiri ve bir de sıfata ihtiyaç duyar.¹⁰⁸⁰ ‘Ukberî ma’nın bu kullanımını; وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ ayetinin¹⁰⁸¹ tahlilinde gündeme getirmektedir.

sıfat olması mümkündür zira kendisi de elif-lâmla ma‘rife olmuş bir kelimeye muzâf olmuştur. bk. el-Ferrâ, *Me‘âni’l-Ḳur‘ân*, 1:7.

¹⁰⁷⁶ Bu kelime ile ilgili ayrıntılı değerlendirmeler için bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 2:343-344. İbnu’l-Ḥaḫḫib el-Mevze‘î ilgili *غير* kelimesinin bu ayetteki kullanımını nekre veya nekre benzeri kelimeye sıfat olmasının örneği olarak değerlendirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Mevze‘î, *Meşâbîḫü’l-meğânî*, 299. Bu kelimenin nekreye sıfat olmasını mümkün kılan şey, anlam itibariyle oldukça mübhem olmasından dolayı kendisinden sonraki kelimeye muzâf olmasına rağmen ma‘rifelik kazanamamasıdır. bk. el-Antâkî, *el-Muḫtâḫ*, 3:167. ‘Ukberî’nin bu kelimenin ancak iki ma‘rife arasında geldiğinde izâfetle ma‘rifelik kazanacağına dâir görüşünün izine değerlendirmelerine yer verdiğimiz kaynaklarda rastlamadığımızı burada ifade etmek istiyoruz.

¹⁰⁷⁷ Ahmed b. ‘Abdinnûr el-Mâlekî, *Rasfu’l-mebânî fi şerḫi ḫurûfi’l-me‘ânî*, thk. Ahmed Muhammed el-Ḥarrât (Dimaşq: Dârü’l-Ḳalem, 1985), 377; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1:326-330.

¹⁰⁷⁸ el-Bakara 2/3.

¹⁰⁷⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:19. ma’nın bu kullanımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. el-Ḳücevî, *Şerḫü Ḳavâ’idi’l-i‘râb*, 159-161.

¹⁰⁸⁰ el-Ḳücevî, *Şerḫü Ḳavâ’idi’l-i‘râb*, 156. ma’nın bu kullanımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. el-Mevze‘î, *Meşâbîḫü’l-neğânî*, 472-473; el-Antâkî, *el-Muḫtâḫ*, 3:221.

¹⁰⁸¹ el-Bakara 2/4.

‘Ukberî ilgili ayetteki ما’nın mevsûf nekre değil mevsûle olduğunu söylemektedir. Çünkü ona göre şayet ما mevsûf nekre kabul edilirse ayetin bu kısmının ifade ettiği anlam *genel anlamda indirilen her şey* olacaktır ki bu ona göre doğru değildir. ‘Ukberî’ye göre ayetin bu kısmındaki ما husûsî anlamda Hz. Peygamber (s.a.v.)’e indirilen şeyi yani Kur’an’ı ifade etmektedir ki bu durumda ما’nın mevsûle olması gerekir.¹⁰⁸²

‘Ukberî’ye göre, ما edatı mevsûle olması dışında مَنْ anlamında da kullanılabilir. Bunun örnekleri ona göre; وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا. وَالْأَرْضِ وَمَا طَحَاهَا. وَنَفْسٍ وَمَا. ¹⁰⁸³ayetleri ile وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى. ¹⁰⁸⁴ayetidir.

Bu ayetlerdeki ما ‘Ukberî’ye göre مَنْ anlamındadır.

bc- ما’nın ليس Gibi Amel Etmesi

‘Ukberî’nin aktardığına göre; وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ ¹⁰⁸⁵هم zamiri Hicazlılara göre ما ile merfû‘dur. Temîmlilere göre ise ما mübtedâ هم ise haberdir.¹⁰⁸⁶

bd- ما’nın Masdar Anlamına Gelmesi

Masdariyye ما’sı, ما’nın kendisinden sonra gelen fiille beraber masdar anlamında veya hükmünde olan¹⁰⁸⁷ ve ayrıca masdarın kullanılabildiği tüm i‘râb konumlarında gelebilen şeklidir.¹⁰⁸⁸ ما’nın bu şekli zarfiyye ve gayr-i zarfiyye diye ikiye ayrılır. Zarfiyye olduğunda müddet/süre anlamı verirken gayr-i zarfiyye olduğunda ya herhangi bir âid zamirine ihtiyaç duymayan mevsûle harfi olur ya da âid zamirine ihtiyacı olan bir isim gibidir. Ancak bu durumda müddet anlamı yoktur.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:19. Burada ما’nın ifade ettiği anlamın umûm mu, cemi mi olduğu da önem kazanmaktadır. ‘Ukberî’ye göre umûmen iman, indirilen şeyin tamamına değil geneline/çoğunluğuna iman anlamına gelir ki bu anlam ما’nın mevsûf nekre olduğu durumda ortaya çıkar. ما mevsûle olduğunda cemiifade eder ki bu da ilgili ayet çerçevesinde düşünüldüğünde indirilen şeyin tamamına îmanı ifade eder ki ayetteki ما’nın bu şekilde anlaşılması süre bütünlüğü açısından daha doğru bir tercih olur.

¹⁰⁸³ eş-Şems 91/5-7.

¹⁰⁸⁴ el-Leyl 92/3.

¹⁰⁸⁵ el-Bakara 2/8.

¹⁰⁸⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:25.

¹⁰⁸⁷ el-Mâleki, *Rasfu’l-mebânî*, 380-381; el-Mevze‘î, *Meşâbihu’l-meğânî*, 473-474.

¹⁰⁸⁸ el-Anţâkî, *el-Muhtâş*, 3:224.

¹⁰⁸⁹ el-Ğücevî, *Şerhu Kavâ’idi’l-i‘râb*, 161.

‘Ukberî’ye göre; وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ. ¹⁰⁹⁰ ما masdariyyedir. Bu harfin sıla cümlesi ise يَكْذِبُونَ fiil cümlesidir. Ona göre ayetin ilgili bölümünde geçen كانوا fiili ما’nın sılası olamaz çünkü كان fiili nâkıstır ve nâkıs fiilin masdarı kullanılmaz. ¹⁰⁹¹ Ayrıca ona göre bu ما’nın aid zamiri olmaz. ¹⁰⁹²

be- ما’nın Kâffe Olması

ما’nın bu kullanımı, onun zâid olması anlamına da gelir. Zira zâid ما kendi içerisinde kâffe ve gayr-i kâffe diye ikiye ayrılır. Kâffe olan ما’nın etkisi zâid olarak bitiştiği kelimenin ameline göre farklılık gösterdiğinden ona göre taksim edilir. Örneğin قُلْ، طال ve كَثْرَ fiillerine bitişen ما bu fiillerin ref‘, إِنَّ ve benzerlerine bitişen ما nasb ve ref‘, رَبِّ harf-i cerine bitişen ما ise cer ameline engel olur. ¹⁰⁹³ Bütün bu lafzî kullanımlarda ما’nın cümleye kattığı anlam te’kîddir. ¹⁰⁹⁴

Nitekim; اِنَّمَا تَحْنُ مَصْلِحُونَ. ¹⁰⁹⁵ ما kâffe olup إِنَّ’nin nasb ameline engel olmuştur. Dolayısıyla kendisine kâffe ما’sı bitişmiş إِنَّ, artık hem ismin hem de fiilin başına gelebilir. Zira إِنَّ, ismin başına gelme özelliğine sahip olduğu için nasb ve ref‘ eder. Dolayısıyla kendisinden ismin başına gelme özelliği kalktığında artık amel edemez. ¹⁰⁹⁶

Burada إِنَّ ve ما’dan mürekkep اِنَّمَا edatına da değinmek gerekir. اِنَّمَا edatı *hasr* ifade eder. Hasr, haberin ifade ettiği hükmün müsnedun ileyhe has olması anlamına gelir. Müsnedun ileyh cümlede kendisi hakkında hüküm verilen ögedir. ¹⁰⁹⁷ Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için hasr ifadesine şu cümleler örnek verilebilir:

اِنَّمَا جَاءَ رَجُلٌ كَرِيمٌ. *Sadece asîl/saygın bir adam geldi.* Bu cümlede اِنَّمَا edatı fiil cümlesindeki bir sıfat tamlamasının başına gelmiştir. Bu durumda cümle sıfatın ifade ettiği hükmün mevsûfa has olduğunu ifade eder.

¹⁰⁹⁰ el-Bakara 2/10.

¹⁰⁹¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:27.

¹⁰⁹² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:100, 267.

¹⁰⁹³ el-Ğücevî, *Şerhu Kavâ’idi’l-i’râb*, 162-164. Kâffe olmayan zâid ما’nın kullanımları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. el-Mâlekî, *Raşfu’l-mebânî*, 382; el-Anţâkî, *el-Muĥîţ*, 3:225-227.

¹⁰⁹⁴ el-Mevze‘î, *Meşâbihu’l-meġânî*, 479.

¹⁰⁹⁵ el-Bakara 2/11.

¹⁰⁹⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:20. Harflerin, kelimenin bir türüne -isim, fiil ve harf- hass olmaları onların belli bir ameli yapmalarının gerekçesi olarak görülmesi vurgulanması gereken bir yaklaşımdır.

¹⁰⁹⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:29. Arapçada müsnedun ileyh; fâ‘il, nâibu’l-fâ‘il, mübteda, إِنَّ ve كان’nin vb. isimleri sıfat tamlamasında mevsûf gibi öğelerdir. Zira sıfat tamlamasında da sıfatın ifade ettiği hüküm mevsûfa isnâd edildiğinden bu anlamda arada bir müsned-müsnedun ileyh ilişkisi olduğu söylenebilir.

¹⁰⁹⁸ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهُ وَاحِدٌ. *Allah, ancak tek bir ilahdır.* Bu cümlede ilgili edat bir isim cümlesinin başına gelmiş ve haberin ifade ettiği teklik/eşsizlik hükmünü müsnedun ileyh olan Allah'a hasretmiştir. Bu hasr ifadesine göre Allah'tan başka herhangi bir şeyin ilah olabileceğini düşünmek mümkün değildir.

Burada önemle ifade edilmesi gereken bir husus da şudur: Arapçada isim cümlesi her zaman daha vurgulu bir ifade şeklidir. Dolayısıyla isim cümlesinin başına gelen hasr edatıyla bir başka ifadenin başına gelen hasr ifadesi aynı anlamı ifade etmez. Dolayısıyla yukarıdaki ayet hasr ifade etmesi açısından birinci cümleden daha vurguludur. Bunun cümlelerin anlamı açısından karşılığı şudur: Birinci cümleye göre adam asıl veya saygın birisidir ancak onun gibi saygın ve de asil başka birisi de bulunabilir. Ancak ikinci cümleye göre -ki isim cümlesidir- ilâhlık Allah dışında hiçbir varlığın taşıyamayacağı bir vasıftır. Bu anlamda bu edat cümlelerin ifade ettiği vasfın müsnedun ileyhe hasr edilmesini ifade eder.¹⁰⁹⁹ Bu anlam vurgusunun doğru değerlendirilmesi için cümlelerin Allah'tan söz ettiği hususu da dikkate alınmalıdır. Bunun ne anlama geldiğini إِنَّمَا edatının ifade ettiği anlamın Hz. Peygamber'le ilgili örneğini içeren ayete bakmamız gerekir:

إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ. *Ben de sadece sizin gibi bir beşerim.*¹¹⁰⁰ Bu ayet de ikinci örnek gibi isim cümlesidir. Bu anlamda aynı vurguyu ifade ettiği düşünülebilir. Ancak durum böyle değildir. Zira ilk isim cümlesi örneğimiz Allah (c.c.) ile, bu ayet ise her ne kadar bir peygamber de olsa aynı zamanda ve öncelikle insan olan Hz. Peygamber'le alâkalıdır. Bunun anlamı ayet bağlamında şudur: Hz. Peygamber de diğer insanlar gibi bir insandır. Yani insan olma hükmü sadece Hz. Peygamber'e ait değildir.

Kâffe anlamındaki مَا 'Ukberî'ye göre teşbîh kâfına da bitişebilir. Kâfta aslolan isme dâhil olmasıdır ancak, cümlelerin başına gelmesi murad edilmişse bu

¹⁰⁹⁸ en-Nisâ 4/171.

¹⁰⁹⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:29. Cümlelerin te'kid açısından semantik yorumu için bk. 'Abdulkâhir el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, nşr. Muhammed Altuncî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1420/1999), 252-265; Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz Sözdizimi ve Anlambilim*, çev. Osman Güman (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 285-295.

¹¹⁰⁰ el-Kehf 18/110.

durumda ona bitişen ما kâffedir. Bunun örneği bir veche göre; اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ. 1102
ayetindeki 1101 ما'dır.

ما'nın burada ifade edilen kullanımlarına zâid olma şeklini de eklemek gerekir. ما bulunduğu cümlelerin anlamını pekiştirmek (te'kîd) için zâid olarak da gelebilir. Bunun örneği; إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً. 1103

Müellife göre ayetteki ما zâiddir ve cümledeki menfî anlamı pekiştirmektedir. 1104

bf-ما'nın İstifhâm Anlamında Olması

ما bu kullanımında أي شيء anlamına gelen bir istifhâm edatıdır. 1105 Bu durumda ما harf-i cer ile mecrûr olduğunda sonundaki elif düşer. 'Ukberî'ye göre bunun sebebi, istifhâm edatı olan ما ile haberiyye edatı olan ما'yı birbirinden ayırtmaktır. Ancak müellif, şiirdeki kullanımları bundan istisnâ etmektedir. 1106 Bunun Kur'an'dan bazı örnekleri şu ayetlerdir:

فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرَاهَا. 1107

عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ. 1108

فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ. 1109

Bu gerekçeden dolayı müellif; مَا عَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ. 1110 ayetindeki 1110 ما'nın istifhâm edatı olabileceği şeklindeki görüşü kabul etmemektedir. 1111 Aksi takdîrde ayetteki ما edatının elifinin düşmesi gerekirdi.

1101 el-A'râf 7/138.

1102 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:593. Bu ayetteki ما ile ilgili 'Ukberî üç ihtimal zikretmektedir. Ona göre kâffe olması dışında bu harf masdariyye veya mevsûle de olabilir.

1103 el-Bakara 2/26.

1104 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:43. Zâid kullanımlar için bk. el-Mâlekî, *Rasfu'l-mebânî*, 382-385; el-Antâkî, *el-Muhtâf*, 3:225-228.

1105 el-Antâkî, *el-Muhtâf*, 3:223.

1106 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:93; 2:793, 1266. İstifhâmiyye ما'sı ile ilgili olarak bk. el-Kûcevî, *Şerhu Kavâ'id-i'râb*, 157-158.

1107 en-Nâzi'ât 79/43.

1108 en-Nebe 78/1.

1109 et-Târik 86/5.

1110 Yâsîn 36/27.

1111 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1080. Müellif, bu ayetteki ما'nın istifhâmiyye edatı olamayacağı konusunda el-Kisâî (öl. 189/805) ile aynı görüştedir. Zira ona göre bu ayetteki ما masdariyyedir. Dolayısıyla kendisinden sonraki kelime ile masdar te'vîlde olup ilgili ibârenin takdîri بمغفرة şeklinde. bk. el-Kisâî, *Me'âni'l-Kur'ân*, 217. ez-Zeccâc (öl. 311/923) ve ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143) ise bu harfin ilgili ayette istifhâm edatı olarak görülebileceğini dikkate almakla beraber, burada elifin sâbit kalmasını mümkün görmekteyler. Ancak onlara göre bu harfin istifhâm anlamında olduğunda elifin hafzedilmesi daha uygundur. bk. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-*

Burada istifhâmla ilgili olarak Ukberî'nin bir değerlendirmesine de yer vermek gerekir ki, ona göre istifham edatından önce gelen âmil kendisinde amel etmez. Bunun örneği; وَأَنْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نَنْشُرُهَا. ¹¹¹² Zira burada 'كيف' de âmil olan kelime انظر fiili değil انشرها fiilidir. ¹¹¹³ Yine bu sebeple 'Ukberî'ye göre; وَتَبَيَّنَ اyetindeki ¹¹¹⁴ كيف edatı, kendisinden önce geçen تَبَيَّنَ fiilinin fâ'ili değil kendisinden sonraki فعلنا fiilinin mef'ûlüdür. ¹¹¹⁵

c- Kâf'ın Teşbih Edatı Olması

Kâf harfinin harf-i cer olduğunda iki farklı kullanımı vardır. Bunlar, zâid olan harf-i cer ve zâid olmayan harf-i cer şeklindedir. Bu harfîn teşbîh için olması onun zâid olmayan harf-i cer olarak kullanımının delâlet ettiği anlamdır. el-Mâleki'nin aktardığına göre dilciler bu harfîn isim mi yoksa harf mi olduğu konusunda farklı görüşler beyan etmiştir. Dil âlimlerinin bazıları kelimenin, isim olduğuna dâir kat'î bir delil olmadıkça, tek harften müteşekkil olmasından hareketle kasem harfleri gibi bir harf olduğunu ileri sürmüştür. Bazıları ise kelimenin مثل anlamında olmasından hareketle, harf olduğuna dâir kat'î bir delil olmadıkça isim olduğu görüşünü benimsemiştir. ¹¹¹⁶

'Ukberî'nin; كَمَا آمَنَ النَّاسُ...كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ. ¹¹¹⁷ ayeti bağlamında değerlendirmeye aldığı bu edat mahzûf bir masdarın sıfatı olduğundan nasb konumundadır.

Ayetin, müellife göre mahzûf masdarın takdîri ile düşünüldüğünde إيمانًا مثلً şeklinde anlaşılmasında bir sakınca yoktur. ¹¹¹⁸

Kur'ân, 4:283; ez- Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 5:173. el-Mevze'î de bu ayette ma'nın elif hazfedilmediği için istifhâm edatı olarak görülemeyeceğini söylemiştir. bk. el-Mevze'î, *Meşâbihu'l-meğânî*, 474.

¹¹¹² el-Bakara 2/259.

¹¹¹³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:210.

¹¹¹⁴ İbrâhim 14/45.

¹¹¹⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:773.

¹¹¹⁶ el-Mâleki, *Rasfu'l-mebânî*, 272. el-Mevze'î kâfın, harf-i cer olduğunda altı farklı anlamda kullanıldığını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Mevze'î, *Meşâbihu'l-meğânî*, 328-331. Sîbeveyh (öl. 180/796), kâfın مثل anlamında bir isim olması durumunu şiir zaruretine bağlamaktadır. bk. Sîbeveyh, *el-Kîtâb*, 1:408; ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143)'nin de isim anlamındaki kullanımına sadece bir şiiri örnek göstermesi, onun da bu konuda Sîbeveyh (öl. 180/796)'le aynı görüşte olduğunu akla getirmektedir. bk. ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 344.

¹¹¹⁷ el-Bakara 2/13.

¹¹¹⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:30.

Müellif bu harfin harf-i cer olarak kullanımının örneği olarak ise; **مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ** **الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا**.¹¹¹⁹ ele almaktadır. Ona göre ayetteki kâfin muhtemel iki durumu vardır: a- Mahzûfa mute‘allik harf-i cer. b- Herhangi bir şeye ta‘alluk etmeyen isim.¹¹²⁰

Burada son olarak ‘Ukberî’nin, kâfin kasev vâvı anlamında da kullanılabileceği şeklindeki, kaynağını zikretmediği, görüşü doğru bulmadığını ifade etmek gerekir.¹¹²¹

d- قبل

Vaz‘ itibâriyle mübhem mekân anlamına gelen bu kelime daha sonra isti‘âre yoluyla muzâf olduğu kelimedenden daha öncesine delâlet eden yine mübhem zaman için kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu edatın anlamı, genelde muzâf olduğu kelimenin türüne göre belirlenir. Zira muzâfun ileyh mekâna delalet eden bir kelime ise mekân, zamana delalet bir kelime ise zaman zarfı olur. Bunun yanında cümlenin terkîbinin delâlet ettiği anlam gereği mekân veya zaman olmaksızın bir derece veya konum anlamı da ifade edebilir.¹¹²²

قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ ayeti¹¹²³ bağlamında bu edata değinen ‘Ukberî, dil âlimlerinin de genel kabulü olduğu üzere bu edatın izafetten kesilince mebnî olduğunu ifade etmektedir. Ona göre ayetin ilgili yerinin takdîri, **من قبل هذا** şeklindedir.¹¹²⁴ Ayrıca o, bu edatın izâfetten kesildiğinde mebnî olmasının sebebinin, edatın ismin bir cüzü hükmünde olduğu görüşündedir.¹¹²⁵

Bunun yanında ‘Ukberî’ye göre bu edat haber veya sıla olarak gelirse nâkıs kalmaması için izâfetten kesilmez. Bundan dolayı o, **وَمِنْ قَبْلُ مَا فَرَطْتُمْ فِي يُوسُفَ**.

¹¹¹⁹ el-Bakara 2/17.

¹¹²⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:32.

¹¹²¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:616.

¹¹²² ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 2:81; ed-Daqr, *Mu‘cemu’l-ğavâ‘idi’l-‘arabiyye*, 353.

¹¹²³ el-Bakara 2/25.

¹¹²⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:43. قبل kelimesinin izâfetten kesildiğinde mebnî olması için **من** ile mecrûr olması ile olmaması arasında fark yoktur. Zira; **لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ** ayeti (er-Rûm 30/4) ile, **وَقَدْ عَصَيْتُ قَبْلُ وَكُنْتُ مِنَ الْمُفْسِدِينَ** ayeti (Yûnus 10/91) arasında ilgili kelimenin mebnî olması konusunda fark yoktur. bk. ed-Daqr, *Mu‘cemu’l-ğavâ‘idi’l-‘arabiyye*, 353.

¹¹²⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:236.

ayetindeki¹¹²⁶ من قبل ibâresinin masdar mâsının haberi olabileceği şeklindeki görüşü kabul etmez.¹¹²⁷ Zira durum böyle olsaydı kelime izâfetten kesilmezdi.

e- أمّا

‘Ukberî’ye göre bu kelime tek başına hem şart edatı hem şart cümlesi yerine kullanılabilir. Anlam olarak ise bu edat ona göre mücmel olan şeyin tafsîli (açıklanması) ve anlamın te’kîdi içindir. Gramer olarak kendisinden sonra gelen isim mübtedâdır ve haberinin başına fâ bitişmesi gerekir.¹¹²⁸ Haberinin başına fâ bitişmesinin sebebi, kelimenin مهمّا anlamında olmasıdır.¹¹²⁹ Ayrıca bu edattan sonra ‘Ukberî’ye göre fiil gelmez.¹¹³⁰ Bunun örneği şu ayetlerdir:

فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ.¹¹³¹

فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَعَذَّبْنَا لَهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ.¹¹³²

Her iki ayette de أمّا’dan sonra isim gelmiş ve haberinin başına da fâ bitişmiştir. ‘Ukberî’ye göre ikinci ayetteki الذين kelimesinden önce fiil takdîr edilemez. Çünkü az önce de ifade edildiği gibi ona göre أمّا’dan sonra fiil gelmez.¹¹³³

f- لولا

Bu edat ‘Ukberî’ye göre لو ve لا’dan mürekkeptir. لو bir şeyin mümteni‘ olmasından dolayı ona bağlı olan başka bir şeyin de mümteni‘ olmasını ifade eder. لا ise nefiy içindir. İki nefiy ifade eden edatın birleşimi ise icâb anlamına gelir. Bundan dolayı لولا kendisine bağlı bir şeyin varlığından dolayı başka bir şeyin yokluğunu ifade etmesi anlamına gelir. Ayrıca o, Kûfelilere göre لولا’dan sonra gelen ismin bu edatın fâili olduğunu da ifade etmiştir. Bunun örneklerinden birisi; فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ.¹¹³⁴ İlgili kelimenin anlamı dikkate alındığında ayetin açıklaması; *Allah’ın size olan lütfu ve rahmeti olmasaydı, (ki*

¹¹²⁶ Yûsuf 12/80.

¹¹²⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:742.

¹¹²⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:43; el-Mevze‘î, *Meşâbîhu’l-meğânî*, 137; el-Anfâkî, *el-Muhît*, 3:106.

¹¹²⁹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 386. Edatın مهمّا anlamında olmasına rağmen onun gibi amel etmediğine dâir bk. el-Mâlekî, *Raşfu’l-mebânî*, 181.

¹¹³⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:266.

¹¹³¹ el-Bakara 2/26.

¹¹³² Âl-i ‘İmrân 3/56.

¹¹³³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:266; el-Bakara 2/64.

¹¹³⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:72. ‘Ukberî, لوما’nın da لولا gibi olduğunu ifade eder ve her ikisinin de ve ayrıca هلا ve لا’nın da tahdîd (teşvik) anlamında olduklarını ifade eder. bk. ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:777. Müellifin bu konudaki değerlendirmeleri için ayrıca bk. a.mlf. *el-Lubâb*, 1:131-132.

var), kesinlikle hüsrana uğrayanlardan olurdunuz, (ama olmadınız) şeklinde olur. Dolayısıyla لولا ayete bir şeyin varlığından ötürü başka bir şeyin olmaması anlamını katmıştır.

Müellifin işaret ettiği kelimenin delâlet ettiği bu anlam, ed-Daqr'a göre başına geldiği cümlenin durumuna göre değişir. Ona göre kelime şayet iki müspet (müceb) cümlenin başına gelmişse *harfu imtinâ' li'vucûd* (yukarıdaki izah) olur. لولا رَبِّدٌ لَأَحْسَنْتُ إِلَيْكَ. Bu cümlenin anlamı; *Zeyd olmasaydı sana iyilik yapardım! (Ama olduğu için yapamıyorum)*. Şayet bu kelimenin başına geldiği iki cümle de menfî ise, bu durumda *harfu vucûd li'imtina'* yani bir şeyin varlığından dolayı başka bir şeyin imkansızlığı anlamına gelir. Bunun örneği ise; لولا عَدَمُ قِيَامِ رَبِّدٍ لَمْ أَحْسِنُ إِلَيْكَ. Örneğin anlamı, *Zeyd ayağa kalkmaması olmasaydı, (ki kalkmaması var, yani kalkmadı), sana ihsanda bulunmazdım, (ama bulundum)*. Bu edat iki tarafı da farklı olan cümlelerin başına geldiğinde de farklı anlamlar ifade eder. Buna göre; ilk cümleden birincisi müspet ikincisi menfî ise kelime *harfû vucûb li'vucûb* yani birşeyin varlığı sebebiyle başka bir şeyin varlığı, tam tersi yani ilk cümleden birincisi menfî ikinci cümle müspet olduğunda ise *harfu imtina' li'imtina'* yani bir şeyin yokluğu sebebiyle başka bir şeyin yokluğu anlamına gelir.¹¹³⁵

'Ukberî'ye göre bu edattan sonra muzârî fiil geldiğinde tahdîd (teşvik/yönlendirme), mâzî fiil geldiğinde ise tevbîh (azarlama/kınama) ifade eder.¹¹³⁶

لَوْلا يُكَلِّمُنَا اللهُ أَوْ تَأْتِينَا آيَةٌ. Allah bizimle konuşsaydı veya bize bir delil gelseydi ya! ayeti¹¹³⁷ tahdîd (teşvik) anlamına gelmesinin,

فَلَوْلَا نَصَرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللهِ قُرْبَانًا آلِهَةً. Allah'ı bırakıp O'na yakınlık sağlamaları için edindikleri ilâhlar kendilerine yardım etseydi ya! ayeti¹¹³⁸ ise tevbîh ifade etmesine örnektir.

¹¹³⁵ el-Mâlekî, *Raşfu'l-mebânî*, 361-362. Ayrıca bk. ed-Daqr, *Mu'cemu'l-kavâ'idî'l-'arabiyye*, 414-416.

¹¹³⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:110; el-Mâlekî, *Raşfu'l-mebânî*, 361. el-Mevze'î, *Meşâbîhu'l-meğânî*, 419.

¹¹³⁷ el-Bakara 2/118.

¹¹³⁸ el-Ahkâf 46/28.

لو- g-

Bu edatın da, لولا gibi, başına geldiği cümlelerin müspet veya menfî oluşuna göre ifade ettiği anlam farklılaşır. Söz gelimi; iki müspet cümle başına geldiğinde *harfu imtina* ‘li’*imtina* ‘ olur. Yani bir şeyin olmamasından dolayı başka bir şeyin de olmaması anlamına gelir. لَوْ قَامَ زَيْدٌ لَأَحْسَنْتُ إِلَيْكَ. cümlesi bunun basit bir örneğidir. *Zeyd ayağa kalksaydı, (ki kalkmadı), ben de sana ihsan da bulunurdum, (ama bulunmadım)*. Şayet bu edat iki menfî cümle başına gelirse, *harfu vucûb li*’*vucûb* olur. Yani bir şeyin varlığının başka bir şeyin de varlığını gerektirdiğini ifade eder. لَوْ لَمْ يَقُمْ زَيْدٌ لَمْ يَقُمْ عَمْرٌو. cümlesi de bunun örneğidir. Yani, *Zeyd kalkmamış olsaydı, (ki kalktı), ‘Amr da kalkmazdı, (ama kalktı)*. Diğer iki anlam ise, iki cümleden birincisinin müspet, ikincisinin menfî olması ki bu durumda *harfu imtina* ‘li’*vucûb*, yani bir şeyin olmamasından dolayı (müspet cümle,) başka bir şeyin olmasını (menfî cümle), iki cümleden birincisi menfî, ikincisi müspet olduğunda ise *harfu vucûb li*’*imtina* ‘ olur ve bir şeyin varlığından dolayı (menfî cümle) başka bir şeyin olmamasını (müspet cümle) ifade eder.¹¹³⁹

Müellife göre لو harfî; وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ. ayetinde¹¹⁴⁰ muzâri fiili nasb eden أن anlamında kullanıldığı halde nasb ameli yapmamıştır.¹¹⁴¹ Zira ayette لو يعمر muzâri fiilden önce gelmiş ancak nasb ameli yapmamıştır.¹¹⁴²

Ayrıca ona göre bu edat, kendisinden sonra mâzi fiil gelip cevabı kendisinin önüne geçtiği¹¹⁴³ ve gelecek zaman ifade edecek şekilde kullanıldığı her durumda نْ anlamına gelir,¹¹⁴⁴ ancak cezm etmez.¹¹⁴⁵ Birinci durumun örneği; وَلَآئِمَةٌ مُّؤْمِنَةٌ خَيْرٌ

¹¹³⁹ el-Mâleki, *Raṣfu’l-mebânî*, 358; ed-Daqr, *Mu’cemu’l-ḳavâ’idi’l-‘arabiyye*, 412-413. Bu edat temennî edatı ليت anlamına da gelir. bk. ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, 385.

¹¹⁴⁰ el-Bakara 2/96.

¹¹⁴¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:96. Ayrıca bu edatın yine nasb edatı نْ anlamında olup mâzi fiilin başına gelmesine örnek olarak bk. ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:358.

¹¹⁴² el-Kisâi (öl. 189/805), ilgili kelimenin fethalı okunuşunun daha hoş olacağını imâ etmektedir. bk. el-Kisâi, *Me’âni’l-Ḳur’ân*, 86.

¹¹⁴³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:177.

¹¹⁴⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:582.

¹¹⁴⁵ el-Mâleki, *Raṣfu’l-mebânî*, 360; el-Mevze î, *Meṣâbiḥu’l-meḡânî*, 413.

أُولُوْا وَعَجَبْتُكُمْ. ayeti¹¹⁴⁶ iken, gelecek zaman ifade etmesinin örneği ise; أُولُوْا وَكَانُوا يَعْلَمُونَ. ayetidir.¹¹⁴⁷

‘Ukberî’ye göre, yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, bu edat kendisinden sonra fiilin gelmesini gerektirir. Şayet fiil yoksa, bu durumda mahzûftur. Kendisinden sonra fiil takdîr edildiği yerlere örnek şu ayetlerdir:¹¹⁴⁸

وَأُولُوْا أَنْهَمُ آمَنُوا وَاتَّقُوا لِمَتُوبَةٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَّوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ.¹¹⁴⁹
قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي.¹¹⁵⁰

‘Ukberî’ye göre birinci ayette أَنْ ve kendisinde amel ettiği kelime, ikinci ayette ise أَنْتُمْ zamiri, mahzûf bir fiilin etkisiyle ref‘ konumundadır. Çünkü az önce de zikredildiği gibi ona göre لَوْ edatından sonra fiil gelmelidir.¹¹⁵¹

كلُّ - h

Bu kelimenin bir anlamı muzâf olduğu kelimenin tüm fertlerini ihâta ve cem‘dir. Bu durumda ya nekre ya da ma‘rife olur: كَلُّ نَفْسٍ دَائِقَةُ الْمَوْتِ. ayeti¹¹⁵² nekre, وَكُلُّكُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَرْدًا. ayeti¹¹⁵³ ise ma‘rifeye örnektir. Kelimenin delâlet ettiği ikinci anlam ise muzâf olduğu ismin kapsadığı tüm fertlere işaret etmesidir. Bunun örneği ise; كَلُّ خَالِدٍ مُبَارَكٌ. Kelimenin işaret ettiği son anlam ise sıfat olarak kullanıldığında ilgili sıfatın mevsûfa mübâlağalı bir şekilde isnâdıdır. Bunun örneği ise كَلُّ الْعَالَمِ كَلُّ الْعَالَمِ.¹¹⁵⁴

‘Ukberî’nin aktardığına göre dil âlimlerinin çoğunluğu bu edatın elif-lam alamayacağı görüşündedir. Çünkü bu edat genelde muzâf olarak kullanılır¹¹⁵⁵ ve muzâf olduğu kelimenin hükmünü alır.¹¹⁵⁶ Bunun örneklerinden birisi; فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ

¹¹⁴⁶ el-Bakara 2/221.

¹¹⁴⁷ el-A‘râf 7/88. Birinci ayetteki لَوْ edatının şart edatı إِنَّ ile anlam açısından yakındır. bk. el-Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1:143. ez-Zemaşşerî (öl. 538/1143), ikinci ayetteki لَوْ edatının ifadeye masdar manası kattığı düşüncesindedir. bk. ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2:475.

¹¹⁴⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, I:101; ‘Ukberî, a.e., 2:833.

¹¹⁴⁹ el-Bakara 2/103. Ayetteki fiil takdîrleri ile ilgili olarak bk. el-Ahfeş, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1:149. ez-Zemaşşerî, bu ayetteki لَوْ in temennî anlamında anlaşılacağı görüşündedir. ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1:307.

¹¹⁵⁰ el-İsrâ 17/100.

¹¹⁵¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:101; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:833.

¹¹⁵² Âl-i ‘İmrân 3/185.

¹¹⁵³ Meryem 19/95.

¹¹⁵⁴ ed-Dakr, *Mu‘cemu kavâ‘idi’l-‘arabiyye*, 374-375.

¹¹⁵⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:108.

¹¹⁵⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:396.

الميل كلّ التاملamasıdır. Burada كلّ edatı الميل 1157 ayetindeki فَتَدْرُوهَا كَالْمَعْلَقَةِ. masdarına muzâf olmuş ve onun hükmünü alarak mansûb olmuştur. Benzer bir örnek de; وَإِنْ تَعِدِلْ كُلَّ عَدْلٍ. 1158 Burada da كلّ edatı yine masdara muzâf olmuş ve onun hükmünü alarak mansûb olmuştur. 1159

حَتَّى - 1

Bu kelimedenden sonra ya müfred mecrûr bir kelime veya mansûb bir muzâri gelir. Kendisinden sonra gelen mecrûr kelimenin zâhir bir isim olması gerekir. Zira bu kelime zamirin başına gelmez. İkinci durumda cer ettiği kelime gizli أن'le muzâriden müteşekkil müevvel masdardır. 1160

'Ukberî'ye göre حَتَّى harfi إلى أن anlamında kullanılabildiği gibi كي anlamında da kullanılır. Bunun örneği; وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً. 1161 Ayetteki حَتَّى إلى أن anlamında kabul edilirse ayet: *Fitne kalmayıncaya kadar onlarla savaşın.*, كي anlamında alınırsa bu sefer ayet: *Fitne kalmasın diye onlarla savaşın.* şeklinde olur.

Bu edatın كي anlamına geldiği ayetlerden birisi de ona göre; وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَن دِينِكُمْ. 1162 Bu ayette geçen حَتَّى'yı إلى أن anlamında alırsak ayet: *Sizi dininizden çevirinceye kadar sizinle savaşmaya devam edecekler.* anlamına gelirken, كي anlamında alınırsa, *Sizi dininizden çevirmek için sizinle savaşmaya devam edecekler.* anlamını ifade eder.

كَمْ - i

'Ukberî'ye göre كَمْ edatı ile temyîzi arasına fâsıla girdiğinde temyîzin başına كَمْ harfi getirilir. Bunun örneği; كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ. 1163 Zira bu ifadede كَمْ istifhâm edatının temyîzi آيَةٍ kelimesidir. Ancak araya fiil girdiğinden temyîz ile arasına مِنْ harfi girmiştir.

1157 en-Nisâ 4/129.

1158 el-En'âm 6/70.

1159 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:518.

1160 'Ukberî, *el-Lubâb*, 1:382; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1:142-145; el-Anţâkî, *el-Muĥîr*, 3:133-134.

1161 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:159; el-Bakara 2/193; el-Mâlekî, *Raşfu'l-mebâmî*, 260. Bu kelime, gâye (إلى) ve ta'lîl (كى) anlamları dışında nadiren de istisnâ anlamında kullanılır. bk. el-Mevze'î, *Meşâbîhu'l-megâni*, 232.

1162 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:175; el-Bakara 2/217.

1163 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:170; el-Bakara 2/211.

'Ukberî'nin bu kelime hakkında yaptığı değerlendirmenin kelimenin bütün kullanımları için genel geçer ve mutlak bir kural olmadığını ifade etmek gerekir. Belki buna şöyle bir kayıt koymak gerekir. Şayet کم, haberiyye ise temyîzin başına araya fasıla girmeden de مِنْ harfi gelebilir. Zira; وَكَمْ مِنْ قَرِيَةٍ ve وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَوَاتِ. 1164 bunun örneğidir. Dolayısıyla müellifin değindiği kuralı کم'in istifhâmiyye edatı olarak kullanılmasına hamletmek gerekir. 1165

ماذا-ج

'Ukberî bu edatla ilgili iki görüş aktarmaktadır. Bunların birincisine göre bu edatı oluşturan harflerden ما istifhâm edatı, ذَا ise الذي anlamında mevsûle ve sonrası sıladır. Bu durumda ما mübtedâ, ذَا ve sılası ise haberdır. Bunun tersine الذي anlamındaki ذَا'nın sılası ile mübtedâ, ما'nın ise mukaddem haber olduğunu söyleyenler de vardır. Buna göre ما'nın mukaddem haber olmasının sebebi, istifhâm için olmasıdır. Basralılara göre ذَا sadece ما ile kullanıldığında الذي anlamına gelir. Kûfelilere göre ise ما dışındakilerle de الذي anlamına gelir. İkinci görüşe göre ise ما ve ذَا beraberce istifhâm edatıdır. 1166

إذ-ك

Dâima mâzi fiiline muzâf olarak kullanılan ve bu fiilin zarfı olan إذ, kendisine ما bitiştiğinde şart edatı olur. 1167 Muzâf olmadığında ise tenvîn alır. 1168 'Ukberî'ye göre إذ edatı masdar anlamına gelen أَنْ gibi de kullanılabilir. Bunun örneği; أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ. 1169 ayetindeki إذ'dir. 'Ukberî'ye göre bu edat ya kendisinden önceki حاجّ veya آتاه fiillerinin zarfıdır, ya da آتاه أَنْ ifadesinin bedelidir ki bunun mümkün olması için bu edatın أَنْ anlamında kabul edilmesi gerekir. Ona göre bunun benzeri kullanımlar Kur'an'da çokça bulunmaktadır. 1170

1164 en-Necm 53/26; el-A'râf 7/4.

1165 ed-Daqr, *Mu'cemu kavâ'idil-'arabiyye*, 379. کم hakkındaki tafsilatlı bilgi için bk. el-Mevze'î, *Meşâbilhu'l-meğânî*, 348-350.

1166 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:43, 172, 357, 358. 'Ukberî'nin burada verdiği anlamlar dışında bu mürekkeb edat hakkında, ما istifhâm ذَا ism-i işâret, beraberce شيء anlamında bir cins isim, ما zâid ذَا ism-i işâret, ما istifhâm ذَا zâid ve bütünüyle mevsûle olduğu şeklinde farklı değerlendirmeler de vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Mevze'î, *Meşâbilhu'l-meğânî*, 388-491; el-Anfâkî, *el-Mulhûf*, 3:228-229.

1167 'Ukberî, *el-Lubâb*, 2:55; el-Mâlekî, *Raşfu'l-mebânî*, 148.

1168 el-Mevze'î, *Meşâbilhu'l-meğânî*, 78.

1169 el-Bakara 2/258.

1170 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:207.

Bu konuda şunu da ifade etmek gerekir ki müellif burada Kur'ân'daki bir ifadenin mümkün kıldığı bir değerlendirmeden hareketle bu edat hakkında, bu tür edatları ele alan farklı kaynaklarda izine rastlayamadığımız bir sonuca vardığını görmekteyiz.¹¹⁷¹

اِذَا

'Ukberî'ye göre mufâcee anlamındaki اِذَا edatı, zarf-ı mekân anlamında gelebilir ve bu durumda kendisinden sonra gelen ismin mukaddem haberi olur. Bunun örneği; اِذَا قُتِلَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ اِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ.¹¹⁷² اِذَا edatıdır. Burada ilgili edat zarf-ı mekândır ve kendisinden sonra gelen فريق isminin haberidir.¹¹⁷³

Ayrıca 'Ukberî'ye göre bu kelime mufâcee anlamından dolayı şart üslûbundaki fâ gibi cevap cümlesinin başında gelebilir. Bu durumda yine bu kelime zarf-ı mekândır ve kendisinden sonra gelen ifade mübtedâ ve haberden müteşekkil isim cümlesidir. Bunun örnekleri şu ayetlerdir:¹¹⁷⁴

وَمِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا وَإِنْ لَمْ يُعْطُوا مِنْهَا إِذَا هُمْ يَسْتَخْفُونَ.¹¹⁷⁵

فَلَمَّا أَنْجَاهُمْ إِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ.¹¹⁷⁶

وَإِذَا أَدْفَنَّا النَّاسَ رَحْمَةً فَرَحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ.¹¹⁷⁷

أَلَا

Bu edat muhatabın dikkatini çekmek (tenbîh) için kullanılır ve bu edatın cümlelerin başında gelme (sadr-ı kelâm) özelliği vardır. Müellifin bu konudaki kıl kaydı ile verdiği bir görüş önemlidir. Zira o, ألا edatının حَقًّا anlamına gelebileceğine dâir görüşü gâyetu'l-bu'd (konuyla uzaktan yakından alakası olmayan bir

¹¹⁷¹ اِذَا edatının masdar anlamındaki انْ gibi olduğuna dâir bir bilgiye rastlayamadığımız eserler: el-Mâleki, *Raşfu'l-mebânî*, 148-149; el-Mevze'î, *Meşâbihu'l-meğânî*, 78-83; ed-Dağr, *Mu'cemu kavâ'di'l-'arabiyye*, 25-26; el-Anfâki, *el-Muhtâz*, 3:87-89.

¹¹⁷² en-Nisâ 4/77.

¹¹⁷³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:373; el-Mâleki, *Raşfu'l-mebânî*, 150; el-Mevze'î, *Meşâbihu'l-meğânî*, 86.

¹¹⁷⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:647, 670, 1041; a.mlf., *el-Lubâb*, 2:59. اِذَا'nın fâ gibi kullanılabildiği konusunda ayrıca bk. el-Mâleki, *Raşfu'l-mebânî*, 150-151; el-Mevze'î, *Meşâbihu'l-meğânî*, 87.

¹¹⁷⁵ et-Tevbe 9/58.

¹¹⁷⁶ Yûnus 10/23.

¹¹⁷⁷ er-Rûm 30/36.

değerlendirme) olarak görüp reddetmiştir.¹¹⁷⁸ Bu kelimenin kendisinden sonra gelen kelime üzerinde amel açısından herhangi bir etkisi yoktur.¹¹⁷⁹

Müellifin bu değerlendirmelerine yer verdiği ilgili ayet şudur:

أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ.¹¹⁸⁰

n- İstifhâm Hemzesi (İ)

‘Ukberî’ye göre istifhâm hemzesi iki farklı ihtimâlin aynı derecede mümkün olduğunu (tesviye) ifade etmek için de kullanılır. Bu duruma *şebîh bi’l-istifhâm* denir. Çünkü bu durumda hakkında soru sorulan şeyin varlığı ile yokluğuna dâir hüküm soru soran nezdinde eşittir. Bunun örneği; سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ. Bunun ayetidir.¹¹⁸¹

Şebîh bi’l istifhâm ifadelerinde *mu’adele* için, yani kendisinden önce veya sonra ifade edilen hükümlerin aynı derecede geçerli olduğunu ifade etmek için kullanılır. Bu tür ifadelerde *mu’adele* müstakbeli, mâziye çevirmez. Bu durum şart edatı ile başlayan mâzi fiilli cümleler için geçerlidir. Aksi takdîrde bu tür yapılarda *mu’adele* kelimesini kullanmak mümkün olurdu.¹¹⁸² *mu’adele*, istifhâm hemzesi olmayan cümlelerde kullanıldığında munkatı’a ismini alır.¹¹⁸³

İstifhâm hemzesinin kullanıldığı bir diğer anlam ise *istirşâd*dir. İstirşâd bilgi veya yol gösterilmesi talebini ifade eder. ‘Ukberî bu durumu; *أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا*; *وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ*. ayetinin¹¹⁸⁴ açıklamasında ifade etmiştir.

İstifhâm hemzesinin ilgili anlamına binaen melekler bu ifade ile bir itirazda bulunmamış, aksine tanımadıkları bir varlık hakkında bilgi talep etmişlerdir.¹¹⁸⁵

‘Ukberî’ye göre istifhâm edatı nefiy edatının başına gelirse ne istifhâm ne de nefiy anlamı kalır. Bu durumda anlam icâb/ısbât ve takrîre (onaylatma/ıkrar

¹¹⁷⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:29.

¹¹⁷⁹ el-Antâkî, *el-Muhtâş*, 3:97.

¹¹⁸⁰ el-Bakara 2/12.

¹¹⁸¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:22; el-Bakara 2/6. el-Antâkî, *el-Muhtâş*, 3:83. İstifhâm hemzesinin bu kullanımı, tesviyenin ağır geldiği *mu’adele* ifade etmesi şeklinde de yorumlanır. bk. el-Mâlekî, *Rasfu’l-mebânî*, 136. İstifhâm hemzesi kullanım alanının genişliği açısından diğer istifhâm edatı olan *mu’adele*’den daha geniştir ve cümlelerin terkibinden kendisine delâlet eden bir karine anlaşılabilir. bk. ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 380.

¹¹⁸² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:22. İstifhâm edatının *mu’adele* anlamına geldiği ve gelmediği durumlar hakkında ayrıca bk. el-Mâlekî, *Rasfu’l-mebânî*, 135.

¹¹⁸³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:104.

¹¹⁸⁴ el-Bakara 2/30.

¹¹⁸⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:47.

ettirme) döndür.¹¹⁸⁶ Ancak kendisinden sonra gelen fiilin zamanı olduğu gibi kalır.¹¹⁸⁷

Bunun örnekleri ise şu ayetlerdir:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ.¹¹⁸⁸

إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ.¹¹⁸⁹

Allah, *Ölüm korkusu ile binlerce kişi olmalarına rağmen yurtlarından çıkarılmayı görmedin mi?* anlamındaki birinci ayette bizzat Hz. Peygamber'e aslında kendisinin de müşâhede ettiği bir şeyi onaylatırken, *Hani sen mü'minlere: Rabbinizin sizi (gökten) indirilen üç bin melek ile desteklemesi size (delil olarak) yetmedi mi?* şeklindeki yine istifhâm cümlesi görünümünde olan ikinci ayette ise bu sefer peygamberinin ağzından inananlara delilleri onaylatma söz konusudur. Neticede her iki ayette de aslında soru kastı yoktur.

هـ- هل

قَدْ أَهْلَكَ هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ جِينٌ مِنَ الدَّهْرِ.¹¹⁹⁰ ayeti bağlamında 'Ukberî, هل edatının anlamında da kullanılabileceğini ifade etmektedir.¹¹⁹¹ Buna göre ayetin anlamı: "Daha zikre değer bir şey olmadığı halde insanın üzerinden bir zaman geçmedi mi?" şeklinde olur.

پ- حاشى

Bu kelime 'Ukberî'ye göre harf-i cer değil fiildir ve telâffuzunda aslolan iki elifle okunmasıdır. Harf-i cer olmadığı delili ona göre; وَقُلْنَ حَاشَى لِّهِ مَا هَذَا بَشَرًا. ayetidir.¹¹⁹² Zira, bu kelime harf-i cer olsaydı ayetteki iki harf-i cer peş peşe gelmiş olurdu. Müellife göre bu, حاشى kelimesinin harf-i cer olmadığı delilidir.¹¹⁹³

¹¹⁸⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:193. Müellif, *el-Lubâb*'ta istifhâmın anlamları olarak icâb yerine tevbihe (azarlama) yer vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. a.mlf., *el-Lubâb*, 2:129.

¹¹⁸⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:290.

¹¹⁸⁸ el-Bakara 2/243.

¹¹⁸⁹ Âl-i 'İmrân 3/124.

¹¹⁹⁰ el-İnsân 76/1.

¹¹⁹¹ ez-Zemaşserî, *el-Mufaşşal*, 381; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1257; 'Ukberî, *el-Lubâb*, 2:130; el-Mâlekî, *Raşfu'l-mebânî*, 470.

¹¹⁹² Yûsuf 12/31.

¹¹⁹³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:731; a.mlf., *el-Lubâb*, 1:309-310. Kelimenin müellifin tercihi dışında şîn harfinden önceki elifin hafzedilmesi şeklinde bir başka kullanımı daha vardır. حَاشَى لِّهِ مَا هَذَا بَشَرًا. (Yûsuf 12/31) ayetinde olduğu gibi son elifinin hafzedilmesinin sebebi ise kesret-i isti'malden dolayı ihtisâra gitmektir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Mâlekî, *Raşfu'l-mebânî*, 255-256; ed-Daqr, *Mu'cemu kavâ'idil-'arabiyye*, 223. İbn Hişâm (öl. 761/1360)'a göre bu kelimenin; mutasarraf

r- لكي

‘Ukberî’ye göre bu edat, başına lââm bitiştiği için أن gibi nasb ameli yapar. O, bu görüşünü; لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ. ayeti¹¹⁹⁴ ile ilgili olarak dile getirmiştir.¹¹⁹⁵

s- لَمَّا

‘Ukberî’ye göre bu edat, istisnâ edatı لِإِ anlamında kullanılabilir. Bunun örneği ona göre; إِنَّ كُلَّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِيَةٌ. ayetidir.¹¹⁹⁶

Zira ayetin başındaki إِنَّ, nefy harfi olduğundan ayetin anlamı: “Hiçbir can yoktur ki üzerinde bir koruyucu olmasın.” şeklinde olur.

Ayrıca bu edatın, cevap cümlesi gelmeden önce tekrar etmesi de ‘Ukberî’ye göre mümkündür. Bunun örneği ona göre; وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا وَاكْفَرُوا مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ. ayetidir.¹¹⁹⁷ Zira ayette bu kelime جاءهم ما عرفوا cevap cümlesinin başında tekrar edilmiştir.

t- أَنْ

Bu harf, başına geldiği fiili gelecek zamana tahsis eder ve bu fiili masdar yapar. ‘Ukberî, her ne kadar bu konuda mutlak bir ifade kullansa da bu kelimeyi; وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِّرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ. ayetindeki¹¹⁹⁸ لا تأكلوا ile ilgili olarak ele aldığı düşünüldüğünde, onun bu tahsîsi muzâri fiiller için öngördüğü söylenebilir.¹¹⁹⁹

müte‘addî fiil, tenzih ve istisnâ edatı olmak üzere üç farklı kullanımı vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hişâm, *Muğni’l-İlbîb*, 1:140-141.

¹¹⁹⁴ el-Hadîd 57/23.

¹¹⁹⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1210. Ayrıca bk. a.mlf., *el-Lubâb*, 2:34. el-Antâkî’nin de bu edatı, müstakil olarak ele almayıپ لكي’in masdariyye ve nasb harfi şekli olarak değerlendirmesi de müellifin değerlendirmesiyle örtüşmektedir. bk. el-Antâkî, *el-Muhtât*, 3:193.

¹¹⁹⁶ et-Târık 86/4. ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1281; el-Mâleki, *Raşfu’l-mebânî*, 352; el-Mevze‘î, *Meşâbîhu’l-meğânî*, 401.

¹¹⁹⁷ el-Bakara 2/89; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:90-91. Bu durumda birinci لَمَّا’nın cevabı ile ilgili de ‘Ukberî’ye göre iki vecih vardır. Birincisine göre ilk لَمَّا’nın cevabı ikinci لَمَّا ve cevabıdır. Ancak ona göre bu mümkün değildir. Çünkü ikinci لَمَّا’nın başında fâ vardır ve, zâid olarak geldiğinde bunu kabul eden görüş hariç, لَمَّا’nın cevabı fâlı gelmez. İkinci vecihe göre hem birinci hem de ikinci لَمَّا’nın cevabı كَفَرُوا kelimesidir. Çünkü her iki لَمَّا da aynı hükümdedir.

¹¹⁹⁸ el-En‘âm 6/119.

¹¹⁹⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:535; a.mlf., *el-Lubâb*, 2:30-31. أَنْ’in tahsîs anlamının muzâri fiile hâs olduğuna dâir ayrıca bk. el-Mâleki, *Raşfu’l-mebânî*, 193. el-Mevze‘î bu harfin nasb ameli yapıp kendisinden sonra gelen fiille masdar olarak değerlendirmesini bu harften önce gelecek zaman murâd edilmiş bir fiil geçmesi şartına bağlamıştır. Şayet kendisinden önceki fiil ile mevcut hâlin isbâtı ve gerçek olduğu kastedilirse bu edat أَنْ’in muhaffefi kabul edilir ve kendisinden sonraki fiil de mansûb değil merfû‘ olur. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Mevze‘î, *Meşâbîhu’l-meğânî*, 177.

Bu edat ona göre أي anlamında da kullanılabilir. Bunun bir örneği; وَتُؤَدُّوْا أَنْ أِي أَيETİDİR. ¹²⁰⁰ Zira bir vecihe göre bu ifadedeki أي, أَنْ أي anlamında olup nidânın açıklayıcısıdır (müfessire) ve i'râbtan mahalli yoktur. ¹²⁰¹

ii- حَيْثُ

Asıl itibariyle mübhem mekân zarfı olan bu edat zaman anlamında da kullanılabilir. ¹²⁰² Bu kelimedeki mübhemliği kendisinden sonra gelen ifade ortadan kaldırır. ¹²⁰³ 'Ukberî bu kelimenin ancak sonuna ما bitiştiği zaman şart edatı olabileceğini, bundan dolayı; وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ. ¹²⁰⁴ şeklindeki iki aynı ayette ¹²⁰⁵ şart anlamında olmadığını ifade eder.

v- مَهْمَا

İki muzâri fiili cezmlen eden şart edatı olan ¹²⁰⁶ مَهْمَا'nın aslıyla ilgili 'Ukberî üç farklı görüşten söz etmiştir. Bunların birincisine göre مَهْمَا anlamında, مَهْمَا ise şart edatıdır. İkinci görüşe göre مَهْمَا kelimesinin aslı şart anlamındaki مَهْمَا'dır ve kendisine zâid olarak bir مَهْمَا daha bitişmiştir. Bundan sonra aynı lâfızla iki kelime ardı sıra gelmesin diye birinci مَهْمَا'nın elifi هـ harfine dönüştürülmüştür. Üçüncü görüşe göre ise مَهْمَا kendi başına, mürekkep olmayan bir kelimedir. 'Ukberî bu değerlendirmelere; وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِنَسْحَرَنَّا بِهَا. ¹²⁰⁷ ayeti bağlamında yer vermektedir. İlgili kelime kendisiyle ilgili verilen üç farklı görüşe göre de تَأْتِنَا fiiliyle mansûbtur. ¹²⁰⁸ Bu edat şart dışında zaman ve istifhâm anlamlarına da gelir. ¹²⁰⁹

¹²⁰⁰ el-A'râf 7/43.

¹²⁰¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:569, 571; el-Mâlekî, *Raşfu'l-me'bânî*, 196-197.

¹²⁰² el-Mevze'î, *Meşâbîhu'l-me'gânî*, 242-243.

¹²⁰³ 'Ukberî, *el-Lubâb*, 2:78.

¹²⁰⁴ el-Bakara 2/149-150.

¹²⁰⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:127; a.mlf., *el-Lubâb*, 2:54-55; ed-Dakr, *Mu'cemu kavâ'idil-'arabiyye*, 251. Müellifin ele aldığı ilgili iki ayet de birbirine çok yakın ibârelere sahip olduğundan biz sadece birisini vermekle yetindik.

¹²⁰⁶ el-Mevze'î, *Meşâbîhu'l-me'gânî*, 470.

¹²⁰⁷ el-A'râf 7/132.

¹²⁰⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:590; a.mlf., *el-Lubâb*, 2:53.

¹²⁰⁹ el-Mevze'î, *Meşâbîhu'l-me'gânî*, 470; el-Anţâkî, *el-Muhtâf*, 3:235. İbn Hişâm bu edatın basit (mürekkep olmayan) bir kelime olduğunu ifade eder. bk. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1:326.

3- İsm-i Mevsûller

‘Ukberî’ye göre الذي lâfzen müfred olmasına rağmen anlam açısından cemi olarak da kullanılabilir. Bunun örneği; اسْتَوْقَدَ نَارًا. 1210 Müellife göre الذي’nin cemi olduğunun delili ayetin devamındaki ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ ifadesinde geçen cemi müzekker gâib zamiridir. 1211 Ona göre الذي’nin cemi manasında olmasının iki gerekçesi olabilir. Birincisi, الذي burada ما ve مَنْ gibi cins anlamındadır. Dolayısıyla kendisine dönen zamir bazen müfred bazen cemi olabilir. İkincisi, الذي ile الذين kastedilmiştir ancak söz uzadığından nûn harfi hafzedilmiştir. 1212

‘Ukberî’ye göre bu tür edatların başındaki ال harfi zâiddir. Dolayısıyla bu kelimeler, başlarındaki elif-lâm ile değil kendilerinden sonra gelen sıla cümlesi ile ma‘rifedir. Bunun delili de ما ve مَنْ’dur. 1213 Bu harfin zâid olarak değerlendirilmesinin gerekçesi diğer mevsûller gibi buna da âid zamirinin dönebilmesidir. Nitekim; فَذُفْلِحَ الْمُتَّقِي رَبُّهُ. cümlesinde ifadenin sonundaki zamir المتقي ibâresindeki elif-lâma râcidir. Bu da bunun harf değil isim olduğunu gösterir. 1214 Dolayısıyla müellifin aynı görevdeki peş peşe gelen iki kelimedenden birisini zâid kabul etmesi doğru gözükmemektedir.

‘Ukberî, وَمِنْ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ. 1215 bağlamında مَنْ’nin الذي manasında olamayacağını ifade eder. Zira ona göre مَنْ müphemdir. الذي ise a‘yân yani zata delâlet eder. Bundan dolayı ona göre ayet; وَمِنْ النَّاسِ فَرِيقٌ يَقُولُ şeklinde mübhem anlaşılmalıdır. 1216 Ayrıca ona göre الذي’dan farklı olarak مَنْ’de *muvaahdetu’l-lafz* özelliği vardır. Yani مَنْ sayı ve cinsiyet farkı olmaksızın bütün kelime türleri için aynı lâfızla kullanılabilir. Zaten مَنْ’in mübhem olması tüm bu farklı anlamları şâmil olması sebebiyledir. Dolayısıyla مَنْ’e râci‘ olan zamir bu kelimenin lâfzı itibara alınarak müfred-müzekker olabileceği gibi manası itibara alınarak ona göre de şekil alabilir. Nitekim ilgili ayet nazar-ı dikkate alınırsa bu

1210 el-Bakara 2/17.

1211 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:32.

1212 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:33. Bu ayetle ilgili benzer bir değerlendirme için bk. eş-Şîrâzî, *Şerhu’s-Suyûfî*, 87-88.

1213 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:9.

1214 eş-Şîrâzî, *Şerhu’s-Suyûfî*, 90 ve a.y., 7 Nolu dipnot.

1215 el-Bakara 2/8.

1216 ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:24.

farklı vecihlerin söz konusu olduğu görülür. Zira مَنْ'den sonra gelen يقول fiilinde râcî zamir هو (müfred-müzekker), آمَنَّا fiilinde نحن (nefs-i mütekellim me'a'l-ğayr) ve هم zamirinde ise cemi müzekker ğâibtir.¹²¹⁷

İsm-i mevsûllerin haberine fâ harfi bitişebilir. Bunun sebebi 'Ukberî'ye göre ism-i mevsûllerdeki anlam kapalılığı ve kendisinden sonra fiil gelmesi açısından şart edatına benzemeleridir.¹²¹⁸ Zira bu durumda ism-i mevsûlün haberi karşılık (mucâzât veya cezâ) anlamı kazanmış olur¹²¹⁹ ve ism-i mevsûlün haberinin anlamı sılası ile tamamlanmış olur.¹²²⁰

Nitekim; الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ. ism-i mevsûl mübtedâ, فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ ifadesi ise haberdir ve yukarıda zikredilen sebepler nedeniyle başına fâ bitişmiştir.

الَّذِينَ يَلْمُزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ. ism-i mevsûl mübtedâ, فَيَسْخَرُونَ ibâresi ise haberi olup aynı sebepten dolayı başına fâ gelmiştir.

'Ukberî'ye göre yukarıdaki şartlar dahilinde haberinin başına fâ bitişmiş olan cümlelerin başına إِنَّ gelmesi, ilgili cümlelerin haberine fâ bitişmesine engel olmaz. Çünkü bu harf ibtidâ anlamını değiştirmez, bilakis bu anlamı te'kîd eder. Ancak aynı cümlelerin başına كَأَنَّ veya لَيْت harflerinin gelmesi ism-i mevsûlün haberine fâ bitişmesine engel olur.¹²²³ إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيَّ بِغَيْرِ حَقٍّ. ayetinin¹²²⁴ başına إِنَّ geldiği halde haberine fâ bitişmiştir.

Ancak 'Ukberî'nin ifade ettiği gibi ism-i mevsûlden sonra fiil gelmesi durumunda cümlelerin haberinin başına fâ bitişeceği hükmü her zaman geçerli

¹²¹⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:25; İbn Hişâm, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâc*, 415; er-Râcîhî, *et-Ta'fîku'n-na'lvî*, 52. مَنْ'in الذي tüm türler için kullanılabileceğine dâir ayrıca bk. eş-Şîrâzî, *Şerhu's-Suyûfî*, 88-89.

¹²¹⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:223; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:1222.

¹²¹⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:624, 932, 946.

¹²²⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:114.

¹²²¹ el-Bakara 2/274.

¹²²² et-Tevbe 9/79.

¹²²³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:249.

¹²²⁴ Âl-i 'İmrân 3/21.

değildir. Zira; ¹²²⁵ *ayeti* وَالَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يُفُومُونَ إِلَّا كَمَا يُفُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ. bunun örneğidir.

Bu ayette de ism-i mevsûl ve sılası mübtedâ لا يقومون ifadesi ise haberdir. Yukarıdaki ayetten farkı, bu ayette haberin isim cümlesi değil fiil cümlesi olmasıdır.

‘Ukberî’ye göre sıla cümlesi ism-i mevsûlün önüne geçemeyeceği¹²²⁶ gibi sılası bırakılarak ism-i mevsûl hazfedilemez.¹²²⁷ Yine ona göre mevsûle ile sılasının arası sıfat veya bedelle ayrılamaz. Çünkü mevsûlenin anlamı ancak sılası ile tamamlanır.¹²²⁸ Dolayısıyla müellifin zikrettiği iki öge dışında, atf-ı beyân ve atf-ı nesak, te’kîd, mevsûlenin haberi veya ondan yapılan istisnâ gibi ana cümlenin tamamlayıcı unsurları hep bu mantıkla mevsûle ile sılası arasına giremez.¹²²⁹

4- İsm-i İşâretler

‘Ukberî’nin هذه , أولئك , تلك , هنا ve هنالك kelimeleri hakkında verdiği bilgiler şu şekildedir.

a- هذه

‘Ukberî’ye göre bu zamirin aslı هَذِي’dir. Ona göre zamirin sonundaki hâ (هـ), yâdan bedeldir. Yine zâl ile kullanılan yâ te’nis (müenneslik) içindir.¹²³⁰ ذَا’nın aslı da müellife göre ذِي şeklindedir. Çünkü bu kelimenin tasgîri ذِيَا şeklinde gelir. Ayrıca o, kelimenin aslındaki ikinci yânın tahfif için hazfedilip birinci yânın da elife çevrildiği görüşündedir.¹²³¹

b- ذَٰك

‘Ukberî’ye göre bu kelimeyi oluşturan harflerin ilki olan ذَا ism-i işârettir. Yazıda bulunmayan ancak telâffuz edilen elif de, Kûfelilerin görüşünün aksine, bu

¹²²⁵ el-Bakara 2/275.

¹²²⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:273. İbnu’l-Hâcib (öl. 646/1249)’e göre mevsûle ve sıla arasındaki bu öncelik ve sonralık hükmünün zarûreti bu iki ibârenin, bir kelimenin birbiri önüne geçmesi mümkün olmayan iki cüzü hükmünde olmasındandır. bk. İbnu’l- Hâcib, *el-Kâfiye*, 2:60; İbn Hişâm, *Şerhu Cumeli’z-Zeccâc*, 414.

¹²²⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:363.

¹²²⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:460, 557; İbn Hişâm, *Şerhu Cumeli’z-Zeccâc*, 413.

¹²²⁹ İbnu’l- Hâcib, *el-Kâfiye*, 2:60.

¹²³⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:52. ‘Ukberî’nin burada verdiği ism-i işâretin müfred müennesi yâlı kullanımı dışında; ذَا , ذِي , ذِيَا , ذِيَا ve ذِيَا هَاتِي şekillerinde de kullanılır. bk. İbnu’l-Hâcib (öl. 646/1249), *el-Kâfiye*, 2:29; el-Anţâkî, *el-Muhtâş*, 3:204. ‘Abbâs Hâsan bunların toplamda on tane olduğunu söyler. Ayrıntılı bilgi için bk. ‘Abbâs Hâsan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 1:322-323.

¹²³¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:560; ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 171; el-Anţâkî, *el-Muhtâş*, 3:143.

isimdendir. Kûfelilere göre ذا'nın elifi ismin aslından olmayıp bu ismin ifade ettiği anlamın pekiştirilmesi içindir. Müellife göre Kûfelilerin bu yaklaşımı doğru değildir. Çünkü dilde tek harften oluşan isim yoktur.¹²³² Yani ذا'nın elifini zâid kabul edersek isim olan ذ tek harf olarak kalmaktadır. Bu ise dilin aslına aykırıdır.

'Ukberî, ذالك ism-i işaretinin tahlîline devamla bu kelimedeki lâm harfinin işaret edilen şeyin uzak olduğuna delâlet eden zâid bir harf olduğunu ifade ederek¹²³³ Arapçada bir ismi oluşturan her bir harfin tek başına farklı bir anlama işaret edebileceği şeklindeki bir yaklaşımın da doğru olduğunu göstermektedir. Nitekim bu ismin son harfi olan kâf da hitap harfi olup onun da tek başına bir anlamı vardır. Ayrıca 'Ukberî, ذالك kelimesinin aynı lâfızla hem müfred hem tesniye hem de cemi için kullanılabileceğini de ifade etmiştir.¹²³⁴

أولئك - c

'Ukberî'ye göre bu terkipteki أولى kelimesi, müfredinin aslı olan ذا'nın çok farklı bir biçimde cemi yapılmış halidir.¹²³⁵ Dolayısıyla bu kelime mükesser cemi kabul edilebilir. Ayrıca bu kelime, hem telaffuz hem de mana olarak harfe benzemesi sebebiyle mebnîdir.¹²³⁶

Kelimenin sonundaki kâf zamiri hitap harfidir.¹²³⁷ 'Ukberî'ye göre şayet bu kelimenin sonudaki kâf, zamir değil de isim olsaydı bu kelimenin mu'reb olması gerekirdi.¹²³⁸ Çünkü harflerde asıl olan mebnîlik, isimlerde ise mu'reblikdir. Kelimenin mebnî oluşunun bir başka delili ise kelimenin izâfetle cer olmamasıdır.

¹²³² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:14.

¹²³³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:14. 'Ukberî, ذالك ism-i işaretindeki lâmin هذا veya هناك isimlerindeki hâdan (ـا) bedel olduğu şeklindeki görüşü de aktarmaktadır. Ancak bu görüşü قيل/kıl kaydıyla vererek buna aslında katılmadığını göstermektedir. Bu kelimedeki lâmin uzaklığa işarete ettiğine (lâm-i bâ'd) dâir bk. 'Abbâs Hasan, *en-Naḥvu 'l-vâfi*, 1:325.

¹²³⁴ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:210.

¹²³⁵ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:20.

¹²³⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:20, 2 nolu dipnot. Muhakkik 20. sayfa 3. dipnotta, Ebu'l-Berekât el-Enbârî'nin bu kelimenin müzekker olduğunda ذا'nın, müennes olduğunda ise ذِي، ذِي، ذِي veya ذِي، ذِي، ذِي veya ذِي، ذِي، ذِي zamirinin cemisi olduğuna dâir görüşünü de zikretmektedir; İsm-i işaretlerin dil âlimlerinin çoğunluğuna göre harf anlamı taşıdıklarından dolayı mebnî olduklarına dâir ayrıca bk. İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 2:29.

¹²³⁷ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 2:29. Bu sebepten olsa gerektir ki Kur'an'ı Kerîm'de bu zamirle hitap edilen kişi müennesse bu hitap harfi ك، müzekkerse ك şeklinde alır. el-Antâkî, *el-Muḥîṭ*, 3:205. Meryem sûresinde Hz. Meryem'e hitap eden ayetlerdeki kullanım hitap zamirinin müennes olmasına (Meryem 19/21) Hz. Zekeriyya'ya hitap edenler ise hitap zamirinin müzekker kullanımına örnektir (Meryem 19/9).

¹²³⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:20.

Bu da kelimenin isim değil harf oluşunun bir başka delilidir. Bundan dolayı kelimenin sonundaki hitap zamirinin tahlîli yapılırken, şayet hitap edilen müzekkerse hitab zamiri fethalı olacağından *ضميرٌ مبنيٌّ على الفتح* veya muhatab müennes ise hitab zamiri kesralı olacağından *على الكسر* denilir. ‘Ukberî’ye göre kelimenin bileşenlerinden olan *أولى* kelimesi kâf zahirine muzâf değildir. Çünkü bu edatın anlamı mübhemdir ve ona göre mübhemât muzâf olmaz.¹²³⁹

Müellifin buraya kadar aktardıklarından, *أولئك* kelimesinin mebnîliğinin birkaç sebebinin bulunduğu sonucuna varılabilir. Bunlardan birincisi, kelimenin hem anlam hem de telaffuz açısından harfe benzemesi, ikincisi izâfetle mecrûr olmaması diğeri ise kelimenin anlamının mübhem olmasıdır. Yine burada anlatılanlardan şöyle bir netice de çıkarılabilir, manası mübhem olan bir kelime izâfetle ma‘rife olmaz. Bu yüzden harf olarak kalırlar ve mebnîlikleri devam eder. Son olarak bu kelime, Kur’an-ı Kerîm’de hem med hem de kasr ile okunmaktadır.¹²⁴⁰

أولئك edatının i‘râbı ile ilgili ‘Ukberî’nin görüşleri şöyle özetlenebilir. Bu kelime; *هُمُ الْمُفْلِحُونَ. وَأُولَئِكَ* ayetinde¹²⁴¹ bulunduğu yere göre mübtedâdır. Haberi ise daha önce geçmiş olan *هُدًى* kelimesidir. Bundan dolayı bu ayette *أولئك* edatı muahhar mübtedâ, *هُدًى* kelimesi ise mukaddem haberdir. Bu tahlîl müellifin bu kelimeyle ilgili olarak, Bakara sûresinin ilk beş ayeti bağlamında zikrettiği birinci vecihtir. Müellife göre diğeri vecih ise bu kelimenin haber olmasıdır. Bu vecihte *أولئك* kelimesini ref‘ eden mübtedâ *الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ* ayetindeki¹²⁴² sıla cümlesidir.¹²⁴³

İsm-i işaretler bahsini bitirmeden önce, diğeri ism-i işaretler olan *هنا*, *تلك* ve *هناك* ile ilgili de ‘Ukberî’nin görüşlerine yer vermek istiyoruz. Ona göre *تلك* ism-i işaretindeki isim tâ harfidir ve bu harf ism-i işaretin bütününden olup bu ism-i işaret müennesler içindir.¹²⁴⁴ *هنا* ism-i işaretinin asıl kullanımı mekân içindir ancak *عند* anlamında zaman için de kullanılabilir. *هناك*’nin *هنا*’sı az önce zikredildiği gibidir.

¹²³⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:20.

¹²⁴⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:20.

¹²⁴¹ el-Bakara 2/5.

¹²⁴² el-Bakara 2/3.

¹²⁴³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*., 1:20.

¹²⁴⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*., 1:119.

Kâf harfi hitap için olup ism-i işaretin anlamını uzağa çevirir. Lâm ise uzaklığın ziyâdesi içindir.¹²⁴⁵

5- Harf-i cerler ve İfade Ettiği Anlamlar

Bilindiği üzere Arap dilinde birçok harf-i cer vardır. Kelimenin klasik üçlü taksimine göre bu harflerin kendi başlarına bir anlamı olmamakla beraber cümle terkîbinin ifade ettiği anlama katkıları vardır. Bu başlık altında ‘Ukberî’nin harf-i cerlere dâir dile getirdiği görüşleri ele alınacaktır.

Harf-i cerleri tek tek ele almadan önce Kur’ân üslûbunun göze çarpan bir özelliği olarak harf-i cerlerin hazfi konusuna değinmek gerekir. Zira ‘Ukberî birkaç yerde buna dikkat çekmektedir. Ona göre, sözün uzunluğu sebebiyle (tûl-i kelâm) Kur’ân’da harf-i cerler birçok yerde hafzedilmektedir. Nitekim; وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ. ¹²⁴⁶ ayetinde müellife göre اَنَّ harfinin başındaki bâ harf-i ceri hafzedilmiştir. Buna göre ayetin takdîri, بَأَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ şeklindedir ve ayetin bu kısmı mef’ûl konumundadır.¹²⁴⁷

¹²⁴⁸ de ona göre اَنَّ kelimesinin başından harf-i cer hafzedilmiştir. Burada da sebep yine tûl-i kelâmdır.¹²⁴⁹

Müellifin *et-Tibyân*’da ele aldığı harf-i cerler ve ilgili görüşleri ise şöyledir:

a- مِنْ

Bu harf-i cerin ifade ettiği anlamlardan birisi teb’îzdır. Bu kavram, harf-i cerin başına geldiği ismin bir kısmının cümlede ifade ettiği hükme dâhil olduğunu ifade eder. Bunun örneği; وَمَنْ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ.¹²⁵⁰ Zira ayetteki geçen مِنْ harf-i ceri insanların tamamının değil bir kısmının (teb’îz) inanmadığını ifade eder.¹²⁵¹

مِنْ harf-i ceri teb’îz ifade etmesinin yanında beyân-ı cins için de kullanılabilir. ‘Ukberî’ye göre bu harf; كَلُّوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ.¹²⁵² bu

¹²⁴⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*., 1:256.

¹²⁴⁶ el-Bakara 2/25.

¹²⁴⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:41.

¹²⁴⁸ el-Bakara 2/26.

¹²⁴⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*., 1:43.

¹²⁵⁰ el-Bakara 2/8.

¹²⁵¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*., 1:24. Bu harf-i cerin teb’îz ifade ettiğine dâir ayrıca bk. İbn Cinnî, *el-Luma* ; 128; ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, 337; ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:354; İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 2:319.

¹²⁵² el-Bakara 2/57.

anlamda kullanılmıştır.¹²⁵³ Buna göre ayet, yenilecek şeylerin temiz olan türler/cinsler olduğunu beyan etmektedir.

Bu harf *في* harfi anlamında da kullanılabilir. ‘Ukberî, bu görüşü; *وَاتَّخَذُوا مِنْ* ¹²⁵⁴ *مَنْ* harfinin değerlendirilmesinde ikinci bir ihtimal olarak zikretmiştir. Ona göre birinci ihtimal bu harf-i cerin asıl anlamlarından olan *teb’îzdir*. Bu ihtimale göre ilgili ifadenin anlamı: *Makam-ı İbrahim’in bir kısmını kendinize namazgâh edinin*. olurken, *في* anlamında kullanılırsa anlam: *Makam-ı İbrahim’de kendinize namazgâh edinin*. olur.¹²⁵⁵ Ayetteki ilgili kelimenin ifade ettiği bu anlam çeşitliliğinden hareketle de bir bakıma hac menasiki ile ilgili bir uygulama rahatlığı çıkarılabilir.¹²⁵⁶

‘Ukberî *مَنْ* harfinin zâid kullanımına örnek olarak; *وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ*; ayetini¹²⁵⁷ ele almıştır. Zira müellife göre ayette geçen bu harf zâid olup ayetin takdîri: *ما وجدنا عهدًا لأكثرهم*.¹²⁵⁸ Ancak zâid harflerin cümlede genelde *te’kîd* için kullanıldığını, zâid *مَنْ* harfinin de bunlardan birisi olduğu dikkate alındığında ilgili ayetten bu harfin hafzedilerek bir takdirde bulunulmasına gerek olmadığı da söylenebilir.

باء- b

‘Ukberî, bu harf ile ilgili görüşlerini; *ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ* ayetini¹²⁵⁹ ele alırken dile getirmiştir. Ona göre bu ayetteki *bâ* harf-i ceri iki şekilde değerlendirilebilir:

Birincisi, *bânın ta’diyet* (geçişlilik) için olmasıdır. Buna göre ayetteki *bâ* *أَذْهَبَ* fiiline *أَذْهَبَ* anlamı katmıştır. Dolayısıyla ayetin takdîri; *أَذْهَبَ اللَّهُ نُورَهُمْ* şeklindedir. İkincisi, *bâ hâl* anlamındadır. Bu durumda anlam *ذَهَبْتُ بِرَيْدٍ* cümlesi gibidir. Bu cümlenin takdîri de *ذَهَبْتُ وَمَعِيَ رَيْدٌ* şeklindedir.¹²⁶⁰

Bâ harfi mukâbele (karşılama, karşılık olarak verme) anlamında da kullanılabilir. Bunun bir örneği müellife göre; *إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ*

¹²⁵³ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:65; a.mlf., *el-Lubâb*, 1:354; ez-Zemaşserî, *el-Mufaşşal*, 337.

¹²⁵⁴ el-Bakara 2/125.

¹²⁵⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:113.

¹²⁵⁶ *مَنْ* harf-i cerinin zarfiyet ifade edip *في* anlamında kullanılabileceğine dâir ayrıntılı bilgi için bk. ‘Abbâs Hasan, *en-Naḥvu’l-vâfi*, 2:463.

¹²⁵⁷ el-A‘râf 7/102.

¹²⁵⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:585; İbn Cinnî, *el-Luma* ; 128; İbnu’l-Ḥâcib, *el-Kâfiye*, 2:319.

¹²⁵⁹ el-Bakara 2/17.

¹²⁶⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:33, 137, 592; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:685. *Bâ* harf-i cerinin *ta’diyet* için olduğuna dâir ayrıca bk. İbnu’l-Ḥâcib, *el-Kâfiye*, 2:319.

1261 bâdır. Bâ burada mukâbele içindir ve ilgili kısmın takdîri ona göre باستحقاقهم الجنة 1262 şeklindedir.

‘Ukberî’ye göre bâ harfnin ifade ettiği anlamlardan bir diğeri de sebebiyettir. Bunun örneklerinden birisi de; إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ 1263 bâ harfidir. Buna göre takdîri: اختلط النبات بسبب اتصال الماء به 1264 şeklindedir.

c- رُبَّ

Basralıların harf, Kûfelilerin isim olarak kabul ettikleri, 1265 رُبَّ ve رُبَّ şeklinde 1266 kullanılan bu kelimenin ‘Ukberî’ye göre bu ikisi dışında altı farklı telaffuzu daha vardır. Bunlar; رُبَّ ve رِبَّ şeklinde rânın fethasıyla, sonuna te’nîs tâsı bitişmiş olarak رُبَّتْ ve رِبَّتْ, ve رِبَّتْ ve رِبَّتْ şeklindedir. 1267

Bu harfe bitişen ما müellife göre ya kâffedir ki kendisinden sonra fiilin gelmesi mümkün olur, ya da nekre mevsûfedir. Ayrıca bu harfte âmil olan kendisinden sonra gelen kelimedir. Müellif bu kelime ile ilgili değerlendirmelerine; رَبَّ كَافِرٍ يَوْمَ الْإِسْلَامِ 1268 hakkında yer vermektedir. Bu ayette رَبَّ harfinde âmil olan kelime müellife göre mahzûf olup ayetin takdîri رَبَّ كَافِرٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ 1269 şeklindedir.

d- Zâid Harf-i cer

‘Ukberî; وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ 1270 bâ harf-i cerinin tahlîli sadedinde, mute‘allakı olmayan harf-i cerin te’kid ifade eden zâid bir harf olduğunu ifade etmektedir. 1271 Buradan hareketle, anlamın te’kidinin de bir

1261 et-Tevbe 9/111.

1262 ‘Ukberî, *et-Tibyân.*, 2:661.

1263 Yûnus 10/24.

1264 ‘Ukberî, *et-Tibyân.*, 2:671. Bâ harf-i cerinin sebebiyet anlamı ifade etmesi ile ilgili başka bir değerlendirme için bk. ‘Ukberî, *et-Tibyân.*, 2:946.

1265 ‘Ukberî, *el-Lubâb.*, 1:363.

1266 el-Hicr 15/2. ayetinde bu harf-i cer şeddesiz olarak رُبَّمَا şeklinde geçmektedir.

1267 ‘Ukberî, *et-Tibyân.*, 2:776. Bu lehçeler için ayrıca bk. ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal.*, 342; İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye.*, 2:329.

1268 el-Hicr 15/2.

1269 ‘Ukberî, *et-Tibyân.*, 2:776. Kendisine mâ bitişmiş رَبَّ kelimesinin cümlenin başına gelebileceğine dâir bk. İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye.*, 2:329.

1270 el-Bakara 2/8.

1271 ‘Ukberî, *et-Tibyân.*, 1:25.

anlam olduğu düşünülürse Arapçada bir harfin zâid olmasının o harfin anlamsız olmasını gerektirmediği sonucu çıkarılabilir.

Burada harf-i cerlerle ilgili olarak şunu da ifade etmek gerekir ki müellif ün ile beraber kullanıldığında harf-i cer hazfedilse bile cer amelinin kalacağına şu ayetler özelinde işaret etmektedir:¹²⁷²

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا¹²⁷³.

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ.¹²⁷⁴

Her iki ayette de أن ve sonrası, zikredilen sebepten dolayı cer ya da nasb konumunda kabul edilir. Zira ‘Ukberî’ye göre ayetlerin ilgili kısımlarının takdiri; بَأَنْ يَضْرِبَ ve بَأَنْ يَذْكَرَ şeklindedir. Ancak, mahzûf harf-i cerin ameli lafzî değil takdîrîdir.

6- Zarflar

Bu başlık altında ‘Ukberî’nin ayetlerin tahlîli esnasında değindiği zarflarla ilgili meselelere ve müellifin bu zarflarla ilgili genel bir değerlendirmesine yer verilecektir. ‘Ukberî, zarfların emir anlamı ifade ettikleri her durumda mebnî olacaklarını ifade etmektedir. Bunun örneklerinden birisi ona göre; وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا; الزموا¹²⁷⁵ ayetindeki مكان kelimesidir. Bu zarf ona göre الزموا anlamında olduğundan feth üzere mebnîdir.¹²⁷⁶

a- لَمَّا

Mâzi fiilin başına geldiğinde zaman zarfı olan bu edatın cevabı kendisinde amel eder. Bu özelliği إذا gibidir.¹²⁷⁷ فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ.¹²⁷⁸ ayeti bağlamında ise ‘Ukberî, bu kelimenin isim olduğunu ifade etmektedir.¹²⁷⁹

¹²⁷² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:107.

¹²⁷³ el-Bakara 2/26.

¹²⁷⁴ el-Bakara 2/114.

¹²⁷⁵ Yûnus 10/28.

¹²⁷⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:673.

¹²⁷⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*., 1:33. Bir görüşe göre لَمَّا قد فعل ifadesinin menfî şekli olduğundan kendisinde قد’a karşılık bir ما ziyâde edilmiş ve لم’den farklı olarak ifade ettiği nefy anlamının istimrârı vurgulanmış olur. bk. ez-Zemaşşeri, *el-Mufaşşal*, 365; el-Mâlekî, *Raşfu’l-mebânî*, 351; el-Mevze’î, *Meşâbîhu’l-meğânî*, 398.

¹²⁷⁸ el-Bakara 2/17.

¹²⁷⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*., 1:33.

b- كَلَّمَا

‘Ukberî’ye göre كَلَّمَا kelimesi, cevabı gerektirdiği her durumda zarf olur. Bunun örneklerinden birisi; كَلَّمَا أَصْنَاءَ لَهُمْ مَشْنُوًا فِيهِ. ¹²⁸⁰ Kelimedeki مَا ise ona göre masdar harfî, zaman ifadesi ise mahzûftur. Buna göre ayetin ilgili kısmının takdîri ise: كُلَّ وَقْتٍ إِضَاءَةٌ. ¹²⁸¹ Bunun bir başka örneği ise; كَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا. ¹²⁸² Her iki ayette de görüldüğü üzere kendisinden sonra mürekkep bir cümle geldiği için bu edat şart edatlarına benzetilmiştir. ¹²⁸³

c- يَوْمَ

‘Ukberî’ye göre bu zarf mu‘reb bir kelimeye muzâf olunca mu‘reb, mebnî bir kelimeye muzâf olunca da mebnî olur. Bu konuda o Kûfelilerden farklı düşünmektedir. Zira onlar her iki durumda da bu kelimenin feth üzere mebnî olduğu görüşündedirler. ¹²⁸⁴

Nitekim müellife göre; هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ. ¹²⁸⁵ bu kıraatine göre يَوْمَ kelimesi mu‘reb muzâri fiile muzâf olduğu için mu‘rebtir. ¹²⁸⁶

d- يَوْمِنَا

‘Ukberî; وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِنَا. ¹²⁸⁷ ile ilgili olarak değindiği bu zarfın mu‘reb ve izâfetle mecrûr olduğu düşünülerek meksûr, mebnî olan اِنْ edatından dolayı da feth üzere mebnî okunabileceği görüşündedir. Zira ona göre zaman zarfları mebnî bir kelimeye (burada اِنْ) muzâf olmakla meydana gelen anlam kapalılığından dolayı mebnî olurlar. ¹²⁸⁸

¹²⁸⁰ el-Bakara 2/20.

¹²⁸¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:37; ed-Daqr, *Mu‘cemu kavâ‘idi l-‘arabiyye*, 379.

¹²⁸² ‘Ukberî, *et-Tibyân*., 1:255; Âl-i ‘İmrân 3/37.

¹²⁸³ el-Anţâkî, *el-Muhtâ* 3:187.

¹²⁸⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*., 1:477. Bu zarfla ilgili olarak ayrıca bk. ed-Daqr, *Mu‘cemu kavâ‘idi l-‘arabiyye*, 65-66, 580.

¹²⁸⁵ el-Mâide 5/119.

¹²⁸⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*., 1:477.

¹²⁸⁷ Hûd 11/66.

¹²⁸⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:704; ed-Daqr, *Mu‘cemu kavâ‘idi l-‘arabiyye*, 25; el-Mevze‘î, *Meşâbîhu l-meğânî*, 79.

e- نَمَّ

ayetinde¹²⁸⁹ geçen ve konuşan kişinin kendisinden uzakta olan bir mekâna delâlet eden bu kelime, ‘Ukberî’ye göre aynı zamanda işaret ismi anlamını da içerdiğinden dolayı mebnîdir.¹²⁹⁰

f- لَدُنْ

Müellifin; *وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً*.¹²⁹¹ bağlamında ele aldığı bu zarf ona göre muzâf olması durumunda dahi sükûn üzere mebnîdir. Zira kelimenin mebnîlik sebebi izâfetten sonra da mevcuttur. Bu sebep (illet) ona göre *لَدُنْ* kelimesinin *عِنْدَ* anlamında olmasıdır.¹²⁹² Bu zarfın *عِنْدَ* anlamında olduğuna; *أَتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ* ayeti¹²⁹³ de delil olarak gösterilmektedir.¹²⁹⁴ Zira bu ayette birbirini takip eden iki cümlede bu iki kelime aynı anlamda kullanılmıştır.

Son olarak zarflarla ilgili şunu da ifade etmek gerekir ki, ‘Ukberî’ye göre *بَيْنَ* zarfı tekrarlanmaz. Ancak bu zarfın; *فَأَفْرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ*.¹²⁹⁵ ayetinde¹²⁹⁵ tekrar etmesinin sebebi ona göre te’kîd olması ve zamire, câr tekrar edilmeksizin atıf yapılamamasıdır.¹²⁹⁶

7- Atıf Harfleri

Bu başlık altında ‘Ukberî’nin *et-Tibyân*’da atıf harfleri ile ilgili olarak yapmış olduğu değerlendirmelere yer verilecektir.

a- أو Harfi

Bu harfin anlamıyla ilgili ‘Ukberî dört vecih zikretmektedir. Bunların birincisine göre *أَوْ* harfi şüphe ifade eder. Buna göre; *أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ*; *صُمْ بُكُمْ عُمِّي فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ*.¹²⁹⁷ ayetinin başındaki bu edat bu ayeti;

¹²⁸⁹ el-Bakara 2/115.

¹²⁹⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:108; el-Mevze‘î, *Meşâbîhu’l-meğânî*, 225.

¹²⁹¹ Âl-i ‘İmrân 3/8.

¹²⁹² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:239. Bu edatın mebnî oluşunun illeti ile ilgili değerlendirmeler için ayrıca bk. R. Resul Sevinç, *Tarihi Seyri İçerisinde Özellikleri ve Türleri İle Arapçada İlet Nazariyesi (el-İzâh fi ‘İleli’n-Nâlv Örneği)* (Rize: STS Yayıncılık, 2015), 198.

¹²⁹³ el-Kehf 18/65.

¹²⁹⁴ el-Mevze‘î, *Meşâbîhu’l-meğânî*, 431; ed-Daqr, *Mu‘cemu kavâ‘idi’l-‘arabiyye*, 404-405.

¹²⁹⁵ el-Mâide 5/25.

¹²⁹⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:431. ‘Ukberî’nin nâdirattan gördüğü bu tekrar olayının ister zamir ister zâhir isimle olsun Arap dilinde oldukça yaygın olduğundan, kötü bir kullanım olarak görülemeyeceğini ifade edilmektedir. bk. ed-Daqr, *Mu‘cemu kavâ‘idi’l-‘arabiyye*, 133.

¹²⁹⁷ el-Bakara 2/19.

ayete¹²⁹⁸ bağlar ve münafıkların durumunu ifade etmiş olur. Zira iki ayet beraber düşünüldüğünde münafıkların gelen bulutun rahmet bulutu mu yoksa azap bulutu mu olduğu konusunda şüphe içerisinde oldukları ifade edilmiş olur. Diğer anlamları ise taḥyîr (tercîh), ibâha ve ibhâm'dır. Müellife göre أو edatının ibhâm ifade etmesinin delili; وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا.¹²⁹⁹

Müellife göre bu ayette Hristiyan veya Yahudi olma şeklinde iki ihtimal zikredildiğinden bunu söyleyenlerin maksatlarının ne olduğu hususunda bir kapalılık vardır.¹³⁰⁰

'Ukberî'ye göre أو edatı iki şeye de aynı derecede delâlet ettiğinden vâvda olduğu gibi tertîb ifade etmez.¹³⁰¹ Bununla beraber bu harf bazen vâv anlamında da kullanılabilir.¹³⁰²

2.5.1. Tâbiler (Sıfat-Te'kîd-Bedel-Atf-ı Beyân ve Atf-ı Nesak)

Bu başlık altında, nahiv ilminde *tevâbi'* diye adlandırılan; sıfat, te'kîd/tevkîd, bedel ve atf-ı beyân ve atf-ı nesak konuları üzerinde *et-Tibyân*'daki örnekleri çerçevesinde durulacaktır.

¹²⁹⁸ el-Bakara 2/18.

¹²⁹⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:34. el-Bakara 2/135. Sîbeveyh (öl. 180/796) bu edatın istifhâm dışındaki kullanımında hükmün, seçenekler arasındaki belli bir öğeye nispet edilmediğini ifade ederek bu müphemliğe kapalı bir şekilde işâret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için. bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3:184. Bu edat farklı cümle terkiplerinde müellifin verdiği bu dört anlam dışında; Tafşîl, ب, taksîm (beyânu'n-nev'), لا, و، إلى، غَايَة (حَتَّى veya إِلَى)، takrîb ve şart anlamlarına da gelir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Mâleki, *Rasfu'l-mebânî*, 211; el-Mevze'î, *Meşâbiḥu'l-meġânî*, 146-157. el-Mâleki, taḥyîr ile ibâha arasında, birincisinde seçeneklerden birisini tercih edip diğerini bırakma, ikincisinde ise her ikisini de seçme hakkının olması şeklinde bir fark bulunduğunu da ifade eder. bk. el-Mâleki, *Rasfu'l-mebânî*, 210. el-Anṭâki ise kelimenin, taḥyîr, mutlak cem' (و) ve idrâb (ب) şeklinde üç temel anlamı olduğunu sonraki kaynakların yer verdikleri, yukarıda zikredilen, anlamların ise bu edatın gerçek anlamları olmadığını ifade etmektedir. el-Anṭâki, *el-Muḥîṭ*, 3:116-117. Bu durumda bu anlam çeşitliliğinin, ortak olarak zikredilenler dışında, bu edatın kullanıldığı cümlelerin terkîbinin verdiği anlamlar olduğunu söylenerek orta bir yol bulunabilir.

¹³⁰⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:34.

¹³⁰¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:335.

¹³⁰² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:546, 572. أو kelimesinin bu kullanımı nadirattan olduğundan kıyasa esas kabul edilmez. bk. el-Mâleki, *Rasfu'l-mebânî*, 212. Bu edatın vâv gibi mutlak cem' için kullanılabildiğine dâir bk. el-Mevze'î, *Meşâbiḥu'l-meġânî*, 148. Bu kullanımın anlam kapalılığından korunma (em-n-i lebs) şartına bağlandığına dâir bk. ed-Daqr, *Mu'cemu kavâ'idil-'arabiyye*, 113.

2.5.1.1. Sıfat

Arapçada vasıf, na‘t veya sıfat denilen bu yapı, bir isimden sonra getirilen ve bu ismi tahsîs ederek diğerlerinden ayırt eden ifade tarzıdır.¹³⁰³ Mevsûf veya men‘ût denilen ismin âmili bu kelimedede de amel eder.¹³⁰⁴

‘Ukberî bu konuya; وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ. ayetindeki¹³⁰⁵ بما كانوا يكذبون ibâresi bağlamında yer vermektedir. O, ilgili ibârenin mübâlağalı ism-i fâil sîğası olan أليم kelimesinin sıfatı olduğundan mahallen merfû‘ olduğunu ifade etmektedir. Sıfatın başındaki bâ harfinin ta‘alluk ettiği kelime ise mahzûf كائن veya مستحقّ kelimeleridir. Buna göre ayetin takdîri: وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ كَائِنٌ/مَسْتَحَقٌّ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ şeklinde olur.¹³⁰⁶

‘Ukberî’ye göre nekre bir ismin sıfatı kendisinden öne alınırsa hâl olmak üzere mansûb olur.¹³⁰⁷ Bu bağlamda ona göre; وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ. ayetindeki¹³⁰⁸ من دون الله ولى kelimesinin öne geçmiş sıfatıdır ve bu sebeple ilgili kelimenin hâli olmuştur.

‘Ukberî; كَتَبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامَ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ. ayetindeki¹³⁰⁹ الصيام kelimesinin cümledeki konumuna dâir muhtemel bir vechin değerlendirilmesi sadedinde, nekre bir kelimenin ma‘rifeye sıfat olamayacağına işaret etmektedir. Ancak ona göre ilgili ma‘rife kelime cins anlamında bir masdar ise nekre sıfat alabilir. Çünkü cins anlamındaki kelimenin ma‘rife olması onu nekrelîğe yaklaştırır.¹³¹⁰

‘Ukberî, وَالصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ. ayetindeki¹³¹¹ “art arda gelen sıfatlar arasında, bunlar tek bir şey hükmünde oldukları halde niçin atıf vâvı kullanıldı?” gibi muhtemel bir sorusuya, “bir birini takip eden sıfatlar,

¹³⁰³ İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 138-139; ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:404.

¹³⁰⁴ el-Müberraîd, *el-Mukteḍab*, 4:315. Bu konu ile ilgili meseleler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2:5-18; İbn Cinnî, *el-Luma* ‘, 138-140; ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, 140-147.

¹³⁰⁵ el-Bakara 2/10.

¹³⁰⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:27.

¹³⁰⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:103.

¹³⁰⁸ el-Bakara 2/107.

¹³⁰⁹ el-Bakara 2/183.

¹³¹⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:149.

¹³¹¹ Âl-i ‘İmrân 3/17.

mevsûf aynı ise atıf harfiyle birbirine atfedilebilir.” şeklinde cevaplandırmaktadır.¹³¹²

بليغًا في ibâresi ‘Ukberî’ye göre اٰنفسِهِمْ قَوْلًا بليغًا. ayetindeki¹³¹³ اٰنفسِهِمْ قَوْلًا بليغًا kelimesine ta‘alluk etmez. Zira ona göre sıfatlar kendilerinden önce geçen bir kelimedede amel edemez.¹³¹⁴ Bunun bir başka örneği; اٰنفسِهِمْ قَوْلًا بليغًا. ayetidir.¹³¹⁵ Nitekim ona göre bu ayetteki منهم ibâresi aynı gerekçeyle مقسوم kelimesindeki gizli zamirin hâli olamaz.¹³¹⁶

‘Ukberî, zâhir isimlerin zaman ifade eden kelimelerle vasıflanamayacağı görüşündedir. Bu sebeple ona göre; اٰنفسِهِمْ قَوْلًا بليغًا. ayetindeki¹³¹⁷ من قبلك ibâresi, رسل isminin sıfatı olamaz. Zira ona göre من قبلك fiiline ta‘alluk etmiştir.¹³¹⁸

2.5.1.2. Te’kîd

Arapçada tâbilerden bir diğeri de te’kîddir. Sıfat, mevsûfun tahsîs yoluyla benzerlerinden ayırt edilmesi için getirilen bir öge iken te’kîd, anlam karışıklığı (ref‘u’l-lebs¹³¹⁹) veya delâletin genelliğinin izâlesi (izâletu’l-ittisâ‘) için başvuru olan bir üslûbtur.¹³²⁰

eş-Semânî (öl. 422/1050), lebs veya ittisâ‘ olgusunun Arapların sözlerinde çokça başvurdukları mecâz, sebep yerine müsebbeb veya müsebbeb yerine sebep kullanımı sebebiyle ortaya çıktığını ifade etmektedir. Sözelimi, جاء زيد. diyen birisi mecaz veya anlamdaki ittisâ‘ sebebiyle pekâla Zeyd’in çocuğunun veya ona ait bir eşyanın ya da onunla ilgili bir bilginin geldiğini kastetmiş olabilir.¹³²¹ İşte aralarında güçlü alakalar bulunan bu tür yer değiştirmelerin sebep olduğu karışıklık Arapçada te’kîd ile giderilir ve yukarıdaki örnek üzerinden düşünülecek olursa; جاء زيد. denilerek farklı ihtimaller ortadan kaldırılmış olur.

¹³¹² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:247.

¹³¹³ en-Nisâ 4/63.

¹³¹⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:368.

¹³¹⁵ el-Hicr 15/44.

¹³¹⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:782.

¹³¹⁷ el-En‘âm 6/34.

¹³¹⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:491.

¹³¹⁹ İltibas-Lebs kavramının ne ifade ettiği ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Kaplan, *Arap Dilinde İltibas Problemi* (Rize: STS Yayınları, 2017), 37-56.

¹³²⁰ İbn Cinnî, *el-Luma* ; 141; ‘Ukberî, *el-Lubâb*, 1:394.

¹³²¹ eş-Semânî, *Şerhu’l-Luma* ; 1:532.

a- Fasıl Zamiri İle Te’kîd

Fasıl zamiri ile te’kidin ilk örnekleri daha Bakara sûresinin ilk ayetlerinde geçmekte ve ‘Ukberî de buna dikkat çekmektedir. ‘Ukberî, Bakara sûresinin ilk beş ayetinde bu şekildeki te’kidin iki örneğine işaret etmiştir. Bu örneklerin birincisi; وبالآخرة هم يوقنون. şeklindeki ayettir¹³²² ki müellife göre ayetteki هم zamiri te’kid amaçlı getirilmiş bir mübtedâdır. Kullanım maksadı ve üslûb açısından aynı ifade kalıbı; وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ. ayetinde¹³²³ de görülmektedir. Benzer bir ifade; أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السَّافِهَاءُ. ayetinde¹³²⁴ de vardır. Bu ayette ise ikinci هم zamiri ‘Ukberî’ye göre إِنَّ’nin ismini te’kîd etmektedir ve dolayısıyla nasb konumundadır. Ona göre bu zamirin i’rabtan mahalli olmayan bir fasıl zamiri olması da muhtemeldir. Zira burada haber ma’rifedir. Bu durum da zamirin fasıl zamiri olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.¹³²⁵

b- Zâhir İsmi Zamirle Te’kîdi

‘Ukberî’ye göre Arapçada zâhir isim (muzher) zâmirle te’kîd edilmez. O bu değerlendirmeye; وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ. ayeti¹³²⁶ hakkında yer vermektedir. Ona göre burada هو zamiri öncesindeki عَذَابِي kelimesini te’kîd edemez.¹³²⁷

c- لا Harfi ile Te’kîd

‘Ukberî bir cümlede tekrar eden لا harflerinden ikincisinin de te’kîd için olacağını ifade etmektedir. Bunun örneği; فَلَا رَفْتٌ وَلَا فُسُوقٌ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ. ayetidir.¹³²⁸ Bu ayette geçen ilk لا ona göre nefiy cins لا’sıdır. Diğerleri ise te’kîd içindir.¹³²⁹

2.5.1.3. Bedel ve Atf-ı Beyân

Arapçada bedel aslında yanlışlıkla söylenmiş bir ifadeyi düzelterek (istidrak) ardından asıl kastedilene söylemek anlamına gelir. Şayet bu tür ifadelerde bir yanılma veya unutmaya değil de kasıtlı bir kullanım söz konusu ise bu durumda genelde işleme gayesi güdülür. Sîbeveyh (öl. 180/796)’in bu iki duruma verdiği

¹³²² el-Bakara 2/4.

¹³²³ el-Bakara 2/5.

¹³²⁴ el-Bakara 2/12.

¹³²⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:29. Mübtedâ ile haber veya benzerlerinin arasının zamirle ayrılması ile ilgili olarak bk. ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 162.

¹³²⁶ el-Hicr 15/50.

¹³²⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2:784; ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 138.

¹³²⁸ el-Bakara 2/197.

¹³²⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:161. Bu harf te’kîd ifade ettiği durumlarda zâid harf olarak değerlendirilir. bk. el-Mâlekî, *Rasfu’l-mebânî*, 344; ed-Daqr, *Mu’cemu kavâ’idi’l-‘arabiyye*, 386.

gelimi isimler için; قَامَ زَيْدٌ وَعَمَرُو. Zira kalkma durumu her iki isim için de mümkündür. Ancak; مَاتَ زَيْدٌ وَ الشَّمْسُ denilemez. Çünkü ölüm olayı insan için geçerli iken güneş için gereçli değildir. Fiiler söz konusu olduğunda ise; قَامَ زَيْدٌ وَقَعَدَ denilebilir. Çünkü cümledeki her iki fiil de zaman açısından ortaktır. Ancak; يَفُومُ denilemez. Zira bu cümlede fiiller zaman bakımından ortak değildir.¹³³⁷

‘Ukberî’ye göre kelimenin lâfzına yapılan atıf, mahalle yapılan atıftan daha kuvvetlidir. Bunun bir örneği; فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَ امْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ; ayetinde¹³³⁸ geçen أَرْجُلَكُمْ kelimesinin atfedildiği yerdir. Ona göre bu kelimenin وجوه veya أيدي kelimelerine atfedilmesi برؤوسكم kelimesinin mahalline atfedilmesinden daha doğrudur.¹³³⁹ أَرْجُلَكُمْ kelime, وجوه veya أيديكم kelimelerine atfedildiğinde ayet, ayaklarınızı da yıkayın anlamına gelirken, برؤوسكم kelimesine atfedildiğinde ise ayaklarınızı da meshedin anlamına gelir.

‘Ukberî’ye göre atıf harfi ile ma’tûfun arasına zarf girebilir. Bunun örnekleri şu ayetlerdir:¹³⁴⁰

وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرًا.¹³⁴¹

Bu ayette ona göre ma’tûf olan وَقْرًا kelimesi ile atıf harfi arasına فِي آذَانِهِمْ zarfı girmiştir. Müellife göre burada fasıl câizdir, zira zarf mef’ûl olduğundan takdîm-te’hîri mümkündür.¹³⁴²

أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَ فِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ.¹³⁴³

Bu ayette de atıf harfi ile ma’tûf olan هُمْ خَالِدُونَ arasına فِي النَّارِ zarfı girmiştir.

Tâbilerle ilgili verilen bilgilerden hareketle bu dört üslûba dâir şunu ifade etmek gerekir. Arapçada bu tür üslûp çeşitliliğinin ortaya çıkış sebebi, hep kendilerinden önceki ifadenin sebep olabileceği bir anlam kapalılığı (lebs) veya anlam genişliği (tevessu‘) -bu da aslında bir lebs durumudur- ihtimallerini ortadan kaldırmaktır. Buna atf-1 nesak da dahildir. Zira; جَاءَ أَحْمَدُ. ifadesinden ilk olarak anlaşılan sadece Ahmed’in geldiği şeklindeki yanlış anlamın (lebs) ortadan

¹³³⁷İbn Cinnî, *el-Lumâ’*; 149-155.

¹³³⁸el-Mâide 5/6.

¹³³⁹‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:422. ‘Ukberî ayetle ilgili yapmış olduğu bu lafzî yorumla onun da sünnî fikhî mezheplerin benimsemiş oldukları hükme katıldığı görülmektedir.

¹³⁴⁰‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:488; ‘Ukberî, a.e., 2:639, 706.

¹³⁴¹el-En’âm 6/25.

¹³⁴²‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1:488.

¹³⁴³et-Tevbe 9/17.

kaldırılması için (istidrak); مُحَمَّدٌ. diyerek bu hükme Muhammed'in de dahil olduğu ifade edilir. Böylece muhatabın zihninde oluşan eksik/yanlış hüküm düzeltilir.

2.6. 'UKBERÎ'NİN DİĞER KONULARDAKİ GÖRÜŞLERİ

Bu başlık altında 'Ukberî'nin *et-Tibyân*'da dile getirdiği sırasıyla; gayr-ı munsarîf, i'râbına göre cümleler, tebyîn olgusu ve mücavereten i'râbla ilgili görüşleri ele alınacaktır.

1- Gayr-ı Munsarîf

Arapçada temel kural isimlerin munsarîf olmalarıdır. Ancak bazı kelimeler kendilerinde bulunan birtakım özelliklerinden dolayı cer ve tenvîn almazlar.¹³⁴⁴

'Ukberî'ye göre orta harfî sakin olan üç harfli isimler gayr-ı munsarîf olmazlar. Bunun örneği; *مِصْرًا اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَاسَأَلْتُمْ.* ayetindeki¹³⁴⁵ *مِصْرًا* kelimesidir.¹³⁴⁶ Ayrıca ona göre ta'rîf tek başına sarfa mâni bir durum değildir.¹³⁴⁷

Müellife göre bir kelimedede sarfa mâni üç sebep de aynı anda bulunabilir. *وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سَلِيمَانَ.* ayetindeki¹³⁴⁸ *سليمان* ismi bunun örneğidir. Zira bu isimde; 'ucme, ta'rîf (alemlik) ve elif-nûn bulunmaktadır.¹³⁴⁹

Müellif, *مِثْنَى*, *ثَلَاثَ* ve *رُبَاعَ* kelimelerinin (sıfât-ı ma'düle) hem başka bir kelimededen dönüştükleri için hem de sıfat olarak kullanıldıklarından dolayı gayr-ı munsarîf olduklarına işaret ederek şu ayetleri bu minvalde ele almaktadır:¹³⁵⁰

وَأِنْ جِئْتُمْ إِلَّا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ فَأَتَيْنَا فِي الْيَتَامَىٰ فَاذْكُرُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النَّسَاءِ مِثْنَىٰ وَ ثَلَاثَ وَ رُبَاعَ.¹³⁵¹
الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنَحَةٍ مِثْنَىٰ وَ ثَلَاثَ وَ رُبَاعَ.¹³⁵²

2- İ'râbına Göre Cümleler

'Ukberî cümlelerin i'râbına dâir değerlendirmelerinin ilkinini. *يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ* ayetinin¹³⁵³ tahlîli esnasında dile getirmektedir.

¹³⁴⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3:193; İbn Cinnî, *el-Luma* ; 209-227; ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, 27-29; 'Ukberî, *el-Lubâb*, 1:500.

¹³⁴⁵ el-Bakara 2/61.

¹³⁴⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:69; Müellifin bu tür kelimelerle ilgili değerlendirmeleri hakkında ayrıca bk. a.mlf., *el-Lubâb*, 1:508.

¹³⁴⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:48. İbn Cinnî'ye göre bir müzekker, müennes bir isimle isimlendirildiğinde orta harfî ister harekeli ister sâkin olsun munsarîf olur. bk. İbn Cinnî, *el-Luma* ; 214.

¹³⁴⁸ el-Bakara 2/102.

¹³⁴⁹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:98.

¹³⁵⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:328; 'Ukberî, a.e., 2:1072; İbn Cinnî, *el-Luma* ; 217-218.

¹³⁵¹ en-Nisâ 4/3.

¹³⁵² el-Fâtır 35/1.

¹³⁵³ el-Bakara 2/9.

Ona göre ayetteki يخادعون fiiliyle başlayan cümlelerin nahiv açısından iki vechi vardır. Bu cümle ya isti'nâfiyye (yeni bir başlangıç) cümlesidir¹³⁵⁴ -ki bu durumda cümlelerin i'râbtan mahalli yoktur- ya da hâl cümlesidir¹³⁵⁵ -bu durumda ise nasb konumundadır- ve mahallen mansûbtur. İkinci ihtimal kabul edildiği takdirde bu sefer hâl cümlesinde nasb amelini yapan âmil ve zi'l-hâl konusu gündeme gelir. 'Ukberî'ye göre bunlarla ilgili de iki ihtimal vardır. Birinci ihtimale göre zi'l-hâl önceki ayette geçen يقول fiilindeki müstetir هو zamiri, hâlde nasb amelini yapan âmil ise fiilin kendisidir. Bu durumda âmil ile ma'mûl arasında irtibat kurulmuş olur ve iki cümle يقول آمَنَّا مُخَادِعِينَ şeklinde takdîr edilir.¹³⁵⁶

Müellifin bu değerlendirmesi, genel olarak Arapçada özel olarak ise Kur'an üslûbunda hâl ile zi'l-hâl arasında sayı uyumunun çok da gerekli olmadığı şeklinde bir sonucuna götürebilir. Çünkü bu ayetler bağlamında bakıldığında zi'l-hâlin müfred müzekker (هو zamiri), âmilin de yine müfred müzekker sîgalı bir muzâri fiil, hâlin ise cemi müzekker sâlim sîgalı bir muzâri fiil olduğu görülür.

Bu ayetteki âmil ve zi'l-hâl ile ilgili ikinci ihtimale göre ise zi'l-hâl bir önceki; وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ. ayetinin¹³⁵⁷ son kelimesi olan المؤمنين ibâresinin ref' halinde ortaya çıkan vâv zamiri, âmil ise bu ism-i fâ'ilin kendisidir. Müellife göre bu durumda peş peşe gelen bu iki ayetin ilgili yerlerinin takdiri: وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ فِي حَالِ خِدَاعِهِمْ. şeklinde olur¹³⁵⁸ ve birinci ihtimalde söz konusu edilen hâl ile zi'l-hâl ve âmil arasındaki sayı uyumsuzluğu da giderilmiş olur.

'Ukberî'ye göre müfessire cümlelerinin de i'râbtan mahalli yoktur. Bunun bir örneği; وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ. ayetindeki¹³⁵⁹ أَنْ تَحْكُمُوا kısmıdır. Burada meselenin dile getirilmesine vesile olan tartışma, إِذَا edatında neyin âmil olduğudur. Müellifin dile getirdiği birinci ihtimale göre âmil mahzûf bir fiildir. Bu mahzûf fiile

¹³⁵⁴ İsti'nâfiyye cümlesinin i'râbı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. el-Ğûcevî, *Şerhu Kâvâ'id-i 'râb*, 56; el-Anţâkî, *el-Muhtâf*, 2:363-364; er-Râcihî, *et-Taţbîku'n-naĥvî*, 350.

¹³⁵⁵ Hâl cümlesinin i'râbı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. el-Ğûcevî, *Şerhu Kâvâ'id-i 'râb*, 22.

¹³⁵⁶ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:25.

¹³⁵⁷ el-Bakara 2/8.

¹³⁵⁸ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:25.

¹³⁵⁹ en-Nisâ 4/58.

delâlet eden ise أن تحكموا müfessire ifadesidir ve bu müfessire ifadesinin i'râbtan mahalli yoktur.¹³⁶⁰

3- Tebyîn Olgusu

Mahzûf bir kelimeye cümledeki başka bir kelimenin delâlet etmesine tebyîn denir ve bu olguya hem Kur'an'da hem de şiirlerde çokça rastlanır.¹³⁶¹ Mahzûf olan bu öge, kendisine terkîb içerisinde delâlet edildiği için melfûz hükmündedir.¹³⁶² Böylece zikredilen bir şey ile hafzedilene ihtiyaç duyulmamış olur.¹³⁶³

Şüphesiz tebyîn kavramı ile işaret edilen bu olgunun Arapçada ortaya çıkmasının sebebi Arap dilinin bir başka gerçeği olan hazif olgusudur. Bütün dillerde doğal olarak bulunabilecek,¹³⁶⁴ hem cümle bütünlüğü hem de sözün söylendiği konumdan (makâm) hareketle kendisine delâlet edildiği için zikre gerek duyulmayarak bazı öğelerin telaffuzdan düşürülmesi şeklindeki bu tür eksiltili anlatımları İbn Cinnî Arap dilinin *cesur* bir tavrı olarak değerlendirmektedir.¹³⁶⁵

'Ukberî bu olguyu; وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ. ayeti¹³⁶⁶ ile ilgili olarak dile getirmiştir.¹³⁶⁷

Ayette geçen في harf-i ceri müellife göre mahzûf bir fiile müte'alliktir. Bu mahzûf fiilin ne olduğuna da ayetin sonunda geçen الصالحين kelimesi delâlet etmektedir. Buna göre ayetin takdîri: وَإِنَّهُ لَصَالِحٌ فِي الْآخِرَةِ şeklindedir.

Tebyînle ilgili bir diğer örnek ise şu beyittir:¹³⁶⁸

رَبِّيئُهُ حَتَّىٰ إِذَا تَمَعَّدَا كَانَ جَزَائِي بِالْعَصَا أَنْ أُجْلِدَا.

*Onu yiyip semirene kadar yetiştirdim, Bunun karşılığı ise sopayla dövülmem oldu. (Recez)*¹³⁶⁹

¹³⁶⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:366. Müfessire cümlesinin i'râbtan mahalli olmadığına dâir başka bir örnek için bk. 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2:999. Müfessire veya tefsîriyye cümlesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. el-Kûcevî, *Şerhu Kâvâ'id-i 'râb*, 45-52; el-Antâkî, *el-Muhtâ*, 3:365-372; er-Râcihî, *et-Taḥbîku'n-naḥvî*, 356.

¹³⁶¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:117.

¹³⁶² İbn Cinnî, *el-Ḥaṣâiş*, 1:285.

¹³⁶³ İbn Cinnî, *el-Ḥaṣâiş*, 1:267.

¹³⁶⁴ Sözelimi Türkçe'de de bu tür ifadelerin bulunabileceğine dâir bk. Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümle Bilgisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), 390.

¹³⁶⁵ İbn Cinnî müstakil bir bâb açtığı bu konuya *Bâbun fî şecâ'ati'l-'arabiyye* adını vermiştir. bk. İbn Cinnî, *el-Ḥaṣâiş*, 2:362.

¹³⁶⁶ el-bakara 2/130.

¹³⁶⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:116-117.

¹³⁶⁸ 'Ukberî'nin kâili hakkında bilgi vermediği bu beytin kime ait olduğunu biz de tespit edemedik.

¹³⁶⁹ İmîl Bedî' Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufaṣṣal*, 9:386.

Müellife göre örnekteki tebyînle alâkalı kısmın takdîri: كان جزائي الجلدُ بالعصا. şeklidir.¹³⁷⁰ Burada mahzûf olan كان'nin ismine delâlet eden kelime, beytin sonunda geçen أن أجلدا ifadesidir.

4- Mücâvereten İ'râb

Civar i'râbı veya mücavereten i'râb bir kelimenin komşu olduğu yani hemen peşinden geldiği kelimenin i'râbını almasıdır. Bu durum 'Ukberî'ye göre ancak zarûret durumunda dikkate alınır ya da şâz kabul edilir. Başka bir seçenek varken civar i'râbı kullanılmaz. Müellif bu konuyu; يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ. ayetindeki¹³⁷¹ قتال kelimesinin i'râbıyla ilgili olarak gündeme getirmiş ve bu kelimenin mücavereten mecrûr olduğu şeklindeki görüşü reddetmiştir.¹³⁷²

2.7. GRAMER VECİHLERİ, TAKDİR VE HAZİF ÇEŞİTLİLİĞİNDEN HAREKETLE İ'RÂBU'L-ĞUR'ÂN OLGUSUNA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Bir i'râbu'l-Ğur'ân veya me'âni'l-Ğur'ân literatürünün varlığından söz edilebiliyorsa bunu mümkün kılan zemin hiç şüphesiz incelemeye konu olan metnin gramer açısından farklı değerlendirmelere açık olması veya öyle görülmesidir.

Bu farklı değerlendirmelerden kasıt hiç şüphesiz, belli bir ayeti oluşturan kelimelerden herhangi birisinin, bulunduğu terkîb içerisinde farklı gramer tahlillerine tabi tutulması, ilgili cümle hakkında zâhirinde görünmeyen bir takım cümle dizini takdîrlerinde bulunması ve aynı yapı içerisinde aslında bulunması gereken bazı öğelerin hafzedilmiş olduğunun söylenmesidir.

Bu tür farklılıklar Kur'an'ı konu edinen aynı metin içerisinde olabildiği gibi farklı metinler arasında da olabilir. Bu aşamada şöyle bir soruyu gündeme getirmek zorunlu olmaktadır: İnceleme konusu ilâhî bir metin de olsa hem aynı inceleme içerisinde hem de farklı incelemeler arasında bulunan ve yer yer anlam farklılıklarına da sebep olan bu tür farklı gramer ihtimallerini ortaya çıkaran sebep nedir? İlk elden bununla alakalı olarak akla biri müspet diğeri menfî iki cevap gelmektedir. Müspet olan cevap şudur: Anlam farklılıklarını ortaya çıkaran bu tür

¹³⁷⁰ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:116-117.

¹³⁷¹ el-Bakara 2/217.

¹³⁷² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1:174. İbn Cinnî bu konuya el-Ğaşâiş'te müstakil bir bâb ayırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Cinnî, *el-Ğaşâiş*, 3:221-230.

gramere dayalı yorum farklarına açık olması Kur'ân'ın anlam zenginliğinin, başka bir ifade ile belki icâzının bir gereğidir. Menfî olan cevap ise şu olabilir: Bir cümlenin aynı anda farklı farklı anlam(a)lara açık olması aslında bir anlam belirsizliğidir, dolayısıyla bu bir iltibas sorunudur.

Kur'ân'daki sözü edilen bu farklı anlam(a)lara da sebep olabilen bu tür farklı gramer ihtimallerine açık olma durumunun bu iki cevapla da izah edilmesi pek mümkün gözükmemektedir. Zira bu noktada, bu farklılıkları ortaya çıkaran şey acaba anlamaya çalışılan şey midir, yoksa o şeyi anlamaya çalışan insan zihin mi? sorusunu sormak gerekir.

Bu konunun doğru değerlendirilmesi, ancak belli bir anlam aktarımı için kullanılan göstergelerin en gelişmiş olan insan dilinin¹³⁷³ toplumsal yönünü oluşturan söz¹³⁷⁴ ve bu sözün bir metne dönüşmesi esnasında ne tür dönüşümler veya değişiklikler meydana geldiği meselesi etrafında düşünülmesini gerektirir. Zira ilâhi kaynakla onun ilk muhatabı Hz. Peygamber (sav) arasındaki iletişim her ne kadar bizim için aşkın ve anlaşılması güç ise de Hz. Peygamber (sav) ile muhatabı olan “insanlar” arasındaki iletişim de o derecede beşerîdir ve o minvalde anlaşılması gerekir.

Bu aşamada ilâhi metinle alakalı konumuz açısından merkezi önemi haiz iki kavram ortaya çıkmış olur: Söz ve yazı. Bu her iki unsur da belli bir anlam aktarımı için insanın kullandığı iki temel araçtır. Ancak burada şu soruyu sormak gerekir: Söz ile yazı, aktardıkları anlama delâletleri bakımından aynı etkiye mi sahiptir? Ya da bir sözü anlaşılır kılan yardımcı unsurlarla yazıyı anlaşılır kılan yardımcı unsurlar nicelik ve nitelik bakımından aynı mıdır? Ya da inceleme konusu olan şey (Kur'ân) hakikatı itibariyle canlı bir söz müdür, yoksa donuk bir yazılı metin midir?

Bu sorular tartışılan mesele ile irtibatlandırılıp somutlaştırılarak tekrar sorulacak olursa: (Az önce ifade edildiği gibi İlah-Peygamber iletişimi bizim için aşkın ve anlaşılması güç olduğundan sonraki aşamadan başlanacak olursa) Yirmi küsur yıl içerisinde hayatın çok farklı alanlarına müdahil olarak, farklı zaman, mekân ve olaylar üzerine, ilk muhatabı üzerinde oluşturacağı etki bakımından düşünüldüğünde, ilahi bir kaynaktan onun doğrudan muhatabı olan birisine lafzen

¹³⁷³ Özcan Başkan, *Bildirişim, insan-dili ve ötesi* (İstanbul: Altın Kitaplar, 1988), 65,67.

¹³⁷⁴ Roland Barthes, *Göstergebilim İlkeleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 4.

veya manen¹³⁷⁵ iletilerek onun aracılığıyla tüm bu “bağlamsal zenginlik içerisinde” peyderpey sıradan beşerlere aktarılan “söz” ile, bütün bu “bağlamsal zenginlik”ten koparılarak iki kapak arasına yazılı bir metin olarak dercedilen bir “yazı”, anlamını muhataplarına aktarmada aynı etkiye sahip olabilir mi?¹³⁷⁶ ve anlama nufûz açısından ortaya çıkan bu farklılığın mesajın dilinin anlaşılmasına etkisi yok mudur?

Şüphesiz birinci sorunun cevabı kaçınılmaz olarak hayır, ikinci sorunun cevabı ise kesinlikle evet vardır şeklinde olması mantıkî bir zarûrettir. Çünkü sözü canlı kılan bağlamsal zenginlik onun en üst seviyede anlaşılmasına yardımcı olurken, bu zengin bağlam içerisinden koparılarak iki kapak arasına alınmış yazılı bir metinde bu bağlamların yokluğu bir takım anlam(a) boşluklarının ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Bu aşamada, söz-anlam veya yazı-anlam ilişkisi bağlamında düşünüldüğünde, i'râbu'l-Kur'ân veya me'âni'l-Kur'ân literatürünü var kılan şeyin işte bu canlı sözün, donuk yazılı metne dönüşmesinin sebep olduğu bağlamsal boşluklar olduğu seçeneği ortaya çıkmış olacaktır.

Dolayısıyla ilâhi metinle alâkalı mümkün en doğru anlam(ay)ı temin edebilecek en doğru gayret ilâhi metnin; anlam, söz ve yazı yönünde “beşerî planda” yaşamış olduğu zorunlu daralmayı aşmak için ilgili “mesaj”ı mümkün tüm araçlar kullanılarak; yazı, söz ve anlam yönünde ters bir zihinsel hareketle ele almak ve ilk hareket boyunca kaybedilen tüm bağlamların sürece dahil edilmesidir.¹³⁷⁷ Bu

¹³⁷⁵ Vahyin lafzen mi yoksa mana ile mi nâzil olduğuna dâir değerlendirmeler hakkında bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 48-52; Yusuf Şevki Yavuz, “Vahiy”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42:441.

¹³⁷⁶ Bu konuda, ilâhi metinlerin tek taraflı anlaşılmaya çalışılacak pasif bir nesneden ziyade muhatabını sorgulayan ve yorumlayan dolayısıyla muhatabını etkileyen faaliyet olarak gören bir yaklaşıma da işaret etmek istiyoruz. bk. Burhanettin Tatar, *İslâm Düşüncesine Giriş* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2016), 7.

¹³⁷⁷ Burada söylenenler Fazlurrahman'ın, daha sonra tarihselcilik olarak sistematize edilecek olan ve ilâhi mesajın ilkelerinin tespit edilmesi için öncelikle bu mesajın içine doğduğu bağlama gidilmesi ve ilkeler tespit edildikten sonra ilkeler alınarak bu ilkelerin gerçekleştirilmesi için kullanılan, özellikle hukukî, tarihsel (?) kurumların orada bırakılması şeklindeki düşüncesini akla getirebilir. Ancak biz bu düşünceye katılmadığımızı peşinen ifade etmek isteriz. Çünkü bu, Tanrı'nın insanlara göndermiş olduğu ve tüm zamanlar için bâki kalmasını murad ettiği son mesajına, tarihin belli bir döneminde geçerliliğini yitirecek birtakım kurumları yerleştirilmesi anlamına gelir ki bu, en basit ifadeyle, Tanrı'nın kendi içerisinde tutarsız olması demektir. Şayet Tanrı için tutarsızlık söz konusu olamayacaksa o halde bu konuda kutsal anlamaya çalışan beşer zihni tutarsızlık içerisindedir demektir. Zira bu beşer zihni, kutsal olanın tarihselliğini sorgularken kendi tarihselliğini göz ardı etmekte ve tamamen tarihsel olan kendi aklının ürettiği tarih üstü (?) kurumları, tarih üstü olan Tanrı'nın tarihsel (?) öngörülerine tercih etmektedir.

hareket, mesajı okumayı değil, aradaki ikiliği intaç eden tüm farklılıkları kaldırarak, onunla bütünleşmeyi gerektirir. Zira Kur'an okunarak anlaşılacak bir "metin"den ziyade yaşanarak bütünleşilebilecek bir "olgu"dur. Kanaatimizce Hz. Peygamber (sav)'in ahlâkının Kur'ân olduğu şeklindeki değerlendirmeyi¹³⁷⁸ de, الخَلْق (yaratılış) ile الخُلُق (ahlâk) kelimeleri arasındaki etimolojik yakınlığın imâ edebileceği anlam alanı da dikkate alınarak, bu şekildeki bir bütünleşme olarak değerlendirmek daha doğrudur.

¹³⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *Musnedu el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Anaût, vd. (by: Muessesetu'r-Risâle, 1999), 41:148.

SONUÇ

‘Ukberî, bir kişinin sahip olduğu bir özrün, o kişinin hayatta başarılı olması önünde mutlak bir engel olamayacağını somut bir örneğidir. Zira o hayata görme yetisini kaybetmiş olarak başlamasına rağmen keskin zekası sayesinde olgunluk çağına geldiğinde onlarca eser telif etmiş, farklı memleketlerden öğrencilerin kendisinden ders almaya geldiği çok farklı ilim dallarında öne çıkmış bir otorite haline gelmiştir.

Onunla ilgili en çok kullanılan ve bu özelliğini ortaya koyan sıfatı *sâhibu’l-i’râbtur*. Bu nitelik onun en meşhûr olduğu alanın i’râb yani nahiv olduğunu göstermektedir. Ona bu sıfatın verilmesine sebep olan en önemli eseri *et-Tibyân fî i’râbi’l-Kur’ân*’dır. Zira bu eser bu alanda daha önce kaleme alınmış eserlerin en meşhûru veya meşhûrlarından birisidir.

Müellifin ve eserin bu özelliğini ilgili eserde bariz şekilde görmek mümkündür. Hem görüşlerine muttali olduğu mütekadimîn ulemanın nicelik ve niteliği hem de bu âlimlerin görüşleri arasında yaptığı değerlendirmeler, ortaya koyduğu tercihler ve önemli bazı dil âlimlerinin görüşlerine dâir dile getirdiği reddiyeler onun gerçekten ciddi bir müktesebâta sahip olduğunu göstermektedir. Onun, bu birikimden hareketle Kur’ân’ın metnine dâir yaptığı dakîk denilebilecek nitelikteki tahliller, *sâhibu’l-i’râb* sıfatını fazlasıyla hak ettiğini göstermektedir

‘Ukberî’nin bazı ayetleri, özellikle tahlillerini karşılaştırma için belirlemiş olduğumuz eserlerin çoğunda bulunmayan ince bir değerlendirmeye tabi tuttuğu görülmüştür. Hatta müellif, yer yer ayetin yapısından hareketle ilgili eserlerin ve nahve dâir önceki meşhûr kaynakların dile getirmediği bazı farklı değerlendirmelere de yer vermektedir.

Sözelimi Fâtiha sûresinin; *صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ*. şeklindeki 1/7. ayetindeki *غَيْرِ* kelimesinin marifeliği ile ilgili yaptığı değerlendirme bunun örneklerinden birisidir. Zira kaynaklarda oldukça mübhem bir kelime olduğu için izâfetle marife olamayacağı yazılan *غَيْرِ* kelimesi, müellife göre ma‘rife ve birbirine zıt anlamlı iki kelime arasında izâfette bulunduğu ma‘rife olur. İlgili

ayet ona göre bunun örneğidir. Zira bu ayette غير kelimesi المنعم عليهم hükmünde ve ma'rife olan الذين أنعمت عليهم ibâresi ile bununla zıt anlamlı ve yine ma'rife olan المغضوب عليهم ibâresi arasında izâfette gelmiş ve ma'rife olmuştur. Zira 'Ukberî'ye göre المغضوب عليهم ifadesinden Yahudilerin kastedildiği de bu ma'rifelikten anlaşılır.

Bakara sûresinin; وَمِنَ النَّاسِ مَن يُقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ. يَخَادِعُونَ اللَّهَ وَيَخَادِعُونَ... şeklindeki 2/8-9. ayetlerini de müellif, diğer kaynaklarda rastlanılmayan, mahkî zamirin zi'l-hâl olmayacağı konusunun bir örneği olarak ele almaktadır. Zira ona göre 9. Ayetteki fiil cümlesinin (...بخادعون) zi'l-hâli bir önceki ayettedir. Bunun iki ihtimali vardır. Bu zi'l-hâl ya آمناً ibâresindeki نا zamiri ya da بمؤمنين ifadesinin mefû' halinde var olan vâv harfidir. Birinci seçenek müellife göre geçerli değildir. Zira buradaki نا zamiri müşriklerin ağızlarından bizzat çıkmış bir ifade olmayıp onların hallerinden hareketle, onların ağızlarından çıkmış gibi hikâye edilmiştir. Bu ifadeyi takip eden بخادعون cümlesi de yine mahkî bir ifadedir. İşte bu durumda müellif, anlamın oldukça kapalı bir duruma geleceği gerekçesiyle, mahkî cümlenin mahkî zi'l-hâli olmaz şeklindeki kuralı dile getirmekte ve ilgili hâl cümlesinin zi'l-hâlinin verilen ikinci seçenekteki vâv harfi olduğunu ifade etmektedir.

Aynı sûrenin 2/282. ayetindeki; فَتَذَكَّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى. ifadesini zâhirî i'râb almayan öğelerden hangisinin fâil, hangisinin mef'ûl olacağı konusunda ele alması da müellifin diğer kaynaklarda görüşmeyen bir yaklaşımını vermektedir. Zira ona göre fâil de mef'ûl de zâhirî i'râb alamayan kelimelerden ise bunlardan birincisi fâil ikincisi mef'ûldür. Bu durumda ona göre ilgili ayette إحدى kelimesi ile işâret edilen fâil yani hatırlatıcı, الأخرى ise mef'ûl yani hatırlatılındır.

Zuhrûf sûresi 43/18. ayetindeki; وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ. ifadesinden hareketle müellif, muzâfun ileyhin kendisinden önce bulunan bir kelimedede amel edemeyeceği kuralına bir istisna getirmektedir. Bu istisna ona göre muzâfın غير kelimesi olmasıdır. Zira ona göre bu durumda yani غير'ın muzâf olduğu kelime öncesinde amel edebilir. Bu durumda ayetin takdiri; وهو لا يبين في الخصام şeklinde.

أن'nin nefiy edatıyla beraber kullanılması durumunda haberinin başına zâid olarak bâ harfinin gelmesi gerektiği görüşü de 'Ukberî'nin dillendirdiği ancak diğer kaynaklarda rastlanılmayan bir görüştür. Ahkâf sûresinin; أَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْزِبْ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى. şeklindeki 46/33. ayeti bağlamında

dile getirilen bu düşünce ‘Ukberî’nin orijinal yaklaşımlarının bir diğer örneğini göstermektedir.

Nekre bir kelimenin mübtedâ olması bahsinde o bununla ilgili bazı şartlara işaret etmektedir. Ancak en sonunda; Kıyâme sûresinin; *وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ*. 75/22. ayetinden hareketle cümlenin tamamı bir anlam ifade ediyorsa bu şartlara gerek olmaksızın bile nekre bir kelimenin mübtedâ olabileceğini ifade etmektedir.

Burada incelediğimiz eser hakkında şunu da ifade etmek gerekir ki, ‘Ukberî’nin, te’lif ettiği kitabın konusu Kur’an-ı Kerîm olmasına rağmen, farklı gramer vecihleri, takdîr ve hazif konusunda oldukça rahat hareket ettiğini görülmüştür. O bir kelime takdîri ile Kur’an’daki bir kelimenin i’râb açısından farklı şekillerde okunabileceğini ifade ettiği gibi Kur’an’da hazif olgusunu da gayet doğal karşılamaktadır. Bu tavrın arkasında da iki gerekçenin olduğu düşünülebilir. O, ya muhtemelen bu durumu Arap dilinin tabiatının bir gereği olarak görmekte ya da olabilecek en doğru anlamı veya anlamayı temin için, farkında olarak veya olmayarak anlamdan söze ve ondan da yazıya geçişte ortaya çıkan bağlam daralmasının ortaya çıkardığı anlam boşluklarını en aza indirmenin ve dolayısıyla en doğru anlam(ay)ı temin etmenin gayr-ı ihtiyârî çabasını sarfetmektedir.

Bütün bu değerlendirmelerden hareketle şunu söyleyebiliriz ki, ‘Ukberî’nin *et-Tibyân*’ı, hem ayetlerin oldukça titiz bir incelemeye tabi tutulması hem de ayetlerin terkîbinden hareketle orijinal yaklaşımların sergilenmesi konusundaki cesareti anlamında bu alanın araştırmacılarının bigâne kalamayacakları bir kaynaktır. Bu anlamda o, alanın en meşhûr eserlerinden birisi olma niteliğini fazlasıyla hak etmektedir.

Burada bir teklif olarak şu da ifade edilebilir. Özelde ‘Ukberî’nin *et-Tibyân*’ı genel de ise i’râbu’l-*Qur’ân* ve me’âni’l-*Qur’ân* adı altında oluşmuş olan literatür ülkemizde son zamanlarda ciddi bir artış gösteren me’al çalışmaları için de vazgeçilemez kaynak olma vasfını taşımaktadır. Çünkü ayetlerin, özellikle de terkip olarak zor olanların, anlamına nüfûz ancak ilahi vahyin metninin iyi bir şekilde kavranması ile mümkün olacaktır. Bu eserlerin metne nüfûz konusunda ciddi bir katkı sunacağı kesindir. Zira doğru anlama, ancak doğru anlamayla ulaşılabilir.

KAYNAKLAR

- ‘Abbâs Hasan. *en-Nahvu’l-vâfi*. Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, 1992.
- ‘Abdul‘âl Sâlim Mekrem. *el-Kur‘ânu’l-Kerîm ve eşeruhû fi’ d-dirâsâti’n-naḥviyye*.
Kuveyt: Muessesetu ‘Ali Cerrâh eş-Şabbâh, 1978.
- el-Aḥfeş el-Evsat, Ebu’l-Hasan Sa‘îd b. Mes‘ade. *Me‘âni’l-Kur‘ân*. thk. Hudâ
Maḥmûd Kırâ‘a. Kahire: Mektebetu’l-Ḥancî, 1990.
- Aḥmed b. Ḥanbel. *Musnedu el-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*. thk. Şu‘ayb el-Arnaût, vd.
by. Muessesetu’r-Risâle, 1999.
- Aḥmed Emîn. *Duḥa’l-İslâm*. Beyrût: el-Mektebetu’l-‘Aşriyye, 2006.
- Aḥmed Hasan Ferḥât. *Mekkî b. Ebî Tâlib tefsîru’l-Kur‘ân*. ‘Ammân: Dâru ‘Ammâr,
1997.
- Ahmed Maṭlûb. *Mu‘cemu’l-mustalahâti’l-belâğîyye ve teṭavvuruhâ*. Beyrût:
Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1996.
- el-‘Âmûdî, Maḥmûd Muḥammed. “Şerḥu lâmiyeti’l-‘acem li’Ebi’l-Bekâ ‘Abdillâh
b. el-Ḥuseyn el-‘Ukberî, dirâse ve tahkîk”. *Mecelletu’l-câmi’ati’l-İslâmiyye*
10 (2002);195-244.
- el-Anṭâkî, Muḥammed. *el-Muḥîṭfi eşvâti’l-‘arabiyye ve naḥvihâ ve şarfiḥâ*. Beyrût:
Dâru’ş-Şarḳi’l-‘Arabî, 1971.
- Anṭuvân ed-Daḥdâh. *Mu‘cemu luğâti’n-naḥvi’l-‘Arabî*. Beyrût: Mektebetu Lubnân
Nâşirûn, 1993.
- el-Bağdâdî, İsmâ‘îl Bâşâ. *Hediyyetu’l-‘ârîfin esmâu’l-muellifîn ve âşâru’l-
muşannifîn*. İstanbul: Matba’atu’l-Behiyye, 1951.
- el-Bağdâdî, Muḥibbuddîn Ebî ‘Abdillâh Muḥammed b. Maḥmûd b. el-Hasen el-
Ma‘rûf bi’bni’n-Neccâr. *Zeylu târîḥu Bağdâd*. Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-
‘Arabî, t.y.
- Bakırcı, Selami. “IV. Abbâsî Asrında Dil Çalışmaları (Lügat-Nahiv-Sarf)”. Yüksek
Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1993.
- Bakırcı, Selam. “Ukberî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 42:66-67.
Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

- Barthes, Roland. *Göstergebilim İlkeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Başkan, Özcan. *Bildirişim, insan-dili ve ötesi*. İstanbul: Altın Kitaplar, 1988.
- Bilen, Osman. *Çağdaş Yorumbilim Kuramları: Romantik, Felsefi, Eleştirel Hermeneutik*. Kitâbiyât: Ankara, 2002.
- Bolellli, Nusrettin. “el-‘Ukberî’nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri”. *Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1986):401-413.
- Brockelman, Carl. *Târîhu ’ş-şu ’ûbi’l-İslâmiyye*, trc. Nebîh Emîn Fâris ve Munîr el-Ba’lebekkî. Beyrût: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1993.
- Bulut, Ali. “Yûnus b. Habîb ve Nahivdeki Yöntemi”. *Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18-19 (2005):237-264.
- el-Câbirî, Muhammed ‘Âbid. *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*. çev. Burhan Köroğlu, vd. Kitabevi: İstanbul, 2000.
- Corcî Zeydân. *Târîhu âdâbi’l-luğati’l-‘arabiyye*. Beyrût: Menşûrât Dâri Mektebeti’l-Ḥayât, 1992.
- el-Cuhenî, Ḥûriye bnt. Muferric b. Sa’dî, “Şerḥu’t-tekmile li’Ebi’l-Beḳâ el-‘Ukberî ve huve el-cuzu’s-şânî min kitâb (el-Miṣbâḥ fî şerḥi’l-îdâḥ) min evveli bâbi cem’i’t-teksîr ilâ nihâyeti’l-kitâb, diraseten ve taḥḳîḳan”. Doktora Tezi, Ummu’l-Ḳurâ Üniversitesi, 2013.
- el-Cürcânî, Ebû Bekr ‘Abdulkâhir b. ‘Abdurrahmân b. Muhammed. *Delâilu’l-i’câz*. nşr. Muhammed Altuncî. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘Arabî, 1420/1999.
- el-Cürcânî. *Delâilu’l-i’câz Sözdizimi ve Anlambilim*. çev. Osman Güman. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Çelebi, Muharrem. “Kutrub”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26:494-495. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Çıkar, M. Şirin. “Nahiv İlmî”, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler* içinde, ed. İsmail Güler. 79-110. İsam Yayınları: İstanbul, 2015.
- ed-Daqr, ‘Abdulḡanî. *Mu’cemu’l-ḳavâ’idi’l-‘arabiyye*. Dimaşq: Dâru’l-Ḳalem, 1993.
- Demirayak, Kenan - Bakırcı, Selami. *Arap Dili Grameri Tarihi (Başlangıçtan Günümüze)*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını: Erzurum, 2001.

- Demirayak Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi-II, Sadru'l-İslâm Dönemi*. Fenomen Yayınları: Erzurum, 2013.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniv. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- ed-Dûrî, 'Abdulazîz. "Bağdat (Genel Bakış)". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4:425-433. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Durmuş, İsmail. "Müberred". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31:432-434. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. "Sa'leb". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36:25-27. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Ebû 'Ali el-Fârîsi, el-Hasen b. Ahmed b. 'Abdulğaffâr. *et-Tekmile ve hiye el-cuzu's-şânî mine'l-îdâhi'l-'ağudî*. thk. Hasan Şazelî Ferhûd. Riyad: by., 1981.
- Ebû 'Ali el-Fârîsi. *el-Mesâilu'l-halebiyyât*. thk. Hasan el-Hindâvî. Dimaşk: Dâru'l-Çalem, 1987.
- Ebû 'Ali el-Fârîsi. *et-Ta'likât 'alâ kitâbi Sibeveyh*. thk. 'Avd b. Hamed el-Kûzî. Kahire: Maţba'atu'l-Emâne, 1990.
- Ebû 'Ali el-Fârîsi. *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a eimmeti'l-emşâr bi'l-Hicâz ve'l-'Irâk ve's-Şâm ellezîne zekerahum Ebû Bekr b. Mucâhid*. thk. Bedruddîn Çahûcî - Beşir Cuveycânî. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn, 1991.
- Ebû 'Ali el-Fârîsi. *el-İğfâl ve hüve el-mesâilu'l-maslahati min kitâbi me'âni'l-Çur'ân ve i'râbihî l-İbni İshâk ez-Zeccâc*. thk. 'Abdullah b. 'Omer el-Hâcc İbrâhîm. Abudabi: el-Mecme'u's-Seçâfî, 2003.
- Ebû 'Ali el-Fârîsi. *Kitâbu'l-îdâh*. Beyrût: 'Alemu'l-Kutub, 2011.
- Ebû Hayyân el-Endelusî, Muhammed b. Yûsuf el-Ġirnâî. *Tezkiratu'n-nuġât*. thk. Dr. 'Afif 'Abdurrahmân. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1986.
- Ediskun, Haydar. *Türk Dilbilgisi Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümle Bilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.
- Edmâ Tarbiye. *Mu'cemu'l-cumû' fi'l-luġati'l-'arabiyye*. Beyrût: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 2003.
- el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân Muhammed b. Ebî Sa'îd en-Nahvî. *Esrâru'l-'arabiyye*. thk. Berekât Yûsuf Hebbû. Beyrût: Dâru'l-Erçam b. Ebi'l-Erçam, 1999.

- Er, Rahmi. "Ebû Züeyb el-Hüzelî". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10:272. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Er, Rahmi. "Kümeýt el-Esedî". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26:551-552. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Er, Rahmi. "Ömer b. Ebû Rebîa". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34:56-57. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Ergin, Ali Şakir. "Ferezdak". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12:373-375. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Ergin, Mehmet Cevat. "el-'Ukberî ve el-Lubâb fî 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb'ı". Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2002.
- Eroğlu, Muhammed. "Neĥĥâs". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32:542-543. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- el-Fağl b. Kudâme. *Dîvânu Ebi'n-Necm el-'İclî*. thk. Muĥammed Edîb 'Abdulvâĥid Cimrân. Dimaşq: Maĥbû'âtu Mecme'i'l-Luĥati'l-'Arabiyye, 2006.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyyyâ Yaĥyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. Beyrût: 'Alemu'l-Kutub, 1983.
- Furat, Ahmet Subhi. *Arap Edebiyatı Tarihi I, Başlangıçtan XVI. Asra Kadar*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996.
- el-Ġazzâlî, Ebû Ĥâmid Muĥammed b. Muĥammed. *İĥyâu 'Ulûmi'd-dîn*. thk. Muĥammed Vehbî Süleyman -'Usâme 'Ammûra. Dimeşq: Dâru'l-Fikr, 2016.
- George Makdisi. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik, 2009.
- Goldziher, Ignace. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er. Ankara: İmaj Yayınları, 1993.
- Görgün, Tahsin. *Anlam ve Yorum: Dini Metinlerin Anlaşılması ve Yorumlanması*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2003.
- Görgün, Tahsin. *İlâhi Sözü'nün Gücü: Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'ân*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2003.

- Gündüzöz, Soner. “Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları”. *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler* içinde, ed. İsmail Güler. 23-68. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Güney, Fikri. “Ebû Ca’fer en-Neḥḥâs, Hayatı Eserleri ve “Me’ani’l-Kur’ân’ı”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4/4 (2015): 156-176.
- el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî. *Kitâbu’l-cumel fi’n-naḥv*. thk. Faḥruddîn Ḳabâve. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1985.
- el-Ferâhîdî. *Kitâbu’l-‘ayn*. Beyrût: Müessesetu’l-e’lemî li’Maṭbû’ât, 1988.
- el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî, Ebû Zekerîyya Yaḥyâ b. ‘Ali. *Şerḥu ihtiyârât el-Mufaḍḍal*. thk. Faḥruddîn Ḳabâve. Beyrût: Dâru’l-Fikri’l-Mu’âşır, 2002.
- el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî. *Şerḥu’l-kaşâidi’l-‘aşr*. nşr. ‘Abdusselâm el-Ḥavfî. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1997.
- el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî. *Şerḥu’l-mu’allaḳâti’l-‘aşri’l-muzehhebât*. nşr. ‘Omer Fârûḳ eṭ-Ṭabbâ’. Beyrût: Dâru’l-Erkâm b. Ebi’l-Erkâm, t.y.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- İbn Cinnî, Ebu’l-Feth ‘Oşmân en-Naḥvî. *el-Munşif li’kitâbi’t-taşrif*. by., İdâretu İhyâi’t-Turâsi’l-Ḳadîm, 1954.
- İbn Cinnî. *el-Luma’ fi’l-‘arabiyye*. thk. Ḥâmid el-Mu’min. Beyrût: ‘Alemlü’l-Kutub, 1985.
- İbn Cinnî. *el-Ḥaşâiş*. thk. Muḥammed ‘Ali en-Neccâr. Mısır: el-Hey’etu’l-Mışriyye el-‘Âmme li’-Kitâb, 1986.
- İbn Cinnî. *el-Muḥteseb fi tebyîni vucûhi şevâzzi’l-ḳırâât ve’l-îḍâḥ ‘anhâ*. thk. ‘Ali en-Necdî Nâşif vd. Kahire: by., 1994.
- İbn Ḥaleveyh, Ebû ‘Abdillâh el-Ḥuseyn b. Aḥmed el-Hemedânî en-Naḥvî. *‘İrâbu’l-ḳıraâti’s-seb’ ve ‘ilelihâ*. thk. ‘Abdurrahmân b. Süleymân el-‘Uşeymîn. Kahire: Mektebutu’l-Ḥâncî, 1992.
- İbn Ḥallikân, Ebu’l’Abbâs Şemsuddîn Aḥmed b. Muḥammed Ebî Bekr. *Vefeyâtu’l-a’yan ve enbâu ebnâi’z-zamân*. thk. İḥsân ‘Abbâs. Beyrût: Dâru Şâdir, 1987.
- İbn Hişâm Ebû Muḥammed ‘Abdullah Cemâluddîn b. Yûsuf b. Aḥmed b. ‘Abdillâh el-Enşârî. *Muğni’l-lebîb ‘an kutubi’l-e’ârîb*. thk. Muḥammed Muḥyiddîn ‘Abdulḥamîd. Beyrût: el-Mektebetu’l-‘Aşriyye, 1992.

- İbn Hişâm. *Şerhu Cumeli'z-Zeccâc*. thk. 'Ali Muhsin 'Îsâ Mâlullah. Beyrût: 'Âlemu'l-Kutub, 1986.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-arab*. thk. 'Abdullah 'Ali el-Kebîr vd. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, t.y.
- İbn Nûruddîn, Muhammed b. 'Ali b. İbrâhîm b. el-Ĥatîb el-Mevzi'î. *Meşâbihu'l-meġânî fi ħurûfi'l-me'ânî*. thk. 'Aid b. Nâfi' b. Dayfillah el-'Umerî. by., Dâru'l-Menâr, 1993.
- İbnu'l-Ĥâcib, Cemâluddîn Ebû 'Amr 'Osmân b. 'Omer. *Kitâbu'l-kâfiye fi'n-naĥv*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1995.
- İbnu's-Serrâc. Ebû Bekr Muhammed b. Sehl en-Naĥvî el-Baġdâdî, *el-Usûl fi'n-naĥv*. thk. 'Abdulhuseyn el-Fetelî. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1999.
- İbrâhîm Muhammed es-Süleymân. *el-Ebniyetu's-şarfiyye 'inde e'lâmi'l-müfessirîn ħatte'l-ħarnî's-sâbi' li'l-ĥicra*. Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniv. Yayınları, 2017.
- el-İdkâvî, İbrâhîm Muhammed Aĥmed. *Baĥş fi cuĥûdi İbn Ĥâleveyh en-naĥviyye*. by, 1988.
- İmîl Bedî' Ya'ħûb. *Mu'cemu'l-evzâni's-şarfiyye*. Beyrût: 'Alemlu'l-Kutub, 1993.
- İmîl Bedî' Ya'ħûb. *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi şevâhidi'l-luġati'l-'arabiyye*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1996.
- İmriül Kays. *Yedi Askı*. çev. Şerafeddin Yaltkaya. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1985.
- İmru'u'l-Kays vd. *Yedi Askı. Arap Edebiyatının Harikaları*. çev. Nurettin Ceviz- vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- el-İsterâbâdî, Şeyĥ Rağıyyuddîn Muhammed b. el-Ĥasan en-Naĥvî. *Şeyĥ Rağî 'ale's-şâfiye*. by., Matba'atu'l-'Amira, t.y.
- İşler, Emrullah. "Tarafe b. Abd". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40:14. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Kaplan, Ahmet. *Arap Dilinde İltibas Problemi*. Rize: STS Yayınları, 2017.
- Karaarslan, Nasuh Ünal. "Hâris b. Hillize". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16:196-197. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in faziletleri ve okunma kâideleri*. İstanbul: İFAV, 2009.

- Kemal Muhammed Bişr. *‘İlmu’l-luġati’l-‘âmmu’l-eşvât*. Kâhire: Dâru’l-Me‘ârif, 2007.
- Kılıç, Hulûsi. “A‘şâ”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3:544. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Kızılkaya, Yakup. “İ‘râbu’l-Ķur‘ân Çalışmaları”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2003.
- el-Ķıftî, el-Vezîr Cemâluddîn Ebi’l-Ĥasan ‘Ali b. Yûsuf. *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuĥât*. thk. Muĥammed Ebu’l-Faġl İbrâhîm. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arâbî, 1986.
- el-Kisâî, ‘Ali b. Ĥamza. *Me ‘âni’l-Ķur‘ân*. thk. ‘Îsâ Şeĥâte ‘Îsâ. Kahire: Dâru Ķıbâ, 1998.
- el-Ķûcevî, Muĥammed Muştafâ. *Şerĥu Ķâvâ ‘idi’l-i ‘râb li’bni Ĥişâm*. thk. İsmâ‘îl Merve. Beyrût: Dâru’l-Fikr el-Mu‘âşır, 1995.
- el-Kûsûfî Ĥayruddîn Ĥûca. “Faġlu’l-Ķur‘ân ve eşeruhû fi ĥıfzi’l-luġati’l-‘arabiyye ve işrâihâ”. *Pencab Üniversitesi Arapça Bölümü Dergisi*, 19 (2012):13-36. Maġlâtî, İbrahîm. *Şerĥu muşelleşâtu Ķuġrub*. by., 1998.
- el-Mâlekî, Aĥmed b. ‘Abdinnûr. *Raşfu’l-mebâni fi şerĥi ĥurûfi’l-me ‘âni*. thk. Aĥmed Muĥammed el-Ĥarrât. Dimaşq: Dârû’l-Ķalem, 1985.
- Muĥammed Fahd Ĥârûf. *el-Muyesser fi’l-Ķırâati’l-erbe ‘ate ‘aşar*. Dimeşq: Dâru İbn Keşîr, 2006.
- el-Munzirî, Zekiyyuddîn Ebû Muĥammed ‘Abdul‘azîm b. ‘Abdilħavî. *et-Tekmile li’vefeyâti’n-naħale*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1981.
- Muştafâ el-Ġalâyînî. *Câmi ‘u’d-durûsi’l-‘arabiyye*. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2004.
- el-Müberrid, Ebu’l-‘Abbâs Muĥammed b. Yezîd. *el-Kâmil*. thk. Muĥammed Aĥmed ed-Dâlî. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1997.
- el-Müberrid. *Kitâbu’l-muħtedab*. thk. Muĥammed Abdulĥâlîħ ‘Uġayme. Kahire: Lecnetu İĥyâi’t-Turâşi’l-İslâmî, 1994.
- en-Nehĥâs, Ebû Ca‘fer Aĥmed b. Muĥammed b. İsmâ‘îl. *İ‘râbu’l-Ķur‘ân*. thk. Muĥammed Muĥammed Tâmir vd. Kahire: Dâru’l-Ĥadîs, 2007.
- ‘Omer Ferrûĥ. *Târîĥu’l-edebi’l-‘arabî*. Beyrût: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1979.

- Özaydın, Abdülkerim. “Bağdat (Kültür ve Medeniyet)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4:437-441. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- er-Râcihî, ‘Abduh. *et-Taṭbîḳu’n-naḥvî*. Beyrût: Dâru’n-Nahḍati’l-‘Arabî, 1988.
- er-Râcihî. *et-Taṭbîḳu’s-şarfî*. Beyrût: Dâru’n-Nahḍati’l-‘Arabî, 2004.
- Ramaḍân ‘Abduttevvâb. *Fuṣûl fî fîḳhi’l-‘arabiyye*. Kahire: Mektebetu’l-Ḥancî, 1420/1999.
- Rickman, H. P. *Anlama ve İnsan Bilimleri*. çev. Mehmet DAĞ. Samsun: Etüt Yayınları, 2002.
- Şa’leb, Ebu’l-‘Abbâs Aḥmed b. Yaḥyâ. *Mecâlis*. thk. ‘Abdusselâm Muḥammed Hârûn. Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1948.
- es-Sâmîrrâî, Fâḍil Şâlih. *el-Cumletu’l-‘arabiyye ve’l-ma’nâ*. ‘Ammân: Dâru’l-Fikr, 2009.
- eş-Şemânînî, Ebu’l-Ḳâsım ‘Umer b. Şâbit en-Naḥvî. *Şerḥu’l-luma’ l-İbni Cinnî*. thk. Fethî ‘Ali Ḥasaneyn. Kahire: Dâru’l-Ḥaram li’t-Turâş, 2010.
- Sevinç, R. Resul. *Tarihi Seyri İçerisinde Özellikleri ve Türleri İle Arapçada İlet Nazariyesi (el-İzâh fî ‘İleli’n-Nâḥv Örneği)*. Rize: STS Yayıncılık, 2015.
- es-Seyyîd Şâdik eş-Şîrâzî. *Şerhu’s-Suyûfî, tevḍîḥât li’l-Behçeti’l-merḍiyye fî şerḥi’l-Elfiyye*. nşr. Yûsuf ‘Ali Budeyvî. by., Mektebetu Nûru’s-Şabâh, 2008.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr b. ‘Osmân b. Ḳanber. *el-Kitâb*. thk. ‘Abdusselâm Muḥammed Hârûn. Kahire: Mektebetu’l-Ḥancî, 1988.
- es-Sicistânî, Ebû Ḥâtim Sehl b. Muḥammed. *el-Muzekker ve’l-muennes*. thk. Ḥâtim Şâlih ed-Dâmin. Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1997.
- Şubḥî eş-Şâlih. *Dirâsât fî fîḳhu’l-luġa*. Beyrût: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2009.
- es-Suyûfî, Celâluddîn ‘Abdurrahmân. *Buġyetu’l-vu’ât fî ṭabaḳâti’l-luġaviyyîn ve’n-nuḥât*. thk. Muḥammed Ebu’l-Faḍl İbrâhîm by., Dâru’l-Fikr, 1979.
- es-Suyûfî. *el-İtḳân fî ‘ulûmi’l-Ḳur’ân*. nşr. Muştafâ Dîb el-Buġâ. Dimaşk: Dâru İbn Keşîr, 2002.
- Şevḳî Ḍayf. *‘Aşru’d-duvel ve’l-imârât: el-Cezîratu’l-‘arab-el-‘Irâḳ-İrân*. Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1980.
- Şevḳî Ḍayf. *el-Medârisu’n-naḥviyye*. Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1968.

- Şevkî Dayf. *Târîhu 'l-edebi' l-'arabî 4: el-'Aşru 'l-'abbâsiyyi 'ş-şânî*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1983.
- eṭ-Ṭantâvî, Muḥammed. *Neş'etu'n-naḥv ve târîhu eşheri'n-nuḥât*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, t.y.
- Tatar, Burhanettin. *İslâm Düşüncesine Giriş*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2016.
- Topuzoğu, Tevfik Rüştü. "Ebü'l-Esved ed-Düelî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10:311-313. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Tural, Hüseyin. "İbn Hâleveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20:14-16. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Tüccar, Zülfikar. "Hutay'e". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18:424. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Tüccar, Zülfikar. "Sicistânî, Ebû Hâtîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37:139-141. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Tülücü, Süleyman. "A'şâ, Meymûn b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3:544-545. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Tülücü, Süleyman. "Lebîd b. Rebîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27:121-122. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Tülücü, Süleyman. "Nâbiga ez-Zübyânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32:262-263. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Tülücü, Süleyman. "Şenferâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44:535-537. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Yayınları, 2010.
- Tülücü, Süleyman. "Züheyr b. Ebû Sülmâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44:540-542. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- el-'Ukberî, Ebu'l-Beḳâ 'Abdullah b. el-Ḥuseyin. *et-Tibyân fî i'râbi'l-Ḳur'ân*. nşr. 'Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1407/1987.
- el-'Ukberî. *İmlâu mâ menne bihi'r-Raḥmân min vucûhi'l-i'râb ve'l-ḳirâât fî cem'î'l-Ḳur'ân*. thk. İbrâhîm 'Aṭve 'Avḍ. Mısır: Maṭba'atu Muştafâ el-Bâbî el-Halebî, 1961.
- el-'Ukberî. *el-Meşûfu'l-mu'lem fî tertibi'l-ıslâh 'alâ ḥurûfi'l-mu'cem*. thk. Yasîn Muḥammed es-Sevvâs. Dimaşq: Dâru'l-Fikr, 1983.
- el-'Ukber. *İ'râbu'l-ḥadîsi'n-nebevî*. thk. 'Abdulilâh Nebhân. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1989.

- el-'Ukberî. *Î'râbu'l-kırâati's-şevâzz*. thk. Muhammed es-Seyyid Aḥmed 'Azzûz. Beyrût: 'Âlemu'l-Kutup, 1996.
- el-'Ukberî. *Mesâilu ħulâfiyye fi'n-naḥv*. thk. Muhammed Ḥayr el-Ḥulvânî. Beyrût: Dâru'ş-Şarkî'l-'Arabî, 1992.
- el-'Ukberî. *Şerḥu'l-elfâzi'l-luġaviyye mine'l-maḳâmâti'l-ḥarîriyye*. thk. Nâşır Ḥuseyn 'Alî. Dimaşq: Dâru Sa'diddîn, 2004.
- el-'Ukberî. *el-Lubâb fî 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb*. thk. Ğâzî Muḥtâr Ṭuleymât. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1995.
- el-'Ukberî. *et-Tebyîb 'an mezâhibi'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. thk. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Uşeymîn. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1986.
- Uzun, Taceddin "Alkame b. Abede". *Türkiye Diyânet Vakfî İslâm Ansiklopedisi*. 2:466-467. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Yaḥyâ Mîr 'Âlem. *el-'Ukberî sîretuhû ve muşannefâtuhû*. Beyrût: Dâru İbni 'Îmâd, 1993.
- Yâḳût el-Ḥamevî er-Rûmî. *Mu'cemu'l-buldân*. thk. Ferîd 'Abdul'azîz el-Cundî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1990.
- Yâḳût el-Ḥamevî. *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İḥsân 'Abbâs. Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-'İslâmî, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki "Vahiy". *Türkiye Diyânet Vakfî İslâm Ansiklopedisi*. 42:440-443. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Yayınları, 2012.
- el-Yemânî, 'Abdulbâkî b. 'Abdulmecîd, *İşârâtu't-ta'yîn fî terâcimi'n-nuḥât ve'l-luġaviyyîn*. thk. 'Abdulmecîd Diyâb. Riyâd: Şirketu't-Ṭibâ'a el-'Arabiyye es-Su'ûdiyye, 1986.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Türkiye Diyânet Vakfî İslâm Ansiklopedisi*. 1:31-48. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Yıldız, Musa. "Zürrumme". *Türkiye Diyânet Vakfî İslâm Ansiklopedisi*. 44:581-582. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Yüksel, Azmi. "Abîd b. Ebras". *Türkiye Diyânet Vakfî İslâm Ansiklopedisi*. 1:308-309. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- ez-Zeccâc, Ebû İshâḳ İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbuhû*. thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî. Beyrût: 'Alemu'l-Kutup, 1988.

ez-Zemaḥşerî, Cârullah Ebu'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Omer. *el-Keşşâf 'an ḥakâiki ğamâidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvil fi vucûhi't-te'vîl*. thk. 'Adil Aḥmed 'Abdulmevcûd - 'Ali Muḥammed Mu'avviḍ. Riyad: Mektebetu'l-'Abikân, 1998.

ez-Zemaḥşerî. *el-Mufaşşal fi 'ilmi'l-luġa*. thk. Muḥammed 'İzzettin es-Su'aydî. Beyrût: Dâru İhyâu'l-'Ulûm, 1990.

ez-Ziriklî, Ḥayruddîn. *el-A 'lâm ḳâmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'arab ve'l-muste'ribîn ve'l-musteşriḳîn*. Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı, Soyadı	İbrahim, EKİCİ		
Doğum Yeri ve Yılı	Akçaabat 1984		
Medeni Durumu	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Arapça, İyi İngilizce, Orta		
Öğrenim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lisans	2001	2005	OMÜ İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2008	2010	Rize Üniversitesi SBE
Doktora			
Çalıştığı Kurum (/lar)		Başlama - Ayrılma Yılı	
1. MEB (Van Merkez İhl)		2007 (Eylül)	2009 (Ocak)
2. Rize Üniv. İlahiyat Fak.		2009	2012
3. RTEÜ İlahiyat Fak.		2012	2018
Yayınlar	<p>“el-‘Ukberî (616/1219) ve et-Tibyân Adlı Eserinde İstishâd”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11/55 (2018). (Doç. Dr. İlyas Karşlı İle birlikte.)</p> <p>Muhyiddin İbn Arabî, <i>el-Futûhâtu’l-Medeniyye Tahkîk ve Tercüme</i>, (İstanbul: 01 Yayınları, 2018). (Abdulrahman Acer ile birlikte.)</p>		
Aldığı Ödüller			
Diğer			
İletişim (eposta)	ibrahim.ekici@erdogan.edu.tr.		